

Liber Amicorum

Verklarende sociologie

Opstellen voor

Reinhard Wippler

Redactie:

Harry Ganzeboom

Siegwart Lindenberg

Harry Garuba

Ex mit antelinos

Thun

VERKLARENDE SOCIOLOGIE

HARRY GANZEBOOM
SIEGWART LINDENBERG
(REDACTIE)

VERKLARENDE SOCIOLOGIE

OPSTELLEN VOOR REINHARD WIPPLER

THESIS PUBLISHERS
AMSTERDAM 1996

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Verklarende

Verklarende sociologie: opstellen voor Reinhard Wippler /
Harry Ganzeboom. Siegwart Lindenberg (red.). - Amsterdam :
Thesis Publishers. - Ill.

Met teksten in het Engels, Duits en Nederlands. - Met lit. opg.

ISBN 90-5170-359-7

NUGI 652/661

Trefw.: sociologie ; opstellen / wetenschapsleer ;
opstellen / vrijetijdsbesteding ; opstellen

© H. Ganzeboom, 1996

Omslag: Mirjam Bode

Foto omslag: Hans Lodewijkx

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm
of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere wijze,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Thesis Publishers,
Postbus 14791, 1001 LG Amsterdam.

ISBN 90-5170-359-7

NUGI 652/661

Inhoud

Inleiding (Lindenberg & Ganzeboom) / 7

WETENSCHAPSTHEORIE

1. Jos de Haan. Van sociografie tot verklarende sociologie. Een studie van schoolvorming in de Nederlandse sociale wetenschappen / 13
2. Wil Arts. Een knecht van twee meesters? Over een faustische verklarende sociologie en een misverstand bij Popper. / 31
3. Ivan Gadourek. Gedrag en handeling in de sociologie. Enkele beschouwingen over de sociologie als sociale en als gedragswetenschap. / 45
4. Henk de Vos. De twee talen van de sociologie. / 65
5. Chris Baerveldt. Het theoretisch nut van praktisch onderzoek. Een methode om de theoretische opbrengst van de evaluatie van interventies te vermeerderen. / 77

GEDRAG EN STRUCTUUR

6. Peter P. Groenewegen. Medische sociologie en sociologische modelbouw / 95
7. Werner Raub & Jeroen Weesie. Betrouwbare signalen? Onderpanden onder condities van onvolledige informatie. / 109
8. Tom Snijders, Frans Stokman & Evelien Zeggelink. Parameterschattingen in actor-georiënteerde besluitvormingsmodellen. / 129
9. Karl-Dieter Opp. Wie entsteht eine soziale Bewegung? Ein kritischer Vergleich alternativer Theorien. / 145
10. Siegwart Lindenberg. Continuities in the theory of social production functions. / 169
11. Wout Ultee & Henk Flap. De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet? / 185

ARBEIDSMARKT

12. Liset van Dijk & Jacques J. Siegers. Sociale normen, sociale netwerken en het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen. Inpassing van sociale normen in een rationele-keuzeverklaring. / 201
13. Anneke van Doorne-Huiskes & Frits Tazelaar. Netwerken van mannen en vrouwen en kansen op de arbeidsmarkt. / 219

14. Albert Klijn & Sylvia van Leeuwen. De sociale praktijk in de advocatuur. Over de invloed van geld, sekse en politiek. / 241
15. Wim Bernasco. Onderhandelingen binnen huishoudens en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen: de waarde van contracten. / 257
16. Kurt Mühler. Der Wandel des Berufsprestiges in Ostdeutschland als Folge institutioneller Veränderungen / 273

CULTUURDEELNAME, SOCIALE ONGELIJKHEID

17. Gerbert Kraaykamp, Tanja van der Lippe & René Verhoeff. Vrije tijd van mannen en vrouwen. / 295
18. Wim Knulst. 25 jaar onderzoek naar de diversiteit van het vrijetijdsgedrag. / 311
19. Nan Dirk de Graaf & Paul de Graaf. De invloed van socialisatie op leefstijlen. Tellen restricties uit het verleden ook mee? / 329

Inleiding

Sieghart Lindenberg
Harry B.G. Ganzeboom

Deze bundel met opstellen is een Liber Amicorum voor Reinhard Wippler. Aan het woord komen promovendi, co-auteurs, collegae proximi bij het Interuniversitaire Centrum voor Sociaal-Wetenschappelijke Theorievorming en Methodenontwikkeling ICS, en *last but not least*, zijn eigen promotor. Het feit dat deze groep vele nationaal en internationaal bekende namen telt, is niet zo verwonderlijk. Het geeft aan dat Wippler een zeer belangrijke plaats in de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie heeft ingenomen en dat deze plaats voor een groot deel ook te danken is aan Wipplers invloed op collega's, co-auteurs en promovendi.

De titel van deze bundel, *Verklarende Sociologie*, eert Wippler als een grondlegger van de verklarende sociologie, maar de naam heeft ook een inhoudelijke betekenis. De opstellen in deze bundel hebben allemaal iets met verklarende sociologie te maken: de plaats in de Nederlandse sociologie, de toepasbaarheid op belangrijke hedendaagse vraagstukken, maar ook de beperktheid en de nog niet ingeloste beloftes ervan.

Het boek is niet opgebouwd volgens een indeling die eenduidig zou passen bij Wipplers werk. Zo'n indeling hoort bij een selectie uit zijn eigen werk. De indeling en veelvuldigheid van de inhoud van dit boek geven aan dat Wippler zowel zijn promovendi als zijn collega's niet op basis van zijn eigen inhoudelijke belangstelling heeft uitgezocht. Juist het feit dat zij een heel eigen belangstelling hadden was voor hem een uitdaging om met hen in een wetenschappelijke discussie te treden. Er is ook geen bepaalde theorie die Wippler graag aan zijn promovendi meegaf of die hij probeerde aan zijn collega's te slijten. De grote invloed van Wippler op verklarende sociologie, op zijn promovendi en op zijn collega's is van een geheel andere soort.

Wat is deze grote invloed? Waaruit bestaat hij? In plaats van een overzicht te geven over de zeer verschillende stukken in dit boek, die samen iets zeggen over de vele verschillende aspecten van verklarende sociologie, zullen wij in het volgende een schets geven van wat naar onze mening de grote invloed van Wippler heeft uitgemaakt.

Wipplers visie. Op zoek naar het antwoord op de vraag naar Wipplers invloed moeten wij eerst de achtergrond van zijn belangstelling voor sociologie schetsen. De context voor de ontwikkeling van Wipplers wetenschappelijke belangstelling is gegeven in het feit dat hij een totalitair regime (Oost-Duitsland) is ontvlucht. Hij heeft daar zelf meegemaakt wat de geïnstitutionaliseerde beheersing van de rede betekent. Als jonge man in West-Duitsland aangekomen verdiende hij zijn brood als violist, maar intellectueel was hij op zoek naar het begrip van het verschil tussen geknevelde en vrije rede. Het was in het geheel niet vanzelfsprekend dat het tegendeel van onderdrukking een situatie is waar ieders opvatting evenveel waard is als die van een ander. Waar ligt de grens tussen vrije rede en willekeur? Wipplers eerste poging om hierop een antwoord te vinden was zich in de filosofie te storten (Universiteit Freiburg). Zijn muzikale carrière bracht hem echter naar Groningen en al gauw vervolgde hij ook hier zijn intellectuele poging om de maatschappelijke voorwaarden van vrije rede te begrijpen. Hij begon in Groningen sociologie te studeren. Zijn leermeester Ivan

Gadourek was net als hij uit een totalitair regime gevlucht. Het is opmerkelijk dat Wipplers proefschrift een soort gedrag onderzocht dat binnen een Westerse maatschappij als de meest vrije keuze wordt gezien: vrijetijdsbesteding. Later pas komen wij bij Wippler de structurele beperkingen van een vrije samenleving tegen.

Van Gadourek leerde Wippler het eerste antwoord op zijn vraag. Een verschil tussen vrije rede en willekeur, is dat de vrije rede zich laat corrigeren door de autoriteit van *empirische bevindingen*, vooral als deze bevindingen op een methodologisch verantwoorde manier zijn verzameld. Voor Gadourek en voor Wippler was en is verantwoord empirisch onderzoek dus een buitengewoon belangrijke inperking van willekeur, en daarom een pijler voor de vrije rede.

Dat dit antwoord niet voldoende was, ondervond Wippler door een ironische wending van de historische ontwikkeling. In de vroege jaren zeventig begon aan de Nederlandse universiteiten een gezagscrisis van ongewoon grote omvang, en al gauw kwam er een nieuw regime onder de naam Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB). Deze wet voerde stemverhoudingen in waar vroeger gezagsverhoudingen bestonden. Gepaard met stemverhoudingen ging echter het gebruik van propaganda, vooral propaganda over personen. Uiteraard was Wippler heel gevoelig voor deze stijl, die hem herinnerde aan de knechtschap van de rede, die hij in zijn jeugd had meegemaakt. Hij reageerde fel en was al snel het doelwit van zowel propaganda als stemverhoudingen. Dit was weliswaar geen totalitair regime, maar in sommige opzichten had het een soortgelijk effect op de rede. Waarom? Wippler vond het antwoord in het werk van Popper: rede kan alleen overleven waar de redetwist via *argumenten* verloopt. Stemverhoudingen zijn adequaat waar het over de afweging van voorkeuren gaat. Maar waar het om rede gaat, moeten argumenten de doorslag geven en hiervoor is zelfbeperking nodig. De vorm van een argument is niet willekeurig. De tweede pijler van de vrije rede voor Wippler was dus de bereidheid om de autoriteit van argumenten te aanvaarden.

Als jonge hoogleraar in Utrecht stuitte Wippler al snel op het derde antwoord op zijn vraag. Het was juist de context van de WUB die hem de weg wees. De WUB had een situatie geschapen waarbinnen het nauwelijks mogelijk was de vrije rede ruimte te laten. Als het zo is dat rede alleen kan overleven waar men wederzijds naar argumenten luistert en waar empirische bevindingen een belangrijke plaats innemen, dan moet men een context scheppen waarbinnen deze voorwaarden zijn gegeven. Deze context moet niet afhankelijk zijn van de willekeur van stemverhoudingen, maar moet *institutioneel verankerd* zijn. Vanuit dit standpunt moest Wippler wel het moeilijke werk beginnen om binnen en tegen de WUB een institutionele structuur te bouwen die voldeed aan de voorwaarden van de vrije rede. Van alle bijdragen die Wippler aan de sociologie heeft geleverd heeft deze de meeste inzet, incasserings- en uithoudingsvermogen geleverd. Het zal moeilijk zijn om een ander in de Nederlandse sociologie te vinden die zo hardnekkig, met opoffering en succes, aan de institutionele voorwaarden voor de vrije rede binnen de sociologie heeft gewerkt. Dit werk was niet beperkt tot zijn vakgroep in Utrecht, alhoewel hij juist in Utrecht een onderzoeksstructuur wist te scheppen die de twee autoriteiten van de vrije rede, namelijk argumenten en empirische bevindingen, hoog in het vaandel had geschreven. Hij was de drijvende kracht achter de vorming van het Interuniversitair Werkverband dat vanaf 1974 leden uit verschillende universiteiten maandelijks, vooral in Utrecht, bij elkaar bracht. Hij was het die met NWO dit werkverband omvormde in de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie. En hij was het die als eerste samen met het College van Bestuur in Utrecht de grondsteen legde

voor de onderzoeksschool ICS.

Er was nog één belangrijke les te leren voor Wippler als antwoord op zijn vraag naar de voorwaarden voor de vrije rede. Deze leer trok hij opnieuw uit de geschiedenis van de democratisering van de Nederlandse universiteiten. Hij had deze geschiedenis zelf meegemaakt, als socioloog en als 'institution builder' van de eerste orde. Vele (niet alle) voorstanders van de democratisering hadden heel goede bedoelingen. Toch hielpen zij mee om een structuur van onvrije rede te scheppen, van macht over argumenten, van propaganda over de autoriteit van empirische bevindingen. Het werd voor Wippler duidelijk dat er geen direct verband bestaat tussen bedoelingen en uitkomsten. Voor iemand die er vooral op gericht is de voorwaarden voor de vrije rede op te sporen, moet dit een buitengewoon ontvullende gewaarwording zijn geweest. Structuren die opgezet waren om de autoritaire controle van inspraak tegen te gaan, keerden zich blijkbaar tegen de oorspronkelijke bedoeling. Was dat een algemeen probleem van 'institution building'?

Om deze vraag te beantwoorden verdiepte hij zich in het werk van Michels die meer dan een halve eeuw eerder een soortgelijk inzicht omtrent democratische partijen had verworven. Ook verdiepte hij zich in het werk van de Franse socioloog Boudon, die zich uitbundig met dit verschijnsel van 'onbedoelde effecten' ("effets pervers") bezig heeft gehouden. Het antwoord dat Wippler uit deze en andere bronnen won, was dat het niet genoeg is om ervoor te zorgen dat argumenten en empirische bevindingen worden gerespecteerd. Er moet ook een bepaald soort kennis zijn om de onbedoelde effecten tegen te kunnen gaan: *kennis van mechanismen*. Dit inzicht was complex omdat het inhoudt dat men niet alleen factoren op een rijtje zet, maar ook aangeeft hoe deze factoren in elkaar grijpen om het effect tot stand te brengen. Om met onbedoelde effecten om te gaan kon Wippler alleen uit twee mogelijkheden kiezen: of menselijke bedoelingen zijn niet belangrijk omdat ze meestal toch anders uitkomen (een positie die Marx had ingenomen), of ze zijn wel belangrijk maar dan moet men ook kunnen laten zien hoe juist de bedoelingen ertoe bijdragen het averechtse effect te veroorzaken. Wippler koos voor de tweede oplossing en hij deed dat op basis van argumenten en empirische bevindingen. Hiermee stelde hij ook bepaalde eisen aan een verklaring: een verklaring moet duidelijk maken hoe *individueel doelgericht gedrag, dat ingebed is in bepaalde sociale structuren*, soms wel en soms niet onbedoelde collectieve effecten heeft. Wippler kon hierbij gebruik maken van argumenten die in zijn eigen werkverband werden ontwikkeld. Het 'structureel-individualisme' was de naam die toen aan deze doelstelling van de reconstructie van mechanismen werd gegeven. Het is belangrijk om te zien dat deze opvatting bij Wippler in het verlengde ligt van de vraag hoe vrije rede structureel mogelijk is.

Verklarende sociologie heeft, zoals aan het begin gezegd, vele gezichten. Wipplers visie op verklarende sociologie, zoals wij die zien, komt vooral neer op een poging om de structurele voorwaarden voor een niet aan willekeur blootgestelde vrije rede aan te geven en te realiseren. Verklarende sociologie is dan gelijk aan deze vier eisen: de autoriteit van empirische bevindingen, de autoriteit van argumenten, het institutioneel waarborgen van deze twee autoriteiten, en de inhoudelijke eis van kennis van mechanismen die aangeven hoe sociaal-structureel ingebed doelgericht gedrag collectieve verschijnselen teweegbrengt.

De bundel is opgedeeld in vier delen, die zich nogal verschillend verhouden tot het werk van degene aan wie de opstellen zijn opgedragen. Het eerste deel, WETENSCHAPSTHEORIE, bevat beschouwingen van wetenschapshistorische en methodologische aard. Juist op dit punt

heeft Wippler in het begin van zijn hoogleraarschap zijn stempel gezet en daar wordt door de auteurs in dit deel kritisch tegenaan gekeken. Het tweede deel, GEDRAG EN STRUCTUUR, bevat bijdragen die het hoofdprobleem van de structureel-individualistische sociologie, het transformatie van individuele gedragskeuzen in collectieve processen, tot onderwerp nemen. De reeks te verklaren macro-processen lopen uiteen van sociale bewegingen tot jodenvervolgung en laten daarmee de relevantie van een formeel verklaringsmodel voor een breedte van onderwerpen zien. In het derde deel ARBEIDSMARKT, zijn opstellen bijeen gebracht die zich bezighouden met explananda op en rondom de arbeidsmarkt. De prominentie van deze onderwerpen onder Wipplers promovendi en collegae weerspiegelt opnieuw de stelling dat invloed en inspiratie niet langs de lijn van inhoud behoeft te verlopen en een formeel gezichtspunt zich kan laten gelden in een reeks van inhouden. Voeren het tweede en derde deel slechts uit de formele aanpak in Wipplers werk voort, in het vierde deel, CULTUURDEELNAME, gaat het juist om een explanandum dat Wippler ook zelf regelmatig heeft aangevat. Opvallend is dat de auteurs in dit deel zich juist minder gelegen lijken te laten liggen aan het structureel-individualisme en teruggrijpen op posities en methoden die sterk verwant zijn met Wippler dissertatie.

Alle auteurs knopen aan bij inhoud en intentie van Wipplers werk. Voor sommigen betekent dit, dat zij zich door een inhoudelijke of methodologische aanzet laten inspireren, voor anderen dat zij met zijn werk in kritisch debat gaan. Voor allen houdt het hoge waardering voor de persoon en wetenschapper Reinhard Wippler in.

WETENSCHAPSTHEORIE

Een studie van schoolvorming in de Nederlandse sociale wetenschappen

Jos de Haan*

1. Inleiding

Sociale relaties zijn belangrijk voor de ontwikkeling van de wetenschap. In de Verenigde Staten bleek meer dan de helft van de Nobelprijswinnaars samengewerkt te hebben met oudere Nobelprijswinnaars als promovendus, postdoc of junior onderzoeker (Zuckerman 1977: 99). De tijd van het promotie-onderzoek en de periode vlak erna is belangrijk voor de vorming van wetenschappers. Gedurende deze vormende periode is er niet alleen het contact met één of enkele eminente wetenschappers, maar ook contact met andere talentvolle jonge wetenschappers. In zo'n netwerk van wetenschappers worden opvattingen van gevestigde wetenschappers overgedragen op een jongere generatie onderzoekers. Sommige van deze netwerken worden aangeduid als een wetenschappelijke school.

Binnen de Nederlandse sociologie zijn groepen sociologen te onderscheiden die regelmatig onderling contact hebben (gehad) en die door hun gezamenlijke onderzoeks-inspanningen grote invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de discipline. Binnen deze groepen sturen één of enkele sociologen in leidinggevende posities in belangrijke mate het onderzoek van andere sociologen (De Haan 1994). In veel gevallen gaat het ook hier om relaties tussen promotoren en promovendi. De beïnvloeding die gedurende een periode van intensieve interactie plaatsvindt, drukt een stempel op het latere werk van de promovendi. In dit artikel staan deze promotor-promovendus relaties centraal. Sommige promovendi worden later op hun beurt hoogleraar. Verbonden door promotor-promovendus relaties ontstaat een stamboom van hoogleraren in de Nederlandse sociologie.

Veel hoogleraren in de Nederlandse sociologie blijken door promotor-promovendus relaties verbonden te zijn met S.R. Steinmetz. Hij was de grondlegger van de Amsterdamse School van sociografisch onderzoek waarop in paragraaf 2 uitgebreider ingegaan zal worden. Deze Amsterdamse School is een mooi voorbeeld van wat in wetenschapssociologische literatuur onder een wetenschappelijke school wordt verstaan. In paragraaf 3 wordt aangegeven wat er in dit artikel onder verstaan wordt. Tevens worden in die paragraaf de inperkingen van het hier gerapporteerde onderzoek belicht. In paragraaf 4 komen de promovendi van de Amsterdamse School aan bod. Onder deze promovendi bevonden zich de hoogleraren die later weer een nieuwe generatie hoogleraren in de sociologie zouden opleiden. Deze tweede generatie sociologen wordt in paragraaf 5 besproken. Vervolgens

* Jos de Haan (1960) is onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en promoveerde in 1994 bij Wippler en Leeuw op het proefschrift *Research Groups in Dutch Sociology*.

wordt in paragraaf 6 een aanzet tot een verklaring gegeven voor de verschillen in *Nachwuchs* onder Nederlandse sociologen. Ten slotte wordt in paragraaf 7 ter illustratie van succesvolle schoolvorming de Verklarende Sociologie besproken. Reinhard Wippler is één van de grondleggers van deze school. Tussen de benoeming van Steinmetz tot hoogleraar in 1907 en het afscheid van Wippler in 1996 ligt bijna een eeuw turbulente geschiedenis. Deze bijdrage biedt dan ook niet alleen een studie naar schoolvorming maar ook in vogelvlucht een aantal ontwikkelingspatronen in de Nederlandse sociologie.

2. De Amsterdamse School

De Amsterdamse sociografie is een belangrijke voedingsbodem geweest voor het ontstaan van de sociologie in Nederland (Heeren 1993: 7). Het doel van de sociografie was de "vergelijkende studie van de hogere volkeren en hun onderdelen in hun verscheidenheid door de beschrijving en de verklaring van sociale verschijnselen" (Bierens de Haan 1959). In de sociografische studies lag een sterke nadruk op de beschrijving van de bestudeerde samenlevingen. Deze gerichtheid op empirisch onderzoek blijkt ook duidelijk uit het adagium van de grondlegger van de Amsterdamse School S.R. Steinmetz (1862-1940): "de feiten en niets dan de feiten" (Heeren 1993: 10). De verklaring van deze sociale feiten achtte Steinmetz pas mogelijk nadat een groot aantal gevalsstudies was verricht. Deze studies zouden vervolgens de basis moeten vormen voor empirische generalisaties. Steinmetz was zich terdege bewust van de moeilijke weg die hiertoe afgelegd moest worden. Hij schreef: "Twee feiten en wat frasen zijn nog geen inductief bewijs. ... De grote fout die onderzoekers maken is dat zij niet zoeken naar gevallen die hun uitspraken tegenspreken" (geciteerd in Kloos (1981: 227)).

Steinmetz' dominante interesse voor empirisch onderzoek heeft bijgedragen aan de veronachtzaming van theorie in het uitgevoerde onderzoek. De Franse en Duitse sociologie uit zijn tijd heeft nauwelijks een weerslag gevonden in het sociografisch onderzoek. Met name de in Duitsland populaire theoretische sociologie was vaak het mikpunt van Steinmetz' venijnige kritiek. Hoewel Steinmetz bekend was met het inhoudelijk verwante onderzoek van de Chicago School lijkt ook dit werk het sociografisch onderzoek niet beïnvloed te hebben (Bovenkerk & Brunt 1978). Tegenover deze veronachtzaming van sociologische theorieën stelde Steinmetz het belang van gedetailleerde veldstudies. Ieder sociografisch onderzoek moest gedegen beschrijvingen van samenlevingen opleveren op basis van statistieken en ter plaatse ingewonnen informatie. De weerstand tegen deductie en het a priori formuleren van hypothesen leidde tot het ontbreken van reflectie op de inductieve methode (Winkels 1982: 22). Deze inductieve werkwijze heeft echter niet het gewenste resultaat (theorievorming) gekregen. Later, in een tijd waarin naar theoretische fundering werd gezocht voor het sociologisch onderzoek, werd het ontbreken van theoretische verdieping in het sociografisch onderzoek sterk gekritiseerd en haar wetenschappelijke belang daardoor als gering aangemerkt (o.a. Van Doorn 1956, 1964a; Bierens de Haan 1959; Zijdeveld 1966). Later zijn pogingen ondernomen om de sociografie te rehabiliteren (o.a. Flap 1987; Heeren 1993).

Steinmetz wordt beschouwd als een van de belangrijkste, zo niet dé belangrijkste grondlegger van de sociologie in Nederland. Hij was jurist van origine, maar in 1907 aangesteld aan de Universiteit van Amsterdam om 'de politieke aardrijkskunde, de volkenkunde en de land- en volkenkunde van den Oost-Indischen Archipel' te doceren. Steinmetz' werk en zijn charismatische persoonlijkheid hadden grote invloed op zijn

studenten. Wat Steinmetz zijn leerlingen bijbracht was in de eerste plaats eerbied voor feiten (Kruijt 1963: 30). Steinmetz mobiliseerde groepen studenten die sterk verbonden waren door hun sociografische opleiding en door de persoonlijke omgang met Steinmetz. Van Doorn (1964b: 23) bespreekt Steinmetz' sociografische school als een "disciplinair en emotioneel bolwerk, dat voor het merendeel van zijn enthousiaste en begaafde leerlingen plaatsvervangend was voor de sociologie".

De sterke invloed die Steinmetz op zijn studenten had, wordt goed geïllustreerd door het hoge percentage dat later promoveerde. Van de 51 studenten die tussen 1921 en 1933 bij hem afstudeerden voltooiden er 22 (43%) een proefschrift (Van Doorn 1964b: 25). Ter vergelijking: van de 114 studenten die tussen 1945 en 1957 afstudeerden in de sociologie waren er in 1964 18 (16%) gepromoveerd (Lammers & Philipsen 1964). Andere studenten van dit cohort waren overigens toen nog bezig met het voorbereiden van een proefschrift. Lammers & Philipsen (1964) schatten het percentage dat uiteindelijk zou promoveren op 20 à 30.

3. Promotor-promovendus relaties

Steinmetz heeft met zijn sociografie school gemaakt. Bovenstaande beschrijving van de Amsterdamse School voert tot de vraag wat we bedoelen met een school in de wetenschap. Bestaande inzichten uit de wetenschapssociologische literatuur kunnen worden gebruikt bij het beantwoorden van deze vraag. Onder een school verstaan we een informeel netwerk van wetenschappers die, binnen een min of meer geïnstitutionaliseerd verband, gezamenlijk werken aan de ontwikkeling van een aantal ideeën. Vaak zijn er één of meerdere charismatische leiders aanwezig die over een grote onderzoeksreputatie beschikken. Zo'n 'patron' draagt zorg voor de opleiding van (regelmatige instromende) studenten, voor het verwerven van onderzoeksfinanciering en voor de sturing van het onderzoek van andere betrokken wetenschappers. De interacties tussen deze groep wetenschappers worden steeds verder geïnstitutionaliseerd. De te ontwikkelen ideeën kunnen vastliggen in een gepubliceerd coherent onderzoekprogramma of berusten op een ongeschreven consensus over uitgangspunten. In beide gevallen bestaat er overeenstemming over de volgorde van de te beantwoorden onderzoekproblemen en over de inzet van het soort methoden en technieken. Scholen vormen interessante cases voor het bestuderen van de onderling samenhangende invloed van cognitieve en sociale factoren op de ontwikkeling van wetenschap.

In het vervolg van dit artikel gaat het vooral over één aspect van de schoolvorming, namelijk de leermeester-leerling relatie. Niet iedere wetenschapper met veel leerlingen kan beschouwd worden als een schoolvormer. Alleen indien aan andere kenmerken zoals een hecht netwerk van onderzoekers en de aanwezigheid van een samenbindend programma is voldaan, kan worden gesproken van een wetenschappelijke school.

Vooraanstaande (sociale) wetenschappers zijn niet alleen bekend om het werk dat zij hebben gedaan, maar ook om de leermeesters die ze hebben gehad. Paul Samuelson wond er bij het in ontvangst nemen van de Nobelprijs voor de economie geen doekjes om: "I can tell you how to get a Nobel prize. One condition is to have great teachers" (Zuckerman 1977: 106). Net als leerlingen er prat op gaan dat zij goede leermeester gehad hebben, zullen gevestigde wetenschappers met enige trots het succes van hun leerlingen vaststellen. In deze wederzijdse waardering ligt ook de voortzetting van een traditie.

Ook Nederlandse sociologen zetten door hun opvattingen en hun gedrag een deel van

de traditie voort waarin zij door hun leermeesters ingevoerd zijn. Het aantal promovendi dat later in hun carrière hoogleraar wordt is te beschouwen als een indicator voor de invloed van de promotor op de ontwikkeling van de sociologie in Nederland. In dit artikel wordt de sociale kant van die ontwikkeling nader belicht. Het gaat over wetenschappelijke loopbanen van sociologen en meer specifiek over het traject van promotie tot hoogleraarschap. De volgende probleemstelling zal daarover beantwoord worden: 'Welke sociologen hebben grote invloed gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie gemeten aan het aantal van hun promovendi dat later hoogleraar is geworden?' De beantwoording van deze probleemstelling wordt grotendeels beperkt tot de eerste generatie hoogleraren in de Nederlandse sociologie. Daarna zal de vraag naar de verklaring van de gevonden verschillen aangesneden worden.

4. De promovendi van de Amsterdamse School

Ontegenzeggelijk was Steinmetz een charismatische leider die in hoog aanzien stond in de wetenschappelijke wereld. Hij wist studenten in de ban te brengen van onderwerpen die hij in colleges ter sprake bracht. En zoals we zagen zijn relatief veel van zijn studenten doorgegaan met een promotie-onderzoek.

De Amsterdamse sociografie voldeed werd slechts in geringe mate aan een ander kenmerk van een school. Het sociografische onderzoek was namelijk in geringe mate geïnstitutionaliseerd. Tijdens het bestaan van de Amsterdamse School is wel het nodige in het werk gesteld om hier verandering in aan te brengen. Steinmetz heeft zich met veel energie ingezet voor de erkenning van de sociologie in de academische wereld. In het Academisch Statuut van 1921 werd sociologie aan de Universiteit van Amsterdam geïntroduceerd als verplicht keuzevak voor studenten sociale geografie, vooral dankzij de hardnekkige inzet van Steinmetz (Kruijt 1963: 35). W.A. Bonger (1876-1940) werd in 1922 aangesteld als de eerste hoogleraar in de sociologie. Gedurende lange tijd zou hij tevens de enige zijn. De criminoloog Bonger en Steinmetz onderhielden een beleeftde, maar afstandelijke verstandhouding (Van Heerikhuizen 1987). Er was eerder sprake van tolerantie dan van ondersteuning (Winkels 1982: 20). Kruijt (1963: 38) herinnert zich Bongers colleges als uitstekend en inspirerend. In het licht van Mertons' onderscheid beschouwde Kruijt deze colleges echter als een geschiedenis van de sociologie en niet als een systematische introductie in de concepten en de methoden van de sociologie. Bonger nam het voortouw bij de volgende stap naar institutionalisering van de sociologie in Nederland. Hij richtte in 1936 de 'Nederlandse Sociologische Vereniging' (NSV) op. Ondanks de leerstoel en de beroepsvereniging was de institutionalisering van de Nederlandse sociologie voor 1940 incompleet (Ellemers 1978: 46). Academische beroepsposities waren nauwelijks beschikbaar voor de afgestudeerde sociografen. Veel promovendi van Steinmetz waren geografen en aardrijkskundeleraren die in hun vrije tijd een proefschrift schreven (Kloos 1981: 228). Wetenschappelijke medewerkers waren er in die tijd nog niet. De organisatie van universiteiten lieten een institutionalisering van gezamenlijke onderzoeksinspanningen, zoals we die tegenwoordig kennen, nog niet toe.

Ondanks het ontbreken van programmatische geschriften werd de groep rondom Steinmetz wel bij elkaar werd gehouden door een ongeschreven consensus over uitgangspunten. Steinmetz' veelvuldig uitgedragen visie op de werkmethode van sociografisch onderzoek is zeker op te vatten als een samenbindend programma voor de Amsterdamse

School. Het bewustzijn tot een groep te behoren werd versterkt door de aanwezigheid van een concurrerende school. De Utrechtse sociaal-geografen rondom de hoogleraar Van Vuuren waren de intellectuele sparring partners tegen wie de Amsterdamse sociografen zich konden afzetten en die hun de mogelijkheid boden zich wetenschappelijke te profileren. De concurrentie tussen de Amsterdamse sociografie en de Utrechtse sociale geografie lokte vaak heftige discussies uit (Van Doorn 1964b: 26). De Utrechtse sociaal-geografen wilden een minder sterk accent wilden leggen op de bestudering van sociale factoren bij de beschrijving van de onderzochte samenlevingen. De discussies daarover vormden een centraal aspect van de vestigingsstrijd van de Nederlandse sociologie. Uiteindelijk kwamen uit de Amsterdamse sociografische traditie 36 hoogleraren voort (waarvan er 25 een leeropdracht in de sociologie hadden), en uit de Utrechtse sociaal-geografische traditie 6 (Heeren 1993). Het aantal hoogleraren lijkt een bruikbare indicator te zijn voor het succes van een wetenschappelijk programma.

Steinmetz' promovendi hebben grote invloed gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie. Nadat Steinmetz in 1933 met emeritaat was gegaan, werd zijn leeropdracht opgesplitst in twee nieuwe professoraten, die vervuld zouden worden door twee van zijn promovendi. H.N. ter Veen werd hoogleraar in de sociale aardrijkskunde en de landbeschrijving. J.J. Fahrenfort volgde zijn leermeester in 1933 op als lector en in 1945 als hoogleraar in de volkenkunde. Fahrenfort werd op zijn beurt in 1955 opgevolgd door A.J.F. Köbben, die school maakte door de Amsterdamse volkenkunde te transformeren tot een antropologie gebaseerd op veldwerk. Ook door antropologen wordt Steinmetz gezien als één van de grondleggers van hun vak in Nederland (Kloos 1981).

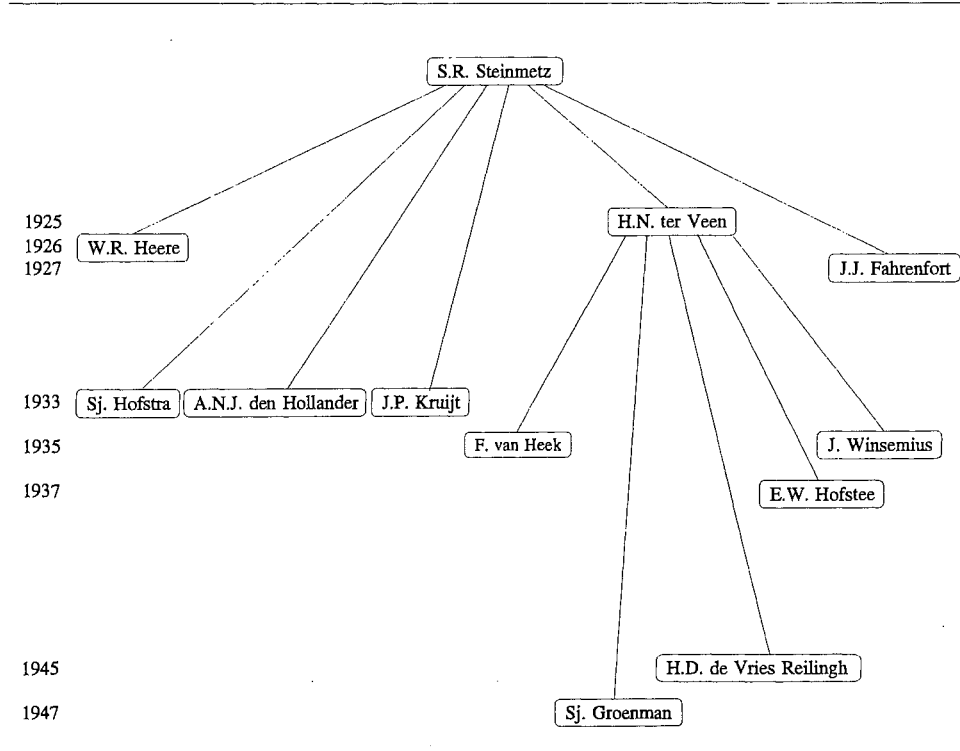
Ter Veen was in 1925 bij Steinmetz gepromoveerd op een proefschrift dat exemplarisch mag heten voor de Amsterdamse sociografie. Hij zette het sociografische werk van zijn leermeester voort en streefde ernaar de sociografie als een onafhankelijke wetenschap te vestigen. De sociografie zou zich moeten onderscheiden van de sociale geografie door een sterkere belangstelling voor het sociale. Het empirische en praktische karakter zou de sociografie moeten onderscheiden van de sociologie (met name van de filosofisch georiënteerde Duitse sociologie) (Goddijn et al. 1980: 349). Ter Veen maakte een begin met het onderwijs van onderzoekstechnieken (Kruijt 1963: 37). Onder Ter Veen vonden verdere aanzetten tot institutionalisering plaats. In 1936 startte hij de sociografische werkgemeenschap (Winkels 1982: 18) en in 1940 het 'Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk' (ISONEVO) (Van Doorn 1956: 202). In die tijd waren er nauwelijks onderzoeksfaciliteiten beschikbaar. Ter Veen zette zich ook in voor het verwerven van financiering van sociografisch onderzoek.

Steinmetz en zijn opvolger Ter Veen waren de wetenschappelijke vaders van de Amsterdamse School. Hun studenten en promovendi speelden een belangrijke rol bij de uitbouw en de institutionalisering van de sociologie in Nederland. Zij vormden de meerderheid van wat later de 'eerste generatie' van sociologen werd genoemd (Van Doorn 1964b). Van de 24 promovendi van Steinmetz werden er zes hoogleraar. Van de 26 promovendi van Ter Veen werden er 5 hoogleraar (Heeren 1993). De benoemingen vonden plaats in uiteenlopende disciplines. Figuur 1 toont de relaties tussen Steinmetz, Ter Veen en hun promovendi die later hoogleraar zijn geworden.

Verschillende van deze promovendi bleken later de voorhoede gevormd te hebben van Nederlandse sociologen. Met name Sj. Groenman, F. van Heek, E.W. Hofstee, A.N.J. den Hollander en J.P. Kruijt waren verantwoordelijk voor het ontstaan van de sociologie uit de

sociografie (Goddijn 1972: 17). Zij bezetten het merendeel van de leerstoelen in de sociologie die kort na de Tweede Wereldoorlog aan vrijwel alle universiteiten werden ingesteld. Zij werden de directeuren van de nieuw opgerichte universitaire sociologische instituten. Zij initieerden daar waar nodig veranderingen in de academische statuten, waardoor studeren in de sociale wetenschappen mogelijk werd. Deze eerste generatie sociologen onderwees een nieuwe generatie studenten, die voor het eerst opgeleid werd in de sociologie. Daarmee creëerden zij hun eigen troonopvolgers. In de jaren vijftig waren de drie grootste sociologie-opleidingen gevestigd in Utrecht, Amsterdam en Leiden. Met al deze veranderingen was de eerste fase in de institutionalisering van de Nederlandse sociologie voltooid.

Figuur 1: Steinmetz en Ter Veen met hun promovendi die hoogleraar werden; links het jaar van promotie

Van Heek, Groenman, Kruijt, Den Hollander en Hofstee legden door de kwaliteit van hun sociografische werk de zwakheden van hun leermeester Steinmetz bloot. Ook zij hadden respect voor de feiten, maar zij claimden dat de verzameling van gegevens en de beschrijving van gebieden of samenlevingen voorafgegaan moest worden door een sociologisch perspectief (Groenman 1968; Goddijn 1972). Zij waren de eerste sociologen die een brug wisten te slaan tussen feiten en sociologische theorie. Deze generatie werd geïnspireerd door het werk van onder meer Mannheim, Durkheim en Weber. Zij zijn echter

nooit geheel thuis geraakt in de exacte onderzoeksmethoden en in de statistiek (Groenman 1968: 4). De Nederlandse sociologie kreeg door haar herkomst uit de sociografische traditie overigens wel een sterke empirische gerichtheid.

Van Heek werd in 1948 hoogleraar in Leiden. Bij Van Heek (1954) vinden we een toepassing van de sociologische methode zoals voorgestaan door Durkheim. Tevens bewonderde hij de sociologie van Weber, Sombart, Mannheim en Mills (Goddijn 1972: 20). Zijn onderzoek naar sociale ongelijkheid en sociale mobiliteit trok veel jonge sociologen aan. Rondom dit thema bouwde Van Heek een sociologische school op die grote activiteit ontwikkelde, ook wel de Leidse School genoemd (Kuiper 1978). De Leidse School bestond uit een voor die tijd hecht netwerk van sociologen die onderzoek deden vanuit een samenbindend onderzoekprogramma (De Haan 1994). Goddijn (1972: 23) spreekt zelfs van de 'clan' van Van Heek met de daarbij behorende privileges.

Kruijt werd in 1947 hoogleraar in Utrecht. Door het onderwerp van zijn dissertatie 'Onkerkelijkheid in Nederland' en zijn werk erna werd hij de grondlegger van de godsdienstsociologie in Nederland (Vrijhof 1968: 6). In de jaren vijftig en zestig gold hij als één der beste kenners van het werk van Max Weber (Groenman 1968). Opvattingen van klassieke sociologen probeerde hij in zijn werk te integreren. Dat werk bleef, gestimuleerd door Steinmetz en de Amsterdamse sociografie, niettemin een sterke empirische inslag houden (Groenman 1968: 2).

Groenman werd in 1948 benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de sociologie in Utrecht en was van 1948 tot 1956 tevens directeur van het ISONEVO. Van 1956 tot 1960 was hij buitengewoon hoogleraar in de toegepaste sociologie te Leiden en na 1960 gewoon hoogleraar in Utrecht. Hij gold als een van de belangrijkste popularisators van de Nederlandse sociologie (Ellemers 1974: 4). Groenman had net als de andere in Amsterdam geschoolde sociologen weinig affiniteit met grote systeembouwers zoals Parsons. Zijn belangstelling ging net als die van Van Heek en Kruijt uit naar wat Merton 'middle range' theorieën noemde (Kuiper 1974: 9).

Hofstee werd in 1946 gewoon hoogleraar in de 'sociale en economische geografie, alsmede de sociale statistiek' te Wageningen. Hij trachtte in zijn eigen en in het door hem geëntameerde onderzoek een wederzijds bevruchtende wisselwerking tot stand te brengen tussen de sociografie en de sociologie (Kooy 1971: 12). Ook bij Hofstee vinden we het grote respect voor feiten. Maar in Wageningen werd het empirisch onderzoek uitgevoerd op basis van goed doordachte hypothesen (Kooy 1971: 12). Het Wageningse onderzoek werd gekenmerkt door een grote thematische diversiteit en op theoretisch gebied heerste er 'vrijzinnigheid'. De theorie diende bij voorkeur te zijn 'ondergeploegd'. Kooy (1971: 12) spreekt over de 'onschoolse Wageningse school, die Hofstee onder valse vlag stichtte'. Een samenbindend programma ontbrak.

Den Hollander werd in 1946 aangesteld op de leerstoel die Bonger tot 1940 had bezet. Zijn leeropdracht in de sociologie werd uitgebreid met die in de Amerikanistiek. Den Hollander heeft nooit 'school' gemaakt, daarvoor was hij te veel een enkeling en stonden zijn opvattingen over wat sociologie moest zijn schoolvorming ook in de weg (Kroes 1976).

Twee andere promovendi van Steinmetz verwierven een leeropdracht in de sociologie. W.R. Heere werd hoogleraar in Tilburg en S.J. Hofstra in Amsterdam. Hun invloed op de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie was relatief klein. J. Winsemius werd hoogleraar economische geografie in Groningen, maar stierf kort na zijn ambtsaanvaarding. Fahrenfort, die Steinmetz opvolgde in de volkenkunde, is in het voorgaande reeds besproken.

H.D. de Vries Reilingh volgde Ter Veen op in 1950, een eer die Hofstee en Groenman aan zich voorbij hadden laten gaan (Heinemeyer 1971). De Vries Reilingh aanvaardde Ter Veens erfenis, echter met één uitzondering. Hij trachtte de ontwikkeling van de sociografie in sociologische richting, die Ter Veen was ingeslagen, weer terug te buigen in de richting van de sociale geografie (Vermooten 1968).

5. De promovendi van de eerste generatie

De hoogleraren in de Nederlandse sociologie die gepromoveerd waren bij Steinmetz of Ter Veen kregen op hun beurt promovendi. Een deel van deze promovendi werd later hoogleraar. Deze hoogleraren hadden op hun beurt weer promovendi. Ongeveer 60% van de hoogleraren in de Nederlandse sociologie blijkt door promotor-promovendus relaties verbonden te zijn met S.R. Steinmetz. De complementaire 40% omvat Amsterdamse sociografen die niet bij Steinmetz of Ter Veen gepromoveerd waren (zoals A. Oldendorf), sociologen die niet uit de Amsterdamse sociografie voortkwamen (P.J. Bouman, F.L. Polak en R. van Dijk) en buitenlandse sociologen (bv. H. Plessner). En ook zij kregen promovendi.

Tabel 1: Sociografen en sociologen met hun promovendi / hoogleraren.

	aantal promovendi	aantal hoogleraren	namen
S.R. Steinmetz	24	6	H.N. ter Veen, W.R. Heere, J.J. Fahrenfort, J.P. Kruijt, A.N.J. den Hollander, S. Hofstra.
H.N. ter Veen	26	5	F. van Heck, J. Winsemius, E.W. Hofstee, H.D. de Vries Reilingh, Sj. Groenman.
A.N.J. den Hollander	8	4	J. Goudsblom, J. Berting, H. Philipsen, R. Kroes.
F. van Heck	12	9	I. Gadourek, J.A.A. van Doorn, Th.J. IJzerman, E.V.W. Vercruijsse, H.P.M. Goddijn, I.E. van Hulten, P. Thoenes, J.J.M. van Tulder, C.E. Vervoort.
J.P. Kruijt	13	8	A. van Braam, H.M. in 't Veld-Langeveld, C.S. Kruijt, A.L. Mok, M. van de Vall, J.S. van Hessen, E. Tellegen, P.H. Vrijhof.
Sj. Groenman	38	13	G.J. Kruijer, D.M.E.A.J. Stork-van der Kuyl, G. Kuiper, K. Ishwaran, R. Wentholt, J. Niezing, B.P. Hofstede, J.E. Ellemers, H. de Jager, H.J. Heeren, L. Turksma, P. van Schilfgaarde, G.H. Jansen.
E.W. Hofstee	23	5	A.K. Constandse, E. Abma, A.W. van den Ban, A.J. Wichers, A.T.J. Nooij.
Sj. Hofstra	?	?	L. Laeyendecker
W.R. Heere	?	?	-
F.F. Fahrenfort	?	?	A.J.F. Köbben
J. Winsemius	0	0	-
H.D. de Vries Reilingh	12	3	H.M. Jolles, W.F. Heinemeyer, A.O. Kouwenhoven.

Ook zijn latere hoogleraren in de Nederlandse sociologie te vinden onder de promovendi van psychologen (bv. F.J.Th. Rutten), filosofen (bv. H.J. Pos), cultureel antropologie (bv. J.P.B. de Josselin de Jong) en of van rechtswetenschappers (bv. G.E. Langemeyer). In het vervolg van dit artikel zal ik me beperken tot de promotor-promovendus relaties die wel terugvoeren tot Steinmetz. Tabel 1 vermeldt de promovendi van Steinmetz en Ter Veen die later hoogleraar werden, met hun aantal promovendi (voorzover bekend). Verder staat het aantal hoogleraren vermeld.

Tabel 1 laat zien dat de leerlingen van Steinmetz in uiteenlopende mate productief waren in het voortbrengen van promovendi en nieuwe hoogleraren. Sommige hoogleraren zien de onderzoekstraditie die zij geïnitieerd hebben voortgezet door een groter aantal promovendi dan anderen. We vinden een antwoord op de vraag welke sociologen grote invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie door het aantal van hun promovendi dat later hoogleraar is geworden.

Groenman trad beduidend vaker op als promotor dan zijn generatiegenoten. Met zijn 38 promovendi behoort hij in dit opzicht ongetwijfeld nog steeds tot de meest succesvolle Nederlandse sociologen. Onder de als sociograaf opgeleiden is Hofstee tweede met 23 promovendi. Dan volgen Kruijt met 13, De Vries Reilingh en Van Heek met beiden 12 promovendi en Den Hollander met 8. Tevens zijn er grote verschillen te constateren in het aantal promovendi dat het later tot hoogleraar bracht. In absolute aantallen is ook hier Groenman het meest succesvol met 13 professoren. In relatieve zin zijn het Van Heek en Kruijt, wier promovendi respectievelijk 75 en 61% hoogleraar werd. Niet van alle leden van de eerste generatie konden de relevante gegevens achterhaald worden. De gegevens over de promovendi van Hofstra, Heere en Fahrenfort behoren tot de 'specified ignorance' van dit onderzoek. Hofstra en Heere hadden waarschijnlijk weinig promovendi. De volkenkundige Fahrenfort heeft grote invloed gehad op de ontwikkeling van de antropologie in Nederland. Hoeveel promovendi hij had viel evenmin te achterhalen.

In de rechterkolom in tabel 1 staan de promovendi vermeld die later zelf hoogleraar werden. Zij zijn regelmatig aangeduid als de 'tweede generatie' sociologen in Nederland (zie Van Doorn 1964b). Naast een verbondenheid voortvloeiend uit het lid zijn van eenzelfde generatie waren er de betrekkingen met de hoogleraren van de eerste generatie via promotor-promovendus relaties. Door de verbindingslijnen tussen Steinmetz en Ter Veen, via promovendi van de eerste generatie naar die van de tweede generatie ontstaat een stamboom van Nederlandse sociologen. De ontwikkelingsgeschiedenis van de Nederlandse sociologie is vaker beschreven vanuit een generatieperspectief dan dat deze geanalyseerd is met een 'genealogische' blik.

De meeste promovendi die in tabel 1 genoemd worden, hebben ook in Amsterdam gestudeerd. Ze zijn afgestudeerd na de Tweede Wereldoorlog. Het einde van de oorlog is regelmatig beschouwd als de scheidslijn tussen twee generaties (Van Heek 1964; Van Doorn 1964b). Dit punt markeerde enerzijds de 'sociografen' die Steinmetz nog persoonlijk hadden meegemaakt en anderzijds de 'sociologen' die deze wetenschappelijke grootvader alleen via publikaties en verhalen kenden. Ook de jongere generatie zette zich af tegen het empiricisme van de sociografische traditie, en wilde meer sociologische theorievorming, een verbetering van onderzoeksmethoden en een grotere beleidsrelevantie van het sociologisch onderzoek. De jongere generatie introduceerde en verbreidde het Amerikaanse functionalisme van Parsons en Merton in Nederland. Maar ook sociologen van de eerste generatie als Van Heek, Kruijt en Groenman streefden naar de formulering van 'theories of the middle range'. Door

hun gezamenlijke inspanningen groeide de interesse voor sociologische theorie in de jaren vijftig en zestig. In de Verenigde Staten was het functionalisme, met name onder invloed van Lazarsfeld, verbonden met empirisch onderzoek. De combinatie van functionalistische theorie en empirisch onderzoek werd bekend onder de naam 'Standard American Sociology' (Mullins 1973). Deze combinatie sloeg ook in Nederland aan.

Geleidelijk werd de jongere generatie dominanter binnen de Nederlandse sociologie. De oprichting van de Sociologisch Gids was een belangrijk kristallisatiepunt van deze generatie. J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers werden mede door hun leerboek 'Moderne Sociologie' gezichtsbepalend voor deze generatie sociologen. Dit veel gebruikte leerboek voorzag in de behoefte aan een begrippenapparaat (Van Doorn & Lammers 1959). Naast de groeiende belangstelling voor sociologische theorie bleef een sterke traditie van empirisch sociaal onderzoek bestaan (Goddijn et al. 1980; Ellemers 1982).

De eenheid onder de tweede generatie ter discussie gesteld (Van Heek 1964). Ook bij deze generatie zien we de voortzetting van de onderzoekstradities van de leermeesters. Van de eerste generatie staat alleen Van Heek te boek als socioloog die school heeft gemaakt. Van Heek was een veeleisende promotor die zeer selectief was bij zijn keuze van promovendi. Van degenen die gehoor vonden bij Van Heek met hun verzoek of hij als promotor op wilde treden, werd tevens een uitzonderlijke mate van zelfstandigheid verwacht (Goddijn 1972: 23). In het onderzoek van zijn promovendi is het programma herkenbaar dat ten grondslag lag aan de Leidse School.

Hofstee had vele leerlingen, maar de Wageningse sociologiebeoefening werd niet gekenmerkt door een samenhangend programma. De kenmerken van de 'onschoolse Wageningse School' waren het streven naar 'subjectieve waardevrijheid', een gelijktijdig streven naar directe maatschappelijke relevantie van het onderzoek en groot 'respect voor feiten'. In het onderzoek van de Wageningse sociologen zat vaak een idee van Hofstee in de probleemstelling, de hypothesen of in de gebruikte methoden. Er was echter ruimte voor vele theoretische benaderingen en er werd zeker niet gestreefd naar systematische theorievorming (Kooy 1971).

Groenman was veelvuldig promotor, maar geen schoolvormer. Aan zijn begeleiding lag geen eigen systematische visie ten grondslag op wat sociologie moest zijn (Kuiper 1974: 13). Zijn promovendi gaf hij een grote mate van vrijheid om naar eigen inzicht te handelen. Velen kozen hem mede hierdoor tot promotor (Ellemers 1974).

Ook Den Hollander geldt als een 'meester zonder school'. Maar anders dan Groenman wist hij niet een grote groep leerlingen aan zich te binden. Hij zocht geen navolgers. Bij Den Hollander blijkt nergens, noch in zijn doceren, noch in zijn aanwerving van medewerkers, noch in de stijl van zijn geschriften "de opzet homogeen aanhang te verwerven, zelfbestendiging te vinden in de echo's van anderen. Wat hij trachtte over te dragen was zijn habitus, zijn reserve, zijn skepsis" (Kroes 1976: 15). Hij geloofde niet in sociologie als systeem van inzichten of als uitvoerbare receptuur. Wel zei hij zelf: "Jongeren tonen de stokpaardjes van hun leermeester" (Kroes 1976: 15).

6. Verklaring van de verschillen in Nachwuchs

De eerste generatie hoogleraren in de Nederlandse sociologie was in dezelfde omstandigheden opgeleid, maakte carrière in een periode van opkomst en grote doorbraak van de sociologie in Nederland, maar verschilde aanzienlijk in de mate waarin zij invloedrijke

Nachwuchs wisten te vormen. Hoe kunnen deze verschillen verklaard worden?

De verklaring kan worden gevonden in vier onderling verbonden processen die leiden tot verschillen in het aantal promovendi en tot verschillen in de loopbanen (van promotie tot hoogleraarschap) tussen de promovendi. Ten eerste is er de wederzijdse selectie van promotor en promovendus. Het tweede proces betreft de training en wetenschappelijke socialisatie van de promovendus. Ten derde is er sprake van begunstiging van de carrière van de leerlingen door de hoogleraren. En ten slotte zijn er de stimulerende effecten van de bredere sociale omgeving waarin de promotor-promovendus relatie ligt ingebed. De invloed van deze processen werd eerder uitgewerkt en beschreven door Zuckerman (1977). De uitkomsten van deze processen hebben een cumulatief karakter. Jonge talentvolle wetenschappers treffen veelal goede leermeesters die vervolgens voor een gedegen training zorgen in een stimulerende werkomgeving.

Wederzijdse selectie

Tot op zekere hoogte kunnen veelbelovende studenten de leermeesters kiezen met wie zij willen werken en kunnen de leermeesters selecteren uit de studenten die zich aandienen. De te verwachten hoge eisen die vermaarde wetenschappers stellen is aanleiding tot zelfselectie onder studenten. Anderzijds recruterende deze wetenschappers van de meest getalenteerde studenten als promovendi. Sommigen zijn actief op zoek naar talentvolle en vaardige jongeren. Anderen hebben het te druk om zich zelfs maar met de meest getalenteerde studenten bezig te houden of prefereren een solitaire manier van werken. In de keuze voor training en begeleiding van promovendi moeten investeringen van tijd en moeite afgewogen worden tegen verwachte opbrengsten.

Training en wetenschappelijke socialisatie

In de interactie tussen promotor en promovendus wordt zowel specifieke inhoudelijke kennis als een visie op de uitoefening van het vak overgedragen. Een belangrijke, zo niet de belangrijkste opbrengst van het leerling-zijn is een bredere oriëntatie op het vak met inbegrip van maatstaven voor werk en stijl van denken. In het interactieproces tussen promotor en promovendus worden deze maatstaven steeds verder aangescherpt en raakt de promovendus meer ingevoerd in een bepaalde onderzoekstraditie. Tevens worden gedragspatronen voor de interactie in de wetenschappelijke wereld overgedragen.

Begunstiging van de carrière

Bekende wetenschappers kunnen jonge wetenschappers in de gelegenheid stellen hun talenten verder te ontwikkelen. Zij kunnen daartoe mogelijkheden aanbieden in de vorm van aanstellingen, onderzoeksgelden of publikatie in vooraanstaande tijdschriften. Deze privileges vergroten de zichtbaarheid van promovendi. De begunstiging vormt geen substituut voor talent, maar een bevoordeling die hen helpt hun talent erkend te zien (Zuckerman 1977).

Sociale netwerken

De relatie tussen promotor en promovendus is onderdeel van een breder sociaal netwerk. Belangrijke wetenschappers trekken vaardige medewerkers aan en creëren een ambiance die stimulerend werkt. De promovendus is meestal onderdeel van een cohort van talentvolle jonge wetenschappers. Medewerkers en promovendi bevorderen elkaars werk net zo goed als ieder van hun leert van de prominente wetenschappers in dit netwerk (De Haan 1993).

Wanneer we de invloed van deze vier processen naspeuren in de Nederlandse sociologie, gaan we ervan uit dat de loopbanen van de promovendi zich ontwikkelen onder dezelfde externe condities. De weg naar het hogleraarschap voerde voor de tweede generatie door een omgeving van groeiende populariteit van de sociologie in Nederland, een toenemend studentenaantal en een explosieve groei van arbeidsmarktposities voor sociologen, zowel binnen als buiten de universiteiten. De sociologie wordt opgevat als één arbeidsmarkt waarop carrièrekansen afhankelijk zijn van talent, scholing en sociale hulpbronnen.

Voor iedere promovendus is de periode van het promotie-onderzoek een vormende tijd. Welke promovendi worden tijdens deze socialisatie bevoorrecht ten opzichte van anderen? Promovendi die in een hecht netwerk hun onderzoek uitvoeren zijn in het voordeel ten opzichte van promovendi die in een relatief geïsoleerde positie hun onderzoek uitvoeren. Dit is nog meer het geval als promovendi gesocialiseerd worden in een samenbindend onderzoekprogramma. Hierdoor kunnen zij optimaal profiteren van de vruchten van verschillen in expertise op verschillende onderzoeksvelden of op het terrein van methoden en technieken. Dit argument is in groter detail uitgewerkt in De Haan (1994). Het samengaan van een hecht netwerk van onderzoekers en een samenbindend programma is hierboven besproken als kenmerkend voor een wetenschappelijke school. 'Schoolgangers' worden geacht betere carrièrekansen te hebben dan promovendi die niet binnen een school gesocialiseerd zijn. Die carrière worden tevens bevorderd door de selectiviteit van de promotor en zijn of haar bereidheid meer tijd en energie te steken in de begeleiding van promovendi. Het carrièreperspectief wordt gunstiger naarmate de promotor meer bereid en in staat is om invloed uit te oefenen op de aanstellingen van de promovendus na zijn promotie.

Van Heek was de enige socioloog van zijn generatie was die school heeft gemaakt. Hij was bovendien selectief in het accepteren van promovendi en had door zijn werk en door de posities die hij bekleedde (o.a. secretaris van de NSV, redacteur van *Mens en Maatschappij*) genoeg sociaal kapitaal opgebouwd om van invloed te kunnen zijn op benoemingen van zijn promovendi. Van Heek bleek de socioloog met het hoogste percentage hoogleraren onder zijn promovendi. Twee van deze promovendi waren succesvolle hoogleraren door een hoog aantal promovendi op te leiden dat later hoogleraar werd. Het gaat om J.A.A. van Doorn en I. Gadourek (zie tabel 2). Als we het aantal benoemingen tot in de derde generatie hoogleraren in de Nederlandse sociologie meetellen, dan is het aannemelijk dat Van Heek van zijn generatie de grootste invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie.

De hier gepresenteerde verklaringsschets zal verder gebruikt worden als kapstok voor de beschrijving van een recente school in de Nederlandse sociologie. De Verklarende Sociologie voldoet meer dan enige andere groep onderzoekers in de Nederlandse sociologie aan de omschrijving van een school die in paragraaf drie werd gegeven.

Tabel 2: Van Doorn en Gadourek met hun promovendi / hoogleraren.

	aantal promovendi	aantal hoogleraren	namen
J.A.A. van Doorn	11	8	P.J.A. ter Hoeven, H.A. Becker, J.H. Buiter, A. Peper, G. Teitler, M.P.C.M. van Schendelen, M.L. Bemelmans-Videc, P.B. Lehning
I. Gadourek	21	8	P. Valkenburgh, J.L. Jessen, R. Wippler, J.L. Peschar, G.W. Meijnen, J. Ormel, F. Tazelaar, A. Szirmai

7. Verklarende Sociologie

Wippler geldt, samen met Lindenberg, als de belangrijkste grondlegger van de Verklarende Sociologie in Nederland. Zijn leermeester Gadourek had grote invloed op Wippler's wetenschappelijke vorming (zie Wippler 1973: 34). De belangstelling voor empirisch onderzoek en voor onderzoeksmethoden en -technieken nam Wippler van Gadourek over. Wippler wilde echter meer aandacht voor theorievorming. In zijn oratie sprak hij zijn bezorgdheid uit over de toestand van de theorievorming in de (Nederlandse) sociologie: "Er valt helaas met betrekking tot de ontwikkeling van systematische theorieën weinig vooruitgang te bespeuren" (Wippler 1973). Gedurende de gehele verdere loopbaan heeft hij zich sterk ingespannen om hierin verandering te brengen. Theorievorming was voor hem geen doel op zich, maar moest betere antwoorden opleveren op gestelde onderzoeksvragen die onderworpen konden worden aan een empirische beproeving. De integratie van theorie en empirie zou een centrale plaats blijven innemen in zijn werk en in dat van zijn medewerkers en promovendi. Vanaf het begin van de jaren zeventig heeft Wippler met verve een programma verdedigd dat een remedie bood voor de zorgelijke toestand van de sociologische theorievorming. Met dit programma heeft Wippler school gemaakt.

Wippler werd in 1971 aangesteld om theoretische sociologie te doceren in Utrecht. In het begin van de jaren zeventig waren Wippler en Lindenberg de initiatiefnemers bij de oprichting van informele discussiegroep, het 'Interuniversitair Werkverband Theoretische Sociologie' genaamd. De bijeenkomsten van de discussiegroep vonden voornamelijk plaats binnen de universiteiten van Groningen en Utrecht. Dit was het begin van een onderzoeksgroep die tot op heden bekend is onder de naam Verklarende Sociologie. Het doel van deze groep was en is nog steeds het stimuleren van een soort sociologie waarin toetsbare verklaringen van een breed scala aan sociale verschijnselen en processen centraal staan.

Meer dan bij enige andere school in de Nederlandse sociologie is het programma ook op schrift gesteld. Door de programmatische artikelen van Wippler in o.a. het *Netherlands Journal of Sociology* (Wippler 1978, 1985) werd de groep ook sterker als een groep waargenomen. Het theoretische programma Verklarende Sociologie werd gekenmerkt door een deductief-nomologische werkwijze, methodologisch individualisme, modellenbouw en interdisciplinaire gerichtheid. Aansluitend bij de terminologie van Lakatos noemde Wippler (1984) deze vier hoofdkenmerken de harde kern van het onderzoekprogramma. Naast deze programmatische artikelen publiceerde Wippler artikelen over oligarchisering in democratische organisaties (Wippler 1983, 1986). Deze artikelen zijn exemplarisch voor de

wijze waarop theorievorming volgens bovengenoemd programma tot stand moest komen.

De Verklarende Sociologie als groep samenwerkende sociologen werd gekarakteriseerd door frequente interacties. In de jaren zeventig maakten naast Wippler en Lindenberg sociologen uit Utrecht (A.Th. Derksen, W.C. Ultee en H.D. Flap) en Groningen (H. de Vos en H.G. Schütte) deel uit van de discussiegroep. Twee sociologen van de universiteit van Rotterdam (W.A. Arts en R.W. Boesjes-Hommes) sloten zich bij hen aan. De omvang van deze groep werd door Wippler (1984) toentertijd als optimaal ervaren: 'De ervaringen opgedaan in het 'Interuniversitair Werkverband Theoretische Sociologie' wijzen erop dat een kerngroep van 10 à 15 onderzoekers voldoende wetenschappelijk uitdagend is om langdurig samen te werken zonder uiteen te vallen in deelgroepen' (Wippler 1984). Eind jaren zeventig begin jaren tachtig groeide de groep met name in Utrecht. Studenten en promovendi van Wippler (o.a. F. Tazelaar, J. van Doorne-Huiskes, H.B.G. Ganzeboom) zetten de integratie van sociologische theorie en empirisch onderzoek voort.

De interacties tussen de betrokken sociologen werd steeds verder geïnstitutionaliseerd. Een serie beleidsmaatregelen van de overheid en universitaire reorganisaties maakten deze institutionalisering mogelijk. De Utrechtse vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie (later omgedoopt tot vakgroep Empirisch-Theoretische Sociologie) bestond al in Utrecht sinds 1973. In 1979 volgde de oprichting van de ZWO-Werkgemeenschap Verklarende Sociologie. In 1983 startte het voorwaardelijk gefinancierde programma Verklarende Sociologie en in 1986 opende het Interuniversitaire Centrum voor Theorievorming en Methodenontwikkeling in de Sociologie (ICS) haar deuren. Wippler heeft een doorslaggevende inbreng gehad bij de institutionalisering van de Verklarende Sociologie.

Wippler was een 'patron' met veel promovendi. Tot op heden verdedigden 24 sociologen en 6 doctorandi uit andere sociale wetenschappen hun proefschrift met Wippler als promotor (zie Tabel 3) en is een viertal nog bezig met de voorbereiding van een proefschrift. Van de 30 promovendi zijn er reeds 6 aangesteld als gewoon hoogleraar en 2 als bijzonder hoogleraar.

Tabel 3: Wippler en zijn promovendi / hoogleraren.

	aantal promovendi	aantal hoogleraren	namen
R. Wippler	30	8	W.C. Ultee, J. van Doorne-Huiskes, F. Tazelaar, W.A. Arts, H.B.G. Ganzeboom, P.P. Groenewegen, W. Raub, W.P. Knulst

Van de 30 promovendi van Wippler zijn er 12 assistent in opleiding (aio) geweest bij het ICS. Zij promoveerden in de periode 1990-1996 en maken deel uit van de derde generatie verklarende sociologen. Vaak werden zij namelijk ook begeleid door één van de 18 eerder bij Wippler gepromoveerde sociologen. Sinds de oprichting van het ICS was deze team-begeleiding gebruikelijk geworden. Met de oprichting van het ICS verschoof het zwaartepunt in de werving van promovendi van zelfselectie door afgestudeerden naar selectie door de in het ICS verbonden hoogleraren.

De training van de ICS-aio's was georganiseerd in drie cursussen: (a) theorievorming en modelbouw, (b) methoden en technieken van empirisch onderzoek, en (c) integratie

theoretische en meet-/analysemodellen. De benaming van de cursussen geeft al aan dat het verklarende sociologieprogramma uitgewerkt is tot een formeel opleidingsplan. De persoonlijke omgang met Wippler bleef echter zeer belangrijk voor de wetenschappelijke vorming van zijn promovendi. Wat Wippler zijn promovendi bijbracht was gevoel voor een zorgvuldige formulering van probleemstellingen, aandacht voor theoretische uitwerking en heldere structurering van teksten, en het belang van de integratie van theorie en empirisch onderzoek. Zij werden door hem geïnspireerd om kwantitatief onderzoek te verrichten, een taak die veelal werd uitgevoerd met benutting van geavanceerde onderzoekstechnieken.

8. Afsluiting

Ook Wippler is via Ter Veen, Van Heek en Gadourek door promotor-promovendus relaties verbonden met Steinmetz. Deze grondlegger van de Amsterdamse School stimuleerde empirisch onderzoek en de Nederlandse sociologie heeft door zijn toedoen en dat van zijn leerlingen een stevige empirische traditie gekregen. In verschillende mate en op uiteenlopende wijze hebben generaties sociologen na de sociografen een theoretische onderbouwing aan het sociologisch onderzoek gegeven. Wippler nam de belangstelling voor empirisch onderzoek van Gadourek over, maar streefde naar meer aandacht voor theorievorming. Gadourek was door de toepassing van aanzienlijk ontwikkelde methoden en technieken sterk empirisch gericht. Van Heek behoorde tot de eersten die het empirisch onderzoek in de sociografische traditie met een sociologisch perspectief wilde aanvullen. In deze tak van de stamboom was ieder een succesvol leermeester. In verhouding tot generatiegenoten werden veel van de promovendi van Van Heek, Gadourek en Wippler later hoogleraar. In deze tak treffen we tevens de schoolvormers in de Nederlandse sociologie aan. Achteraf kon geconstateerd worden dat de Amsterdamse School en de Leidse School grote invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie. Bij het afscheid van Wippler kunnen we constateren dat de Verklarende Sociologie is uitgegroeid tot een in brede kring gewaardeerd onderzoekprogramma.

Literatuur

- Bierens de Haan, J. (1959). *Sociologie; ontwikkeling en methode*. Den Haag: Servire N.V.
- Bovenkerk, F.; Brunt, L. (1978). De sociografieën van Chicago en Amsterdam in de jaren '20 en '30. Bovenkerk, F. et al., *Toen en thans; de sociale wetenschappen in de jaren derig en nu*. Baarn: Ambo. Pp. 68-78.
- Doom, J.A.A. van (1956). The development of sociology and social research in the Netherlands. *Mens en Maatschappij* 31: pp. 189-229.
- Doom, J.A.A. van (1964a). *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Utrecht: Bijleveld.
- Doom, J.A.A. van (1964b). De Sociologische Gids en de Nederlandse sociologie. *Sociologische Gids* 11: pp. 20-51.
- Doom, J.A.A. van; Lammers, C.J. (1959). *Moderne Sociologie; systematiek en analyse*. Utrecht: Het Spectrum.
- Ellemers, J.E. (1974). Groenman 25 jaar hoogleraar. Ellemers, J.E. et al., *Perpetuum mobile; Thema's en toepassingen in de sociologie van Groenman*. Assen: Van Gorcum. Pp. 1-6.
- Ellemers, J.E. (1978). De Nederlandse sociologie en de Amsterdamse sociografie in de jaren dertig: een voorbeeld van onvolledige institutionalisering. Bovenkerk, F. et al., *Toen en thans; de sociale wetenschappen in de jaren derig en nu*. Baarn: Ambo. Pp. 36-47.

- Ellemers, J.E. (1982). Sociologisch onderzoek in Nederland in de jaren tachtig. Wolff-Albers, A.D.; Crombag, H.F.M. (eds.), *Visies op onderzoek in enkele sociale wetenschappen; pre-adviezen ten behoeve van de beleidsnota maatschappij- en gedragswetenschappen*. Den Haag: Staatsuitgeverij. Pp. 179-201.
- Flap, H.D. (1987). Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving. Frieswijk, J. et al., *Friesland's verleden verkend; problemen, methoden en onderzoek met betrekking tot de Friese geschiedenis na 1750*. Ljouwerd: Fryske Akademy. Pp. 39-52.
- Goddijn, H.P.M. (1972). Prof. dr. F. van Heek: zijn werk en betekenis voor de Nederlandse sociologie. Beerling, R.F.; Gevers, J.K.M.; Philipsen, H. (eds.), *Onderzocht en overdacht; sociologische opstellen voor Prof. dr. F. van Heek*, Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam. Pp. 1-40.
- Goddijn, H.P.M.; Thoenes, P.; de Valk, J.M.M.; Verhoogt, J.P. (1980). *Geschiedenis van de sociologie; achtergronden, hoofdpersonen en richtingen*. Meppel: Boom.
- Groenman, S.J. (1968). Kruijt als humaan socioloog. Groenman, S.J. et al. (Red.), *Zoeklicht en kompas; bundel prof. dr. J.P. Kruijt aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*. Assen: Van Gorcum. Pp. 1-5.
- Haan, J. de (1993). AiO's en onderzoekscholen. *Universiteit & Hogeschool*, jrg. 39, nr. 5.
- Haan, J. de (1994). *Research groups in Dutch sociology*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Heek, F. van (1954). *Het geboortenniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken, een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep*. Leiden.
- Heek, F. van (1964). Twee sociologengeneraties aan de grens van de verzorgingsstaat. *Sociologische Gids 11*: pp. 6-15.
- Heeren, H. (1993). *Van sociografie tot sociologie: de Amsterdamse sociografische school en haar betekenis voor de Nederlandse sociologie*. Utrecht: ISOR.
- Heerikhuizen, B. van (1987). W.A. Bongers: socioloog en socialist. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.
- Heinemeyer, W.F. (1971). Reilingh en de sociale geografie, *Geografisch Tijdschrift V*, nr. 4.
- Kloos, P. (1981). *Culturele Antropologie; een inleiding*. Assen: Van Gorcum.
- Kooy, G.A. (1971). Een kwart eeuw Wageningse sociologie. Kooy, G.A. et al., *Gemengde Bedrijvigheid; een kwart eeuw wageningse sociologie 1946-1971*. Wageningen: H. Veenman & Zonen N.V. Pp. 7-40.
- Kroes, R. (1976). Meester zonder school. Berting, J.; Kroes, R., '... de gewone ervaring leert al anders'; *Afscheidsbundel ter nagedachtenis aan prof. dr. A.N.J. den Hollander*. Alphen aan de Rijn: Samson. Pp. 9-18.
- Kruijt, J.P. (1963). De betekenis van Steinmetz voor de sociografie en de sociologie. *Mens en Maatschappij 38*: pp. 30-40.
- Kuiper, G. (1974). Sociologische theorie bij Groenman. Ellemers, J.E. et al., *Perpetuum mobile; Thema's en toepassingen in de sociologie van Groenman*. Assen: Van Gorcum. Pp. 7-14.
- Kuiper, G. (1978). Stratificatie in Nederland: de Leidse School. Peschar, J.L.; Ultee, W.C., *Sociale Stratificatie; op weg naar empirisch-theoretisch stratificatieonderzoek in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus. Pp. 13-25.
- Lammers, C.J.; Philipsen, H. (1964). Ars promovendi. *Sociologische Gids 11*: pp. 52-83.
- Merton, R.K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Mullins, N.C. (1973). *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York: Harper & Row.
- Vermooten, W.H. (1968). *Sociografie en sociale geografie in Nederland na Steinmetz*, Afscheidscollege Amsterdam, 10 oktober, Assen.
- Vrijhof, P. (1968). Kruijt en de godsdienstsociologie. Groenman, S.J. et al. (Red.), *Zoeklicht en kompas; bundel prof. dr. J.P. Kruijt aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*. Assen: Van Gorcum. Pp. 6-13.
- Winkels, J. (1982). *ISONOVO, een bijdrage aan de geschiedschrijving van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek in Nederland*. Amsterdam: SISWO pub 244.
- Wippler, R. (1973). *Theoretische sociologie als praktisch probleem; over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. Assen: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1978). The structural-individualistic approach in Dutch sociology; towards an explanatory social science. *The Netherlands Journal of Sociology 14*: pp. 135-155.

- Wippler, R. (1983). Een model van oligarchisering in democratische organisaties. Lindenberg, S.; Stokman, F.N., *Modellen in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus. Pp. 40-61.
- Wippler, R. (1984). *Verklarende Sociologie: de ontwikkeling van een theoretisch gestuurd onderzoeksprogramma*. paper ten behoeve van de Sociologendagen 84.
- Wippler, R. (1985). Explanatory sociology: the development of a theoretical oriented research programme. *The Netherlands Journal of Sociology* 21: pp. 63-74.
- Wippler, R. (1986). Oligarchic tendencies in democratic organizations. *The Netherlands Journal of Sociology* 22: pp. 1-17.
- Zijderveld, A.C. (1966). The international scene: current trends in the social sciences; history and recent development of Dutch sociological thought. *Social Research* 33: pp. 115-131.
- Zuckerman, H. (1977). *Scientific Elite; Nobel laureates in the United States*. New York: The Free Press.

Over een faustische verklarende sociologie en een misverstand bij Popper

Wil Arts*

1. Inleiding

Iemand moet, met dank aan Nietzsche, toch nog eens 'Zur Genealogie der Erklärenden Soziologie. Eine Streitschrift' schrijven. Daarin moeten dan niet alleen de afstamming, ontwikkeling en verwantschap van de ideeën die in de Nederlandse sociologie in de loop van de tijd met de familienaam 'verklarende sociologie' zijn getooid, worden getraceerd. Tevens moeten in dat boek, en daar duidt de ondertitel op, de tegenstellingen binnen de verklarende sociologie worden aangescherpt. In de geschiedschrijving tot nu toe (Wippler 1978a, 1985; De Haan 1994) ligt namelijk het accent veeleer op de eenheid dan op de verscheidenheid van opvattingen die deze onderzoeksgroep kenmerkt(e).

De eerlijkheid gebiedt te stellen dat voor dit benadrukken van wat verklarende sociologen verbindt en het veronachtzamen van wat hun scheidt wel wat is te zeggen. Sommige tegenstellingen - voor zover het gevolg van botsende karakters, misverstanden en onoplettendheid - kunnen nu eenmaal beter met de mantel der liefde worden bedekt. Andere tegenstellingen echter, vooral van programmatische en inhoudelijke aard, zouden wel eens te belangwekkend kunnen zijn om zomaar, om cosmetische dan wel propagandistische redenen, te worden weggemasseerd. Wil men groei van kennis in de verklarende sociologie bewerkstelligen, dan dient dit laatste soort tegenstellingen veeleer te worden blootgelegd, dan toegedekt. Dan kan immers pas worden gezien of ze misschien tegenspraakproblemen bevatten die eenmaal opgelost wetenschappelijke vooruitgang kunnen bewerkstelligen.

Deze bijdrage biedt, op haar best, enig voorwerk voor zulk een 'Streitschrift'. Erin wordt onderzocht of sommige van de gesuggereerde tegenstellingen diepere gronden hebben en vooral of ze misschien berusten op interne inconsistenties in de wetenschapsfilosofie die ten grondslag ligt aan de verklarende sociologie.

2. Twee scholen?

Waar zijn de belangrijkste tegenstellingen binnen de verklarende sociologie te traceren? Met enige overdrijving is er een contrast aan te brengen tussen een Groningse en een Utrechtse variant. De eerste is op het terrein van theorievorming allengs duidelijker een monistische houding gaan aannemen, dat wil meer precies zeggen dat zij voor een exclusief utilitaristisch-individualistische benadering van sociologische problemen is gaan kiezen. Verder is

* Wil Arts (1946) is als hoogleraar Algemene en Theoretische Sociologie verbonden aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg. Hij promoveerde in 1984 bij Wippler op het proefschrift *Eerlijk delen. Over verdelende rechtvaardigheid en inkomensbeleid*.

binnen de Groningse variant in de loop van de tijd steeds vaker, wat de verklaringsstrategie betreft, voor modelbouw via de methode van isolerende en afnemende abstractie en als meest geëigende toetsingswijze voor het laboratorium-experiment gekozen. De Utrechtse variant staat daarentegen theoretisch pluralisme voor. Karakteristiek zijn verder een verklaringsstrategie die de vorm aanneemt van hiërarchisch geordende ketens van hypothesen - nogal eens vertaald in causale modellen - en het gebruik van overheids-statistieken en surveydata als belangrijkste toetsingsinstanties. Voor het eerst kwamen deze programmatische tegenstellingen, die al langer onderhuids aanwezig waren, aan de oppervlakte tijdens werkconferenties van de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie in Dwingelo (1981) en Utrecht (1985), die beide aan verklaring en modelbouw waren gewijd.

Door in een 'Streitschrift' eenzijdig de verschillen tussen deze twee scholen te chargeren, verliest men echter ook weer interessante zaken uit het oog. Zo is bijvoorbeeld de aanduiding Groningse en Utrechtse variant misschien wat ongelukkig gekozen omdat vandaag de dag er geografisch gezien weinig meer van klopt. Ook worden op deze wijze belangwekkende pogingen om de tegenpolen met elkaar te verzoenen veronachtzaamd. Als men bijvoorbeeld het programmatische en theoretische werk van Wippler - toch lange tijd de meest spraakmakende Utrechtse verklarende socioloog - doorneemt, dan valt op dat hij steeds weer en steeds meer heen en weer getrokken wordt tussen beide polen. Enerzijds is in zijn werk een constante, namelijk het benadrukken, vanuit een criticistische wetenschapstheorie, van het belang van een vergelijkende evaluatie van theorieën aanwezig. Anderzijds is echter vanaf het begin een interesse voor modelbouw te vinden en later groeide bij hem het geloof dat voorrang dient te worden verleend aan nutstheoretische boven andere verklaringen van sociologische verschijnselen. Binnen dat 'Streitschrift' moet er kennelijk ook nog eens een 'Versöhnungsschrift' worden geschreven.

3. Probleemstelling

De eerste vraag die ik in deze bijdrage wil beantwoorden, is of de twee 'neigingen' die in een verklarende sociologie à la Wippler te onderkennen vallen, enerzijds het omhelzen van theoretisch pluralisme als middel om wetenschappelijke vooruitgang te boeken en anderzijds het voorrang verlenen aan nutstheorieën ter verhoging van sociologische verklaringskracht, wetenschapstheoretisch gezien wel met elkaar te verenigen zijn. Komt het verdedigen van een dergelijke faustische tussenpositie niet neer op het dienen van twee heren? Is het niet een poging het onverenigbare te verenigen?

De tweede vraag, en dat is de hoofdvraag in mijn bijdrage, luidt of er misschien wat dit betreft uit het werk van Popper en de filosofische discussies erover wat te leren valt. Terecht merkt De Haan (1994: 174) namelijk in zijn reconstructie van de geschiedenis van de verklarende sociologie op, dat de gezamenlijke inspiratie van de verklarende sociologen van het eerste uur werd ontleend aan Poppers kritisch rationalisme.

4. Verklarende sociologie à la Wippler

Als het begin van wat later de verklarende sociologie werd ergens moet worden gezocht, dan is het wel bij Wipplers artikel 'Theorie, taxonomie en model in de sociologie' in het tijdschrift *Mens en Maatschappij* (Wippler 1969). Maar dan nog niet het begin van een 'faustische' verklarende sociologie. In dat artikel was immers noch sprake van een nadruk

op of zelfs maar vermelding van het belang van theoretisch pluralisme en theorieën-vergelijking voor het bewerkstelligen van vooruitgang in de sociologie, noch van een verdediging van het structureel-individualisme, en dan speciaal van nutstheorieën, als de meest geëigende weg voor het ontwikkelen van informatieve sociologische verklaringen.

4.1 Theoretisch pluralisme

Wipplers eerste 'meester' - het theoretisch pluralisme - verschijnt pas korte tijd later heel voorzichtig en dan nog in een bijrol op het toneel in een Groningse syllabus over *Systematische Theorieconstructie en Modelbouw* (Wippler 1971). In een subparagraaf (2.6), over de evaluatie van theorieën, wordt door hem de vraag aan de orde gesteld langs welke weg een vergelijkende evaluatie van alternatieve theorieën - mits aanwezig - moet plaatsvinden. Beoordelingscriteria kunnen zijns inziens zowel al doende in de praktijk worden ontwikkeld, wat op dat moment zijn voorkeur lijkt te hebben, als worden ontleend aan de wetenschapsfilosofie.

Enige jaren later zijn de rollen echter omgedraaid (Wippler 1973a, 1973b, 1975a, 1975b, 1977). De wetenschapsfilosofie, en dan vooral Poppers kritisch rationalisme, gaat van dan af het scenario bepalen van en theoretisch pluralisme speelt vanaf dat moment een hoofdrol in Wipplers programmatische beschouwingen. Zijn uitgangspunt is dat binnen het empirisch-theoretische wetenschapsprogramma zowel het stellen van verklaringsproblemen als het opstellen van ware theorieën met een hoog informatiegehalte centraal dienen te staan. Theoretisch pluralisme is een belangrijke voorwaarde voor wetenschappelijke vooruitgang, meent hij. De concurrentie van alternatieve, informatieve theorieën - mits goed georganiseerd - kan namelijk groei van kennis bewerkstelligen, omdat deze er op den duur toe leidt dat onware theorieën worden geëlimineerd en theorieën met een laag informatiegehalte worden vervangen door theorieën met een grotere empirische inhoud.

Het probleem met de sociologie is echter zijns inziens, dat theoretisch pluralisme in deze wetenschap in de praktijk nauwelijks een rol van betekenis heeft gespeeld, omdat er nu eenmaal haast geen uitgewerkte theorieën in de sociologie voorhanden zijn. Wel is er sprake van een zekere wedijver tussen theoretische oriëntaties, opgevat als aanzetten tot theorievorming. Omdat regulatieve ideeën als waarheid en informatiegehalte niet op oriëntaties toepasbaar zijn, valt echter moeilijk te bepalen welke oriëntaties voorlopig het onderspit dienen te delven en welke het verdienen - althans voorlopig - te overleven. Als een complicerende factor komt daar nog eens bij dat de verschillende oriëntaties soms niet alleen verschillende verklarende beginselen poneren, maar soms ook nog eens verschillende te verklaren verschijnselen aan de orde stellen. In dat laatste geval kan men naar zijn mening beter van pseudo-pluralisme spreken. Er is dan veeleer sprake van een complementaire dan van een concurrentieverhouding tussen oriëntaties.

Maar zelfs als er wel sprake lijkt van wedijver tussen oriëntaties, dat wil zeggen dat ze hetzelfde verklaringsprobleem aan de orde stellen en verschillende oplossingen lijken te suggereren, dan kan pas na een zorgvuldige uitwerking van de betreffende theoretische aanzetten worden bepaald of ze verschillende concurrerende hypothesen aandragen of alleen maar dezelfde ideeën in verschillende woorden weergeven. De door Wippler geponeerde oplossing voor deze problematiek bestaat eruit theoretische oriëntaties op hun heuristische waarde te vergelijken, dat wil zeggen ze te onderzoeken op hun relatieve vruchtbaarheid bij het voortbrengen van informatieve en ware theorieën. Dit kan door de vage uitspraken-

stelsels, die theoretische oriëntaties nu eenmaal zijn, uit te werken tot informatieve theorieën. Theoretische oriëntaties tonen hun waarde wanneer en voor zover zij ware en informatieve theorieën voortbrengen, die op hun beurt weer hun waarde tonen wanneer en voor zover zij systematische weerleggingspogingen doorstaan. Op deze manier slaat men twee vliegen in een klap: zowel een eliminatie van onware en een vervanging van weinig informatieve theorieën behoort dan immers tot de mogelijkheden, maar ook een vergelijking van de relatieve vruchtbaarheid van alternatieve theoretische stelsels kan dan plaatsvinden.

Dit voorstel klinkt echter mooier dan het is, zo komt Wippler al enige jaren later tot de conclusie (Lindenberg & Wippler 1978). Een vergelijking van theoretische oriëntaties en theorieën die slechts op een reconstructie van algemene hypothesen berust, laat namelijk belangrijke in de theoretische oriëntaties opgeslagen kennis buiten beschouwing, zoals definities, correspondentieregels, (ideaal)typeringen, onderzoeksmethoden, wetenschaps-theoretische veronderstellingen en dergelijke. Daarom stelt hij, samen met Lindenberg, voor om - als men tot een reconstructie van theoretische oriëntaties en theorieën overgaat - de aandacht niet slechts te richten op algemene uitspraken, maar ook de andere elementen van verklaringen in ogenschouw te nemen. Om een zinvolle vergelijking van aanzetten en pogingen tot verklaring mogelijk te maken, stellen zij, moet er eerst een prototype van sociologische verklaring worden opgesteld dat op een hoger niveau van abstractie ligt en waarbinnen de verschillende elementen van specifieke verklaringen systematisch met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Het door hen voorgestelde verklaringsschema bezit een tweeledige deductieve structuur. De eerste geleding behelst de verklaring van individuele effecten en de tweede heeft betrekking op de verklaring van collectieve verschijnselen. Dit prototype staat zowel het vergelijken van hele oriëntaties met het oog op hun bijdrage aan meer algemene verklaringsdoelstellingen toe, als het vergelijken van elementen (proposities, transformatie- en correspondentieregels, aanvangs- en randvoorwaarden e.d.) in de context van meer specifieke verklaringen.

Zo'n twintig jaar later stelt Wippler (1994: 107) vast dat het door hem voorgestane programma om tot een systematische vergelijking van sociologische oriëntaties en theorieën te komen moeilijker te verwezenlijken is gebleken dan oorspronkelijk gedacht. Maar hij ziet naast stagnatie ook vooruitgang, omdat het programma niet louter programma is gebleven. Hij verwijst voor succesvolle voorbeelden van systematische theorieënvergelijking vooral naar recent werk van Esser, maar bijvoorbeeld ook naar al wat ouder werk van Elster, Flap en Kuiper, en Ultee. Met evenveel recht had hij kunnen verwijzen naar veel van zijn eigen werk. Misschien wat 'sadder and wiser' blijft Wippler toch zijn 'eerste meester' dienen. De meest effectieve kritiek op een theorie bestaat er nu eenmaal uit haar met alternatieve theorieën te confronteren, zo formuleert hij kort en bondig, nog eens het centrale idee van het theoretisch pluralisme (Opp & Wippler 1990: 10).

4.2 Nutstheorie

De tweede 'meester', de nutstheorie, wordt door Wippler voor het eerst, in de vorm van de speltheorie, ten tonele gevoerd in de eerder genoemde Groningse syllabus (Wippler 1971: 78-79). De nutstheorie wordt echter door hem dan nog als verklarende theorie afgewezen. Wel uit zich bij hem al snel een voorkeur voor het methodologisch individualisme en voor wat hij de behavioristische of gedragstheoretische oriëntatie noemt. Deze wordt aanvankelijk (Wippler 1973a: 272) nog door hem tot een van de drie hoofdrichtingen binnen de

hedendaagse empirisch-theoretische sociologie gerekend, hoewel er dan (idem: 275) ook al een voorzichtige verwijzing naar het werk van Opp is die beweert dat de verschillende aanzetten tot theorievorming in de sociologie tot een algemene gedragstheorie kunnen worden gereduceerd. Dit psychologisch reductionisme gaat hem te ver, maar enige jaren later (Arts, Lindenberg & Wippler 1976) vraagt hij zich wel af of microtheorieën niet veeleer een noodzakelijk bestanddeel van verklaringen van macroverschijnselen vormen, dan een alternatief ervoor.

Die vraag wordt in het vervolg bevestigend beantwoord en zo wordt de grondslag gelegd voor een structureel-individualistisch onderzoeksprogramma in de sociologie. Als voorbeelden van mogelijk succesvolle micro- of handelingstheorieën noemt Wippler (1978a: 141) aanvankelijk niet alleen verschillende versies van de nutstheorie, maar ook cognitieve evenwichts- en leertheorieën. Hij (Wippler 1978b: 177) merkt daarbij echter wel op dat het onderhand het overdenken waard is de handelingsmodellen die in de sociologie worden toegepast in te ruilen voor de gedragsmodellen van de economie. Zelf voegt hij wat dit betreft de daad bij het woord. In verscheidene artikelen reconstrueert hij bijvoorbeeld de verschillende uit de literatuur bekende pogingen oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties te verklaren (Wippler 1982, 1983, 1984). Deze traditioneel-sociologische verklaringen vergelijkt hij met een door hem geconstrueerd structureel-individualistisch model, dat naast beschrijvingen van de structurele beperkingen waaraan actoren onderworpen zijn, als expliciete handelingstheorie een versie van de nutstheorie bevat. Hoewel uit vergelijking blijkt dat de overeenkomsten tussen de verschillende verklaringen, qua inzicht in de oligarchiseringsproblematiek, groot zijn, verdient toch het structureel-individualistische model volgens hem de voorkeur. Zaken die in de traditioneel-sociologische verklaringen ad hoc worden ingevoerd of impliciet blijven, worden in het door Wippler geconstrueerde model namelijk gesystematiseerd en expliciet gemaakt. Tevens heeft zijn model als comparatief voordeel dat het daarnaast enkele nieuwe inzichten genereert.

In een artikel (Wippler 1985) dat een overzicht biedt van de ontwikkelingen in de Nederlandse verklarende sociologie wordt het voor de goede verstaander even later duidelijk dat Wipplers hart bij de nutstheorie is komen te liggen. Nog wat later (Wippler & Lindenberg 1987: 143) wordt het impliciete expliciet gemaakt. De enige theorie die aan alle eisen van een structureel-individualistisch onderzoeksprogramma voldoet, is de nuts- of rationele-keuzetheorie in haar verschillende verschijningsvormen, zo luidt dan de stelling.

5. Verklarende sociologie en kritacistische wetenschapsfilosofie

Het hinken op twee gedachten, kenmerkend voor een faustische verklarende sociologie à la Wippler, is ook al te vinden in Poppers kritacistische wetenschapsfilosofie, die zeker in het begin ten grondslag lag aan veel verklarende sociologie. Enerzijds propageert Popper een fallibilistisch wetenschapsprogramma voor alle wetenschappen, dus ook voor de sociologie, waarin het theoretisch pluralisme als een noodzakelijke voorwaarde voor het bewerkstelligen van groei van kennis wordt beargumenteerd, anderzijds een programma voor de sociale wetenschappen, dus ook voor de sociologie, waarin wordt gesuggereerd dat er slechts één legitieme/adequate wijze is waarop verklaringsproblemen in de sociale wetenschappen kunnen worden opgelost: modelbouw gebaseerd op situatie-analyse in combinatie met het rationaliteitsprincipe.

Hoewel, zoals gezegd, Poppers kriticisme of kritisch rationalisme de inspiratiebron vormde voor veel verklarende sociologen, werd door hen meestal naar diens algemene wetenschapstheoretische verhandelingen verwezen en slechts zelden naar zijn specifieke opvattingen over de methodologie van verklarende sociale wetenschappen. Wippler vormt hierop echter een uitzondering. In een artikel in *Mens en Maatschappij* uit 1975 verwijst hij voor het eerst en dan nog betrekkelijk terzijde naar Poppers stellingname in deze. Hij merkt dan (Wippler 1975b: 437) terloops op, zonder overigens zelf stelling te nemen, dat volgens Popper situationele modellen in combinatie met een algemene theorie van rationeel handelen voor het verklaren van sociale verschijnselen vereist zijn. In een artikel uit 1976 is de verwijzing al belangrijker en instemmender (Wippler 1976: 155 & 160 noot 32).

Dat Poppers opvattingen over de methodologie van de verklarende sociale wetenschappen zo weinig aandacht van verklarende sociologen hebben gekregen, komt vermoedelijk onder meer omdat ze lange tijd slechts her en der verspreid te vinden waren in diens werk. Daarnaast echter ook omdat een paper, daterend uit het begin van de jaren zestig, waarin deze problematiek systematisch en uitgebreider werd behandeld, aanvankelijk slechts in een sterk bekorte, betrekkelijk obscure Franse versie voorhanden was (Popper 1967). Het duurde tot 1985 voor hiervan een Engelse vertaling verscheen en tot 1994 tot de oorspronkelijke en ten dele later bijgewerkte versie werd gepubliceerd (vgl. Popper 1985 1994). Toch is dit geen voldoende verklaring. Sinds het begin van de jaren zeventig wordt over deze problematiek namelijk uitgebreid gediscuteerd door auteurs die zich bezighouden met de filosofie van de sociale wetenschappen en dan vooral van de economie. Waarom zij wel en de verklarende sociologen niet? Hoe dit ook zij, belangrijker is de vraag wat deze filosofische discussie heeft opgeleverd voor het opheffen of verminderen van de spanning tussen de 'twee Seelen' in de borst van een faustische verklarende sociologie à la Wippler. Is een faustische verklarende sociologie, die hinkt op twee gedachten, nu wel of niet te verdedigen? Is het nu wel of niet doenlijk een knecht van twee meesters te zijn? Voor deze vragen worden beantwoord, dient echter eerst de kern van Poppers methodologie van de verklarende sociale wetenschappen te worden behandeld en vervolgens het verloop van het filosofische debat te worden weergegeven.

6. Poppers methodologie

In principe zien verklaringen in de sociale wetenschappen er volgens Popper niet veel anders uit dan in de natuurwetenschappen. In de sociale wetenschappen doen zich echter zijns inziens daarnaast specifieke problemen bij het verklaren van verschijnselen voor, waarmee we niet af te rekenen hebben in de natuurwetenschappen. De vraag is dan wat beide wetenschappen gemeenschappelijk hebben en wat meer specifiek is voor de verklarende sociale wetenschappen.

6.1 De algemene wetenschappelijke methode

Poppers uitgangspunt is dat iedere wetenschap begint en eindigt met het stellen van problemen en dat bij het oplossen van die problemen theorieën een dominante rol spelen. Theorieën moeten namelijk begrepen worden als pogingen verklaringsproblemen, die de belangrijkste problemen in de wetenschap zijn, op te lossen. Vooruitgang in een wetenschap kan dan ook worden afgelezen aan de evolutie van haar problemen en aan de mate waarin

eerdere in theorieën neergelegde probleemoplossingen en aanspraken op kennis zijn gecorrigeerd en op een hoger plan getild. Een theorie blijft ondanks de kennispretentie altijd hypothetisch van aard, op gissingen berustend. Willen we het inzicht in problemen verhogen, dan moeten we niet alleen steeds gedurfter theoretische gissingen maken, maar ook onze theorieën steeds weer aan kritiek blootstellen en aan strenge toetsen onderwerpen. Op basis van die kritiek en afhankelijk van de testresultaten dienen we de theorieën aan te passen of te verbeteren of door andere, betere theorieën te vervangen. We leren op die manier van onze (deels) foute gissingen. Het is belangrijk te onderkennen dat een kritische discussie zich altijd met meer dan een theorie tegelijkertijd bezighoudt. Dan is het immers pas mogelijk de comparatieve verdiensten en gebreken ervan te bepalen. Pas als er in een wetenschap sprake is van wedijver tussen theorieën kan groei van kennis worden bewerkstelligd, zo luidt Poppers conclusie.

6.2 De sociaal-wetenschappelijke methode

Popper onderscheidt twee soorten verklaringsproblemen. De eerste soort van problemen heeft betrekking op het verklaren of voorspellen van een beperkt aantal *enkelvoudige* gebeurtenissen en de tweede soort van het verklaren van een bepaald *type* van gebeurtenissen. Wil men de eerste soort verklaringsproblemen oplossen, dan heeft men idealiter slechts enige universele wetmatigheden en een aantal relevante aanvangsvoorwaarden nodig. De tweede soort problemen kan het best worden opgelost door het construeren van een model. Omdat het model de *typische* aanvangsvoorwaarden al in zich bergt, hoeven ze niet nog eens apart in overweging te worden genomen. Om een model te laten werken, in de zin dat hij daadwerkelijk verklaringen oplevert, is een rudimentair mechanisme nodig dat dit model bij wijze van spreken 'animeert', 'bezielt' of 'tot leven wekt'. Dit mechanisme wordt gevormd door een of meer universele wetmatigheden. Beide soorten verklaringen komen volgens Popper in de natuurwetenschappen voor. In de sociale wetenschappen is het volgens hem echter niet of nauwelijks mogelijk enkelvoudige gebeurtenissen te verklaren of te voorspellen. Die gebeurtenissen doen zich haast altijd voor in een complex, open systeem en daardoor zal men altijd belangrijke aanvangsvoorwaarden missen. Wel kan men enkelvoudige gebeurtenissen beschrijven en begrijpelijk maken door ze te interpreteren als behorend tot een bepaalde type gebeurtenissen en door de geïdealiseerde modelreconstructie van dit soort gebeurtenissen als een eerste benadering ervan te hanteren.

De fundamentele opgave van zowel de theoretische als de historische sociale wetenschappen is, volgens Popper, het verklaren en begrijpen van sociale gebeurtenissen in termen van menselijke handelingen en sociale situaties. Waarbij 'sociale situatie' de sleutelterm vormt. Menselijke handelingen zijn namelijk in hoge mate verklaarbaar in termen van de situatie waarin ze voorkomen. Wat de uitspraken over aanvangsvoorwaarden in de natuurwetenschappen zijn, dat is de beschrijving van een concrete historische situatie in de sociale wetenschappen. En de 'modellen' van de theoretische sociale wetenschappen zijn in hun kern beschrijvingen of reconstructies van typische sociale situaties.

Omdat universele wetmatigheden nodig zijn om deze modellen tot leven te wekken, is het de vraag hoe dat 'bezielen' in zijn werk gaat. Niet door een beroep te doen op psychologische wetten, maar door allereerst concrete psychologische ervaringen als verlangens, hoopvolle verwachtingen en neigingen te vervangen door abstracte en typisch situationele elementen als 'doeleinden', 'belangen' en 'kennis'. Vervolgens door van de

veronderstelling uit te gaan, en dat is de kern van de zaak, dat de betrokkenen adequaat of gepast handelen, dat wil zeggen handelen in overeenstemming met de situatie. Deze 'bezielende' wetmatigheid, die de enige is waarop in de situationele analyse een beroep wordt gedaan, staat bekend als het 'rationaliteitsbeginsel'. Dit beginsel heeft nauwelijks empirische inhoud, het is betrekkelijk leeg, maar dat geeft volgens Popper niet omdat het niet de rol van een verklarende theorie, van een te toetsen hypothese speelt. De verklarende theorie wordt gevormd door de verschillende modellen. Deze zijn echter niet makkelijk te toetsen omdat ze per definitie 'ruw' zijn, op vereenvoudigende veronderstellingen berusten.

Ook het rationaliteitsbeginsel, de kern van die modellen, is zo'n vereenvoudigende veronderstelling. Het is een empirische gissing, die duidelijk onjuist is. Mensen handelen niet altijd situatieadequaat, dat wil zeggen overeenkomstig het rationaliteitsbeginsel. Desondanks benadert dit principe de waarheid goed genoeg om het als 'bezielend' beginsel te handhaven ten dienste van sociaal-wetenschappelijke modelbouw.

6.3 Overeenkomsten en verschillen

De vraag naar de overeenkomsten en verschillen tussen de methoden van de sociale en de natuurwetenschappen kan nu kort en bondig beantwoord worden door Poppers verklaringsschema's voor beide soorten wetenschappen naast en tegenover elkaar te zetten. Dan blijkt dat er sprake is van een logische symmetrie tussen de twee schema's, beide vertonen de structuur van het deductief-nomologische verklaringsmodel, en een methodologische asymmetrie, de specifieke invulling van dit model in de sociale wetenschappen verschilt aanzienlijk van de invulling in de natuurwetenschappen (Nadeau 1993: 440):

NATUURWETENSCHAPPEN

Explanans:

Aanvangsvoorwaarden

Theorie (of wet)

Explanandum:

Natuurverschijnsel

SOCIALE WETENSCHAPPEN

Explanans:

Model (of theorie)

Rationaliteitsbeginsel

Explanandum:

Type sociaal verschijnsel

7. Popper in de kritiek

Poppers verhandelingen over de methodologie van de sociale wetenschappen zijn voortgekomen uit diens bewondering voor de economische theorie. Ze behelzen naar eigen zeggen pogingen de methode van de theoretische economie, de marginale-nutsanalyse, zodanig te generaliseren dat deze ook toepasbaar wordt in de andere sociale wetenschappen. De uitkomst van die pogingen tot veralgemening is wat Popper de situationele analyse of de logica van de situatie noemt. Deze analyse of logica is echter aan nogal wat kritiek onderworpen geweest, vooral van de zijde van wetenschapsfilosofen.

Wat die kritiek inhoudt, is de volgende vraag die we dienen te beantwoorden. Een eerste punt van kritiek, daar is haast iedereen het wel over eens, is dat Poppers verhandelingen over de methoden van de sociale wetenschappen vaag en duister zijn en daardoor licht aanleiding geven tot het ontstaan van misverstanden. Het tweede punt van kritiek luidt, en daar lopen de meningen uiteen, dat deze verhandelingen volgens sommigen

incoherent zijn en volgens anderen slechts incoherent lijken. Maar dat niet alleen, ze vertonen ook nog eens voor sommigen klaarblijkelijke en voor anderen ogenschijnlijke inconsistenties met zijn verhandelingen over de algemene wetenschappelijke methode. Volgens deze laatsten zijn die inconsistenties gebaseerd op een misverstand dat kennelijk bij Popper heeft postgevat. Door al die (vermeende) misverstanden heeft de discussie over Poppers methodologie van de verklarende sociale wetenschappen veel weg van een spel van vergissingen.

Het is niet bij kritiek alleen gebleven. Tevens zijn er sinds het begin van de jaren zeventig in dit spel in verscheidene bedrijven verschillende pogingen ondernomen om de genoemde misverstanden uit de weg te ruimen. Welke zijn die pogingen en waar komen ze op neer?

7.1 Eerste bedrijf

Een eerste revisiepoging is ondernomen door Popperiaanse wetenschapsfilosofen als Watkins (1970) en vooral Koertge (1974, 1975, 1979). Deze laatste (Koertge 1975: 440) heeft opgemerkt dat wat veel lezers voor een raadsel heeft gesteld, is dat Popper voor de sociale wetenschappen verklaringen tolereert, ja zelfs aanprijst, die zijn gebaseerd op een wetmatigheid die niet slechts foutief, maar zelfs bijna leeg is. Dit terwijl hij beoefenaars van de natuurwetenschappen juist aanspoort te zoeken naar ware theorieën met een hoog empirisch gehalte. Een ander raadsel is dat Popper aan de beoefenaars van de natuurwetenschappen voorhoudt dat ze meedogenloos foutieve theorieën moeten wieden door ze zo streng mogelijk te testen, terwijl hij de beoefenaars van de sociale wetenschappen aanraadt het rationaliteitsbeginsel nooit op te geven, maar bij weerleggingen het gehanteerde model van de situatie aan te passen.

De gesuggereerde oplossing voor het eerste deel van het eerste raadsel is gelegen in de opmerking van Popper, dat het rationaliteitsbeginsel weliswaar niet geheel en al spoort met de feiten, maar dat het de waarheid toch wel redelijk benadert. Koertge voegt daaraan toe dat het principe in dat geval òf kan worden opgevat als een statistische wetmatigheid òf als een ideale wet, een soort nulbeginsel, die kan worden uitgebreid met een theorie die aangeeft wanneer afwijkingen van het eenvoudige ideale geval te verwachten zijn. Deze interpretatie duidt er, volgens Koertge in navolging van Watkins, ook op dat het beginsel minder leeg is of hoeft te zijn dan Popper denkt.

Waarmee tevens het tweede deel van het eerste raadsel wordt opgelost. Het empirische gehalte van de situationele analyse wordt namelijk vergroot als men aan het rationaliteitsbeginsel hulptheorieën toevoegt over wat voor besluitvormingsprocedures in wat voor situaties opgeld doen, over de systematiek van beoordelingsfouten, over het vormen van meningen en overtuigingen en zo meer. Niet alleen kunnen dan meer precieze voorspellingen worden gedaan en neemt de kans op weerleggingen navenant toe, maar kunnen tevens nieuwe voorspellingen worden gedaan over handelingen die op het eerste gezicht irrationeel lijken.

De oplossing die Watkins (1970: 173-174) suggereert voor het tweede raadsel heeft als achtergrond de gedachte dat vasthouden aan het rationaliteitsbeginsel tegen gefalsifieerde voorspellingen in, zelfs vanuit een falsificationistisch oogpunt gerechtvaardigd kan zijn. Namelijk als het ten eerste de toetsbaarheid van het gehele stelsel van rationaliteitsbeginsel, hulptheorieën en situatiebeschrijvingen vergroot en ten tweede als men over geen of geen

beter alternatief 'bezielend' mechanisme beschikt met behulp waarvan men vanuit de situatiebeschrijvingen voorspellingen kan doen. Daarmee is het rationaliteitsbeginsel nog niet heilig verklaard, we kunnen het te zijner tijd vervangen door iets beters, maar intussen hebben we het maar al te nodig om oplossingen te vinden voor gefalsifieerde voorspellingen. Koertge (1975, 1979) heeft hierop voortgebouwd door Poppers methodologie voor de sociale wetenschappen op te vatten als een onderzoeksprogramma in Lakatosiaanse zin. Het rationaliteitsbeginsel is dan de harde kern van dit programma en de hulpthorieën en de ideaaltypische situatiebeschrijvingen vormen dan samen de beschermende gordel waarin de weerleggingen worden opgevangen. We kunnen dit programma aan strenge testen onderwerpen door het toe te passen op die gevallen waar de kans op falen het grootst is. Koertge (1979: 94) denkt daarbij aan dwangmatig en impulsief gedrag en aan handelingen uitgevoerd door personen die onder invloed van drugs zijn of die aan hersenletsel lijden, maar ook aan die gevallen waar goede alternatieve verklaringen voorhanden zijn. In het laatste geval verliest het rationaliteitsbeginsel wat van zijn privileges en komt het theoretisch pluralisme als bron van wetenschappelijke vooruitgang weer om de hoek kijken.

7.2 Tweede bedrijf

Een veel radicalere stellingname is te vinden in het werk van Schmid (Glück & Schmid 1977; Schmid 1979, 1988). Ook hij plaatst zich binnen het kader van een kritisch-rationalistische wetenschapsfilosofie, maar hij kan zich niet verenigen met de opvattingen van Popper over de situatieanalyse als enige adequate verklaringsstrategie in de sociale wetenschappen, noch met de door Watkins en Koertge aangebrachte revisies. Als uitgangspunt neemt hij het kritisch-rationalistische dictum dat de fouten van een theorie pas zichtbaar worden in het licht van een alternatief (Schmid 1979: 8). Zo'n alternatief voor de situatielogica is niet alleen voorhanden, maar verdient zijns inziens ook de voorkeur. Dit alternatief heeft als harde kern niet een rationaliteitsbeginsel, maar een aantal empirisch bekrachtigde psychologische wetten die in een mentalistische of cognitieve verklaring van handelingen voorzien.

Zoals eerder opgemerkt wilde Popper, met kracht van argumenten, juist geen beroep doen op de wetten van de psychologie. Schmid (1979: 62/63) meent echter dat er hier een misverstand in het spel is. De kracht van Poppers argumenten was niet zo sterk als deze kennelijk meende, omdat hij er een zeer belegen en naïeve opvatting van de psychologie opnahield. Popper richtte zijn banvloeken vooral tegen een negentiende-eeuwse instinctpsychologie. De moderne cognitieve sociale psychologie, die haast naadloos past op zijn situatie-analyse omdat deze mentale factoren als 'informatie over de handelingssituatie', 'intentie' en dergelijke bijna impliceert, kende Popper kennelijk niet.

7.3 Derde bedrijf

Het derde bedrijf heeft zich vooral in de jaren tachtig en negentig binnen de economische filosofie afgespeeld. Aan de discussie in die jaren was echter al veel eerder een proloog vooraf gegaan. Hutchison stelde al in 1938 dat economen moeten zoeken naar mogelijk falsifieerbare, maar in de praktijk nog niet gefalsifieerde empirische generalisaties of wetmatigheden, dat ze deze streng empirisch moeten toetsen en dat daarbij niet volstaan kan worden met introspectie. Poppers regels van de algemene wetenschappelijke methode werden

dus door Hutchison al vroeg omhelsd, maar later ook door andere beoefenaars van de methodologie en geschiedenis van de economie, zoals Blaug, Klant en Boland. Zij gebruikten deze regels vooral om de praktijk en niet zozeer de leer van de economische wetenschap te kritiseren. Economen verlenen namelijk huns inziens vaak wel lippendienst aan noties als empirische inhoud, falsifieerbaarheid, deductieve afleiding en empirische tests, maar brengen de Popperiaanse regels zelden of nooit in de praktijk (De Marchi 1988: 4).

De verwarring die ontstond toen Popper in zijn beschouwingen over de methodologie van de sociale wetenschappen deze praktijk verdedigde, was dan ook groot. Caldwell (1982 1991) en Hands (1985, 1991, 1993) hebben overzichten verschaft van de uit die verwarring voortvloeiende discussie. Tevens hebben zij ook zelf gezocht naar oplossingen voor de opgeworpen problemen.

Het meest extreme standpunt in de discussie wordt misschien wel door Blaug (1980, 1985) ingenomen. Hij verdedigt het ook in de sociale wetenschappen toepassen van de algemeen wetenschappelijke methode, en dan vooral in de vorm van de door Lakatos ten dele in navolging van en deels als kritiek op Popper ontwikkelde methodologie van wetenschappelijke onderzoeksprogramma's, en het verwerpen van Poppers ideeën over de noodzaak van een eigen methode voor de sociale wetenschappen. Hoewel Blaug erkent dat de complexiteit van economische verschijnselen het haast onmogelijk of in ieder geval uiterst moeilijk maakt ondubbelzinnige weerleggingen van theorieën te verkrijgen, betekent dat nog niet dat we het hoofd in de schoot moeten leggen. We moeten gewoon meer ons best doen. In feite, zegt hij, bezat Popper weinig kennis van de sociale wetenschappen en nog minder van de economie. De discrepantie tussen Poppers algemeen-wetenschappelijke en sociaal-wetenschappelijke methode, tussen het falsificationisme en de doctrine van de situationele logica, berust dan ook, zijns inziens, op een misverstand bij Popper.

Caldwell (1991: 16/17) accepteert Poppers gedachten over de situationele analyse wel, ofschoon slechts geclausuleerd. Weliswaar, zegt hij, lijken veel 'mainstream' economen te geloven dat slechts theorieën die het rationaliteitsbeginsel gebruiken aanvaardbaar zijn, maar dat is nog geen voldoende grond. Afhankelijk van hoe men het rationaliteitsbeginsel omschrijft, resulteert de situationele analyse namelijk in sociaal-wetenschappelijke verklaringen die of metafysisch zijn, of ad hoc, of inconsistent met de verklaringen in de natuurwetenschappen. Gegeven deze zwakte lijkt het volgens hem redelijk de mogelijkheid open te houden dat we op een dag een betere manier van verklaren van sociale verschijnselen ontdekken. Daarom moet Poppers claim dat de situationele logica de enige adequate methode in de sociale wetenschap is als volgt worden geamendeerd: situationele analyse is een krachtige en vruchtbare methode, maar hoeft daarom nog niet te worden beschouwd als de enige levenskrachtige onderzoeksmethode in de sociale wetenschap. Opnieuw komt hierdoor theoretisch pluralisme als mogelijkheid en wenselijkheid weer om de hoek kijken. Zeker gezien Caldwells claim dat de ogenschijnlijke tegenstelling tussen Poppers twee methoden kan worden opgelost door meer de nadruk te leggen op de kritiseerbaarheid van theorieën en minder op de empirische toetsbaarheid ervan.

Hands (1991, 1993) wijst op een andere oplossing voor het gesignaleerde conflict tussen de methoden van de natuur- en de sociale wetenschappen, die bij Popper zelf te vinden is. Strikte toepassing van falsificationistische normen, zegt Hands, zou bijkans iedere bestaande economische theorie doen sneuvelen en de economen met lege handen achterlaten, met uitzondering dan van een boek vol nieuwe spelregels. Er is geen enkele garantie dat het navolgen van deze nieuwe spelregels zal resulteren in theorieën die dichter bij de waarheid

liggen dan de economische theorieën die nu voorhanden zijn. De kosten van deze operatie wegen daarom niet op tegen de baten verwacht van een strikte toepassing van de algemeen wetenschappelijke methode.

Popper heeft erop gewezen dat we in de sociale wetenschappen slechts onware theorieën kennen, maar dat sommige van die onware theorieën de waarheid beter benaderen dan andere. Als nu kan worden aangetoond dat het rationaliteitsbeginsel weliswaar onjuist is, maar de waarheid dichter benadert dan andere 'wetmatigheden' die in sociaal-wetenschappelijke verklaringen kunnen worden gebruikt, dan is er alle reden om aan het rationaliteitsbeginsel de voorkeur te geven. Popper (1969: 121) stelt dat het logische begrip van waarheidsbenadering of waarheidsgelijkenis een onontbeerlijk onderdeel is van een sociale wetenschap die gebruik maakt van een situatielogische analyse. Temeer daar situatielogische verklaringen altijd rationele, theoretische reconstructies zijn. Ze zijn overgesimplificeerd, overgeschematiseerd en als gevolg daarvan onjuist. Desalniettemin kunnen ze een hoge waarheidswaarde bezitten en kunnen ze in streng logische zin goede benaderingen van de waarheid zijn en zelfs betere dan andere toetsbare verklaringen. Popper is er echter niet in geslaagd een goede maat ter bepaling van de mate van waarheidsbenadering te vinden. Maar zelfs als dat wel het geval was, had dit niet geholpen, zo stelt Hands (1991: 113/114), omdat de pijlen van de empirische kritiek, volgens Popper, nu eenmaal niet op het rationaliteitsbeginsel zelf, maar slechts op het hele model mogen worden gericht.

8. Conclusie

Wat kunnen we nu concluderen uit het voorafgaande? Allereerst dat de gesuggereerde tegenstellingen tussen de Groningse en Utrechtse varianten binnen de verklarende sociologie weliswaar niet direct herleid kunnen worden tot interne inconsistenties binnen het criticistische wetenschapsprogramma dat aan de verklarende sociologie ten grondslag ligt, maar dat die tegenstellingen wel sterke overeenkomst vertonen met de (schijnbare) tegenspraak tussen Poppers algemene methodologie en diens specifieke methodologie voor de sociale wetenschappen.

Vervolgens dat het omhelzen van theoretisch pluralisme en het voorrang verlenen aan nutstheoretische verklaringen wetenschapsfilosofisch gezien weliswaar met elkaar te verenigen zijn, maar dat dit vraagt om een moeizaam en uiterst zorgvuldig laveren tussen de klippen van immuniseringsstrategieën aan de ene kant en de pluralistische mantel van barmachtigheid aan de andere kant. Het gaat dan om twee stellingnamen die wetenschapsfilosofisch gezien betrekking hebben op verschillende abstractieniveaus en die elkaar daarom niet noodzakelijkerwijs hoeven te bijten. Op het hoogste niveau propageert een faustische verklarende sociologie à la Wippler een kritisch-rationalistische wetenschapsprogramma voor een algemene, empirisch-theoretische sociologie. Theoretisch pluralisme vormt daarvan een belangrijke component. Op een lager niveau staat deze verklarende sociologie dan een nutstheoretische invulling van het structureel-individualistische onderzoeksprogramma in de sociologie voor. Op het hoogste niveau gaat het in die opvatting om algemene spelregels voor empirisch-theoretische sociologen, op het lagere niveau om bepaalde stoutmoedige gissingen die antwoorden suggereren op verklaringsvragen die deze sociologen zich stellen.

Ten slotte kan worden gesteld dat een stellingname die probeert de tegenstellingen tussen de Groningse en Utrechtse variant te overbruggen dus verdedigbaar is. Het terrein dat

een faustische sociologie à la Wippler betreedt, is echter bezaaid met voetangels en klemmen. Het overbruggen van de tegenstellingen vraagt dan ook om grote omzichtigheid en een zorgvuldig in het oog houden van de spelregels. Dit spel heeft Wippler al die jaren met grote vasthoudendheid en, hoewel met vallen en opstaan, op een bewonderenswaardige wijze gespeeld. Het zou begrijpelijk zijn als hij, moe van de kritiek nu het spel institutioneel gezien is uitgespeeld, tegen zijn ex-collega's van de Groningse en Utrechtse variant met Goethes Faust zou verzuchten: "Du bist dir nur des einen Triebs bewusst, O lerne nie den andern kennen! Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust Die eine will sich von der andern trennen".

Literatuur

- Arts, W.; Lindenberg, S.; Wippler, R. (Red.) (1976). *Gedrag en Structuur. De relevantie van microtheorieën voor de verklaring van macroverschijnselen*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam.
- Blaug, M. (1980). *The methodology of economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blaug, M. (1985). Comment on D. Wade Hands, 'Karl Popper and economic methodology: A new look'. *Economics and Philosophy 1*: pp. 286-288.
- Caldwell, B.J. (1982). *Beyond Positivism: Economic Methodology in the Twentieth Century*. London: George Allen & Unwin.
- Caldwell, B.J. (1991). Clarifying Popper. *Journal of Economic Literature* (XXIX): pp. 1-33.
- De Marchi, N. (Ed.) (1988). *The Popperian Legacy in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Glück, P.; Schmid, M. (1977). The rationality principle and action explanations: Koertge's reconstruction of Popper's logic of action explanations. *Inquiry 20*: pp. 72-80.
- Haan, J. de (1994). *Research Groups in Dutch Sociology*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Hands, D.W. (1985). Karl Popper and economic methodology. *Economics and Philosophy 1*: pp. 83-99.
- Hands, D.W. (1991). Popper, the rationality principle and economic explanation. Shaw, G.K. (Ed.), *Economics, Culture and Education. Essays in honour of Mark Blaug*. Aldershot: Edward Elgar. Pp. 108-119.
- Hands, D.W. (1993). Falsification, situational analysis, and scientific research programs: The Popperian tradition in economic methodology. Hands D.W., *Testing, Rationality, and Progress. Essays on the Popperian Tradition in Economic Methodology*. Lanham: Rowman & Littlefield. Pp. 101-123.
- Hutchison, T.W. (1938). *The Significance and Basic Postulates of Economic Theory*. (Reprint 1965). New York: A.M. Kelley.
- Koertge, N. (1974). On Popper's philosophy of social science. Schaffner, K.F.; Cohen R.S. (Eds.), *PSA 1972, Boston studies in the Philosophy of Science* (XX). Dordrecht: Reidel. Pp. 196-207.
- Koertge, N. (1975). Popper's metaphysical research program for the human sciences. *Inquiry 18*: pp. 437-462.
- Koertge, N. (1979). The methodological status of Popper's rationality principle. *Theory and Decision 10*: pp. 83-95.
- Lindenberg, S.; Wippler, R. (1978). Theorienvergleich: Elemente der Rekonstruktion. Hondrich, K.-O.; Matthes, J. (Hrsg.), *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*. Darmstadt: Luchterhand. Pp. 219-231.
- Nadeau, R. (1993). Confuting Popper on the rationality principle. *Philosophy of the Social Sciences 23*: pp. 446-467.
- Opp, K.-D.; Wippler, R. (Hrsg.) (1990). *Empirischer Theorienvergleich. Erklärungen sozialen Verhalten in Problemsituationen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Popper, K.R. (1967). La rationalité et le statut du principe de rationalité. Claassen, E.M. (Ed.), *Les Fondements Philosophiques des Systèmes Economiques*. Paris: Payot. Pp. 142-150.
- Popper, K.R. (1969). Die Logik der Sozialwissenschaften. Adorno, Th.W. u.a., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Neuwied: Luchterhand. Pp. 103-124.
- Popper, K.R. (1985). The rationality principle. Miller, D. (ed.), *Popper Selections*. Princeton (N.J.): Princeton University Press. Pp. 357-365.

- Popper, K.R. (1994). Models, instruments, and truth. The status of the rationality principle in the social sciences. Popper, K.R., *The Myth of the Framework. In defence of science and rationality*. London: Routledge. Pp. 154-184.
- Schmid, M. (1979). *Handlungs rationalität. Kritik einer dogmatischen Handlungswissenschaft*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Schmid M. (1988). The idea of rationality and its relationship to social science: Comments on Popper's philosophy of the social sciences. *Inquiry* 31: pp. 451-469.
- Watkins, J. (1970). Imperfect rationality. Borger, R.; Cioffi, F. (Eds.), *Explanations in the Behavioural Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 167-217.
- Wippler, R. (1969). Theorie, taxonomie en model in de sociologie. *Mens en Maatschappij* 44: pp. 271-286.
- Wippler, R. (1971). *Systematische theorieconstructie en modelbouw*. Groningen: Sociologisch Instituut.
- Wippler, R. (1973a). Het pluralisme van theorieën en van werkprogramma's: een kommentaar op Lammers. *Sociologische Gids* 20: pp. 270-278.
- Wippler, R. (1973b). *Theoretische sociologie als praktisch probleem. Over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. Utrecht: oratie.
- Wippler, R. (1975a). Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën. *Mens en Maatschappij* 50: pp. 4-23.
- Wippler, R. (1975b). Vooruitgang in kleine stappen. Een repliek op Lindenbergs commentaar. *Mens en Maatschappij* 50: pp. 429-441.
- Wippler, R. (1976). Individueel handelen en sociale verandering. Een kritiek op Etzioni's macrosociologische theorie van sociale veranderingen. Arts, W.; Lindenberg, S.; Wippler, R. (Red.), *Gedrag en Structuur*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam (Boeknummer Mens en Maatschappij, 51). Pp. 126-160.
- Wippler, R. (1977). Slotbeschouwing: reële en schijntegenstellingen in de sociologie. Rademaker, L.; Bergman, H. (Red.), *Sociologische Stromingen*. Utrecht: Aula. Pp. 287-306.
- Wippler, R. (1978a). The structural-individualistic approach in Dutch sociology. *The Netherlands Journal of Sociology* 14: pp. 135-155.
- Wippler, R. (1978b). Nicht-intendierte soziale Folgen individueller Handlungen. *Soziale Welt* 29: pp. 155-179.
- Wippler, R. (1982). The generation of oligarchic structures in constitutionally democratic organizations. Raub, W. (Ed.), *Theoretical Models and Empirical Analysis*. Utrecht: E.-S. Publications. Pp. 43-62.
- Wippler, R. (1983). Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties. Lindenberg, S.; Stokman, F.N. (Red.), *Modellen in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus. Pp. 40-61.
- Wippler, R. (1984). Het oligarchiseringsprobleem: Michels' ijzeren wet en latere probleemoplossingen. *Mens en Maatschappij* 59: pp. 115-141.
- Wippler, R. (1985). Explanatory sociology: the development of a theoretical oriented research programme. *The Netherlands Journal of Sociology* 21: pp. 63-74.
- Wippler, R. (1994). Alfred Schütz: Schutzpatron oder Kritiker eines eigenständigen Paradigmas?. *Soziologische Revue* 17: pp. 107-114.
- Wippler, R.; Lindenberg, S. (1987). Collective phenomena and rational choice. Alexander, J. et al. (Eds.), *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press. Pp. 135-152.

Gedrag en handeling in de sociologie

3

Enkele beschouwingen over de sociologie als sociale en als gedragswetenschap

Ivan Gadourek*

In een van zijn eerste, helder geschreven en goed gedocumenteerde stukken als theoretisch socioloog,^[1] heeft Reinhard Wippler gepleit tegen de onnodige schoolvorming in de sociologie. Bij veronachtzaming van de basisverschillen tussen de taakstelling, de theoretische oriëntatie (gebaseerd op allerlei -ismen als functionalisme, interactionisme) en de conceptie van wetenschap (min of meer kentheoretisch van aard), ontstaan er, op elke van deze drie aspecten opgebouwd, pseudo-zelfstandige disciplines. Hun beoefenaars beseffen veelvuldig niet de complementaire aard van de verrezen scholen. Men belandt bij pseudo-pluralisme van wetenschapsopvatting; onnodig graaft elk lid van de school zich in de loopgraven van zijn begrippenstelsel in, de andere scholen negerend. Negerend ook het feit dat deze een aanvullende kennis leveren van de maatschappelijke realiteit. De verschillen zijn meestentijds tevens van kentheoretische aard; niet *sociologie* maar de *algemene wetenschapsfilosofie* draagt de schuld aan de verdeling. Maar Wippler gaat niet deontologisch te werk, door slechts vrome wensen betreffende de eenheid der sociologie uit te spreken: naast de schijntegenstellingen onderscheidt hij ook 'concurrerende', opvattingen. Over deze laatste spreekt hij zich optimistisch uit: "met betrekking tot concurrerende probleemoplossingen kan immers rationeel beslist worden, welke oplossing onder bepaalde gezichtspunten (zoals mate van empirische toetsbaarheid en informatiegehalte) de beste is" (*op. cit.* blz. 303).^[2]

In de kwart eeuw sinds Wippler zich tot theorie wendde, heeft het sleutelen aan het sociologisch referentiekader in Nederland een hoge vlucht genomen. Er zijn jonge begaafde theoretici aangetrokken, er is onder de leus 'verklarende sociologie' (VS) een theoretisch en methodologisch programma gelanceerd, er zijn voorstanders voor gewonnen en tegenstanders gerezen. Ten aanzien van de *tegenstellingen tussen de scholen* kan men zich afvragen, of deze afgenomen dan wel juist toegenomen zijn. Naast de van oorsprong Utrechts-Groningse school (kwantitatief, verwantschap met economie beklemtonend) heeft zich ook een Amsterdamse school (kwalitatief, essayistisch, verwantschap met geschiedenis niet verloochnend) gevestigd. Analoot aan de sektevorming in de godsdienst, kwam ook bij de afsplitsing van scholen in de eerste fase de nadruk op het beklemtonen van de basis-categorieën te liggen, die bij de stichters (apologeten) de status van een dogma aannamen, niet zonder beroep op een profeet. Zo was de Amsterdamse school niet denkbaar zonder 'figuratie'-categorie en niet zonder cultus van Norbert Elias. De VS kende eveneens haar

* Ivan Gadourek (1923) is emeritus hoogleraar Sociologie en de promotor van Reinhard Wippler. De schrijver is dank verschuldigd aan Henk de Vos met wie hij vele inspirerende gesprekken voerde. De Vos was ook de eerste *kritische* lezer van de hierna volgende tekst.

meta-concepten: methodologisch individualisme, verklaring van de sociale handeling, het RREEMM-model van de mens. Adam Smith en Max Weber waren de profeten van de oude tijd, James S. Coleman en Raymond Boudon de buitenlandse arbiters inzake de juiste interpretatie van de leer.

De voortgaande verzuiling van de sociologie ging hand in hand met het proces van institutionalisering dat mede van overheidswege is gelanceerd. Stromingen werden tot scholen in de structurele zin van het woord: met de door externe beoordelaars erkende onderwijs- en research-programma's, door de centrale instanties toegekende financiële steun, aangewezen staf en toegekende assistent-plaatsen. De universitaire wetenschapsbeoefening schakelde hierdoor om naar de meer georganiseerde, onder collectieve controle geplaatste vorm. Talrijke dissertaties, vernuftig en van hoge kwaliteit, zijn in het schoolverband gepubliceerd.

Zonder negatieve kritiek hierop wil ik er op wijzen dat door dit proces *een externe factor* is geslopen in de *wetenschappelijke discussie*. We bewaren formeel onze traditionele vrijheid: we mogen zoals vroeger vrijelijk nadenken over het referentiekader van sociologie. Kom je echter dichter bij de categorie 'figuratie' uit, dan maak je in Groningen minder kans een AIO-plaats te veroveren, net zoals je bij de beslissing om op basis van individuele schaal-constructie statistische samenhangen nutstheoretisch te verklaren weinig kans in Amsterdam zult maken. Wat als je keuze in geen van beide grondrichtingen valt? De verleiding is dan groot om je kentheoretische of methodologische twijfels in te slikken en in de subsidie- of AIO-aanvraag een buiging te maken door figuratie, RREEMM terloops te noemen. Gezien de intensiteit van begeleiding valt de dissidente denker toch door de mand.^[3]

Ik wens geenszins een karikatuur te schetsen van de feitelijke ontwikkeling. Door schaarste aan middelen zijn ook de in principe buiten het schoolverband staande wetenschappers gedwongen zich aan te sluiten. Vooral als het om gerenommeerde, produktieve vaklieden ging, werden zij met open armen ontvangen, zonder hun affiniteit met de school te onderzoeken. Mij tot de van oorsprong verklarende school beperkend, vind ik psychologen, economen, statistici, informatici, meettheoretici van naam onder haar aegide.^[4] De institutionalisering schijnt hier volgens de regels te verlopen in de productie-sector als backward-integration aangeduid. Ondanks de organisationele coöperatie blijft de vraag naar integratie open. Zoals er *tussen* de scholen weinig principiële discussie over de grondcategorieën is geweest, zo blijven thans ook *binnen* de school vogels van diverse pluimage gekooid. Ze zingen naast elkaar, zonder een poging hun gezang op elkaar af te stemmen.^[5] Dit gebeurt in de natuur ook niet; wel is het gebruikelijk om de *soorten* te onderscheiden. Een bescheiden poging ertoe, wat mijn eigen soortbepaling betreft, waag ik in dit essay, in de hoop anderen niet nodeloos te irriteren. Indien die irritatie leidt tot reflectie over eigen stemgeluid, dan heeft zij haar functie vervuld, dan is het gepiep van een lid van de oude generatie sociologen gauw vergeten, zoals Kuhn ons geleerd heeft.^[6]

Ik stel mij voor hieronder kort in te gaan op:

- het door de VS veelvuldig verwaarloosd onderscheid tussen 'het gedrag' en 'de handeling (actie)';
- de kentheoretische en de filosofisch-antropologische verschillen bij de benadering van beide categorieën;
- de methodologische consequenties van het onderscheid voor de wetenschapsbeoefening;

- de plaatsbepaling van beide categorieën en de daarop gebaseerde wetenschapsbeoefening in de sociale wetenschap.

1. Gedrag en handeling

Het wordt tijd om onze probleemstelling te concretiseren. Welke categorie sociologen-dissidenten voelt zich thuis noch bij figuratieve sociologie noch bij VS? Ik denk aan medische sociologie; aan sociologie die massa-rages, mode en levensstijl bestudeert; aan de belangrijke consumenten-sociologie. Gemeenschappelijk element in al deze richtingen is hun aanleunen tegen sociale psychologie. Zij plaatsen de categorie gedrag centraal. Zij vatten sociologie (althans deels) tevens als een gedragswetenschap op.

Niet dat de andere scholen niets tot hun vakgebied hebben bij te dragen. De Swaans theorie van de verzelfstandiging van de gezondheidszorg en de 'vested interests' van de burgerij in de welvaart der armen, de baten- en kostenoverweging bij de beoordeling van het rendement der ziekenhuizen of thuiszorg, zijn slechts voorbeelden van bevruchtende effecten van denkers uit beide besproken scholen.^[7] Dit neemt niet weg, dat het *gedrag* door de medische wetenschap bestudeerd, met de verfijnde methodologie (denk aan de toepassing en ontwikkeling van experimentele methode en statistische evaluatie) ook door medisch-sociologisch research gretig wordt aangepakt.

Het gaat echter niet slechts om bepaalde aftakkingen van onze wetenschap, maar om die wetenschap als zodanig. Om het feit dat het mogelijk is sociologie tevens als een gedragswetenschap op te vatten ondanks de glorieuze *entree* van het rationele keuzemodel of figuratiecategorieën. Teneinde die mogelijkheid toe te lichten is het goed aandacht aan de twee andere categorieën te schenken, die mijns inziens de grondslag vormen van de verdeling van de maatschappij- en gedragswetenschappen: het (collectieve) gedrag en de (sociale) actie.

Een exacte afbakening van beide begrippen tref ik in J. Elster aan.^[8] Op een axiomatische wijze toont de schrijver aan:

- 1) niet elk gedrag is tevens een 'actie'; *actie* is een *intentionele handeling*;
- 2) de verklaring in termen van een *rationele keuzemodel* legt nog meer beperkingen op aan ons studieobject dan de intentionele verklaring:

"To explain a piece of behaviour intentionally is to show that it derives from an intention of the individual exhibiting it. A successful intentional explanation establishes the behavior as an *action* and the performer as an *agent*. An explanation of this form amounts to demonstrating a three-place relation between the behavior (B), a set of cognitions (C), entertained by the individual, and a set of desires (D) that can also be imputed to him" (p.51) "... we must require that desires and beliefs are *reasons* for the behavior. By this I mean:

- (1) given C, B is the best means to realize D.
- (2) C and D caused B.
- (3) C and D caused B qua reasons."

De bouw van de *rationele keuze-verklaringsmodellen* is nog aan meer voorwaarden gebonden:

- "(4) the set of beliefs C is internally consistent.
- (5) the set of desires D is internally consistent." (p.54).

En verder: "... there are three conditions to be satisfied:

- (1b) the belief must be the best belief, given the available evidence;
- (2b) the belief must be caused by the available evidence;
- (3b) the evidence must cause the belief 'in the right way'".

Hij stelt dan een additionele voorwaarde voor de definitie van de *rationele keuzeverklaring*:

"(W) the relation between C and E (evidence) must satisfy (1b), (2b) and (3b)."

Hiermee is de reeks *condities* die men aan het rationele gedrag stelt niet uitgeput. Maar deze passages geven aan waar het om gaat. De categorie actie (handeling) is specifiek en beperkter in omvang dan de categorie gedrag. De intentie (zoals de fenomenoloog-socioloog Alfred Schütz beklemtoonde^[9]) van de handelende mens speelt een doorslaggevende rol en beperkt tevens de reeks objecten die onder deze categorie vallen: biologische verschijnselen op het niveau waar geen bewustzijn verondersteld kan worden, gedragingen van organismen en organen zijn uitgesloten. Beschouwen we het collectieve gedrag van mensen, dan vallen talrijke verschijnselen uit de boot.

Uit het citaat van Elster blijkt dat gedrag een werkelijkheidsgebied aanduidt dat minder vooronderstellingen vereist om wetenschappelijk bestudeerd te worden. Elster zelf achtte het niet noodzakelijk enige specificatie te geven. In Nederland beschouwden we lang de *Methodologie* van A.D. de Groot als hoeksteen van de gedragswetenschappelijke methodologie, waarin de invloed van Karl Popper en andere natuurwetenschappelijk georiënteerde schrijvers werd weerspiegeld. Waar gehele generaties psychologen en sociologen De Groots gedachten als verplichte lectuur moesten consumeren, voel ik me vrij niet op alle details in te gaan. Enkele opmerkingen: 1) merkwaardig dat De Groot aan het object van zijn wetenschap weinig aandacht schenkt; wel lezen we dat het om gedrags-wetenschappelijke methodologie gaat. Uit voorbeelden leren we dat hij onder gedrag ook het taalgedrag verstaat; *verbal behaviourism* is hem niet vreemd. 2) De objectiviteit van waargenomen verschijnselen en hun kwantificeren staan voorop. 3) De groei van kennis verloopt dan langs de weg van verwerping (met behulp van statistische theorie) van onware en aanvaarding van alternatieve hypothesen. 4) Grote nadruk wordt gelegd op zuinig omgaan met *apriori vooronderstellingen* (Occam's razor).^[10] In mijn eigen boek ben ik op de feitelijke aard van sociologische research nog dieper ingegaan, de 'feiten' in overeenstemming met de opvattingen van onder meer Bertrand Russell definiërend.^[11]

Het komt mij voor dat geen van beide gevestigde scholen de gedragswetenschappelijke opvatting der sociologie erkent. Voorzover ik de categorie 'figuratie' begrijp, leunt deze sterk op de historische verklaring van samenlevingsvormen zoals deze in concrete situaties zijn gegroeid, mede door sociale en machtsconstellatie bepaald.^[12] Van de verklarende sociologen zet Lindenberg zich expliciet tegen de Durkheimse sociologie-opvatting af, lanceert zijn op de filosofisch-antropologische mensvisie gebaseerde modellenbouw, die de sociologie met de economie en de new political economy gemeen zou hebben. Bij toetsen van de validiteit van modellen laat hij echter, evenals de schrijvers in het boek van Wippler/Opp (zie voetnoot 2), de empirische toetsing prevaleren. De theorie handelt echter niet omtrent het rationele keuzegedrag; ook waar de schrijvers deze term bezigen gaat het hen telkens om *intentionele handeling*, min of meer in de zin door Elster analytisch hieraan ontleend.^[13] En, zoals vooral Lindenberg in zijn geschriften benadrukt, tevens om een handeling die op *rationele keuze* gebaseerd is. Niet noodzakelijk slechts om de keuze van materiële, schaarse goederen (dus: economie in engere zin), maar om beslissingen van een Actor in allerlei levenssituaties: aanvaarden of niet-aanvaarden van werk door een gehuwde

vrouw, stemmen op een bepaalde politieke partij, de baan aanvaarden of studie voortzetten. In al deze sociale situaties handelt een Actor als een mens van een bepaald type (of indien het om een collectief gaat: worden er beslissingen door mensen van dit type genomen). Dit type wordt door de VS als een universeel *mens-model* gezien, dat eigenlijk gelijk is aan dat van economie en een gemeenschappelijke basis vormt van alle sociale wetenschappen (en waarvan de consequenties nog verstrekkender zijn). De uiteenzetting van het mensbeeld brengt mij reeds tot het volgende aspect van de tweedeling.

2. Kentheoretische en filosofisch-antropologische verschillen tussen gedrag en handeling

Zoals uit de analyse van Elster volgt, is het bestuderen van de sociale werkelijkheid verschillend onder de selectieve optiek van de twee basisbegrippen. Terwijl gedrag wordt beschouwd als simpel gegeven, een feit, moet een gedraging aan meerdere postulaten voldoen, willen we van een actie (handeling) spreken. Er is het postulaat van intentie dat vervuld moet worden, wil men het gedrag onder handeling schuiven. Het bewust streven naar een doel dient in Actor aanwezig te zijn indien het om actie en niet om een gedraging gaat. De positivist Lundberg onderscheidt een reeks 'collective behaviors' waarvan vele (tropismen, reflexen) op een subliminaal niveau geschieden.^[14] Sommige organismen lijken zich te ontwikkelen naar een voorbestemd doel. Desondanks heeft de biologie ervan afgezien van *teleologie* te spreken, het voorbestemde doel ook aan onbewuste organismen toe te schrijven.

Men is geneigd de vraag te stellen: mag dat bij de studie van de menselijke samenleving wel? Mogen we *intentionaliteit* aannemen, zonder haar bestaan van te voren te onderzoeken? Nog moeilijker wordt het als we van *rationele keuzehandelingen* gaan spreken. Hier is het aantal vooronderstellingen (indien we de analyse van Elster voor juist houden) veel groter. Zonder echter het *mentaal gedrag* van Actoren te onderzoeken, gaat de VS van het standpunt uit, dat aan al deze postulaten is voldaan: een crimineel zou waarachtig de zwaarte van de straf (en de grootte van de pakkans) afwegen tegen de hoeveelheid lust die hem de roofmoord schenkt, de vrome man de bevrediging die hem de askese van het kloosterleven zal schenken tegenover die van een nijvere zakenman. Vanzelfsprekend overtrek ik hier het argument: de VS zal aanvoeren dat de *grand theory* (van nutsmaximalisering) altijd geldig blijft, maar dat *randvoorwaarden* en *brugtheorieën* verschillen van tijd tot tijd, van plaats tot plaats, van situatie tot situatie.

Wat is dan deze 'grand theory'? Lindenberg geeft hierop een eenduidig antwoord: het is de opvatting dat terwijl de randvoorwaarden voor welzijn en welbevinden van de mens veranderen, de *wezenlijke aard van de mens* constant blijft. Heel vernuftig vat hij deze opvatting met behulp van zes letters samen: RREEMM. In welke situatie ook hebben we te maken met een 'Resourceful, Restricted, Expecting, Evaluating, Maximizing Man'.^[15] Het verschijnsel mens wordt hier niet benaderd uit het oogpunt van een *tabula rasa*. Het wordt *a priori* van allerlei attributen voorzien, die als postulaat gelden en derhalve niet empirisch hoeven te worden onderzocht.^[16] Lindenberg meent dit model te mogen lanceren, daar in de sociologie andere mensmodellen in omloop zijn: *homo sociologicus* van het in wezen Durkheimiaanse structureel functionalisme en dat van het sociologisch empiricisme. Hij lanceert hiervoor twee akroniemen: SRSM en OSAM. De eerste slaat op een gesocialiseerde ('Socialized'), *Rol*spelende mens, die gebonden is aan de Sancties in zijn gedrag. De tweede variant van *homo sociologicus* (zoals door Lindenberg geconstrueerd!) handelt omtrent de

Sensitieve (door de significant Ander beïnvloedbare mens), die in zijn gedrag (Actions) door de Opinies wordt geleid.

De vraag die bij mij rijst is, of we de gedragswetenschappen voor deze laatste mensbeelden verantwoordelijk mogen stellen. Wel voorzover het gaat om het filosofisch doortrekken van de tendensen door empirische bevindingen gesuggereerd. Daar sociologen van structureel-functionalistische richting veel voorbeelden gaven van rolgedrag in maatschappelijke posities, generaliseert men (*achteraf!*) het proces van verinnerlijken van gedragsnormen die een actor in zijn rolgedrag vertaalt. Wellicht draagt Dahrendorfs *Homo Sociologicus* er schuld aan dat men van wetenschap tot filosofische antropologie overgaat.^[17] Het gaat echter ook bij hem eerder om *ex post consequenties* van sociologische wetenschapsbeoefening dan om *a priori postulaten* waarop deze wetenschap zou rusten. De OSAM berust geheel op Lindenbergs reconstructie.

De RREEMM is weliswaar ontleend aan de *Homo Economicus*, maar gezuiverd van de beperkingen die economen hieraan oplegden: het gaat niet slechts om financiële transacties of ruil van schaarse goederen, maar om het keuze-gedrag van de mens in het algemeen. Het *universalisme* regardeert niet slechts het toepassingsgebied van de huidige sociale wetenschappen. Zowel Lindenberg als Esser menen dat het model 'die Konstanz der menschlichen Natur' weergeeft.^[18]

We zien consistentie in de opbouw van VS: vereisend vele kentheoretische postulaten (waaraan het rationeel keuze-gedrag moet voldoen), gaat zij uit van een op vijf postulaten gebaseerd, universeel mensbeeld. En evenmin als onderzocht wordt of de bestudeerde materie aan de vereisten van intentionele of rationele actie voldoet alvorens het onderzoeksparadigma toe te passen, werd de onveranderlijke natuur van de mens, die tot restrictieve, nuts-maximaliserende handeling geneigd zou zijn, empirisch onderzocht. In schrill contrast hiermee staan de resultaten van cultuur-antropologisch onderzoek en van de anti-optimistische cultuur-stemming rond de Tweede Wereldoorlog.^[19] Van tijdperk tot tijdperk, van regio tot regio, zou de mens wezenlijk veranderen; zelfs de theologen (vooral van calvinistische huize) werden doordrongen van dit feit, niet begrijpend hoe Duitsland dat zichzelf als de hoogste vertegenwoordiger van *christelijke en humanistische samenleving* zag, zo diep kon zinken tijdens de Nazi-dictatuur. Maar laten we hier niet suggereren dat de VS blind is tegenover de verschillen in de concrete samenlevingsvormen. Zij bouwt een ingenieus systeem van de verklaring van macro-sociologische verschijnselen op (met behulp van *brugassumpties*, *transformatieregels* en *randvoorwaarden*), teneinde haar hoofdthese, betreffende de maximalisering van subjectief nut, te redden.^[20] Voor de empirische onderzoeker blijft dan de vraag open, of het hoofdconcept zelf (indien èn zelfzucht èn altruïstische keuze omvattend, naargelang de 'situatie') niet kan worden gemist, overtuigend wordt.

Het gedrag, als object der wetenschap, vereist minder vooronderstellingen om bestudeerd te worden. Waar het tevens om biologisch gedrag gaat en om medische research, zijn de postulaten van de gedragswetenschap grotendeels gelijk aan die van de wetenschap in het algemeen (in de betekenis van 'science', die natuurwetenschappelijk wordt opgevat). De theoretische concepten en constructies worden aan empirie onderworpen, de toetsing verloopt door het ecarteren van valse veronderstellingen. Bij dit proces wordt de rol van waarnemer zo beperkt mogelijk gehouden of mede in het waarnemingsproces verdisconteerd. Het object zelf dient onverstoord door onderzoekers tot zijn recht te komen, objectiviteit is het voornaamste postulaat.

In zekere zin kwam reeds Durkheims grondstelling hiermee overeen: *il faut étudier les phénomènes sociaux comme des choses*. Ik hoef niet de *reactie* uitvoerig te documenteren, die deze stelling in de tweede helft van onze eeuw heeft losgemaakt^[21]. In een eerdere studie ben ik op deze bezwaren ingegaan.^[22] Hier wil ik slechts wijzen op een begrip dat ook bijna in de vergetelheid is geraakt: *het verbaal behaviourisme*. Zonder noodzakelijkerwijs op hermeneutiek of fenomenologie terug te vallen, kan de onderzoeker de semantiek gebruiken om de betekenis van de door de Actors gebezigde tekens te duiden. En, zoals De Groot leert, kan de samenhang tussen het teken en zijn betekenis evengoed empirisch worden getoetst als samenhangen tussen andere gedragsaspecten. Op een dergelijke wijze kunnen de samenhangen tussen de eigenschappen van taal(tekens)gebruikers en deze tekens zelf *empirisch* worden onderzocht.

Een geheel rijk van culturele aspecten (cognities, waarden, normen) zou hiermee voor gedragswetenschappelijk onderzoek open worden gesteld, dat volgens dezelfde rigoreuze normen geschiedt als bijvoorbeeld het onderzoek naar het functioneren van organen of dierlijke organismen. Het is vooral dit soort research waar tegen de VS zich afzet. Gericht (mijns inziens eenzijdig) op Actie, rationele handeling, verwerpt zij zowel de structurele studie van het rolgedrag als die van attitudes (door Lindenberg, wellicht in navolging van Knols dissertatie, 'opinies' genoemd^[23]).

Het hoeft ons niet al te veel te verbazen: waar het om de verklaring van de (doelgerichte) actie gaat, zijn houdingen, opinies oninteressant. Bij de 'empirische vergelijking van theorieën' (zie onze voetnoot 2) toetst men apart de attitudes en het gedrag. De oude opvatting van attitude als 'readiness to act' wordt of geheel verlaten of beperkt tot 'routine behaviour' en wordt *derhalve* oninteressant (Lindenberg, 1985, blz. 104). Durkheim wordt als een booswicht afgeschilderd, die een 'Schattenmethodologie' heeft geproduceerd. Merkwaardig dat dit niet geschiedt op grond van diens Kantiaanse 'Verdinglichung' van maatschappelijke verschijnselen maar vanwege de foutieve benadering van het aggregatieprobleem.

3. Consequenties voor de wijze van benadering van sociale verschijnselen

De voornaamste kritiek op Durkheim is gericht tegen zijn ondoordachte verwisseling van de niveaus waarop sociologie opereert. *Point d'appui* voor Durkheim is nu eenmaal de samenleving. De polemiek met Tarde is hem, in dit opzicht,^[24] fataal geworden. Tegenover de opvatting dat alle maatschappelijke verschijnselen uit drie elementaire processen ontstaan (nabootsing, sociale tegenstelling en aanpassing van individuen) stelt hij zijn fameuze dictum dat deze slechts uit *andere maatschappelijke* verschijnselen te verklaren zijn en de sociaal-onderzoeker niet hoeft te letten op hetgeen zich op het individueel niveau afspeelt.

In een meer recente publicatie beschouwen Wippler en Lindenberg deze stelling als de hoeksteen van het z.g. 'minimale sociologische programma'^[25]. Sociologen zouden in de *analyse* van de samenleving zijn geïnteresseerd en die analyse ('ongeacht of het om verklaring [*sic!*], beschrijving of interpretatie gaat') is slechts sociologisch te noemen als zij betrokken is 'op de invloed van de maatschappelijke condities (op de menselijke cognities, menselijke handelingen of die sociale condities zelf)' (*op. cit.* blz.137; mijn vertaling).

Maar de situatie wordt anders als het om het 'establishment of sociological propositions' gaat, zoals Zetterberg die propageerde. Dan hebben we het niet over de *analyse* maar over de *theorie* (verklaring). Aan de *analytical primacy of society* dient de *theoretical*

(*explanatory*) *primacy of the individual* (human nature) te worden toegevoegd, willen we tot de verklaring van sociale (macro)verschijnselen komen, tot VS.

Vergetend de kleine lapsus (dat zij ook op analytisch niveau van 'explanation' spreken), maken de schrijvers duidelijk waarom *de individu* tot een sleutelconcept werd en wat hieronder te verstaan. Het gaat niet om de individu zoals door psychologie bestudeerd, maar om RREEMM, een theoretisch *construct* van de mens, met de vijf attributen in de vorige paragraaf weergegeven. Waarom deze constructie? Omdat wij (Poppers *Objective Knowledge* volgend), indien de te zoeken verklarende proposities te veel aan tijd en ruimte gebonden zijn, naar een minder veranderlijk, meer stabiel concept moeten zoeken: en dit zou de 'onveranderlijke menselijke natuur' zijn (*op. cit.* p. 138).

De introductie van deze constructie wordt nog anders beargumenteerd: door tot dit meer generaliseerbaar niveau door te dringen, kunnen we een zinvol antwoord geven niet alleen op de vraag waarom een verschijnsel voorkomt, maar ook waarom het niet voorkomt. Aan Popper wordt het begrip 'diepte' ontleend, om de werking van het 'boundary'-overschrijdend verklarend concept toe te lichten.^[26] Het hangt namelijk van allerlei modificerende factoren af, hoe de verklaring uitvalt: de drie hoekstenen van de rationele keuzetheorie, behoeften (*wants*), subjectieve verwachtingen en gedragalternatieven variëren van situatie tot situatie. Als voorbeeld vermelden de schrijvers het feit dat ondanks dezelfde basis-behoefte (onvermeld: aan materiële welvaart) op één tijdstip drie groeperingen in Engeland verschillende doeleinden nastreven: grondeigenaars maximaliseren pachten, landbouwers hun winst, arbeiders de looneisen.

Conditie, die de niveaus verbinden, worden in brughypothesen en -theorieën opgenomen. Het zogenaamde structuralisme helpt de verklarende sociologie inzichten aan te dragen om het paraplu concept ('utiliteit') bij gegeven randvoorwaarden op te vullen. Juist omdat ook behoefte zelf van institutionele factoren afhankelijk is, overschrijdt het model het arbeidsveld van economie; naast materiële welvaart is het ook het streven naar sociale waardering dat vaak tot basisdoel van Actie wordt verheven.

Met brugtheorieën zijn we er nog niet; deze helpen niet geheel de verklaring het individueel niveau te verlaten. Om dat te bewerkstelligen hebben we 'transformatie-regels' nodig, die wellicht het begrip aggregatie omvatten, maar dit ook overschrijden, algemener van aard zijn. Het meest geciteerde voorbeeld is dat van verkiezingen: het hangt van een bepaald kiesstelsel af, hoe de toename van uitgebrachte stemmen in een parlamentszetel wordt omgezet. (Gewone aggregatie houdt met een kiesdrempel geen rekening.)

Het voorbeeld suggereert dat de opbouw van transformatie-regels geen gemakkelijke aangelegenheid is. Wippler en Lindenberg suggereren dat '*background knowledge* plays an important role. Many descriptive studies, especially those in the 'qualitative' and ethnographic tradition, form a rich source for attacking the problem of transformation because they focus on rules, procedures, and other relevant conditions' (*op. cit.* blz. 147). Het zal van deze regels afhangen of in de situatie stemmen-maximalisatie tot machtsovername danwel onderwerping zal leiden.

Laten we niet uit het oog verliezen dat hiermee de verklarende taak is uitgeput. Daar de schrijvers in hun *theorie* eigenlijk het 'minimum programma' verwerpen ('the search for general *sociological* laws that are meant to hold independent of institutional and under structural changes is fruitless', *op. cit.* blz. 149), blijft de *verklaring* beperkt tot het determineren van oorzaken en condities onder welke een bepaald (concreet: in tijd en ruimte dimensie bepaald!) *collectief goed* tot stand komt, of *sociale Actie* plaatsvindt.

Het lijkt ons futiel hier de werkwijze van gedragswetenschappen weer te geven. Door methodologen in zowel de psychologie (De Groot, Hofstee) als de sociologie (Segers, Hagens, Becker, Swanborn) is veel aandacht aan de uiteenzetting hiervan besteed. Voor de behandeling van de twee categorieën (*gedrag* en *handeling*) is het wellicht nuttig die aspecten te beklemtonen waarvan elk van de onderscheiden richtingen het monopolie meent te bezitten - en als consequentie hiervan, een zekere dominantie claimt. De VS meent het monopolie van theoretische verklaring van sociologische macro-verschijnselen te bezitten door (1) hun zinvolle interpretatie uit individuele intenties te geven zonder in het psychologisme te vervallen; (2) als enige de transformatie van de individuele handelingen tot sociale handelingen (en collectieve goederen) weer te geven met inbegrip van 'diepte' (d.w.z. het verklaren wanneer een concreet verschijnsel wel en wanneer het niet te verwachten is). De meer gedragswetenschappelijk georiënteerde sociologie meent als enige over (3) de verificatie-procedures te beschikken, in de Nederlandse economie geheel onbekend.

Ad (1). Door de *intentie* van de handelende mens en het *subjectieve nut* te bestuderen, zet de VS zich af tegen de structurele en gedragswetenschappelijke analyse, die slechts *externe* samenhangen zou leveren. Merkwaardig dat zij daarbij de attitudestudies verwerpt - met behulp juist van het tegenovergestelde argument: deze zouden onvoldoende *het gedrag* voorspellen.^[27] Door theoretici en enkele handboekschrijvers wordt veelvuldig anecdotische evidentie aangedragen van hotelhouders in de Verenigde Staten die verbaal sterk tegen de zwarten gekant waren maar heel graag aan personen van het zwarte ras kamers verhuurden, teneinde de predictieve waarde van attitudes studie te ondermijnen. In mijn laatste grotere onderzoek vond ik een bijna lineaire relatie tussen het aantal kinderen (in qua leeftijd homogene groeperingen) en houding tegenover anticonceptionele middelen.^[28] Deels dragen de sociaal-psychologen zelf schuld aan de eclips, die het attitude-begrip doormaakt. Vanaf de krachtige definitie van Kimball Young ('readiness to act') is het begrip door theoretici van allerlei, zelfs cognitieve, dimensies voorzien, die operationalisering in het concreet onderzoek niet makkelijker maken.

Dit neemt niet weg dat meettheoretici van gedragswetenschappen talrijke algoritmen hebben ontworpen om houdingen, cognities, normen en waarden betrouwbaar en met een zekere mate van precisie te meten. De instrumenten die men construeert maken als regel geen onderscheid tussen het verbale en het 'werkelijke' gedrag. In de *Methodologie* van De Groot vindt men reeds talrijke voorbeelden van hetgeen hij verbaal behaviourisme noemt; ikzelf was destijds onder de indruk van de *semantische relatie*, die Charles W. Morris in *Encyclopaedia of Unified Science* (The University of Chicago Press, 1955) lanceerde. Een ieder die van de moderne schaaltechnieken (bijvoorbeeld de semantische differentiaal) kennis neemt zal het wezenlijke verschil met het behaviourisme à la Skinner opvallen: er bestaat geen 'black box' meer. Gevarieerde studie van cultuurgoederen komt binnen het bereik van nauwgezet empirisch onderzoek naar het gedrag van de tekens-hanterende mens.

Ad (2). Tegen de stelling dat de transformatieregels van de VS de *enige* adequate wijze is om van de verklaring van het individueel gedrag tot de verklaring van macro-verschijnselen (sociale actie, collectieve goederen) te komen valt eveneens één en ander in te brengen. Het gedragswetenschappelijk gericht onderzoek benadert het probleem (a) onderzoekstechnisch, door technieken van analyse te leveren voor multilevel-research; (b) meer fundamenteel door de bezinning omtrent de verklaring van concrete macro-verschijnselen.

In het onderzoek vormde de vraag naar de invloed van aggregatie en het veranderde niveau van analyse (*point d'appui*) vanouds een punt van belangstelling. Zo heb ik in eigen onderzoek bij het zoeken naar de sociale oorzaken van de korte afwezigheid vanwege ziekte zowel de correlaties tussen de 2227 individuen als tussen de 107 ploegjes waarin zij werkten, gezocht,^[29] en deze naargelang het niveau geïnterpreteerd. 'Leiden' beschikte later over een apart computerprogramma, dat meteen correlaties op micro- en macro-niveaus leverde.^[30] In de jaren tachtig boog een groep onderzoekers zich vooral over de technische aspecten van het probleem^[31]. Naast modificaties van de variantie-analyse beschikken we thans ook over multivariate technieken (o.a. de discriminantanalyse, de cluster-analyse) om groepseffecten te analyseren.

Wat (b) betreft, de wetenschapsfilosofische aspecten van verklaring van de macro-verschijnselen, kunnen we evenmin van een monopolie spreken. Des te minder waar de VS het zoeken naar algemene sociologische wetten opgeeft en eigenlijk slechts de verklaring van een concreet sociaal verschijnsel nastreeft. De verklaring gaat dan niet om het opstellen van algemene wetten (*explanans*) maar om het bepalen waarom iets (op een gegeven plaats en tijdstip) voorkomt of juist niet voorkomt (*explanandum*).

Hieromtrent bestaan buiten de VS om goede verhandelingen in de Nederlandse sociologie. Ik wil hier vooral op Jacques Tacq wijzen, die aan het probleem zowel zijn dissertatie als een artikel wijdde.^[32] Tacq verlaat geheel de opvatting van monocausale verklaring en introduceert de begrippen 'causaal veld' en 'causale factor' (gespeld weliswaar met een 'k'). Hij omarmt in zijn geheel de INUS-konditie van John L. Mackie (*The Cement of the Universe*, Oxford University Press, 1974) en spreekt van een oorzaak als een 'Insufficient but Necessary part of a set, which is Unnecessary but Sufficient for the result'. Het gaat om een verzameling condities (waarin die door de brughypothesen en transformatie-regels omschreven mijns inziens zouden passen). Het verschil met de VS is dat ook niet-intentionele, niet-rationele keuzes als oorzaak kunnen worden genomen. De overbrugging van niveaus wordt niet expliciet geëist - wordt echter door de (niet noodzakelijk tot het individueel niveau beperkte) keuze van condities mogelijk gemaakt. Het veelvuldig gebruikte voorbeeld is dat van de brand. We zouden die met een beetje fantasie 'een negatief collectief goed' kunnen noemen. Mackie analyseert als oorzaak de kortsluiting, wij kunnen echter evengoed het weggooien van een lucifer door een slordige nachtwaker noemen. Dit onbewuste gewoontegedrag resulteert dan in een niet-bedoeld collectief gevolg (het uitbranden van een supermarkt). Op een dergelijke wijze analyseert de psycholoog W. A. Wagenaar oorzaken van scheepsrampen, die ook door individueel foutief gedrag tot macro-proporties uitgroeien.^[33] Uitgaande van het Mackie-model bouwt hij causale netwerken op, waarin oorzakelijke factoren van uiteenlopende aard en niveau worden opgenomen.

Met opzet gaf ik *negatieve* voorbeelden. Zij tonen wellicht aan dat het deze gedragswetenschappelijke modellen ook niet aan *diepte* ontbreekt; door toepassing van een 'support system' dat uitgaat van de verrichte analyse hoopt men nadelige gevolgen te voorkomen. Het voorkomen en vóórkomen van verschijnselen wordt door een en hetzelfde model verhelderd.

Ad (3). Het is vanouds een paradepaard van de gedragswetenschappers geweest, dat zij - gelijk de natuurwetenschappers en in tegenstelling tot de (althans Nederlandse) economen - experimenten aanwendden tot het falsifiëren van hun hypothesen. De op restrictieve vooronderstellingen gebouwde wetenschap (economie) bleef lange tijd experimenten en

toetsende methoden van de statistiek mijden.^[34] Waar het om de in het veld verzamelde data ging, nam men slechts langzaam kennis van de meer verfijnde analyse-technieken. Hetgeen niet wegneemt dat dankzij de kwantitatieve aard van de voornaamste variabele, 'geld', de economie de gedragswetenschappen in toepassing van wiskunde veelvuldig voorbijstreefde.

De VS treft dit bezwaar nièt, of in mindere mate: actie-modellen die zij levert worden empirisch getoetst, al gebeurt dit evenals met de economische modellen op een globale wijze: het gehele ingenieuze bouwwerk van utiliteitsschattingen, brugtheoriën, transformatieprocedures en randvoorwaarden wordt met de empirische werkelijkheid vergeleken. Zijn de afwijkingen niet te groot, dan wordt het model gehandhaafd in de hoop dat in de latere fase, wanneer meer concrete indicatoren voorhanden zijn, de afbeelding van de werkelijkheid nauwkeuriger gaat worden (methode van afnemende abstractie). Van de bouwstenen waarop het model rust neemt men slechts de utiliteitsschattingen op de keper (bij de repetitieve keuzehandelingen). Toetsend onderzoek naar de intentie of rationaliteit van handeling in de zin door Elster omschreven is me onbekend.

Wel dringt de empirische toetsing het werkgebied van VS binnen via 'empirische vergelijking van theorieën' (zie voetnoot 2). De empirische werkelijkheid wordt globaal met het door de theorie voorspelde beeld vergeleken; dit gebeurt paarsgewijs: mentale incongruentietheorie met utiliteitstheorie, status-inconsistentietheorie met utiliteitstheorie en status-inconsistentietheorie met mentale incongruentietheorie - telkens erop lettend welke van de twee beter de gevonden empirische data benadert.

4. Nog enkele kritische opmerkingen

We merken op dat 'handeling/actie' als sociologische categorie hier ingebouwd is in een ingenieus doordacht systeem van theoretische sociologie, dat in zijn pretentie zelfs de grenzen van sociologie overschrijdt en economie en de gehele sociale wetenschap behelst. Evenals de economie overschrijdt ook de VS (waarvan 'handeling' een wezenlijk onderdeel vormt) het zuiver cognitief gebied. Haar modellen van rationele keuzegedrag stellen *normen* aan menselijk gedrag, zijn *praxeologisch* van aard.^[35] Wie durft immers, heden ten dage, beticht te worden van irrationeel handelen? Gepubliceerd in het tijdschrift voor nieuwe economische politiek bevat de VS een actie-stimulerend element, waardoor zij zich reeds wezenlijk onderscheidt van de 'oude' passieve, op studie van structurele gedragsverbanden gebaseerde richting.

Wenden we ons tot de cognitieve aspecten van de categorie, dan bemerken we dat deze onlosmakelijk ingebouwd is in het systeem, dat van enkele meta-sociologische (metafysische) postulaten uitgaat, die een *apriori* vormen en als zodanig niet worden onderzocht. Men volgt ook hierin de economische theorie, die een inzicht in de 'black box' van de handelende mens verwerpt, de *bewuste keuzen* niet vereist en het principe 'alsof' invoert teneinde haar modellen te kunnen bouwen.^[36]

Het is hier waar de kritiek op kan inhaken: bestaat RREEMM in werkelijkheid? Lindenberg volstaat ermee naar 'de Schotse filosofen' te verwijzen. Esser, in zijn recent handboek (*Soziologie*; zie noot 16), voert de biologische evolutieleer ten tonele om de universele rationele natuur van de mens te staven. Reeds Van Heek wees op de ideologische samenhang tussen liberalisme en geloof in vooruitgang van de mens. Cultuur-antropologen attendeerden ons op de wezenlijke verschillen in de psychische eigenschappen in de

culturen. Wenden we ons tot de wetenschap die hier *par excellence* competent mag worden geacht, de psychologie c.q. psychonomie, dan treffen we eveneens een afwijzend standpunt. Michon spreekt van de homunculi, die economen en andere beoefenaars van systeemwetenschappen kunstmatig creëren teneinde hun aspect-wetenschap te funderen.^[37] Empirische studie van psychische verschijnselen kent de beperking tot intentioneel (gezwegen van rationeel) gedrag niet, is ruimer van opzet.

Hier vloeit reeds de tweede kritische vraag uit voort: dienen de door de Elster geformuleerde condities die aan rationele keuzen ten grondslag liggen niet empirisch te worden onderzocht? Er zijn situaties, waar de calculus van nutsoptimalisering opgaat. Ook buiten het domein van klassiek economische handeling, vinden we vooral in organisationeel verband bestuurlijke, politicologische en andere strategische beslissingen waar de op RREEMM gebaseerde VS van dienst kan zijn. Evenals echter de economie door haar werkwijze tot een 'aspect-wetenschap' wordt beperkt en andere aspecten van de sociale werkelijkheid uit haar focus verwijdt, zo verliest ook de VS de gedragingen uit het oog die niet aan de *a priori* postulaten voldoen. Een wetenschap die zich (althans in Nederland) aandiente als 'de door theorie gestuurde sociaal-wetenschappelijk research' deed beter de grondslagen van eigen theorie te onderzoeken in plaats van die theorie op triviale onderwerpen toe te passen.^[38]

Er zijn in principe geen bezwaren tegen het beoefenen van sociologie onder het aspect van maximalisering van subjectieve utiliteit. Er zullen situaties zijn waar de rationele keuzetheorie opgaat. Problematischer wordt echter: a) het aanhouden van het utiliteitsconcept in de situaties die ons eerder aan het negeren van eigen belang en eigen nutsstreven doen denken; b) het invoeren van het SEU-concept in onderzoekssituaties waar deelttoetsingen van brughypothesen en de toepassing van transformatie-aannamen het te onderzoeken verschijnsel afdoende verklaren; c) de stelling dat de verklaring van *alle* sociologische verschijnselen *alleen* met behulp van dit concept mogelijk is.

Ad (a). Zoals er pogingen zijn om de economie van het altruïstisch handelen op te bouwen, zo zou de actie-theorie van de VS universeel zijn opgevat en *alle* handelings-situaties verklaren. Men kan zich afvragen: ook religieuze askese en onthechting, liefdadigheid en charitatieve acties, kortom situaties waar in plaats van nutsvoordeel nutsnadeel wordt gezocht? Men omzeilt dit probleem door (eveneens *a priori*) het utiliteitsbegrip te specificeren: de mens maximaliseert niet slechts zijn materiële welvaart maar ook zijn sociale waardering. En, zoals we nader in Wippler van 1987 lezen (zie noot 39), al het menselijk handelen is op één van de vijf doelen gericht: genot, het zich fysiek welbevinden, status, positieve affectbejegening en goedkeuring van eigen keuze door een Ander. Men kan zich afvragen welke cognitieve of praktische waarde toe te kennen is aan een dergelijk concept dat zelf tegenstrijdige segmenten omvat. Een guerillastrijder die liever martelingen ondergaat (dus: het fysiek welbevinden opzij schuift) is evenzeer zijn nut aan het maximaliseren als zijn aangever die het genot heeft van de prijs welke op diens hoofd stond. Ten tijde van opkomend fundamentalisme en religieuze hervormingen is zelfs deze geleidelijk uitgebreide reeks van vijf doelen niet afdoende: 'god's wil', 'communio sanctorum' e.d. zouden er aan toegevoegd moeten worden.

Afgezien van deze luttele onnauwkeurigheden blijft de hamvraag: Wanneer is 'nut' het nastreven van eigen materiële welvaart en wanneer het opgeven hiervan ten bate van de naaste of van een ideële doelstelling? Hier opereerde de VS in de vroegere fase met de (nog ongespecificeerde) brugtheorieën; in een latere fase voert zij dan 'framing' en

'discrimination' in. In verband met deze theorie (die in enkele opzichten afwijkt van de SEU-theorie) worden de 'negatieve doelen' (normen, die garant staan voor *avoidance of loss*) genoemd. Niet duidelijk wordt hoe een ideologisch ideaal drijfveer van altruïstische actie kan worden, hoe onbaatzuchtige actie kan ontstaan.

Hoe moeilijk de weg is om van het betrekkelijk lege begrip van 'eigen nuts-maximalisering' tot een operationeel bruikbaar instrument te komen, leert men uit het latere stuk van Wippler^[39]. Zoals in de 'latere Lindenberg', wordt ook hier het accent verlegd van de kiezende individu naar de cultuurgoederen producerende situaties ('kulturelle Ressourcen' genoemd); ik citeer als volgt: "Mit dieser Eingliederung der Idee kultureller (und anderer Arten von) Ressourcen in eine allgemeine Handlungstheorie wird der Schwerpunkt handlungstheoretischer Analysen verlegt von Fragen der theoretischen Bestimmung individueller Zielvorstellungen und Problemen ihrer empirischen Messung auf Fragen nach den situationspezifischen Produktionsbedingungen allgemein-menschlicher Zielzustände und der dafür erforderlichen Ressourcen, Fragen nach der Instrumentalität situationsspezifischer Zielvorstellungen für das Erreichen dieser allgemein-menschlichen Zielzustände sowie auf Fragen nach der Logik typischer Interaktionssituationen und -strukturen. Dies entspricht einer individualistischen Forschungsstrategie, die eine Psychologisierung der Soziologie abweist." (*op. cit.*, blz. 236-237). Wippler toont zich hier, na jaren van *exil*, nog steeds een meester van de Duitse taal. Voor lezers in een minder tot abstractie neigende taal grootgebracht, is dit echter geen gemakkelijke definitie van het 'methodologisch individualisme'. Ze zullen wellicht ook een duidelijkere wegaanwijzing missen hoe een ev. 'Zielumsturz' van handelende individuen te verklaren.

Ad (b). De publikatie onder de gezamenlijke redactie van Wippler en Opp (zie noot 2) doet onze scepsis omtrent de eenheid van de VS nog toenemen. Hier wordt de SEU-theorie empirisch vergeleken met o.a. Tazelaars theorie van mentale incongruentie. Hoort deze, naast de statusinconsistentie-theorie, eveneens tot de VS te worden gerekend? Wel tot de 'individualistisch' werkende sociologie, zoals de schrijvers expliciet stellen. Van een 'mental inconsistency solving man' (MISM) wordt echter evenmin gesproken als van een 'status inconsistency readjusting man' (SIRM) gesproken. Horen niet andere psychische mechanismen dan nutsmaximalisering eveneens tot een mensbeeld te worden verheven? Wellicht bestond er minder behoefte aan om de broeders in wapenen af te vallen dan in het geval van SRSM en OSAM en om nieuwe mens-modellen te lanceren! In de publicatie van Wippler en Opp treffen we niet slechts alternatieve paraplu-concepten aan (naast N(uts)T(theorie) dus ook MIT =mentale incongruentie theorie en SI=statusinconsistentie). Enkele schrijvers vinden het gebruik van deze concepten *überhaupt* overtoollig. Zo verzucht Elmar Lange aan het einde van zijn studie omtrent het baanzoeken van de universitaire studenten dat eigenlijk het toetsen van beide breed opgezette theorieën (vanwege de paraplu-concepten) zo omslachtig was dat men zich af moet vragen of de directe toetsing van deelhypothesen niet geschikter zou zijn. De gebonden variantie was voor de nutstheorie geheel insignificant, terwijl die van de alternatieve theorie (MIT) slechts 6% bedroeg.^[40]

Ad (c). Hetgeen in de presentatie van de VS opvalt is haar claim het monopolie van sociologische *verklaring* te bezitten. Dit geschiedt door: (i) zich op het inzicht in de motieven van de individu te beroepen; (ii) als enige de juiste oplossing voor de transformatie-problematiek te vinden (de overgang van het individueel niveau naar de verklaring van collectieve goederen of sociale acties); (iii) als enige het *diepte*-aspect aan de macroverklaringen toe te voegen.

Wat (i) betreft, valt het op, dat het motief van individuele actie in de al-omvattende theorie (van de SEU-maximalisering) wordt verondersteld, niet onderzocht. De *auctores intellectuales* schijnen te navigeren tussen twee klippen: (1) het principe van methodologisch individualisme, dat leert dat de samenleving en collectieve goederen slechts uit individuele handelingen zijn te verklaren; (2) het gevaar van psychologisch reductionisme beticht te worden: het verwijt dat aan het adres van Homans wordt geslingerd. Hetgeen dan in hun ogen overblijft is een *theoretisch postulaat* dat niet *analytisch* te onderzoeken valt: postulaat van de *naar maximalisatie van zijn genot, fysiek welbehagen, status, sociale erkenning of ontvangen genegenheid (liefde) strevende mens*. Welke van deze het in een concrete situatie zal zijn en welke sociale of cultuurgoederen ertoe worden toegepast, hangt van het onderzoek af naar de randvoorwaarden, naar brugtheorieën in een bepaalde situatie geldig en naar de transformatie regels waardoor deze goederen tot stand komen.

De vraag dringt zich dan op: waarom dan niet de beweegredenen van mensen *meteen, direct, empirisch* te onderzoeken? Waarom dit niet te doen in *structureel verband*, waar juist de grootste variatie te verwachten is? In haar poging om een nieuwe sociologie te lanceren en het rol-begrip te omzeilen, verwerpt de VS structurele analyse. Onwillekeurig komt mij, wat de klassieken betreft, de bevinding van het echtpaar Lynd voor ogen: de Amerikaanse zakenlieden in de twintiger en dertiger jaren deden aan 'cut-throat' concurrentie gedurende zes werkdagen teneinde op Zondag preken over naastenliefde aan te horen en aan *caritas* te doen. Zou een survey van rolopvattingen niet directer uitsluitsel geven dan de omslachtige verklaring van de 'switch' van materiële welvaartmaximalisering naar de maximalisering van sociale erkenning door mede-kerklidmaten?

Het vraagstuk van transformatie wordt door de VS te zamen met dat van 'diepte' behandeld. Beide zijn gekoppeld aan het RREEMM-concept, de onveranderlijke natuur van de individuele mens: 'de individu' gelanceerd als een theoretisch concept, dat op een algemener niveau ligt dan de macro-verschijnselen en deze derhalve helpt te verklaren. En dat zo, dat we niet slechts hun voorkomen maar ook hun uitblijven leren kennen (ik aarzel 'voorspellen' te gebruiken).

De idee om de meer algemene wetmatigheden op het individueel niveau te zoeken is de 'oude' sociologie niet vreemd. Vele meer universele sociologische theorieën zijn eigenlijk (sociaal) psychologisch van aard: 'theory of cognitive dissonance' (door epigonen van Festinger in mentale incongruentie herdoopt), 'theory of the Significant Other', 'comparative processes', 'looking-glass theory', 'theorie van rollenanomie'. Het zoeken hiernaar ligt echter niet op het werkgebied der VS. Die staat er ambivalent tegenover, vanwege de stelling dat zoeken naar algemene verklaringswetten in de sociologie *überhaupt* futiel is. Wat men niet beseft is dat door deze *radicale stelling* de scherpte van haar kritiek op de oude sociologie juist wegvalt: als er geen algemene wetmatigheden zijn, 'why bother?' Is het de taak van de (macro-)sociologie slechts te 'verklaren' waarom bepaalde cultuurgoederen en collectieve verschijnselen op een bepaalde plaats en bepaalde tijd tot stand zijn gekomen? Maar dan wordt deze tot een soort retrospectieve historie of een toegepaste wetenschap, die ons leert hoe de (af te wenden of juist tot stand te brengen) verschijnselen aan te pakken. En hiervoor zijn alternatieve denkbeelden door gedragswetenschappers en -filosofen gelanceerd, zoals we aan het INUS-model (Mackie, Tacq, Wagenaar) hebben laten zien.

Wij bedoelen niet eenzijdig negatieve argumenten tegen de VS op stapelen. De structuralistisch gerichte sociologie, gedragswetenschappelijk van aard, treft vooral de kritiek van de verklarende sociologen zelf. En die liegt er niet om: de oude sociologie zou

voornamelijk op beschrijving en hoogstens classificatie (in plaats van verklaring) zijn gebaseerd, zou het onbevredigende concept van 'rol' hanteren, zou maatschappelijke verschijnselen met voorbijgaan van de individu trachten te verklaren, en naar universeel geldende verklaringen zoeken.

C'est le ton qui fait la musique: de VS heeft zich, vooral aan het begin, agressief tegenover de overige sociologie-beoefening opgesteld. Die was gekenmerkt door 'bastaardtheorieën', 'schaduwmethodologie' en 'een uitgeput research-programma'.^[41]

Laten we ons niet onnodig irriteren door de bewoordingen! Vele van deze verwijten zijn raak. Men zou zich hoogstens kunnen afvragen of beschrijving en classificatie met voortschrijdende verklaring uit een wetenschap zijn te bannen. Trekken we de vergelijking met de biologie (en eventueel haar toepassing in de vorm van de medische wetenschap), dan beseffen we dat dit niet het geval hoeft te zijn. Biochemisch en biofysisch onderzoek maken de anatomische atlas of Linnaeus' taxonomie niet overbodig. Merkwaardig genoeg, Wippler en Lindenberg beroepen zich op een andere plaats juist op de 'descriptive sociological studies, especially those in the 'qualitative' and ethnographic tradition' (*The Micro-Macro Link*, blz.147; zie noot 24), die immers de 'background knowledge' zouden aandragen voor de transformatie-regels van de VS. Trouwens, die oude sociologie wordt in de vorm van 'minimal sociological program' eveneens getolereerd (*ibid.*, blz.117); doch deze leidt slechts tot het beschrijven van het routine-gedrag of gedragsoriëntaties (*op. cit.* in noot 15, blz. 103), kan slechts tot de opbouw van brugtheorieën bijdragen.

Van de kritiek vind ik vooral de nadruk op het futiel zoeken naar 'mechanistische', universeel gerichte verklaringen bijzonder intrigerend. Wellicht is het de vooruitgang van de techniek (vooral op het gebied van data-verwerking), die de illusie versterkt had dat we ooit in het veld zoveel controle-variabelen in zouden bouwen dat de experimentele situatie benaderd wordt en wij de zuivere structurele samenhangen zouden vinden. Deze, dat weten we na de komst van de VS, kunnen slechts van beperkte geldigheid zijn, al zal het zoeken naar de zich herhalende (*recursive*) mechanismen op micro-niveau worden voortgezet.

Ook is die 'mechanistische', passieve aard van structurele verklaringen raak. Zelfs als we, volgens Ellemers' advies^[42], manipuleerbare variabelen nemen in het focus van onze research, blijft de toepassing van de structurele survey research achter bij de praxeologische dynamiek van het RREEMM-model.

5. Slotbeschouwing

Reinhard Wippler komt de verdienste toe de opbloei der verklarende sociologie van de sociale handeling/actie in Nederland te hebben geïnitieerd. Ondanks het vroege nadrukkelijke pleidooi voor de complementariteit van bestaande sociologische stromingen, heeft de VS zich ontwikkeld tot een onderzoeksschool die een monopolie van sociologie-beoefening bepleit en zich over andere richtingen geringschattend uitlaat ('uitgeput research programma', 'ouderwetse, theorie-arme rollentheorie', het aanhouden van 'de schaduwmethodologie' en ontwerpen van 'bastaard-theorieën').

Alhoewel het niet duidelijk is in hoever de VS een eenheid vormt, ben ik, als socioloog van niet-weberiaanse eruditie, op enkele aspecten van dit ingenieus sociologisch systeem (want zo dient de VS aangemerkt te worden) kritisch ingegaan. Zo vroeg ik mij af of het juist en waar is tegenover de telkens veranderlijke sociale condities de 'onveranderlijke menselijke natuur' te plaatsen, die in nutsmaximaliseren bestaat. Het gelanceerde mensbeeld

RREEMM is van filosofisch-antropologische (dus: metafysische) aard en hoort m.i. niet onbeproefd in de wetenschap thuis. De actie-sociologie past het echter blindelings toe, de basis concepten van 'intentionaliteit' en 'rationaliteit' van actors der handelingen slechts veronderstellend, niet empirisch beproevend.

De verwijzing naar de zinvolle, multilevel-verklaring, alsmede de 'diepte' gevende functie van dit door 'brugtheorieën' en 'transformatie-regels' omweven mensbeeld wordt enigszins ontzenuwd door nieuwere opvattingen omtrent de causaliteit in de gedragswetenschappen (de INUS-conditie van Mackie, hier te lande door Tacq verspreid). Hiernaast, uitgaande van het verbaal behaviourisme, tracht de gedragswetenschappelijk georiënteerde sociologie allerlei zich herhalende (recursieve) collectieve gedragingen te bestuderen die veelvuldig geaggregeerd kunnen worden om trendbreuken, normenwijzigingen, zelfs structuurveranderingen weer te geven.

In plaats van vervanging van een richting door een andere, kunnen we naar inschatting van succesansen het door oude systematici der sociologie gekarteerde, brede veld der sociologie in werkgebieden verdelen. Materiële nut of sociale erkenning nastrevende Actors van handelingen zullen door de VS worden bestudeerd, die haar postulaten niet slechts poneert, maar in de te bestuderen situaties probeert te toetsen. Meer op onbewuste verschuivingen gebaseerde trends (vooral in normen, waarden, en sociale rollen) zullen ook in de toekomst in structureel verband worden bestudeerd.

Ik vraag mij af of het research-programma van de oudere sociologie is uitgeput. De oudere problemen lijken eerder te zijn verlaten, vergeten, juist door de onmogelijkheid om via het rationele keuzegedrag verklaard te worden. Zo is niet slechts de sociologie van de religie maar ook van godsdienst, destijds in dit land florerend, praktisch verdwenen. Waar wisselende stijlen het onderwerp van onderzoek zijn, denk ik tevens aan veranderende levensstijlen. Meent de VS bijv. de modesociologie een nieuwe impuls te geven en studie van het collectieve gedrag ook op dit gebied te vervangen/verdringen? Men mag het slechts hopen.

Dit wil niet zeggen dat aan de verklarende sociologie geen rol van betekenis kan worden toebedacht. Zelfs zonder de assumptie van de universele menselijke natuur (RREEMM) levert deze een ingenieus model om sociale handelingen en collectieve goederen te verklaren. Ik zou om heuristische redenen dit model bij voorkeur toegepast zien in de situaties waar maximalisering van materieel nut of eigenbelang zo niet aangetoond, dan tenminste aannemelijk is en ik zou de toepassing op situaties waar we van nuts-omkeer kunnen spreken (altruïsme, zelfopoffering, religieuze zelfkastijding, onthechting) mijden. Het zoeken naar brugtheorieën lijkt me daar dermate omslachtig dat deze situaties op zich een zelfstandig object van onderzoek dienen te worden. De *actors* behoeven geenszins individuele personen te zijn: in besturen van allerlei aard, economische en politieke gremia, worden beslissingen genomen die men niet als economisch kan omschrijven (hoewel zij economische consequenties kunnen hebben) en die veelvuldig tot individuele keuzen te herleiden zijn. Het ontstaan of vergaan van macro-organen (door fusies, uitsluiting, opheffingen), waarachtig de geschiedenis van onze tijd, kan dan zinvol geanalyseerd en verklaard worden. Gezwegen nog van de buitenlandse politiek.

Laat ik echter niet in het tekort vervallen dat ik anderen verwijt: het lag niet in de bedoeling sociologie in twee nieuwe scholen, gedragswetenschappelijk en actie-theoretisch verklarend te verdelen. Het is mijn vaste overtuiging dat beide vormen van sociologie-beoefening elkaar kunnen aanvullen. Surveys van normen, waarden en rollen in structureel

verband verzamelen juist het materiaal dat voor de bouw van zowel brugtheorieën als van transformatie-regels noodzakelijk is. Nadat we de attitudes in maten leren uit te drukken die het ratio-niveau van geld en materiële goederen benaderen, zal de wederzijdse inwisselbaarheid van welvaartsstreven en gebruik van contraceptiva, van religieuze normen en economische imperatieven (denk aan het sluiten van een hypotheek bij de christelijk gereformeerden!), van vrijetijd en hoogte van beloning mogelijk zijn, bruikbaar voor de nuts calculus.

De *auctores intellectuales* van de VS zijn overigens slechts met moeite onder één van de onderscheiden richtingen te schuiven. Zo heeft Wippler voortreffelijke studies helpen begeleiden die niet op het model van RREEMM stoelen, goed aanvoelend dat de te bestuderen materie zich voor de toepassing van dit model niet direct leende.^[43] Naast de wisselende coalities van schrijvers is er ook ontwikkeling in tijd: Wipplers studie over 'kulturelle Ressourcen' en Lindenberg's invoeren van categorieën 'framing' en 'discrimination' wijzen beiden op de productie van 'cultuurgooederen', die RREEMM (met zijn vijf- of zes-takkige behoeften) nastreeft en die aan de samenleving zijn ontsproten. Het 'rolbegrip' heeft nog geen genade gevonden bij de twee schrijvers, die (*idealistische*) norm-categorie tegenover de (*materialistische*) goederen calculus plaatsen. Maar in de meer recente studie spreekt Lindenberg van de noodzaak 'to socialize children in such a way that they routinely accept normative action frames (in *Social Structure and Culture*, zie noot 35, blz. 192).

"What's in a name? that which we call a rose

By any other name would smell as sweet..."

Noten

1. Zie zijn 'Slotbeschouwing: reële en schijntegenstellingen in de sociologie' in L. Rademaker, H. Bergman (Eds.) *Sociologische Stromingen*, Spectrum, 1977.

2. Wippler is dit optimisme trouw gebleven. Nog in 1990 publiceert hij met Karl-Dieter Opp zijn *Empirischer Theorienvergleich. Erklärungen sozialen Verhaltens in Problemsituationen* (Darmstadt, Westdeutscher Verlag) waarin de nutstheorieën, mentale incongruentietheorieën en de theorieën van status-inconsistentie met elkaar worden vergeleken. Vergis ik me niet, dan leidt de vergelijking van de nuts-theorie met de sociaal-psychologische theorieën nergens tot eenduidig resultaat. Eén der schrijvers (Elmar Lange) meent dat de empirie in de richting van de incongruentie-theorie wijst. De omslachtigheid van de methode en het "slechts middelmatige" verklaringsvermogen ("Bewährungsgrad") roepen echter om het gebruik van een alternatief tot de beide beproefde theorieën. Desondanks concluderen beide samenstellers van het boek: "trotz der Probleme, die bei dem Vergleich der verschiedenen Theorien auftraten, glauben wir, daß sich der Aufwand empirischer Theorienvergleiche lohnt...". Geen beslissend slotwoord over de vergeleken theoretische richtingen.

3. Indien we het artikel van Wippler van 1978 zien als een pleidooi voor de eenheid van onze wetenschap, kan men zich afvragen of het lanceren van 'verklarende sociologie' niet gezien moet worden als voorbeeld van 'onbedoelde consequentie' van zijn actie t.o.v. het regenereren van de Nederlandse sociologie.

4. Men raadplege *Postgraduate Program in Social Science Theory and Methodology 1995*, ICS, Department of Sociology, Utrecht. Het ICS kan m.i. als institutioneel opvolger van 'verklarende sociologie' gezien worden.

5. Het trof mij reeds in de voortreffelijke bundel (S. Lindenberg, F.N. Stokman, red., *Modellen in de sociologie*, Deventer, Van Loghum Slaterus B.V., 1983) mij bij mijn jubileum aangeboden, dat de gerepresenteerde 'modellen' eigenlijk op twee wetenschappelijke erudities beruisten.

6. Persoonlijk ben ik geen groot voorstander van Kuhns visie op de externe factoren van wetenschapsgroei. Zijn visie van verandering van wetenschap door het uitsterven van protagonisten van oude theorieën is toch vermeldenswaard.
7. Zie Abram de Swaan, *In Care of Health. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in Modern Era*, Oxford, Polity Press, 1988. In de reeks ICS-dissertaties verscheen in 1991 Gert P. Westert, *Verschillen in ziekenhuisgebruik*, Amsterdam, Thesis Publishers.
8. J. Elster, 'The nature and scope of rational-choice explanations' in Edna Ullmann-Margalit, *Science in Reflection. The Israel Colloquium: Studies in History, Philosophy, and Sociology of Science* (Vol. 3), Kluwer Academic Press, Dordrecht, 1988. Pp.:51-66.
9. Zie zijn *Die sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*, Wien, 1960; *Gesammelte Aufsätze*, Den Haag, 1972. Voor de vergelijking met 'verklarende sociologie' zie Hartmut Esser, *Alltagshandeln und Verstehen. Zum Verhältnis von erklärender und verstehender Soziologie am Beispiel von Alfred Schütz und 'Rational Choice'*, Tübingen, 1991. Ik ben H.A. Becker dank verschuldigd dat hij mij op Esser attent heeft gemaakt.
10. A. D. de Groot, *Methodologie. Grondslagen en denken in de gedragswetenschappen*, Den Haag, 1970, blz. 73 e.v.
11. I. Gadourek, *Sociologische onderzoekstechnieken. Inleiding tot de werkwijze bij het sociaal- en gedragswetenschappelijk onderzoek*, Arnhem, 1967. Ik beriep me op B. Russell, *Human Knowledge. Its Scope and Limits*, Londen, 1948, en tevens op C. H. Coombs, *A Theory of Data*, New York, 1965.
12. Ik heb met genoegen kennis genomen van het helder geschreven stuk van Johan Goudsblom, *Sociale wetenschappen: kenmerken en criteria in Grafiet*, 'De ontwikkeling van de sociale wetenschappen in Nederland', Herfst 1983, 14-37.
13. Hetgeen mij opvalt is het feit dat de van oorsprong Duitse auteurs uit de kringen van 'verklarende sociologie' voor *gedrag* naar ik meen in navolging van Max Weber en Alfred Schütz *das Verhalten* gebruiken. Ik voel hier veel meer *relationele connotatie* in dan in 'het gedrag' of 'behaviour' of 'le comportement'. Het (oude) woordenboek van Dr. H. W. J. Kroes vertaalt met *das Benehmen*, een woord dat ik niet in hun geschriften tegenkom. Door *per definitie* de term in relatie tot de Ander te gebruiken, verdwijnt vanzelfsprekend de oorspronkelijke ('behaviouristische') betekenis. Als vluchteling ben ik mijn gehele leven met semantische en fonologische 'blindheid' geconfronteerd geweest. Zou deze ook schuld dragen aan het veronachtzamen van verschillen tussen de beide categorieën?
14. G. Lundberg, *The Foundations of Sociology*, New York, 1939.
15. Van de vele 'papers' van deze vruchtbare, erudiete denker zie bijv. S. Lindenberg, 'An assessment of the new political economy: its potential for the social science and for sociology in particular' in *Sociological Theory*, III, nr.1, Spring 1985, blz. 99-113.
16. Dit neemt niet weg dat een der epigonen, Hartmut Esser, enkele van deze postulaten ontleent aan hetgeen hij meent de evolutionaire mechanismen te zijn: 'het maximaliseren' zou met de evolutionaire selectie verbonden zijn - reden waarom hij in zijn *Soziologie* een lange uiteenzetting van 'bio-sociologische' evolutietheorieën geeft. Zie H. Esser, *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*, Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1993, blz. 141-207.
17. R. Dahrendorf, *Homo Sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, Opladen, 1958.
18. Zie reeds vroege formulering in S. Lindenberg, 'Erklärung als Modelbau: von soziologischen Nutzung der Nutzentheorien' W. Schulte (Hrsg.) *Soziologie in der Gesellschaft*, Bremen, 1981, pp. 20-35. H. Esser, zoals in noot 16 reeds vermeld, last in zijn betrekkelijk recente *Soziologie. Allgemeine Grundlagen* (Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1993) gehele hoofdstukken in omtrent 'Evolution', 'die Entwicklung zum Menschen' en 'Die Natur' des Menschen' teneinde aan te tonen dat het in RREEMM om onveranderlijke, constante wezenskenmerken van het verschijnsel 'mens' gaat. Beide schrijvers beroepen zich tevens hierin op de Schotse moraal-filosofen.
19. Boeken van Margareth Mead maakten 'furore'; zie bijv. haar *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, Londen, 1935. F. van Heek gaf reeds in 1950 colleges over de samenhang tussen het liberalisme en het 'valse' geloof in 'vooruitgangsoptimisme'.
20. Merkwaardig genoeg, op een afstand beschouwd, nadert hier de *verklarende sociologie* de hoofdthese van de *figuratieve sociologie*. Het geloof in de onveranderlijke, naar rationalisering en maximalisering strevende mens wijkt weinig af van de civilisatie-proces opvatting van Norbert Elias, het voornaamste geloofsartikel van de 'Amsterdamse school': de mensheid ontwikkelt zich in de richting van meer en meer controle over het driftleven,

naar de voortschrijdende rationalisatie en grotere samenlevingsvormen. *Les extrêmes se touchent* geldt ook voor de concurrerende scholen der sociologie!

21. Zo verscheen in Frankrijk zelf direct na de Tweede Wereldoorlog de studie van Jules Monnerot, *Les faits sociaux ne sont pas des choses* (Gallimard, Paris, 1946) waarvan ik me destijd verbaasd afvroeg of deze door een Duitse dan wel een Franse schrijver geschreven werd. Met de laat tot de Amerikaanse lezers doorgedrongen Alfred Schütz en Peter Winch in het Verenigd Koninkrijk komt er een nieuwe garde van critici.

22. Zie mijn 'Apologia pro sociologia sua', bijdrage tot de feestbundel van F. van Heek; R. F. Beerling, J. K. M. Gevers, H. Philipsen (red.) *Onderzocht en overdacht*, Rotterdam, 1972.

23. Zier H. R. Knol, *Dominante houdingspatronen in een pluriforme samenleving*, Gron., 1980.

24. Zie G. Tarde, *Les lois de l'imitation*, Paris, 1895; ook diens *Les Lois sociales. Esquisse d'une sociologie*, Paris, 1898, en E. Durkheim, 'Les représentations individuelles et collectives' in *Revue de métaphysique et de morale*, 1898; voorts diens *Sociologie et philosophie*, Paris, 1924.

25. Zie R. Wippler, S. Lindenberg, 'Collective Phenomena and Rational Choice', in J. C. Alexander, B. Giesen, R. Münch, N. J. Smelser (Eds.) *The Micro-Macro Link*, University of California Press, 1987.

26. Zie naast het in voetnoot 15 geciteerde werk ook de heldere uiteenzetting in H. de Vos, *Verklaring en interpretatie in de sociologie*, Van Loghum Slaterus, 1981. De term is ontleend aan K. Poppers *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*, Oxford, Clarendon Press, 1972.

27. Zo schrijft Lindenberg in zijn artikel in *Sociological Theory* (zie voetnoot 15): "What I do claim is that, contrary to what we are led to expect, we learn precious little about behaviour or "resulting social patterns" from these studies ['opinion polls' and 'work orientations', IG] because they are based on OSAM ["the opinionated, sensitive, acting man", een door SL geconstrueerde "straw man" om op te schieten, IG] and thus lack an explanatory device for behavior" (op. cit. 104).

28. Zie mijn *Social Change as Redefinition of Roles*, p. 157. De aanvaarding van het verkoop van condooms in straatautomaten varieerde van 51% bij personen zonder kinderen tot 19% bij ouders van zes of meer kinderen, in 1975.

29. Zie mijn *Absences and Well-Being of Workers*, Assen, Van Gorcum, 1965.

30. H.T.M. Schuurman paste dit tevergeefs toe toen hij aan zijn dissertatie werkte, teneinde de invloed van de klas op houdingen van scholieren te identificeren; zie diens: *Scholieren over onderwijs*, Diss. Groningen, 1984.

31. Zie P. van den Eeden, J. Hauer (red.,) *Analyse van multiniveau data. Theorie en toepassing*, Den Haag, SVO, 1984; tevens de dissertatie van H. J.M. Hüttner, *Multilevel onderzoek: de operationalisatie van omgevingskenmerken*. Diss. Nijmegen, 1985, die tevens reeds Lindenberg's 'transformatieregels' behandelt.

32. Jacques Tacq, *Causaliteit in sociologisch onderzoek*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1984 en tevens het artikel met dezelfde titel in *Sociologische Gids*, 29, 1982, blz. 4-39.

33. Wagenaar heeft hierover een uitstekende 'Duijker-lezing' gehouden. In de literatuur tref ik aan: W. A. Wagenaar, J. Groeneweg, 'Accidents at sea: Multiple causes and impossible consequences' in *International Journal of Man-Machine Studies*, 27, 1987, blz.587-597.

34. Het idee om met mensen te experimenteren stoot op bezwaren ook bij economisch denkende 'managers' in het bedrijfsleven. Toen ik na het verrichten van een landelijk onderzoek naar 'absences of workers' ten tijde van economische expansie (eind jaren 'vijftig) in de 'Stuurgroep ziekteverzuim' voorstelde om i. p. v. individueel tarief groepen bij de snel groeiende filiaalbedrijven parallelle ploegjes met groepstarief in te stellen, nam men het voorstel niet eens in overweging.

35. Zie hieromtrent J.J. Klant, *Spelregels voor de economen*, Leiden, 1972.

36. Nadat hij verklaard had waarom hij de SEU ('subjective expected utility')-theorie prefereert boven de prijstheorie, formuleert Lindenberg als volgt: "... the crucial difference between the Parsons-Shils and SEU theory and between various kinds of rational choice theory is not the number of stages, but what is assumed to happen in each stage. In all three stages the theory does not pretend to describe cognitive processes. Rather, the theory is an "as if" theory, meaning that all propositions should be read: "the individual behaves as if..." (cursief van mij, IG). Zie S. Lindenberg, 'Choice and Culture. The Behavioral Basis of Cultural Impact on Transaction' in Hans Haferkamp (Ed.) *Social Structure and Culture*, Walter de Gruyter, Berlijn, New York, 1989, blz. 175-200.

37. Zie J.A. Michon, 'Over metatheoretische grondslagen van psychonomie', in J.G.W. Raaijmakers e.a. *Metatheoretische aspecten van de psychonomie*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1983, blz.18-41.

38. Ik wens geen pejoratief oordeel te vellen omtrent de vele *practische* problemen (de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, problemen in het onderwijs, de slachterijen, van het ziekenhuisgebruik, e.d.) die men met behulp van de VS aanpakt. Onder 'theorie gericht onderzoek' had ik mij echter juist research voorgesteld die

ten behoeve van de wetenschapsbevordering zelf, onafhankelijk van particuliere financiële bronnen, ter hand wordt genomen. Enige aanloop tot 'grondslagenonderzoek' vind ik wel in het juist boven geciteerde artikel van Lindenberg, waar hij de 'framing'- en 'discriminatie'-theorieën omarmt. Deze vormen echter, vergis ik mij niet, in zijn denken de basis tot de bouw van brugtheorieën en trekken de dominantie van subjectieve nutsmaximalisering niet in twijfel. Enige vroegere studies, voornamelijk psychologisch van aard, beschrijven het maximaliseringsproces in meer detail (zie bijv. S. Lindenberg, 'Repetitive Choice: the Discrimination Model versus the Camilleri-Berger Model', in *Social Psychology Quarterly*, 44, 1981, blz. 312-330).

39. 'Kulturelle Ressourcen, gesellschaftlicher Erfolg und Lebensqualität' in Bernhard Giesen, Hans Haferkamp (Red.), *Soziologie der sozialen Ungleichheit*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1987.

40. Er kleven vele methodologische tekorten (voornamelijk steekproeftechnisch van aard) aan deze studie. De kritiek (op kritiek) bleef trouwens niet uit; zie Günter Buschges, 'Empirischer Theorienvergleich: Sachgasse, dorniger Pfad oder Königsweg?' in *Soziologische Revue*, 15, 1992, blz. 1-6.

41. Lindenberg wijdt aan "the exhaustion of the traditional sociological research program", die in de zestiger jaren plaats zou hebben gehad, een geheel artikel; zie diens 'Rational choice and sociological theory: new pressures on economics as a social science' in *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Band 141, 1985, blz. 244-255. Ook H. de Vos spreekt bewust van 'oude' en 'nieuwe' sociologie. Hij onderwerpt beide categorieën aan inhoudsanalytisch onderzoek; zie diens "'Oude' en 'nieuwe' sociologie in 1964 en 1984" in *Sociologisch en antropologisch jaarboek 1987*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1987, blz. 32-48.

42. J.E. Ellemers, 'Krachtige versus manipuleerbare variabelen' in P.B. Lehning, J.B.D. Simonis (red.) *Handboek Beleidswetenschappen*, Meppel/Amsterdam, Boom, 1987, blz. 226-238.

43. Het is vooral het tot zijn tijd verwaarloosde gebied van de kunstsociologie, zo belangrijk in ons Nederland, dat ik bedoel. Onder Wipplers supervisie verschenen studies van H. Ganzeboom, *Beleving van Monumenten - 1* en *Beleving van Monumenten - 2*, Staatsuitgeverij, Den Haag 1982 en 1983, zowel als diens dissertatie *Cultuur en informatieverwerking*, Utrecht, 1984. Zie ook F. Tazelaar, *De kwaliteit van het stedelijk leefmilieu: Reacties van bewoners op tekorten*, Utrecht, 1985. Wipplers initiatief tot het empirisch testen van 'grand theories' werd reeds in de tekst vermeld.

Henk de Vos*

Het werk van Reinhard Wippler is een goede illustratie van het feit dat in het vak sociologie, in de tweede helft van deze eeuw, twee verschillende 'talen' worden gesproken, talen in de betekenis van terminologieën. Alvorens deze stelling nader toe te lichten, zal ik eerst kort uiteenzetten welke twee talen ik bedoel. Na die nadere toelichting ga ik in op de vraag naar de juiste verhouding tussen die twee talen, waarbij ik ook aandacht zal besteden aan de verandering van ideeën daarover sinds de vorige eeuwwisseling.

1. De variabelentaal en de sociale processentaal

De twee talen die ik bedoel zijn de variabelentaal en de sociale processentaal. Van deze twee termen is de eerste in het vak gangbaar. De tweede term is door mij gekozen en ik stel hierbij voor om hem in het algemene sociologische spraakgebruik op te nemen. De ermee bedoelde taal is gevarieerder dan de variabelentaal, maar op zich in het vak niet minder bekend.

Enerzijds is er dus de taal van *variabelen*. Dit is de taal waarin probleemstellingen, hypothesen en onderzoeksbevindingen worden geformuleerd. De begrippen van deze taal zijn: objecten van onderzoek, onafhankelijke en afhankelijke variabelen (kenmerken van deze objecten) en termen waarmee verbanden tussen onafhankelijke en afhankelijke variabelen worden aangeduid (bijvoorbeeld 'heeft een positief effect op'). Laten we dit, in navolging van een reeds bekend gebruik, de *variabelentaal* noemen. Gegeven dat statistische bewerkingen nodig zijn om te kunnen concluderen tot onderzoeksbevindingen, kunnen we ook de taal van de statistiek tot de variabelentaal rekenen.

Anderzijds is er de taal waarin theoretische gedachten worden geformuleerd over *sociale processen*. Van deze processen wordt verondersteld dat ze de verbanden tussen sociale verschijnselen teweegbrengen die zich lenen voor formulering in termen van de variabelentaal. De begrippen van deze taal zijn bijvoorbeeld: individuen, handelen, doelen (of belangen), (controle over) middelen, handelingsalternatieven, interdependenties, (claimen en erkennen van) rechten. Laten we dit de *sociale processentaal* noemen. Zoals gezegd, is deze taal in de gekozen begrippen gevarieerder dan de variabelentaal. De hierboven genoemde begrippen zijn voor het merendeel ontleend aan de variant die door Coleman (1990), voorbeeldig beredeneerd, werd opgebouwd.

Daarmee zijn de twee talen kort omschreven. De lezer zal het gemaakte onderscheid herkennen, maar zich wellicht afvragen wat ik met het constateren ervan eigenlijk wil zeggen. Daarop kom ik terug nadat ik, in de volgende paragraaf, heb laten zien dat de twee talen op een zeer uitgesproken wijze in het werk van Wippler kunnen worden aangetroffen.

* Henk de Vos (1943) promoveerde in 1981 bij Wippler op het proefschrift *Verklaring en Interpretatie in de Sociologie*. Hij is als UHD verbonden aan de Vakgroep Sociologie / ICS, Rijksuniversiteit Groningen.

2. De twee talen in het werk van Reinhard Wippler

Eén van Wipplers vroegste wetenschappelijke publikaties is zijn in 1968 verschenen boek waarin hij verslag doet van zijn studie naar de sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag (Wippler 1968). In deze studie treffen we vooral de variabelentaal aan. Voor een voorbeeld van het gebruik van de sociale processentaal zal ik zijn artikel over oligarchiseringsprocessen gebruiken dat in 1983 verscheen in de aan Ivan Gadourek aangeboden bundel *Modellen in de sociologie* (Wippler 1983).

De probleemstelling van de studie naar het vrijetijdsgedrag bestond uit twee delen (Wippler 1968: 9). In de eerste plaats wilde Wippler nagaan op welke wijze de talrijke en veelsoortige vrijetijdsactiviteiten onder algemene gezichtspunten konden worden samengevoegd. Dit deel van de studie gaat over de keuze van de afhankelijke variabelen. Het gaat hier om de frequenties waarmee bepaalde soorten vrijetijdsbestedingen worden gekozen, bijvoorbeeld praktisch-nuttig gedrag, lichamelijk actief gedrag en formele sociale participatie.

Het tweede deel van de studie bestond uit het beantwoorden van de vraag welke variabelen de meeste variantie in de onderscheiden soorten vrijetijdsgedrag verklaren. Om deze vraag te beantwoorden is een literatuurstudie uitgevoerd en zijn enkele meer algemene theoretische overwegingen naar voren gebracht (pp. 64-65). De literatuurstudie leverde suggesties op omtrent variabelen die als mogelijke predictoren de aandacht verdienden, zoals: leeftijd, opleidingsniveau, geslacht, religie, opleiding en inkomen. De redenen om een bepaalde variabele in het empirische onderzoek mee te nemen komen er vaak op neer dat hij door een andere auteur genoemd wordt en dat in vorig onderzoek een verband met vrijetijdsgedrag werd gevonden. Meestal wordt de reden geformuleerd in termen van de betekenis of de belangrijkheid die auteurs aan een variabele toekennen. Individuen of groepen worden in eerste instantie alleen genoemd als objecten, als 'dragers' van een variabele, zoals bijvoorbeeld in de uitspraak: "Algemeen nemen mensen met een laag opleidingsniveau veelal minder deel aan verschillende vrijetijdsactiviteiten dan de gemiddelde Nederlander" (p.65).

Het is duidelijk dat we hier tot nu toe uitsluitend met variabelentaal te maken hebben. Toch wordt ook van de sociale processentaal gebruik gemaakt. Dat gebeurt bijvoorbeeld als blijkt dat voor twee tegengestelde hypothesen steun in empirische gegevens kan worden gevonden. Het gaat hier om de bekende contrasthypothese, volgens welke het vrijetijdsgedrag contrasteert met het arbeidsgedrag, en de congruentiehypothese, die stelt dat deze twee juist met elkaar zullen overeenkomen. De oplossing van dit probleem zoekt Wippler erin dat hij wil aangeven onder welke condities de ene hypothese dan wel de andere van toepassing is. Bij het formuleren van die condities komen we in de tekst 'echte' individuen tegen, die niet alleen maar dragers van kenmerken zijn, maar die kennelijk iets willen of nastreven, omdat ze bijvoorbeeld op hun werk een gemis aan ontplooiingsmogelijkheid hebben, wat ze in hun vrije tijd compenseren, of omdat ze de in hun werk ontwikkelde vaardigheden ook in hun vrije tijd ergens voor willen gebruiken. Uit de uitwerkingen van deze gedachte valt vervolgens op te maken dat mensen: niet teveel willen worden belast, niet teveel verantwoordelijkheden willen hebben, liever dingen doen waar ze vaardig in zijn, het op prijs stellen om buiten in de natuur te zijn of om lichamelijk actief te zijn, etc. (p. 74). Kortom, mensen hebben doelen waarop ze zich in hun handelen oriënteren. Anders gezegd: voor het kunnen opstellen van nieuwe hypothesen over de relatie tussen arbeidsgedrag en

vrijtijdsgedrag, was het nodig om de sociale processentaal te gebruiken. Deze taal wordt ten slotte ook gebruikt om hypothesen te ontwikkelen over de vraag wanneer meer praktisch-nuttig dan wel meer vitaal-expansief vrijtijdsgedrag plaats vindt: "in zoverre niet door tradities of groepsspecifieke normen geregeld, ligt aan de besteding van de vrije tijd een keuze tussen alternatieve gedragsmogelijkheden ten grondslag, welke keuze op basis van waarde-oriënteringen wordt gedaan" (p. 78). Met dit laatste wordt erop gedoeld dat mensen verschillen in de mate waarin ze meer puritanistische dan wel hedonistische doelen nastreven.

Het beeld dat uit het voorgaande ontstaat, is dat Wippler in dit vroege werk vooral de variabelentaal gebruikt bij het zoeken naar determinanten van vrijtijdsgedrag, en dat hij grijpt naar de sociale processentaal in het geval dat bestaande empirische gegevens niet in één richting wijzen, dan wel in het geval dat er voor een bepaalde dimensie van vrijtijdsgedrag in de literatuur niet een onafhankelijke variabele genoemd wordt. Voor alle duidelijkheid vermeld ik nog dat in het gedeelte van de studie waarin verslag gedaan wordt van het empirisch onderzoek (uiteraard) ook de variabelentaal gebruikt wordt.

In het hierboven genoemde artikel uit 1983 geeft Wippler een antwoord op de vraag 'op welke wijze de door Michels en andere sociologen beschreven oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties door structurele en institutionele omstandigheden gegenereerd worden' (Wippler 1983: 41-42). Uitgangspunt vormen de 'structurele voorwaarden' die door Michels genoemd worden als oorzaken van oligarchisering. Het gaat erom een verklaring te vinden voor dit verband tussen kenmerken van (de structuur van) democratische organisaties en de mate van oligarchisering. In deze probleemstelling herkennen we zonder moeite de variabelentaal. Het object wordt gevormd door democratische organisaties, de onafhankelijke variabelen bestaan uit de mate waarin (nog niet nader gespecificeerde) structurele kenmerken aanwezig zijn, de afhankelijke variabele is de mate van oligarchisering, en de richting van het veronderstelde verband is dat organisaties meer geoligarchiseerd zijn naarmate de genoemde structurele kenmerken meer aanwezig zijn.

Bij het beantwoorden van deze probleemstelling wordt echter meteen overgestapt op de sociale processentaal. Zodra de verklaring begint, wordt namelijk verondersteld dat structurele veranderingen in een organisatie, zoals oligarchisering, 'het - vaak onbedoelde - resultaat zijn van een reeks interdependente individuele handelingen, waarbij deze handelingen op hun beurt beïnvloed worden door structuurkenmerken van die organisatie" (p. 42). Dit is een geheel andere uitspraak dan één over het verband tussen twee variabelen waarvoor in de literatuur wel of niet empirische aanwijzingen bestaan. Er wordt ook op geen enkele wijze de suggestie gewekt dat deze veronderstelling op empirische gegevens zou moeten berusten of eerst empirisch getoetst zou moeten worden. Vervolgens wordt, in de vorm van een theoretisch model, beschreven hoe individuen (leden van organisaties) 'reageren op' organisatiekenmerken als grootte, netwerkdichtheid en homogeniteit en zich daardoor onder nader aangegeven voorwaarden zo gedragen dat een oligarchische organisatie ontstaat. Daarbij wordt een handelingstheorie gebruikt, de theorie van het subjectief verwachte nut (SEU-theorie), volgens welke mensen hun nut maximaliseren door van de zich aandienende gedragsalternatieven dat alternatief te kiezen dat naar verwachting het hoogste nettonut oplevert. Ook van deze theorie wordt niet gezegd dat hij eerst empirisch zou moeten worden getoetst of dat hij op empirische gegevens zou moeten berusten. Ten slotte worden verschillende categorieën individuen onderscheiden (organisatieleden en -leiders), worden de doelen bepaald die door deze individuen worden nagestreefd en worden

de alternatieven onderscheiden waartussen gekozen wordt. Ook dit alles gebeurt zonder een verantwoording op grond van resultaten van empirisch onderzoek.

Wat levert dit alles nu op? Er wordt een mogelijk sociaal proces beschreven dat een potentiële verklaring verschaft voor processen van oligarchisering, en tegelijk ook aangeeft onder welke voorwaarden verwacht wordt dat organisaties hun interne democratie handhaven (p. 56-57). Dit laatste resultaat komt eruit voort dat de voorwaarden aangegeven zijn waaronder het verwachte nut van democratische handelingsalternatieven hoger is dan dat van tot oligarchie leidende alternatieven. Dit betekent dat ten opzichte van de uitspraak waarmee het artikel begon *diepte* is gecreëerd (zie De Vos 1981).

Verder zien we dat de variabelentaal in dit artikel niet ontbreekt: de probleemstelling is in deze taal beschreven. Omdat in dit artikel niet verslag wordt gedaan van een empirisch onderzoek ter toetsing van de nieuw gegenereerde hypothesen, treffen we uiteraard geen in variabelentaal geformuleerde onderzoeksresultaten aan. Maar als dit onderzoek wel was uitgevoerd, dan was hier weer de variabelentaal gebruikt.

Samenvattend: in 1968 schreef Wippler een onderzoeksverslag waarin de variabelentaal overheerste, en in 1983 een artikel dat vooral geschreven is in de sociale processentaal. Het is niet mijn bedoeling uit deze constatering iets *af te leiden* over de ontwikkeling in het denken van de auteur of in het vak sociologie. Daar zou van alles tegen in te brengen zijn, al was het alleen maar omdat het om slechts twee publikaties gaat, die bovendien zeer ongelijksoortig zijn: een onderzoeksverslag en een theoretisch artikel. Wel wil ik de stelling verdedigen dat de vergelijking *illustratief* is voor de ontwikkeling in het vak sinds de jaren zestig. Een onderzoeksverslag zoals Wippler dat in 1968 schreef, met name het theoretische gedeelte, zou nu waarschijnlijk niet meer zo worden geschreven, zeker niet door Wippler zelf. En een theoretisch artikel zoals het hier besprokene zou ondenkbaar zijn geweest in de jaren zestig. Hoe we die ontwikkeling moeten interpreteren en waarderen, komt in de rest van dit artikel aan de orde.

3. De ‘tabula rasa’ van de variabelensociologie

In de tijd waarin Wippler zijn onderzoek naar het vrijetijdsgedrag uitvoerde, was de variabelentaal niet *een* taal, maar *de* taal van de sociologie (d.w.z. van de sociologie die als ‘mainstream’ werd beschouwd). Niet alleen werd het als juist en wenselijk gezien dat probleemstellingen, hypothesen en onderzoeksresultaten in variabelentaal werden geformuleerd, maar dit gold ook voor het onderdeel van het sociologisch onderzoek waarin theorieën over en verklaringen voor sociale verschijnselen onder woorden worden gebracht. Dit werd overigens niet in die woorden gezegd, althans, ik heb nooit een uitspraak gehoord of onder ogen gehad in de trant van: ‘theorieën horen in de variabelentaal te worden geformuleerd (en niet in de sociale processentaal)’. Wel was het een implicatie van een bij velen bestaand beeld van een sociologie die *wetenschappelijk* is. Ook het karakter van de sociologie-opleiding werd er door beïnvloed.

Ik gebruik nu even mijn particuliere ervaringen, omdat ik in die tijd studeerde. In het studieprogramma van die dagen bestond de ‘theorie’ uit de bestudering en uitleg van het werk van de klassieke sociologen. Professor Bouman gaf om het jaar college over Weber (afgewisseld door een college over Mannheim, waarvan iedereen dacht dat hij toch zeker voor de rest van de eeuw van het grootste belang zou blijven, maar die nu nagenoeg is vergeten). Het leek wel alsof de sociale processentaal - de term bestond uiteraard niet -

bewust werd vermeden. Ik kan dit uitleggen aan de hand van de gang van zaken gedurende het leeronderzoek dat mijn jaargenoten en ik moesten uitvoeren. Dit had de positie van de kleine middenstand op het Groninger platteland als onderwerp. Aangekomen in de fase van wat we nu het theoriehoofdstuk zouden noemen, werden wij naar huis gestuurd om voor de volgende week 'hypothese(n) te bedenken'. Dit was een merkwaardige ervaring, want het leek alsof de volstrekte willekeur had toegeslagen: we mochten kennelijk bedenken wat we wilden, want aanwijzingen werden niet gegeven. Achteraf meen ik te begrijpen wat hier gebeurde. Er waren in de literatuur geen variabelen over de kleine middenstand. Die moesten dus op eigen kracht worden gevonden, misschien door ons in te leven in de positie van de winkeliers in de Groninger dorpen, of door te rade te gaan bij ons eigen reservoir van alledaagse ervaringen. Maar omdat 'inleving' en 'onze eigen ervaringen' geacht werden onwetenschappelijk te zijn, behoorden wij hier slechts buiten het sociologisch instituut gebruik van te maken, op onze studentenkamertjes of in de kroeg. Als op die manier dan éénmaal variabelen 'tevoorschijn waren gekomen', dan kon de wetenschap weer verder.

Dit anecdotische ervaringsgegeven illustreert het grote probleem dat de *variabelen-sociologie*, d.w.z. de sociologie die de sociale processentaal niet kon accepteren, moest oplossen. Bedoeld is het probleem hoe je kunt theoretiseren als je alleen de variabelentaal mag gebruiken om je theorie onder woorden te brengen. Je kunt dan alleen 'proposities' opstellen, als hypothesen of als empirische generalisaties, en je kunt de logische verbanden tussen die proposities onderzoeken, zoals gebeurde in de destijds geavanceerde, maar nu vergeten, boeken over '*theorieconstructie*': (Blalock 1969, Stinchcombe 1968, Reynolds 1971, Gibbs 1972). Maar dan heb je niet de theoretische ideeën onder woorden gebracht die je *ertoe brengen* een nieuwe afhankelijke variabele voor te stellen, of een meer algemene of, vooral, een diepere hypothese waarmee een bekend verband tussen een afhankelijke en een onafhankelijke variabele kan worden verklaard. Kortom: waar haal je nieuwe variabelen vandaan?

Dit probleem werd extra dringend en tegelijk moeilijker oplosbaar door de tot de kern van de variabelensociologie behorende gedachte dat de sociologie moet beginnen met een *tabula rasa* (zie ook Gadourek 1996: 49). Het werd als een voorwaarde voor de wetenschappelijke bestudering van maatschappelijke verschijnselen gezien dat alle resultaten van dit onderzoek geheel en al via de wetenschappelijke methode tot stand komen. Dus moesten bij de aanvang van het onderzoek alle 'vooronderstellingen', al datgene wat de onderzoeker meent te weten op grond van de eigen ervaring, aan de kant worden gezet, om te voorkomen dat zij nog op enigerlei wijze verborgen aanwezig zouden kunnen zijn in de resultaten. Het adagium van de variabelensociologie luidt: zo weinig mogelijk a priori postuleren en zoveel mogelijk empirisch onderzoeken! (Zie nogmaals Gadourek 1996). De bron van deze gedachte ligt, zoals bekend, in het werk van Durkheim. Een kernpassage in zijn werk lijkt mij nog steeds (zie ook De Vos 1981: 23):

"Mais dès qu'il s'agit de faits proprement dits, ils sont nécessairement pour nous, au moment où nous entreprenons d'en faire la science, des inconnus, des *choses* ignorées, car les représentations qu'on a pu s'en faire au cours de la vie, ayant été faites sans méthode et sans critique, sont dénuées de valeur scientifique et doivent être tenues à l'écart" (Durkheim 1947: xiii-xiv).¹¹

Voor een wetenschappelijke bestudering van de maatschappij is het dus noodzakelijk om van de grond af te beginnen. De wetenschap is een geheel eigen domein van het menselijk handelen, en als we dat domein betreden, moeten we eerst al onze ideeën, in het gewone leven tot stand gekomen, van ons af schudden. We moeten dezelfde geestestoestand innemen waarin de fysici, de chemici en de fysiologen verkeren als zij zich bezighouden met een nog onbekend terrein van onderzoek (Durkheim 1947: xiv). Gadourek, hierboven reeds aangehaald, komt in zijn hedendaagse verdediging van de variabelensociologie tot soortgelijke stellingnames: "zijn de postulaten van de gedragswetenschap grotendeels gelijk aan die van de wetenschap in het algemeen (in de betekenis van 'science', die natuurwetenschappelijk wordt opgevat" (Gadourek 1996: 50) en hij laat zich daarbij ook door Durkheim inspireren.

Het probleem van de variabelensociologie is nu, zoals hierboven al gezegd, hoe we tot ideeën komen over hoe dat onbekende terrein in elkaar zit dat we geheel vooronderstellingsloos betreden. De nieuwe terreinen van onderzoek van de fysici en de chemici zijn hen inderdaad echt onbekend. Uit verslagen of analyses van de wijze van tot stand komen van nieuwe ideeën in deze disciplines weten we echter dat dit gebeurt door het maken van analogieën met bekende beelden.

Holton liet bijvoorbeeld ten aanzien van de fysica zien dat onderzoekers die nieuwe ideeën naar voren brachten, daarbij voortborduurden op bekende 'thema's', inzichten als: er bestaat evolutie en devolutie, er is hiërarchie en er is eenheid, er bestaan elementaire deeltjes, e.d. Hij maakt aannemelijk dat het aantal thema's vrij beperkt is en spreekt in dit verband van "the commonality of the ground of imagination" (Holton 1979: 11). Kennelijk worden schema's van de bestaande cognitieve kaart (De Vos 1981: 135) door de onderzoeker gebruikt om de waarneming van het nog onbekende gebied te sturen. Dit geldt overigens niet alleen voor onderzoekers, maar voor alle (menselijke) waarnemers.

Als we even met de variabelensociologie meedenken, dan moeten we dus eerst vaststellen dat zelfs in de natuurwetenschappen het ideaal van de 'tabula rasa' niet gehaald wordt. Stel dat de variabelensociologen dit onder ogen zagen, en ooit besloten om dan de natuurwetenschappelijke strategie toch tenminste zoveel als mogelijk als voorbeeld te nemen en ongeveer op dezelfde wijze de gemaakte vooronderstellingen tot dit soort thema's te beperken. Dan moet echter het verbod blijven gelden dat thema's niet voort mogen komen uit ons reservoir van alledaagse inzichten over hoe ons sociale leven en onze maatschappij in elkaar zitten. Anders sluipen alsnog vooroordelen binnen. Dus moeten ze ergens anders vandaan komen.

Het lijkt erop dat in de praktijk van de variabelensociologie deze andere bron zo werd gekozen dat zoveel mogelijk associaties met alledaagse kennis over de maatschappij worden vermeden. Zo ontstonden verschillende varianten van het gebruik van de analogie met het oorzaak-gevolg schema, zoals bijvoorbeeld de functionalistische en de historicistische 'causal imagery' (vgl. Stinchcombe 1968, zie ook Lindenberg 1983: 144, over Durkheims zoeken naar oorzaken en gevolgen). Een paar eeuwen eerder gebruikte Saint-Simon, niet toevallig een inspiratiebron voor Durkheim, de analogie met Newtons gravitatiewetten (zie De Vos 1981: 13).

Het voordeel van deze thema's is dat een heuristiek beschikbaar komt voor het zoeken naar onafhankelijke variabelen, terwijl tegelijkertijd de associatie met alledaagse vooroordelen wordt vermeden omdat de heuristieken afkomstig zijn uit andere *wetenschappen* (de biologie, de fysica, de mechanica). Mijn indruk is dat deze strategie zo nu en

dan zover ging dat met opzet gezocht werd naar met alledaagse kennis strijdige inzichten. Het feit van die strijdigheid kan immers als een signaal gezien worden van de volstrekte afwezigheid van vooroordelen. Zo was het marxistische idee van een historische wetmatigheid misschien juist aantrekkelijk omdat het zo flagrant in strijd is met de alledaagse veronderstelling dat menselijke inspanningen om het individuele en collectieve lot te verbeteren er iets toe doen. Een wetenschap die die veronderstelling alleen maar zou bevestigen, laadt de verdenking op zich bevooroordeeld te zijn. Een ander voorbeeld is de 'labelling'-theorie, die stelde dat criminaliteit en geestesziekten *alleen maar* veroorzaakt worden door sociale factoren. De populariteit van deze theorie in sociologie van de jaren zestig en zeventig had er ongetwijfeld mee te maken dat 'gewone mensen' nooit op dat idee zouden komen.

Het in deze paragraaf geschetste beeld van de variabelensociologie komt wellicht wat gechargeerd over. Als dat zo is, komt dat doordat ik me concentreerde op het aangeven van (a) de consequenties van de uitgangspunten (het zich willen beperken tot de variabelentaal en het nastreven van een *tabula rasa*) en (b) van de oplossingen die gevonden werden voor de ongerijmdheden die deze consequenties met zich mee brengen. Als ik me had geconcentreerd op een weergave van de praktijk van de variabelensociologie was het beeld aanzienlijk genuanceerder en onduidelijker uitgevallen. Hier kan Wipplers onderzoek naar het vrijetijdsgedrag als voorbeeld dienen. Het theoriegedeelte begint ferm in variabelentaal, maar geleidelijk sluipt de sociale processentaal binnen. Net zo heeft Lindenberg ten aanzien van het werk van Durkheim laten zien dat Durkheims programma in feite in zijn concrete studies niet werd uitgevoerd (Lindenberg 1975, 1983). In die studies komt de sociale processentaal, en Durkheims alledaagse kennis, via de achterdeur van de 'achtergrondkennis' naar binnen.

Ook Gadourek komt in zijn leerboek van 1967 dicht in de buurt van het toelaten van alledaagse kennis als, niet empirisch onderzochte, heuristiek. Hij adviseert daar, ten behoeve van de inductieve hypothesenvorming, om plaats in te ruimen voor een speciaal vooronderzoek of oriënterende studie. Als voorbeeld wordt gegeven dat in het kader van een buurtonderzoek ter kennismaking een observatie wordt georganiseerd van de betrokken buurt door een team van onderzoekers, die als toeristen of gewone stadsbewoners de buurt doorwandelen (Gadourek 1967: 30). Hij gaat alleen nog niet zover te erkennen dat die onderzoekers ook op grond van hun alledaagse ervaring, zonder een speciaal vooronderzoek, al veel weten over de sociale processen die zich tussen mensen in het algemeen, en in buurten in het bijzonder, afspelen, en dat ze in hun theorievorming ook daarvan gebruik zullen maken. Het idee van een vooronderzoek suggereert de hoop dat als er dan niet een *tabula rasa* kan zijn aan het begin van het *hoofdonderzoek*, dat dat dan toch het geval zal zijn aan het begin van het *vooronderzoek*.^[2]

4. Verklarende sociologie: variabelentaal en sociale processentaal

In deze afsluitende paragraaf wil ik de stelling verdedigen dat het voor de verdere ontwikkeling van het vak sociologie goed is om te erkennen dat (a) het vak zowel de variabelentaal als de sociale processentaal nodig heeft, en (b) het bij de ontwikkeling van de sociale processentaal onvermijdelijk en wenselijk is om aan te sluiten bij de alledaagse kennis. Ik gebruik de naam verklarende sociologie voor de sociologie die deze beide punten erkent, met als reden dat die naam in ons land al redelijk ingang heeft gevonden. De naam

lijkt me overigens niet zo slecht gekozen, maar ik zie het niet als een belangrijke taak om dat nu te verdedigen. Ik begin mijn betoog met een gedachtenexperiment.

Stel dat door één of andere wonderlijke omissie er nog geen sociologie bestond, en dat het vak dus (?) nog moest worden uitgevonden. (Het vraagteken is ironisch bedoeld.) De situatie waarin we ons proberen te verplaatsen, lijkt een beetje op die van de VWO-scholier die naar de universiteit wil en 'sociologie' ziet staan op de lijst met vakken die daar gedoceerd worden. Laten we zeggen dat we beseffen dat het hier om een wetenschap gaat, en wel om een wetenschap die 'het sociale leven' of 'de maatschappij' bestudeert. Van beide uitdrukkingen mogen we aannemen dat we ze kennen, want ze zijn niet speciaal door de sociologie in het gewone spraakgebruik geïntroduceerd. Het lijkt nuttig om ons eerst af te vragen wat het verschil zou zijn tussen een toestand waarin de wetenschap der sociologie nog niet en waarin hij wel bestaat.

Van de eerste toestand constateren we dat deze al heel lang heeft geduurd. Er zijn al heel lang mensen (laten we ons beperken tot het geslacht *homo sapiens*), die al heel lang leven in sociale verbanden. Ook stellen we vast dat ze al heel lang in staat zijn om over de problemen van het samenleven (en de voordelen ervan) te reflecteren. Deze reflectie zal zijn sporen hebben nagelaten, in de zin dat de inzichten die er uit voortkwamen zullen hebben bijgedragen aan de succesvolle aanpassing aan de omgeving.

In de eerste plaats, als we veronderstellen dat de moderne biologie en de evolutionaire psychologie al wel bestaan, realiseren we ons dat er een proces van natuurlijke selectie heeft plaatsgevonden, dat er in heeft geresulteerd dat mensen een voor het *sociale domein specifieke intelligentie* hebben. Dit wil zeggen dat ze over aangeboren cognitieve vaardigheden (en emoties) beschikken die speciaal aansluiten op de eisen die het domein van het sociale leven stelt (o.a. Cosmides & Tooby 1992, Plotkin 1994). Anders gezegd: de evolutie heeft 'ervoor gezorgd' dat ieder mens eigenlijk al een kleine socioloog is (in de toestand waarin de wetenschap der sociologie nog niet bestaat), omdat de cognitieve vaardigheden die niet gebaseerd zijn op realistische inzichten in het sociale leven zich in het proces van natuurlijke selectie slechter zullen hebben kunnen handhaven dan vaardigheden die daar wel op gebaseerd zijn. Mensen zijn, kortom, al speciaal toegerust om te reflecteren over en zich te bewegen in sociale verbanden. Wij zijn net zo min een *tabula rasa* als de vogels en de bijen (Plotkin 1994: 190).

In de tweede plaats zullen realistische en bruikbare inzichten in het sociale leven zich meer, door middel van culturele selectie, over individuen hebben verspreid dan onrealistische en onbruikbare. Dit zal ertoe geleid hebben, zo redeneren we verder, dat er een gemeenschappelijk reservoir is van praktische aanwijzingen, vuistregels en voorschriften, kortweg: *sociale normen*, die samen met de individuele vaardigheden de grondslag vormen voor een zogenaamde spontane sociale orde (het begrippenpaar gemaakte en spontane sociale orde is afkomstig van Hayek, bijvoorbeeld (1969), die het ontleende aan Polanyi). Deze normen zijn uiteraard gebaseerd op descriptieve inzichten in de sociale omgeving. Dus is er in de periode dat het vak sociologie nog niet bestaat, wel een sociologie, niet als een discipline, maar meer als een collectief product van de deelnemers aan het sociale leven.

In de derde plaats, zo vervolgen we ons gedachtenexperiment, hebben mensen, zeer recentelijk in vergelijking met het totale bestaan van de menselijke soort, deze normen formeel vastgelegd (de 'common law' genoemd in de Angelsaksische landen) en hebben ze overheden en formele organisaties tot stand gebracht en de daarmee gepaard gaande wetgeving. Hierdoor is er een gemaakte sociale orde ontstaan, net als de sociale normen een

geheel van sociale instituties, dat ook weer gebaseerd is op descriptieve inzichten (zie ook Coleman 1990). Voordat het vak sociologie bestond, werd er dus ook al sociologie bedreven in de sfeer van het creëren van bevoegdheden, rechten, verplichtingen en formele posities, en in de sfeer van het uitdenken en uitvoeren van *beleid* op basis van al deze 'constitutie-regelingen'.

Deze drie inzichten over het vóór-sociologische tijdvak komen er op neer dat er in dit tijdvak al sociologie aanwezig is in de vorm van algemene cognitieve structuren en alledaagse kennis. Er is al een sociale common sense, een alledaagse sociologie.

Zonder geheel te willen uitsluiten dat mijn gedachtenexperiment heel andere dingen had kunnen opleveren, wil ik toch stellen dat deze drie inzichten over het vóór-sociologische tijdvak erg voor de hand liggen. Het is zelfs enigszins een open deur om te stellen dat er al sociologie was voor dat het vak aan de universiteit gedoceerd werd. (Het is ook heel goed te verdedigen dat sociologie al universitair werd gedoceerd voordat leerstoelen die naam kregen. De achttiende-eeuwse Schotse moraalfilosofie wordt niet voor niets gerekend tot de geschiedenis van de sociologie.) Toch kan moeilijk worden ontkend dat de variabelen-sociologie zich in ieder geval tot taak stelde om deze open deur dicht te slaan. Dat die taak nooit consequent werd uitgevoerd, en dat dit ook niet kon, heeft verhinderd dat het contra-intuïtieve, om niet te zeggen het absurde, ervan niet veel eerder werd opgemerkt (zie nogmaals Lindenberg 1983).

Hoe zou een sociologie er nu uitzien die er niet van uitgaat dat het om een wetenschap te worden nodig is om alle vóór-wetenschappelijke kennis terzijde te schuiven? Die sociologie zou er uiteraard verkeerd aan doen al die alledaagse kennis voor waar aan te nemen. Daar is geen enkele reden toe. Sterker nog, het is juist de taak van de wetenschap om aan de juistheid van bestaande inzichten te twijfelen en te komen met voorstellen tot verbetering. Maar dat laatste is een geheel andere strategie dan die van het 'alles vergeten en opnieuw beginnen' van de variabelensociologie (zie ook De Vos 1987a en 1987b).

In de eerste plaats zouden we, ons gedachtenexperiment vervolgend, kunnen bedenken dat de alledaagse kennis die in onze sociale normen en instituties ligt opgeslagen een reflectie is van het verleden en dat dit meer het geval is naarmate de maatschappij sneller verandert. Nieuwe ontwikkelingen, sociale uitvindingen zoals de opkomst van de corporatieve actor, die bestaat uit posities in plaats van uit personen, zullen zich vertraagd uitbreiden over het gehele domein van de alledaagse kennis. Enkele eeuwen geleden waren er nog geen sociale interacties tussen 'natuurlijke personen' en 'vertegenwoordigers' ('agenten'), omdat de instituties die zulke interacties mogelijk maken nog niet bestonden. De kennis daarvan, en van de voor deze interacties benodigde vaardigheden, waren dus ook nog niet aanwezig. Het zou dus een speciale taak van de sociologie moeten zijn om zich steeds op sociale innovaties te concentreren, daardoor bij te dragen tot de absorptie van deze innovaties in de alledaagse kennis, maar ook tot het verbeteren van de gemaakte omgeving door voorstellen te doen voor nieuwe institutionele en organisationele ontwerpen (zie Coleman 1993).

In de tweede plaats echter zullen we ons realiseren dat maatschappelijke innovaties nooit zo ingrijpend zijn dat de alledaagse kennis er grotendeels waardeloos door zou worden. Enkele inzichten zijn zo algemeen van aard dat hun waarde nauwelijks tijdsafhankelijk is. In het bijzonder lijkt het verstandig om aansluiting te zoeken bij de alledaagse kennis als het gaat om de volgende twee veronderstellingen:

1. dat maatschappelijke verschijnselen uiteindelijk het resultaat zijn van mensenwerk, en
2. dat mensen proberen 'er het beste van te maken'.

Die eerste veronderstelling is de common sense gedachte achter het zogenaamde *methodologisch individualisme*, de aanbeveling om sociale verschijnselen te verklaren door ze af te leiden uit (a) principes die het gedrag van de betrokken individuen sturen, en (b) beschrijvingen van de situaties waarin die individuen verkeren (Watkins 1973: 149). Dat dit inderdaad een common sense idee is, blijkt eruit dat mensen inspanningen verrichten gericht op het beïnvloeden van maatschappelijke verschijnselen: ze maken onderlinge afspraken, ze organiseren zich, ze brengen hun stem uit bij democratische verkiezingen, etc. Dit alles zouden ze niet doen als ze de eerste stelling niet zouden onderschrijven. Dat de verklarende sociologie het methodologisch individualisme aanhangt, betekent niet meer dan dat op dit punt bij de alledaagse kennis wordt aangesloten. De veronderstelling wordt als uitgangspunt genomen, ondanks dat de empirische juistheid ervan nimmer in een wetenschappelijk onderzoek is aangetoond.

Het overnemen van de tweede veronderstelling houdt in dat de sociologie ervan uit zou gaan dat het menselijk handelen in grote lijnen *doelgericht* is en dat het dus verstandig is om (bijvoorbeeld) de nutstheorie te gebruiken. Dat het tot de alledaagse kennis behoort om te denken dat mensen doelen nastreven (en dat deze doelen niet volstrekt willekeurig worden gekozen), blijkt hieruit dat mensen in het dagelijks leven succesvol in staat zijn om hun handelen op dat van anderen af te stemmen. Deze coördinatie was onmogelijk als mensen niet behoorlijk consistent doelen nastreefden. Het overnemen van deze veronderstelling van de alledaagse kennis betekent dat we het niet nodig vinden om de empirische houdbaarheid ervan eerst door middel van onderzoek vast te stellen.^[1]

Kortom, de sociologie die we in ons gedachtenexperiment hebben uitgevonden, en die inderdaad veel lijkt op de verklarende sociologie, begint niet met een *tabula rasa*. Ten eerste niet omdat dat niet kan, maar daarenboven niet omdat het onverstandig zou zijn om de gehele alledaagse kennis, inclusief de twee genoemde veronderstellingen, aan de kant te schuiven omdat deze vooroordelen zou kunnen bevatten. Het feit dat we aansluiten bij de alledaagse kennis houdt in dat de sociologie een sociale processentaal zal hanteren als het gaat om het zoeken naar en het onder woorden brengen van verklaringen voor sociale verschijnselen.

Er is een belangrijk bijkomend argument waarom we er goed aan doen om ons op de twee genoemde veronderstellingen te baseren. Dit heeft er mee te maken dat we er naar streven dat de sociologie maatschappelijk van belang is, dat wil zeggen, resultaten oplevert die bruikbaar zijn voor het *beleid* (van overheden, van ondernemingen, etc.). Dit betekent dat we erkennen dat er in de maatschappij, ons object van onderzoek, beleid gevoerd wordt, dat wil zeggen, gecoördineerde actie wordt ondernomen om belangen te behartigen. Daarmee erkennen we dat dit zin heeft, met andere woorden, we omarmen in de praktijk de veronderstelling dat maatschappelijke verschijnselen uitkomsten zijn van het doelgerichte handelen van individuen. (Het is een gemeenplaats, maar hier misschien toch niet overbodig, te zeggen dat die uitkomsten vaak niet zo bedoeld zijn door de betrokken individuen.) Verder nemen sommigen van ons deel aan het beleid, als burger of in een beleidsfunctie. Dat, gevoegd bij ons streven om ook als socioloog aan beleid bij te dragen, betekent dat we erkennen dat we zelf doelgericht handelen en bovendien dat andere individuen, wier

belangen (doelen) in het beleid behartigd worden, dat ook doen. Het is dus inconsistent om enerzijds een beleidsrelevante sociologie te willen en anderzijds in diezelfde sociologie niet uit te gaan van de veronderstellingen van het methodologisch individualisme en het doelgericht handelen (zie ook Coleman (1990: 17), waar hij dit als een paradox beschrijft).

Het is deze inconsistentie die de oorzaak is van de ongemakkelijke verhouding die de variabelensociologie altijd heeft gehad met het beleid. Door het ontbreken van de sociale processentaal wordt het zoeken naar onafhankelijke variabelen niet expliciet gestuurd door de heuristiek van doelgericht handelende individuen die in hun omgeving op restricties stuiten. Het voor de hand liggende resultaat is dat er in empirisch onderzoek soms allerlei onafhankelijke variabelen gevonden worden die te zamen enige variantie in de afhankelijke variabele 'verklaren'. Of daar dan een variabele bij zal zijn die door het beleid beïnvloed kan worden, 'manipuleerbaar' is, wordt bijna aan het toeval overgelaten. Het is mijns inziens veelzeggend dat Ellemers al in 1976 in zijn pleidooi voor meer beleidsgericht onderzoek (onderzoek dat manipuleerbare variabelen aanwijst) als voorbeeld van een adequaat theoretisch kader een benadering noemde 'waarin individuele belangen en kosten en baten' voorop staan (Ellemers 1976: 119). Eigenlijk is dit het eerste pleidooi in de Nederlandse sociologie voor de rationele keuzebenadering van de latere verklarende sociologie, niet toevallig uitgelokt door de confrontatie met het probleem van de ongemakkelijke verhouding van de variabelensociologie met het beleid.

Ik kom nu terug op de vraag wat de juiste verhouding is tussen de variabelentaal en de sociale processentaal. Ik heb betoogd dat de sociale processentaal onontbeerlijk is in de sociologie, maar zonder daarbij iets af te doen aan de noodzaak en het belang van de variabelentaal. Niet alleen hebben we deze taal nodig om probleemstellingen te formuleren, ook is hij onontbeerlijk om de verklaringen die we, gebruikmakend van de sociale processentaal, hebben gevonden, aan de empirie te toetsen. Als we met behulp van de sociale processentaal een model hebben gemaakt van het sociale proces waarvan we vermoeden dat het zich in de werkelijkheid afspeelt, dan zal dit model ons tot het opstellen van nieuwe hypothesen brengen. Deze zijn geformuleerd in de variabelentaal. Voor de toetsing hebben we dan vervolgens 'verificatie-procedures' (Gadourek 1996: 53) nodig, dat wil zeggen dat we de geëigende dataverzamelings-, meet- en analysetechnieken gebruiken. Wat dit laatste betreft is er geen enkele tegenstelling tussen de verklarende en de variabelensociologie. Met welke argumenten zou de variabelensociologie een exclusief eigendomsrecht op deze technieken kunnen claimen (vgl. Gadourek, *ibid.*)?

Misschien is het passend aan het eind van deze bijdrage te constateren dat er een geschiedenis van de twintigste-eeuwse sociologie geschreven zou kunnen worden met als hoofdtHEMA het zoeken naar de juiste verhouding tussen de variabelentaal en de sociale processentaal. Stukjes van die zoektocht kunnen soms worden aangewezen in het werk van individuele sociologen. In die zin is ook het werk van Reinhard Wippler een stukje in een grote legpuzzel.

Noten

1. In mijn vertaling: "Maar zodra het om de eigenlijke feiten gaat, zijn ze, op het moment dat we ze wetenschappelijk behandelen, noodzakelijkerwijs onbekenden voor ons, *dingen* waar we niets vanaf weten, want de voorstellingen die we er in de loop van ons leven van hebben gemaakt, hebben, omdat ze zonder methode en kritiekloos tot stand zijn gekomen, geen wetenschappelijke waarde en moeten aan de kant geschoven worden."

2. Gadourek wees mij erop dat hij in zijn leerboek wel aandacht besteedt aan de persoonlijke levenservaring als inspiratiebron. Dat is ook zo, maar het is opvallend dat dat alleen gebeurt als het gaat om het vinden van een probleemstelling (Gadourek, 1967: 13-19). Dit is geheel in lijn met wat ik over de variabelensociologie beweer.

3. Natuurlijk zijn er "van tijdperk tot tijdperk, van regio tot regio" (Gadourek, 1996, p. 47) verschillen, maar dat die zo "wezenlijk" (ibid.) zouden zijn dat mensen in het ene tijdperk of in de ene regio wel doelgericht handelen en in andere tijdperken of regio's niet, moet wel heel sterk worden betwijfeld. Voor de plausibiliteit van de stelling dat er tussen culturen "wezenlijke" verschillen bestaan in het menselijk gedrag wordt vaak verwezen naar het werk van Margaret Mead. Ook Gadourek doet dit (ibid.). Deze verwijzing is echter niet meer overtuigend sinds Freeman (1983) heeft laten zien hoe ideologisch gekleurd deze antropologe in haar veldonderzoek te werk ging.

Literatuur

- Blalock, H.M. (1969). *Theory Construction. From Verbal to Mathematical Formulations*. Englewood Cliffs (N.Y.): Prentice-Hall.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge (Mass.)/Londen: Harvard University Press.
- Coleman, J.S. (1993). The rational reconstruction of society. *American Sociological Review* 58: pp. 1-15.
- Cosmides, L.; Tooby, J. (1992). Cognitive adaptations for social exchange. Barkow, J.H.; Cosmides, L.; Tooby, J. (eds.), *The Adapted Mind*. New York/Oxford: Oxford University Press. Pp. 163-228.
- Durkheim, E. (1947) [1895]. *Les Règles de la Méthode Sociologique*. Parijs.
- Ellemers, J. (1976). Krachtige versus manipuleerbare variabelen: veel kunnen verklaren of iets kunnen veranderen. Berg, G.J. van den; Ellemers, J.E.; Kok, K.B.; Valkenburg, P. (red.), *Sociologie en Wereld*. Groningen: Sociologisch Instituut (ook verschenen in *Beleid en Maatschappij*, 1976, 3: pp. 281-290). Pp. 113-128.
- Freeman, D. (1983). *Margaret Mead and Samoa. The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Gadourek, I. (1967). *Sociologische Onderzoekstechnieken*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Gadourek, I. (1996). Gedrag en handeling in de sociologie. Pp. 45-64 in deze bundel.
- Gibbs, J.P. (1972). *Sociological Theory Construction*. Hinsdale, Ill.: Dryden Press.
- Hayek, F.A. (1969). *Arten der Ordnung. Freiburger Studien*. Tübingen: Mohr/Siebeck. Pp. 32-46.
- Holton, G. (1979). *The Scientific Imagination: Case Studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindenberg, S. (1975). Three psychological theories of a classical sociologist. *Mens en Maatschappij* 50: pp. 133-153.
- Lindenberg, S. (1983). Zur Kritik an Durkheims Programm für die Soziologie. *Zeitschrift für Soziologie* 12: pp. 139-151.
- Plotkin, H. (1994). *The Nature of Knowledge. Concerning Adaptations, Instinct and the Evolution of Intelligence*. Londen: Allen Lane/Penguin.
- Reynolds, P.D. (1971). *A Primer in Theory Construction*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Stinchcombe, A.L. (1968). *Constructing Social Theories*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Vos, H. de. (1981). *Verklaring en Interpretatie in de Sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Vos, H. de. (1987a). Common sense and scientific thinking. Holthoorn, F. van; Olson, D.R. (eds.), *Common Sense. The Foundations for Social Science*. Lanham/New York/Londen: University Press of America. Pp. 345-359.
- Vos, H. de. (1987b). De wetenschappelijkheid en de alledaagsheid van sociologische verklaringen. *Sociologische Gids* 34: pp. 439-450.
- Watkins, J.W.N. (1973). Ideal types and historical explanation. O'Neill, J. (ed.), *Modes of Individualism and Collectivism*. Londen: Heinemann. Pp. 143-165.
- Wippler, R. (1968). *Sociale Determinanten van het Vrijtijdsgebruik*. Assen: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1983). Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties. Lindenberg, S.; Stokman, F.N. (red.), *Modellen in de Sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus. Pp. 40-61.

Het theoretisch nut van praktisch onderzoek

5

Een methode om de theoretische opbrengst van de evaluatie van interventies te vermeerderen

Chris Baerveldt*

1. Inleiding

De begrippen theorie en praktijk worden in het Nederlands vaak als elkaars tegenpolen gebruikt. In theorie zou je in een hogedrukgebied in Nederland mooi weer kunnen verwachten, maar in de praktijk blijkt het altijd te regenen. Hier krijgt de wetenschapper de rol van de dwaas toebedeeld: de theoreticus zit moeilijk te doen in zijn ivoren toren en vergeet zelfs zijn paraplu. Uiteraard bestaat er, voor sociale wetenschappers, ook een omgekeerd beeld, namelijk dat van politici, beleidmakers en welzijnswerkers die ondanks vele goed betaalde wetenschappelijke wijze woorden als een kip zonder kop blijven rond fladderen.

Hoewel deze karikaturen wel degelijk werkelijkheidswaarde hebben, is de relatie tussen wetenschap en handelingspraktijk ook vaak een punt van aandacht geweest. Dit beperkt zich niet tot oproepen aan wetenschappers om zich meer voor de handelingspraktijk te interesseren (Van Strien 1984). Het uit zich bijvoorbeeld ook in de ontwikkeling van het beleidsonderzoek in Nederland. Dat wetenschappers belangstelling hebben voor de relatie tussen wetenschap en praktijk, moge blijken uit het feit dat ook een theoreticus zoals Wippler er veel aandacht aan heeft geschonken. Wippler ging er in zijn oratie in 1973 uitgebreid op in. Volgens hem moet aandacht besteed worden aan de verschillen in belangen van wetenschappers en niet-wetenschappers die kennis willen of kunnen gebruiken. Wippler stelt dat de onderschatting van deze verschillen tot ernstige problemen kunnen leiden bij de onderlinge communicatie. Hij doet daarom het voorstel om wetenschappelijke kennis beter te vertalen naar leken en daar ook instanties voor te scheppen (Wippler 1973: 26-28). Zijn belangstelling ging overigens verder dan alleen een analyse van problemen in de communicatie. Wippler stelt hier namelijk ook voor om beleidsrelevant onderzoek binnen een theoretisch kader uit te voeren. In een overzicht na tien jaar werkzaamheden noemt hij daar niet alleen de wetenschappelijke maar vooral ook de praktische voordelen van: juist een theoretisch kader maakt de toepasbaarheid van kennis groter (Wippler 1983).

De insteek van Van Strien en Wippler is in het bovenstaande vooral het praktisch nut van sociaal wetenschappelijke arbeid. In dit artikel wordt de relatie tussen wetenschap en praktijk echter van de andere kant benaderd. De centrale vraag hier is hoe de theoretische

* Chris Baerveldt (1953) promoveerde in 1990 bij Wippler op het proefschrift *De school: broedplaats of broeiest? Hij is als Universitair Docent verbonden aan de Vakgroep Jeugd, Gezin en Levensloop van de Universiteit Utrecht.*

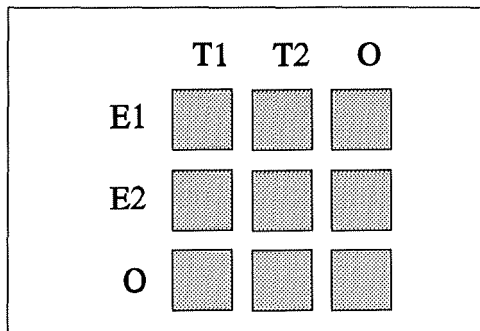
opbrengst van het praktisch handelen gemaximaliseerd kan worden. Het praktisch handelen wordt hier opgevat als het plegen van interventies, daden die tot doel hebben een deel van de sociale werkelijkheid te veranderen. Theoretische vooruitgang zou geboekt kunnen worden door deze interventies met behulp van wetenschappelijk onderzoek te evalueren. De rationale daarachter is simpel. Veel interventies zijn min of meer geïnspireerd door sociaal wetenschappelijke theorieën. Het effect van deze interventies zou dan ook iets moeten zeggen over het waarheidsgehalte van de theorieën.

In de praktijk blijkt dat de theoretische opbrengst van evaluatiestudies klein is. Dat komt deels door de methodologische problemen die zich voordoen bij effectstudies. Dat kan aardig worden geïllustreerd met de gang van zaken bij evaluatie van de criminaliteitspreventie in Nederland in de periode 1985-1990. In 1985 startte de Nederlandse regering een vijfjarenplan voor de preventie van kleine criminaliteit. Lokale overheden en andere organisaties konden een financiële ondersteuning krijgen voor het starten van preventieprojecten. Tegen het einde van 1989 had de regering meer dan 200 van dergelijke projecten gesubsidieerd. Een, voor Nederland uitzonderlijke, voorwaarde voor subsidie was dat elk project geëvalueerd diende te worden. Dientengevolge is er veel evaluatie-onderzoek uitgevoerd. Een meta-evaluatie van 104 van deze projecten (Polder & Van Vlaardingen 1992) liet echter zien dat in 38 gevallen de studies zich beperkten tot een beschrijving van de organisatie van de interventies. De methodologische kwaliteit van de effectstudies over de overige 66 projecten was vaak laag. In de helft van de gevallen kon aan de effectstudies geen enkel waarde worden toegekend. Slechts enkele evaluaties voldeden op redelijke wijze aan de methodologische standaards.

Het voorbeeld laat zien dat de kans dat effecten van interventies goed gemeten worden klein is. Toch zijn er wel effectstudies met redelijk betrouwbare resultaten. Bovendien kunnen ook groter aantallen wat minder betrouwbare studies nog wel gebruikt worden.^[1] Desondanks is het moeilijk om van deze studies theoretisch te profiteren. Meestal is dat een kwestie van te weinig investeren in het onderzoek. Maar ook als er wel de aandacht en middelen zijn voor goed effectonderzoek, blijft het moeilijk. De voornaamste reden daarvoor is het niet gaat om experimenten in een laboratorium situatie maar effectonderzoek in het volle leven. Cook & Campbell (1979) spreken daarom van quasi-experimenten en gaan uitgebreid in op de daaraan verbonden methodologische problemen.

Cook & Campbell nemen een optimistisch standpunt in: zij gaan er van uit dat het redelijk mogelijk is om theoretisch zinvol effectonderzoek te doen. Het idee daarachter is zowel simpel als aantrekkelijk. Het veronderstelt een rechtstreekse verbinding tussen quasi-experiment en theorie. In principe verwijst elk quasi-experiment E (afgezien van het nul-experiment E_0) naar een theorie T . Toetsing van een theorie T_1 kan gebeuren door een design waarbij de resultaten van een experiment E_1 worden geëvalueerd (eventueel ten opzichte van een nul-experiment E_0). Relatieve toetsing van diverse theorieën $T_1, T_2, T_3, \dots$, kan gebeuren door

Figuur 1: Het klassieke quasi experimentele model

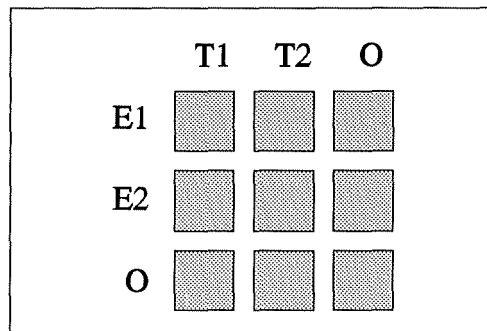

de resultaten van E_1 , E_2 , E_3 ,..., met elkaar te vergelijken (zie figuur 1). Cook & Campbell geven aan onder welke methodologisch voorwaarden het trekken van conclusies (redelijk) mogelijk is. Zij geven ook aan dat de experimentele 'variabelen' van een experiment E_i af kunnen wijken van de theoretische constructen van T_i .

Hoe mooi de hierboven beschreven werkwijze, hier gemakshalve verder aangeduid als het Cook & Campbell model, ook moge lijken, in de meeste gevallen werkt het niet. Pogingen van wetenschappers om interventies te 'modellieren' naar een theorie zijn meestal tevergeefs, omdat projectcoördinatoren andere, en vaak concurrerende, doelen en criteria hebben dan wetenschappers. Over het algemeen is de verbinding tussen interventie en theorie daarom hoogst problematisch en kunnen de resultaten van een experiment E_i meestal niet geïnterpreteerd kunnen worden als een toetsing van een theorie T_i . Interventies zijn over het algemeen niet op een sociaalwetenschappelijke theorie gebaseerd, maar combineren inzichten uit diverse uiteenlopende, en nogal eens tegenstrijdige, wetenschappelijke theorieën. Daarom kunnen 'concurrerende' interventies beide staan voor dezelfde concurrerende theorieën (zie figuur 2).

Het bovenstaande suggereert dat effecten van interventies meestal niet theoretisch te interpreteren zijn. Dat is een te pessimistische visie: het is wel degelijk mogelijk. Daarvoor is het dan wel noodzakelijk dat wordt afgestapt van het klassieke idee. Het doel van dit artikel is om enkele strategieën te presenteren waarmee een zinvolle koppeling tussen theorie en effectonderzoek toch mogelijk is.

Figuur 2: Veel voorkomende praktijk bij het quasi experimentele model

2. De afbeeldingsmethode: afbeeldingen op een vergelijkingskader

Interventies zijn weliswaar niet gebaseerd op een enkele theorie maar het is ook niet zo (als figuur 2 suggereert) dat alle interventies theoretisch even 'grijs' zijn. Niet elke potpourri luistert hetzelfde. Verschillende interventies gebruiken vaak andere elementen van theorieën en combineren die ook op een andere manier. Het Cook & Campbell model is te weinig genuanceerd om daar gebruik van te maken en kan daarom beter vervangen worden door een ander kader waarmee theorieën en interventies op elkaar betrokken kunnen worden.

Waar aan moet een vergelijkingskader voldoen en hoe moet het er uit zien? Men neme een verschijnsel of gedrag dat veranderd moet worden, bijvoorbeeld criminaliteit. Enerzijds zijn er verschillende interventies mogelijk, anderzijds zijn er relevante theorieën, dat wil zeggen theorieën die voorspellingen op (kunnen) leveren over het te veranderen verschijnsel of gedrag. Het vergelijkingskader moet zowel ruimte bieden aan alle relevante theorieën als aan alle mogelijke interventies. Om aan de eerder geschetste problemen van het Cook & Campbell het hoofd te kunnen bieden moet het bovendien een zodanige nuancering toelaten dat zowel belangrijke verschillen als belangrijke overeenkomsten van theorieën en interventies zichtbaar blijven. Vanwege de theoretische duidelijkheid moet het tegelijkertijd

overzichtelijk blijven, het kader mag niet te complex worden. Een van de gevolgen daarvan is dat theorieën en interventies teruggebracht moeten worden tot hun kern: er blijft weinig ruimte over voor nuanceren.

Een werkbare oplossing gaat uit van het beeld dat theorieën gebouwen zijn die zijn opgebouwd uit bouwstenen. Wat netter gezegd: theorieën worden gereduceerd tot een verzameling van bouwstenen. Het vergelijkingskader K wordt daarbij gegeven als de verzameling bouwstenen waarmee alle theorieën kunnen worden opgebouwd. Alle theorieën kunnen afgebeeld worden op dit kader K als een combinatie van deze bouwstenen. Elke interventie wordt vervolgens gereduceerd tot een poging om invloed uit te oefenen op een selectie van de theoretische bouwstenen, ofwel elke interventie wordt ook op het kader afgebeeld. Theorieën en interventies krijgen daarmee een zelfde format: ze worden beide gereduceerd tot afbeeldingen op K (zie figuur 3). Nu is een zinvolle analyse mogelijk. Effecten van interventies kunnen beschouwd worden als effecten op een selectie van bouwstenen van theorieën. Zodoende wordt niet meer gepoogd om de resultaten van interventies op te vatten als een toetsing van een theorie maar van theoretische bouwstenen, die overigens in meerdere theorieën tegelijkertijd kunnen voorkomen.

Figuur 3: Voorbeeld van afbeeldingen van 3 theorieën en 2 interventies op een vergelijkingskader K

	theoretische bouwstenen					
	1	2	3	4	5	6
theorie 1	■	■	□	■	□	□
theorie 2	□	■	■	□	□	■
theorie 3	■	□	□	■	■	□
interventie 1	□	□	□	■	■	□
interventie 2	■	■	□	■	□	□

Bovenstaande methode, laten we hem bij gebrek aan een brede poëtische traditie in Nederland maar de afbeeldingsmethode noemen, is simpel maar roept ook nogal wat vragen op. In de eerste plaats is hij door zijn hoge mate van abstractie vaag. Hoe werkt de afbeeldingsmethode eigenlijk in een concretere omgeving? Gaat het om gebakken lucht of

kan je er iets mee? In de tweede plaats is het de vraag of een geschikt kader te vinden is. Een stilzwijgende veronderstelling is dat theorieën en interventies elkaar gedeeltelijk overlappen.^[2] De vraag is of er een vergelijkingskader te vinden is waarin dat kan. Daarenboven is er nog de zware conditie dat het kader ook nog simpel moet blijven. In de derde plaats is het de vraag of de afbeeldingsmethode wel voor alle mogelijke soorten van interventies van toepassing is. Of, als iets bescheidener vraag gesteld: op welke soorten interventies kan hij worden toegepast? Is er eigenlijk wel een toepassingsgebied? In de vierde plaats, tenslotte, blijft de vraag hangen wat het gebruik van een vergelijkingskader oplevert. Is het de investering waard?

Deze vragen maken het zinvol om enkele concrete uitwerkingen van de afbeeldingsmethode nader te beschouwen. De afgelopen jaren zijn er twee uitwerkingen geweest en die zijn interessant zowel om hun overeenkomsten als om hun verschillen. Eerst wordt de zogenaamde kgv-methode gepresenteerd. Deze methode beeldt de, impliciete of expliciete, uitspraken over individueel gedrag van theorieën af op K. De kgv-methode is toegepast op criminaliteitspreventie. Daarna wordt een variant gepresenteerd die gebruik maakt van een verklaringsmodel dat in de hulpverlening in Nederland een belangrijke rol speelt. Deze methode wijkt op belangrijke punten af van het kgv methode.

3. Toepassingen van de afbeeldingsmethode

3.1 De kgv-methode

De kgv-methode is eerder beschreven door Baerveldt (1993a).^[3] Deze methode houdt zes stappen in. Hij is toegepast bij de in de inleiding genoemde meta-evaluatie van (criminaliteits)preventieprojecten (Polder & Van Vlaardingen 1992) en wordt hiermee toegelicht.

Stap 1 houdt in dat er een inventaris wordt gemaakt van alle relevante theorieën. Waar het gaat om criminaliteitspreventie in Nederland zijn de volgende theorieën relevant: de sociale controle theorie van Hirschi (1969), de theorie van de differentiële associatie (Sutherland & Cressey 1960; Bruinsma 1985b), de stress en strain theorie van Merton (1959), de conditionele controle theorie van Baerveldt (1990) en diverse gelegenheids-theorieën (een overzicht wordt gegeven door Clarke 1992). Van op zijn minst enkele theorieën kan worden aangenomen dat ze onderling concurreren (Bruinsma 1985a).

Vervolgens (stap 2) worden van die theorieën de kernuitspraken gereconstrueerd over het gedrag van individuen. Deze kernuitspraken worden omgezet in simpele rationele keuze theorieën. Deze keuze theorieën hebben nutsfuncties met een bepaalde reikwijdte d_T en een of meerdere keuzetermen v_T .

Een voorbeeld van een reconstructie is die welke is gemaakt van de sociale controle van Hirschi (1969). Volgens Hirschi is het verwonderlijk dat niet iedereen delicten pleegt omdat, op het eerste gezicht, de kosten meestal lager zijn dan de baten. De enige reden waarom mensen afzien van delicten is dat ze door anderen daarvan worden weerhouden. De invloed van deze anderen is zodanig groot dat ze niet lijfelijk ter plaatse hoeven te zijn om te controleren. Uiteindelijk leidt dat er toe dat mensen minder delicten plegen naarmate ze sterkere banden met anderen hebben. Het is goed mogelijk om van deze theorie een nutsfunctie voor het gedrag van individuen te formuleren. In de eerste plaats verwijst de nadruk die Hirschi legt op de invloed van anderen naar de sanctionerende mogelijkheden

van die anderen. Deze mogelijkheden zijn, wat Hirschi betreft sociaal van aard. Het plegen van delicten leidt tot een verlaging van de sociale status, een negatieve(re) waardering en minder positieve aandacht. Deze sociale kosten kunnen opgevat worden als keuzetermen in een nutsfunctie. In de tweede plaats zouden ook morele kosten in die functie een plaats kunnen hebben, al blijft dat onduidelijk. Hirschi is heel expliciet over de invloed van de moraal van anderen maar nogal vaag over de rol van de persoonlijke moraal. Naast sociale kosten en mogelijk morele kosten zijn er verder geen kosten die relevant zijn. In de derde plaats spelen baten geen actieve rol in de nutsfunctie. De mogelijke baten van crimineel gedrag vat Hirschi als een soort theoretische constante op, motivatie speelt wat hem betreft geen enkele rol bij de keuze voor het plegen van delicten. In de vierde plaats is de reikwijdte goed te bepalen. De theorie gaat over personen en onderscheidt gedrag tussen personen, maar maakt geen onderscheid naar type delicten of de omstandigheden waarin delicten worden gepleegd.

De sociale controle theorie onderscheidt zich op diverse punten van andere theorieën. Zo spelen de verschillen in mogelijke baten van criminaliteit een grote rol bij de concurrerende stress/strain theorie van Merton die stelt dat crimineel gedrag voortkomt uit onvoldoende mogelijkheden om conventionele doelen (lees: baten; goed huis, goede baan, gezin) met conventionele middelen (opleiding, werk) te bereiken. De gelegenheidstheorieën geven aan in welke omstandigheden (plaats, tijd) de kans op (bepaalde) delicten (bijvoorbeeld inbraak) groter is. Deze theorieën zijn niet gespecificeerd naar personen maar wel naar omstandigheden en type delict en hebben daarmee een andere reikwijdte dan de theorieën van Hirschi en Merton.^[4]

Stap 3 houdt in dat alle nutsfuncties van alle theorieën op een rij worden gezet. Er wordt nu een 'kleinste gemene veelvoud' (kgv), ofwel een set $V = \{d_1, \dots, d_n; v_1, \dots, v_m\}$ gemaakt zodanig dat alle nutsfuncties beschreven kunnen worden met de domein/bereik indices $d_1, \dots, d_n$ en de keuzetermen $v_1, \dots, v_m$. Deze stap is nodig om orde aan te brengen in de bonte verzameling keuzetermen en indices die een inventarisatie meestal oplevert. Een te grote diversiteit belemmert immers het theoretisch inzicht.

De reikwijdte van de criminologische theorieën is goed in te delen met behulp van drie indices die aangeven in hoeverre de theorie specificeert naar (soort) individuen, delicten en situaties/omstandigheden. Deze indices geven belangrijke scheidslijnen aan in theorie en preventie. Zo verschillen theorieën die in principe voor iedereen gelden zijn wezenlijk van theorieën die alleen voor bepaalde soorten (potentiële) daders zijn opgesteld.

De keuzetermen van de criminologische theorieën kunnen elegant ingedeeld worden.^[5] Onderscheidend criterium is of de baten en kosten wel of niet door anderen verleend worden. Baten zoals sociale waardering, sociale status en aandacht zijn niet te verkrijgen zonder interactie met significante anderen. Zij zullen hier verder sociale baten worden genoemd. De baten die niet via anderen worden verkregen, zijn baten die uit rechtstreeks uit het plegen van de delicten (de produktie) voortkomen. Het gaat hier bijvoorbeeld om gelds- en gebruikswaarde van gestolen goederen, om arbeidsbevrediging en ontspanning. Deze baten zullen produktiebaten worden genoemd. Bij de kosten is een soortgelijke indeling mogelijk. Sommige kosten zijn alleen mogelijk door interacties met anderen. Dat is het geval met sociale kosten als afkeuring door anderen, verlies van sociale status en verwachte sancties door de overheid. Er zijn ook kosten die daar niets mee te maken hebben, zoals lichamelijke inspanning, stress, het verkrijgen van kennis en kunde voor het plegen van delicten en schuldgevoelens.^[6] Deze zijn alle het rechtstreekse resultaat van het

plegen van delicten en worden daarom produktiekosten genoemd. De nieuwe kgv-verzameling wordt daarmee een verzameling van twee soorten baten en twee soorten kosten. De verschillen binnen deze nieuwe categorieën kosten en baten worden verder genegeerd (zie tabel 1).

Tabel 1: het kader K en de oorspronkelijke keuzetermen

nieuwe keuzeterm	oorspronkelijke keuzetermen
sociale baten	sociale waardering, sociale status, aandacht
produktiebaten	geldswaarde, gebruikswaarde, arbeidsbevrediging, ontspanning
sociale kosten	afkeuring, verlies van sociale status, verwachte sancties door de overheid
produktiekosten	lichamelijke inspanningen, stress, (verkrijgen van) kennis en kunde, ideologie (neutralisering), schuldgevoelens

Vervolgens worden de theorieën afgezet naar reikwijdte en keuzetermen van de kgv-verzameling (stap 4). Elke theorie T krijgt een score $S^T = \{s_{d1}^T, \dots, s_{dn}^T; s_{v1}^T, \dots, s_{vm}^T\}$ die aangeeft in hoeverre er volgens de theorie verandering van gedrag op zal treden op domein/bereik indices $u_{d1}, \dots, u_{dn}$ en keuzetermen $u_{v1}, \dots, u_{vm}$. Dit is nu verder een eenvoudige procedure. Zo specificeert de sociale bindingstheorie naar personen, maar niet naar delicten en situaties. Baten spelen geen rol in de theorie, sociale lasten wel. Het is niet helemaal duidelijk of produktiekosten, met name morele kosten, een rol spelen. De andere theorieën zijn op soortgelijke wijze in te delen (zie figuur 4).¹⁷⁾

Stap 5 houdt in dat nu de interventies gescoord worden op de kgv-verzameling V . Dit is bij Polder & Van Vlaardingen gebeurd door een panel van vier onderzoekers. Elke interventie wordt opgevat als een poging met een bepaalde reikwijdte om bepaalde keuzetermen te beïnvloeden, ofwel elke interventies E krijgt een score voor de mate waarin er gepoogd wordt om scores op $u_1, \dots, u_m$ te beïnvloeden. Dit levert een score $S^E = \{s_{d1}^E, \dots, s_{dn}^E; s_{v1}^E, \dots, s_{vm}^E\}$ op.

Dit kan worden geïllustreerd met drie voorbeelden van interventies (zie figuur 5). Interventie 1 is een voorlichtingscampagne doet waardoor het hang- en sluitwerk van woningen in wijk A verbeterd wordt. De personen waar de interventie zich op richt zijn niet gespecificeerd (iedereen is een potentiële inbreker), het delict wel (inbraak) en de situatie ook (in/om woningen uit wijk A). Het doel van een dergelijke interventie is over het algemeen het verhinderen van inbraak door het de inbreker in technische zin moeilijker te maken. Voor betere sloten is beter gereedschap, kennis en kunde nodig. Dat betekent dat een geslaagde campagne leidt tot grotere produktiekosten van de (potentiële) inbreker. Een tweede soort kosten die vergroot kunnen worden zijn sociale kosten. Beter hang- en sluitwerk kost de inbreker meer tijd en dat vergroot de kans dat hij betrapt wordt en daarmee de gemiddeld te verwachten sancties. De campagne heeft geen effect op de baten van het inbreken. De produktiebaten (bijvoorbeeld de waarde van het gestolen goed) en de sociale baten (bijvoorbeeld status in eigen kring) van de (potentiële) inbreker veranderen niet door de campagne.

Interventie 2 houdt criminaliteitspreventie in door het aanbieden van arbeid aan

Figuur 4: Afbeelding van enkele criminologische theorieën op de kgv-verzameling

theorieën	reikwijdte / specificatie			keuzetermen			
	persoon delict	situatie	baten sociaal	produkt sociaal	kosten produkt		
sociale bindingstheorie	■	□	□	□	■	■	■
voorwaardelijke bindingstheorie	■	□	■	□	■	■	□
differentiële associatie theorie	■	□	□	□	□	■	■
stress/strain theorie Merton	■	□	□	■	□	□	□
gelegenheidstheorie: target	□	■	□	■	□	□	□
gelegenheidstheorie: toezicht	□	□	□	□	■	■	■
gelegenheidstheorie: techno	□	■	□	□	□	■	■

randgroepjongeren. Een groepje jongeren krijgt de (betaalde) opdracht om een wijk schoon te houden. Deze interventie is gespecificeerd naar actoren (randgroepjongeren), maar niet naar delicten of situaties. Als het project slaagt, neemt het inkomen van de betreffende jongeren toe. Er is een redelijke kans dat ook arbeidsbevedriging een rol speelt. Al met al stijgen de produktiebaten van niet-crimineel gedrag. In relatieve zin dalen de produktiebaten van crimineel gedrag. De bedoeling daarvan is dat de kans op crimineel gedrag kleiner wordt. Deze verwachting komt overeen met claims uit de stress/strain theorieën.

Interventie 3 lijkt veel op interventie 2. Het gaat nu om een werkgelegenheidsproject project gaat waarbij jongeren individueel aan werk worden geholpen in bedrijven of instellingen met een goed sociaal klimaat. Waar het project slaagt levert het de jongere behalve produktiebaten ook een nieuwe werkring op met socialiserende invloeden. Het persoonlijk netwerk van de jongere verandert daarmee de mate waarin de betreffende jongere op afkeuring van crimineel gedrag door significante anderen kan rekenen. Dat betekent dat de sociale kosten van delinquent gedrag stijgen, wat volgens verschillende theorieën (met name sociale controle theorie) leidt tot minder delinquent gedrag. Produktiekosten spelen bij deze interventie geen rol.

De laatste stap, de analyse, is nu mogelijk. Theorieën en interventies kunnen nu met hetzelfde kader beschreven worden. Bovendien geven ze relevante verschillen goed weer, terwijl het vergelijkingskader relatief eenvoudig blijft. Daarom kunnen verschillen tussen effecten van interventies nu geïnterpreteerd worden als indicaties voor de empirische houdbaarheid van belangrijke elementen van theorieën. Vergelijk nu de verschillende S^T en de verschillende S^E systematisch met elkaar.

Figuur 5: Afbeelding van enkele interventies op de kgv-verzameling

interventies	reikwijdte / specificatie			keuzetermen			
	persoon	delict	situatie	baten		kosten	
				sociaal	produkt	sociaal	produkt
verbeteren hang- en sluitwerk							
werkgelegenheid jongeren (1)							
werkgelegenheid jongeren (2)							

Er zijn verschillende opties voor de analyse. Stel dat er betrouwbaar onderzoek is uitgevoerd en dat daaruit blijkt dat het effect van interventie 2 relatief klein is maar het effect van interventie 3 groot. Daaruit kan de conclusie worden getrokken dat productiebatens kennelijk niet of nauwelijks werken, maar sociale kosten wel. Theorieën die verschillen in criminaliteit (goeddeels) verklaren uit verschillen in productiebatens, zoals de stress/strain theorie van Merton zouden in dit geval (deels) gefalsificeerd worden. Theorieën die hun verklaring (goeddeels) baseren op het idee dat sociale lasten criminaliteit verhinderen, zoals de controle theorieën, worden erdoor gesteund.^[8]

De veronderstelling dat er goed betrouwbaar onderzoek is gedaan, is helaas vaak niet realistisch. Volledige betrouwbaarheid is principieel al onmogelijk en het is de vraag of er zelfs sprake zal zijn van redelijke betrouwbaarheid. Daarom is het vergelijken van interventies zoals hierboven vaak te mager om conclusies te kunnen trekken. In dit geval kunnen meta-analyses over een groot aantal interventies uitkomst bieden. Hierbij kan de betrouwbaarheid 'gewogen' worden in een regressie-analyse met het effect als afhankelijke variabele. De meta-analyse volgens de kgv-methode heeft daarbij als onafhankelijke variabelen de keuzetermen van de kgv-verzameling. De beta's uit de vergelijking kunnen worden opgevat als indicaties van de mate waarin de keuzetermen voor de afhankelijke variabele (criminaliteit) van belang zijn.

3.2 Werken met het ase-model

De kgv-methode blijkt uitvoerbaar te zijn op het gebied van de criminaliteitspreventie. Intramurale projecten, dat wil zeggen persoonsgerichte interventies die gepleegd worden binnen de muren van een instelling, bleven echter buiten beschouwing. Daarom houdt de kgv-methode weinig rekening met het feit dat intramurale interventies letterlijk een andere plaats (de instelling) hebben dan de effecten (buiten de instelling). Dat verschil in plaats is belangrijk omdat het gedrag van individuen in de instelling en buiten de instelling sterk kan verschillen. Het is in de hulpverlening een bekend fenomeen dat een intramurale interventie bij een cliënt er toe leiden kan dat deze cliënt binnen de muren gebruikt maakt van nieuwe sociale vaardigheden terwijl zij/hij die buiten de muren niet kan gebruiken. Vaak is het

structureel onmogelijk om het te veranderen gedrag binnen de muren te veranderen, bijvoorbeeld waar het gaat om criminaliteit van gedetineerde jongeren. Er is hier een structurele drempel tussen interventie en effect. Daarom zijn er argumenten om bij deze interventies een andere methode te gebruiken dan de hierboven geschetste kgv-methode.

Een kader dat geschikt lijkt om uiteenlopende intramurale interventies te classificeren is het in de preventie populaire gedragsverklaringsmodel van Kok & Oostveen (1987). In dit kader wordt onderscheid gemaakt tussen de intentie van personen en hun feitelijk gedrag. Tussen beide staat een drempel of barrière. Interventies kunnen volgens dit kader het gedrag alleen beïnvloeden door de intentie te veranderen (De Vries 1993). Volgens het kader zijn er twee problemen. In de eerste plaats gaat het er om te weten te komen wat mogelijke barrières zijn en wat hun invloed is. De aanwezigheid van barrières wordt waarschijnlijk gemaakt door het verschil in intramurale situatie tijdens de interventie (waar gepoogd wordt de intentie te veranderen) en de situatie daarna, het gedrag in het 'echte leven'. Overigens gaat het hier om barrières die door de cliënt niet verwacht worden. In de tweede plaats gaat het er om te weten te komen wat de intentie beïnvloedt en in welke zin. Hier is een willekeurige opsomming van trajecten van invloed mogelijk. Kok & Oostveen geven drie mogelijke trajecten aan: veranderingen in attitude, reacties op sociale normen en persoonlijke effectiviteit. Onder attitude verstaan ze de houding ten opzichte van een fenomeen. Overtuigingen of principes hebben hier een plaats in de vorm van een moraal. Bij sociale normen gaat het om de ervaring van het individu van de norm van relevante anderen. De vraag is hier hoe individuen met deze ervaring omgaan. De persoonlijke effectiviteit wordt gedefinieerd als het geloof in eigen capaciteiten, ofwel de mate waarin een persoon schat dat hij/zij in staat is bepaald activiteiten ook in werkelijkheid uit te voeren. Het gaat hier om de eigen effectiviteit ten aanzien van het te veranderen gedrag.

Het model van Kok & Oostveen wordt vaak het ase-model genoemd naar de elementen (attitude, sociale norm, eigen effectiviteit) die de intentie voorspellen. Binnen de traditie waarin Kok & Oostveen opereren gaat het niet om het formuleren en toetsen van theorieën maar om het benoemen van determinanten van gedrag. Het model heeft daarom weinig theoretische inhoud en dat is in dit geval een voordeel, omdat het daardoor mogelijk is om vele uiteenlopende theorieën er op af te beelden. Toch is het model niet zo leeg als de kgv-verzameling^[9], want er worden enkele duidelijke theoretische keuzes gemaakt. Zo is de beperking tot de ase-elementen attitude, sociale norm en eigen effectiviteit een theoretische keuze die daarom ook discutabel is. Dat geldt nog sterker voor het idee dat een intentie voorafgaat aan feitelijk gedrag. Het ase-model is echter bijna onmogelijk te falsifiëren en daarom geschikt als vergelijkingskader. Toch heeft het nut, omdat een kader beter bruikbaar is als het theoretisch leger is, om het ase-model zoveel mogelijk 'op te rekken'.

Horjus (1995) heeft een eerste poging gedaan om het ase-model op te rekken en te gebruiken als vergelijkingskader.^[10] Zijn onderzoek loopt binnen het project Jeugd en Cel van de vakgroep Jeugd, Gezin en Levensloop van de Universiteit Utrecht (Baerveldt 1993b). Het gaat hier om een onderzoeksproject in jeugdinrichtingen dat in 1993 is gestart naar verwachting doorloopt tot eind 1996. De centrale onderzoeksvraag van het project is in hoeverre en hoe het gedrag van (ex)gedetineerde jongens^[11] beïnvloed wordt door enerzijds hun omstandigheden en omgeving en anderzijds de bejegening op de inrichting. Bij 'gedrag' gaat het zowel om het gedrag binnen de inrichting als het gedrag na vrijlating. In de inrichting speelt met name de inzet bij deelname aan het dagprogramma. Na vrijlating gaat het er om in welke mate de jongere een burgerlijke 'carrière' volgt. Daarbij is belangrijk of

hij een opleiding volgt en/of werk zoekt en vindt. Een dergelijke carrière zou een rem kunnen vormen op recidive.

Binnen twee van de inrichtingen is een analyse uitgevoerd van de interventies met behulp van een opgerecht ase-model. In dit geval is de 'determinant' attitude uitgebreid tot alle mogelijke afwegingen die een persoon over doeleinden en voor- en nadelen van gedragalternatieven kan maken. Toegepast op crimineel gedrag en criminaliteitspreventie, wordt dat vertaald naar normen en waarden ten aanzien van crimineel gedrag en kosten en baten van dat gedrag vergeleken met alternatieven. Reacties op sociale normen worden hier gespecificeerd als de weerstand tegen criminele normen van anderen.

Vanwege de beperkte tijd en het toegepaste karakter van het onderzoek is een bestudering en reconstructie van alle relevante theorieën tot nu toe nagelaten. Daarom zijn alleen interventies afgebeeld. Op basis van schriftelijk materiaal van de inrichtingen, halfopen interviews en observaties tijdens een stage is een lijst gemaakt van de gebruikte interventies. Vervolgens is per interventie gescoord op welke gedragsdeterminant hij is gericht. De gebruikte procedure lijkt op die van de kgv-methode. Hier zijn de scores echter gebaseerd op een gemengd panel, van de onderzoeker ter plaatse, enkele gedetineerde jongeren en hun begeleiders. Figuur 6 geeft enkele voorbeelden van de resultaten voor een van de inrichtingen.

Figuur 6: Afbeelding van enkele interventies in een jeugdinrichting

interventies	attitude		weer- stand crim. norm	eigen effec- tivi- teit
	waarden	kosten /baten		
scholing in de inrichting				
scholing buiten de inrichting				
verbeteren contact met ouders/thuis				
sport/recreatie in de inrichting				

Per interventie is er nu een score voor de verwachte effecten van die interventie op recidive. De gedetineerde jongens in de betreffende jeugdinrichting ondergaan echter niet een enkele interventie maar een combinatie van interventies. Per determinant is de verwachte invloed een combinatie van de scores op diverse interventies.⁽¹²⁾ Dit levert per jongere een

vijf scores (voor elke determinant een) op. Deze scores kunnen in verband gebracht worden met de intentie van gedetineerde jongens om na vrijlating af te zien van crimineel gedrag. Correlationele analyses suggereren dat de kosten/baten afweging betrekkelijk weinig invloed heeft op deze intentie, maar dat de andere determinanten wel goede voorspellers zijn. Erg hard zijn deze gegevens echter niet en het meest interessant is ook niet zozeer de intentie als wel de werkelijke recidive. Er zijn op dit moment helaas nog geen cijfers over recidive beschikbaar.

4. Evaluatie

Hierboven zijn twee verwante methoden gepresenteerd die het theoretisch nut van effect evaluaties of meta-evaluaties pretenderen te vergroten. Beide methoden gebruiken een vergelijkingskader waarop zowel theorieën als interventies kunnen worden afgebeeld. Dat vergelijkingskader heeft in beide gevallen op zichzelf zo min mogelijk theoretische inhoud, juist om de afbeeldingen zo zuiver mogelijk te houden.

Uit het feit dat de afbeeldingsmethode werkelijk is uitgevoerd in concreet onderzoek, blijkt dat hij technisch uitvoerbaar is. De confrontatie met een concrete omgeving levert in feite weinig problemen op. Zo is de kgv-methode een geschikt kader gebleken voor de meta-evaluatie van preventieprojecten. Alle interventies en alle relevante theorieën blijken af te beelden te zijn op het zelfde kader. Bovendien blijkt dat de afbeeldingen van deze interventies en theorieën elkaar gedeeltelijk overlappen. Tegelijkertijd blijven belangrijke verschillen, bijvoorbeeld die tussen de concurrerende theorieën van Hirschi en Merton, goed zichtbaar. En tenslotte is het vergelijkingskader betrekkelijk simpel: het bevat slechts enkele keuzetermen die, misschien na enige oefening, eenvoudig te interpreteren zijn.

Toch zitten er ook nog wel wat methodologische problemen vast aan de afbeeldingsmethode. Het gaat hier met name om het probleem van intersubjectiviteit bij het scoren (afbeelden) van interventies en theorieën. Bij het scoren van interventies gaat in feite gewoon om inter observator betrouwbaarheid: verschillende observatoren kunnen komen tot andere scores voor interventies. Het lijkt het beste te zijn dit methodologisch probleem dan ook als zodanig aan te pakken. Binnen deze optiek lijkt het niet zo handig om, zoals in de toepassing van de ase-methode gebeurde, zowel door onderzoekers als door betrokkenen uit het onderzochte veld te laten scoren. Bij het scoren van theorieën gaat het om iets anders. Voor het scoren van theorieën lijkt de onderzoeker een 'klassiek recht' te hebben op interpretatie: zolang het maar duidelijk en systematisch gebeurt, mag hij/zij theorieën interpreteren en daarom ook afbeelden zo hij/zij wil. De discussie volgt later wel, na de publikatie. Toch gaat ook hier de kwaliteit van de afbeeldingen er op vooruit als een panel van theoretici (zoveel mogelijk) tot consensus komt.

De afbeeldingsmethode vergt extra investeringen in het onderzoek, vooral op theoretisch gebied, al zijn ze niet veel groter dan normaal. Toch rechtvaardigt dat de vraag of deze hele exercitie wel genoeg oplevert. Het zou een krachtig argument, een mooie reclame zogenegd, geweest zijn, als er concrete resultaten geboekt waren met de methode, liefst met enige tegen-intuïtieve conclusies die zonder de afbeeldingsmethode niet of moeizaam verkregen zouden zijn. Helaas zijn die er op dit moment nog niet. Pogingen om met behulp van een meta-analyse conclusies over de invloed van keuzetermen te trekken uit de gegevens van Polder & Van Vlaardingen (1992) faalden.^[13] Het onderzoek bij de jeugdinstellingen had te weinig omvang (20 cases) om harde conclusies te kunnen trekken. Bovendien ontbreken

daar nog de afbeeldingen van theorieën.

De zinvolheid van de methode zal daarom aan andere zaken moeten worden afgelezen. Er zijn in ieder geval drie voordelen verbonden aan de afbeeldingsmethode die haar de moeite waard maken. In de eerste plaats is de afbeeldingsmethode al nuttig als methode om theorieën te reconstrueren. De methode dwingt theoretici om de kern van hun redeneren bloot te geven en van alle bijzaken te ontdoen. Vaagheden komen onverbiddelijk naar boven. Zo blijkt de sociale controle theorie van Hirschi een probleem te hebben met de rol van de moraal bij crimineel gedrag: gaat van een anti-criminele moraal nu wel of geen preventieve werking uit? In de tweede plaats is de afbeeldingsmethode nuttig omdat ze het mogelijk maakt, of er nu wel of niet met theorieën vergeleken kan worden, om uiteenlopende projecten te beschrijven. Een ordeningsprincipe dat onderzoekers in staat stelt om zulke uiteenlopende interventies als het verbeteren van sloten op voordeuren en werkgelegenheidsprojecten met elkaar te vergelijken, is op zich al de moeite waard. In de derde plaats tilt de afbeeldingsmethode concrete theorieën omhoog naar meer abstracte theorieën. Hier raakt dit artikel weer het werk van Wippler die dat niet alleen als een theoretisch maar ook als een praktisch voordeel. Hij stelt een omwegstrategie voor waarbij onderzoek naar concrete problemen uitgaat van algemene theorieën waarin later pas probleemspecifieke hypothesen worden afgeleid. Belangrijke argumenten daarbij zijn dat door deze abstractie een integratie van kennis wordt bevorderd en dat duidelijk kan worden onder welke specifieke condities hypothesen geldig zijn Wippler (1983). De afbeeldingsmethode is een geschikte methode om een dergelijke omwegstrategie uit te voeren. Dit mag duidelijk worden uit de gepresenteerde afbeelding van criminologische theorieën in de kgv-methode. Veel van deze afbeeldingen zouden ook kunnen staan voor meer algemene sociale theorieën. Dat maakt iets duidelijk wat in de Nederlandse criminologie bepaald geen algemene opvatting is, namelijk dat criminologische theorieën vaak niet meer zijn dan probleemspecifieke uitwerkingen van algemene theorieën.

Al met al lijkt de afbeeldingsmethode niet alleen uitvoerbaar maar ook nuttig. De hier gepresenteerde twee uitwerkingen zijn echter geen van beide sociologisch in de zin die bijvoorbeeld Coleman (1990) daaraan geeft. Het macro niveau komt daarvoor te weinig aan bod. Het ase-model is volledig gecentreerd rond de reactie van individuen op een ingreep. Het kgv-model is wat ruimer maar bevat bijvoorbeeld geen plek voor compositie-effecten. Zo is het voorstelbaar dat interventies per individu gemeten een effect op criminaliteit moeten hebben, maar dat het maatschappelijke probleem van de criminaliteit toch groter wordt. De preventie politiek in een stad kan bijvoorbeeld leiden tot een verdeling in probleemwijken en probleemloze wijken of tot andere bestuurlijke opvattingen van 'het probleem'. Geen van beide afbeeldingsmethoden geeft mogelijkheden om theorieën af te beelden, zoals verplaatsingstheorieën of subculturele verklaringen uit de criminologie of theorieën over de rol van maatschappelijke morele paniek, die daar uitspraken over doen. Toch is het mogelijk om een kader te maken dat dergelijke theorieën omvat. Zo groot is de variatie in de sociologie ook weer niet. Het aardige is dat daarbij gebruik gemaakt kan worden van theorieën die in de Utrechtse traditie een negatieve geur hebben omdat ze zo vaag zijn en falsificatie ontlopen. Zo lijken de ideeën van de civilisatie theoretische traditie die zich committeert aan grondlegger Elias (1939), uitstekend geschikt als afbeeldingskader voor sociologische theorieën met een heel wat groter informatief gehalte. Waarmee ook de waarde van het vage weer eens bewezen is.

Noten

1. Kwantitatieve meta-analyses zijn mogelijk bij een redelijke aantal 'half betrouwbare' effect studies. Men kan bijvoorbeeld een gewicht toekennen aan de betrouwbaarheid en dit gewicht meenemen in een regressie-analyse.
2. Als dat niet gebeurt, is er geen onderscheid meer met het Cook & Campbell model.
3. Zie de betreffende publikatie voor meer details.
4. Zie voor een reconstructie van de andere theorieën Baerveldt (1993a).
5. Deze indeling houdt iets willekeurigs. Zo is het aantal keuzetermen in de op het WODC uitgevoerde meta-evaluatie van preventieprojecten teruggebracht tot de volgende vijf algemenere keuzetermen: (alle soorten) baten, inspanning, zwaarte van de sanctie, kans op een sanctie en moraal (morele kosten). Zie Polder & Van Vlaardingen (1992): pp. 9-15.
6. Het gaat hier om schuldgevoelens die het gevolg zijn van activiteiten die botsen met de geïnternaliseerde normen van de dader zelf.
7. Zie voor een meer uitgebreide motivatie Baerveldt (1993a).
8. In deze voorbeelden gaat het om interventies met dezelfde reikwijdte, het is ook mogelijk om conclusies over theorieën te trekken door interventies met verschillende reikwijdte met elkaar te vergelijken. Dat kan bijvoorbeeld door interventies te vergelijken met dezelfde keuzetermen en een verschillende reikwijdte (zie Baerveldt, 1993a).
9. Het idee dat mensen een rationele afweging maken, of in ieder geval zo handelen alsof ze dat doen, is niet te falsifiëren. Zou de verzameling keuzetermen die het model oplevert opgevat worden als basis voor een theorie, dan is die theorie niet te falsifiëren.
10. Een publikatie is in de loop van 1996 te verwachten.
11. Op de betreffende inrichtingen zijn geen meisjes/vrouwen.
12. De keuze van een combinatie-regel is op dit moment nog niet duidelijk. De eenvoudigste aanpak is de scores van de interventies bij elkaar op te tellen.
13. In 1995 is een poging ondernomen door Philip Smit en ondergetekende. Niet alleen bleek de kwaliteit van de meeste evaluaties veel te laag. Belangrijker was nog dat de diversiteit van de projecten, met name naar omvang, te groot was. Daardoor lieten alleen indicatoren die verwezen naar omvang effecten zien.

Literatuur

- Baerveldt, C. (1990). *De school: broedplaats of broeinest? Een vergelijkend onderzoek naar de rol van de school bij de bestrijding en verspreiding van kleine criminaliteit van leerlingen*. Proefschrift. Den Haag: Gouda Quint.
- Baerveldt, C. (1993a). Over het gebruik van rationele keuze reconstructies bij de effectevaluatie van interventies. *Tijdschrift voor Criminologie* 35, 2: pp. 158-176.
- Baerveldt, C. (1993b). *Effecten van bejegening in justitiële inrichtingen op jongeren*. Onderzoeksvoorstel. Universiteit Utrecht.
- Bruinsma, G.J.N. (1985a). Concurrerende bindingstheorieën in de criminologie. *Tijdschrift voor Criminologie* 27, 5: pp. 266-290.
- Bruinsma, G.J.N. (1985b). *Criminaliteit als sociaal leerproces. Een toetsing van de differentiële associatie theorie in de versie van Karl Dieter Opp*. Proefschrift. Nijmegen/Arnhem.
- Clarke, R.V. (ed.) (1992). *Situational crime prevention. Successful case studies*. New York: Harrow and Heston Publishers.
- Cook, T.; Campbell, D. (1979). *Quasi-Experimentation. Design and Analysis Issues for Field Settings*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Elias, N. (1939). *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. First edition. Basel: Haus zum Falken.
- Hirschi, T. (1972). *Causes of delinquency*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Horjus, B. (1995). *In het zweet voor de coole boys: het effect van justitiële opvanginrichtingen met een uiteenlopende methodiek op delinquente jongens in het JOC en het Nieuwe Lloyd*. Zeist: St. Timon.
- Kok, G.J.; Oostveen, T. (1987). Modellen ter verklaring van gezondheidsgedrag II. *GVO/Preventie* 4: pp. 225-233.
- Merton, R.K. (1959). *Social theory and social structure*. Glencoe: The Free Press.

- Polder, W.; Vlaardingen, F.J.C. van (1992). *Preventiestrategieën in de praktijk. Een meta-evaluatie van criminaliteitspreventieprojecten*. Arnhem: Gouda Quint.
- Sutherland, E.H.; Cressey, D.R. (1960). *Principles of criminology* (sixth edition). Chicago/Philadelphia/New York: Feffer and Simons Inc.
- Strien, P.J. van (1984). Naar de verwetenschappelijking van de praktijk. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* 23, 3: pp. 162-181.
- Vries, H. de (1993). Determinanten van gedrag. Damoiseaux, V.; Molen, H.T. van der; Kok, G.J., *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering*. Assen: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1973). *Theoretische sociologie als praktisch probleem. Over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. Rede, uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de theoretische sociologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht op vrijdag 23 november 1973. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Wippler, R. (1983). Theorieën in beleidsrelevant onderzoek. Bie, S.E. de; Leeuw, F.L.; Maarn, E.E. (Red.), *Onderzoeksmanagement in de sociale wetenschappen*. Den Haag: VUGA.

GEDRAG EN STRUCTUUR

Peter P. Groenewegen*

1. Inleiding

Medische sociologie houdt zich bezig met de wetenschappelijke studie van sociale aspecten van ziekte, gezondheid en gezondheidszorg. Medische sociologie kan worden gezien als toegepaste sociologie. Het leerboek onder redactie van Aakster en anderen (Aakster, Kuiper & Groothoff 1991) heeft als ondertitel 'de toegepaste sociologie op het gebied van de Nederlandse gezondheidszorg'. Deze opvatting veronderstelt dat algemene, theoretische inzichten uit de sociologie worden gebruikt om vraagstellingen op het gebied van gezondheid en gezondheidszorg te beantwoorden. Op het toegepaste karakter van de medische sociologie zal in de tweede pragraaf worden ingegaan.

Met uitzondering van enkele specifieke deelgebieden van de sociologie, zoals die ontwikkeld zijn rond sociale ongelijkheid (Joosten 1995) en sociale netwerken (Tijhuis 1994), is er een grote kloof tussen algemene, theoretisch-sociologische inzichten en concrete toepassingen in de medische sociologie. Die kloof wordt overbrugd met behulp van de methode van de sociologische modelbouw (Lindenberg 1983, De Vos 1981). In de hoofdmoot van dit artikel, de derde paragraaf, wordt een aantal aspecten van de methode van sociologische modelbouw aan de orde gesteld aan de hand van voorbeelden van het gedrag van hulpverleners en patiënten en hun interactie. De methode van de sociologische modelbouw kan worden gebruikt als heuristiek of 'plan van aanpak' voor de opbouw van verklaringen voor verschijnselen die de medische sociologie bestudeert. De relatie hulpverlener-patiënt kan vanuit het gezichtspunt van de sociologische modelbouw worden gezien als de interactie tussen twee doelgericht handelende personen die hun hulpbronnen gebruiken en beperkingen ondervinden op verschillende niveaus. Deze interactie wordt gekenmerkt door asymmetrie. Beperkingen en hulpbronnen liggen op het niveau van de situationele context van het concrete contact, de sociale context van ieder van beiden en de institutionele structuur van het gezondheidszorgsysteem die op beider gedrag van invloed is.

De overgang van het gedrag van hulpverleners of patiënten naar de interactie tussen beiden betekent ook dat de transformatie wordt gemaakt van gedrag naar uitkomsten van interactie tussen actoren. Deze uitkomsten kunnen op macro-niveau leiden tot patronen van medisch handelen en patronen van gebruik van gezondheidszorg. Op de overgang van micro-niveau naar macro-niveau (Coleman 1991), wordt in de vierde paragraaf kort ingegaan.

* Peter Groenewegen (1952) promoveerde in 1985 bij Wippler op het proefschrift *Locatiekeuze en huisartsendichtheid*. Hij is hoofd van een van de twee onderzoeksafdelingen van het Nederlands Instituut voor Onderzoek van de Gezondheidszorg (NIVEL) en bijzonder hoogleraar bij de Vakgroep Sociologie/ICS en Vakgroep Toegepaste Geografie en Planologie, Universiteit Utrecht. Dit artikel is een bewerking van een lezing op het ICS-symposium 'Medische sociologie: empirisch-theoretisch onderzoek'. Een eerdere versie van dit artikel is verschenen in het middenkatern van het Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg dat aan dit symposium is gewijd.

2. Medische sociologie als toegepaste sociologie

Sociologisch onderzoek op het gebied van de gezondheidszorg heeft over het algemeen weinig theoretisch gehalte. Veel onderzoek wordt uitgevoerd in het kader van derde geldstroom-projecten en heeft als doel een bijdrage te leveren aan de oplossing van beleidsproblemen. Medisch-sociologisch onderzoek ontleent zijn vraagstellingen vaak aan problemen in de maatschappelijke sector van de gezondheidszorg en is erop gericht een bijdrage te leveren aan de oplossing van die problemen (Groenewegen & Bensing 1995). Door de toepassing van theoretische inzichten worden de mogelijkheden vergroot om gerichte aanbevelingen voor de oplossing van praktische problemen te doen. Het toegepaste karakter heeft echter vaak meer betrekking op de toepassing van methodische verworvenheden van de sociologie (of algemener de sociale wetenschappen) dan op de toepassing van theoretische inzichten (Groenewegen 1992). Door Wippler is in zijn lezing ter gelegenheid van de vijfde Marktdag Medische Sociologie in 1986 (Wippler 1986) gepleit voor nauwere verbindingen tussen theoretische sociologie en medische sociologie.

Figuur 1: Wisselwerking tussen de maatschappelijke sector van de gezondheidszorg en medisch-sociologisch onderzoek

DE MAATSCHAPPELIJKE SECTOR VAN DE GEZONDHEIDSZORG	MEDISCH-SOCIOLOGISCH ONDERZOEK
Praktische problemen	Onderzoekbare vraagstellingen
----->	Theoretische oplossingen
	Empirisch onderzoek
Oplossingen voor praktische problemen	Conclusies en aanbevelingen
<-----	

Waaruit bestaat de toepassing van algemene theoretische inzichten? In de eerste plaats ligt die in de formulering van onderzoekbare vraagstellingen die een vertaling vormen van een probleem in de maatschappelijke sector van de gezondheidszorg. Daarbij kan aansluiting gezocht worden bij de kernproblemen van de sociologie: orde en cohesie, sociale ongelijkheid en rationalisering (Ultee, Arts & Flap 1992). Immers, "medisch sociologen en theoretisch sociologen houden zich met hetzelfde soort vragen bezig; zij verschillen slechts wat het niveau van algemeenheid van de vraagformulering en de gezochte antwoorden betreft" (Wippler 1986:244). Vraagstellingen in medisch-sociologisch onderzoek die aansluiten bij concrete problemen in de sector van de gezondheidszorg, kunnen veelal worden uitgewerkt als een specifiek geval van een van de klassieke problemen van de sociologie (Groenewegen, Bensing & Bosman 1994). Daardoor worden de relaties tussen problemen zichtbaar en is het mogelijk zicht te krijgen op oplossingen die voor andere deelproblemen zijn ontwikkeld.

In de tweede plaats en vooral ligt de mogelijkheid voor toepassing van algemene

theoretische inzichten in de antwoorden die worden gezocht op gestelde vragen. Op een enkele uitzondering na liggen de algemene theorieën, in de zin van stelsels van samenhangende hypothesen, niet voor het oprapen. De toepassing van algemene theorieën over sociaal gedrag en over het functioneren van organisaties vereist een aantal tussenstappen om bij het veldspecifieke verklaringsprobleem te geraken (Wippler 1986: 245). Die tussenstappen kunnen worden aangeduid als sociologische modelbouw.

3. Sociologische modelbouw

De methode van de sociologische modelbouw bestaat uit een combinatie van elementen. Het algemene principe achter het hoe en waarom van het handelen van mensen is ontwikkeld op basis van de gedragswetenschappen, vooral de besliskunde, en wordt ook gebruikt in de economie. Om een concreet verschijnsel te verklaren wordt aangegeven welke handelende personen een rol spelen, wat hun opties zijn en waardoor hun keuzes worden bepaald. Daarbij wordt de invloed gespecificeerd van sociale omstandigheden en institutionele regels op het gedrag van mensen.

Een belangrijk element van de sociologische modelbouw is een theorie over het gedrag van mensen. We gaan er vanuit dat mensen doelgericht handelen en in beperkte zin rationeel zijn, dat wil zeggen rationeel tegen de achtergrond van de kennis en ideeën die zij zelf hebben over relaties tussen doelen en middelen, wat wel genoemd wordt 'bounded rationality' (Boudon 1981). Dit uitgangspunt is in overeenstemming met de bevinding uit kwalitatief medisch-sociologisch onderzoek dat patiënten hun eigen ideeën hebben over de oorzaken van hun ziekten en over wat daaraan gedaan zou moeten worden, en dat zij daar ook naar handelen (Verbeek-Heida 1992). Een belangrijke vraag voor sociologen is of die ideeën systematisch verschillen tussen sociale categorieën.

Of mensen hun doelen bereiken, wordt beïnvloed door de restricties waarmee zij te maken hebben en de hulpbronnen waarover zij kunnen beschikken. Langs deze weg wordt door brugassumpties de verbinding gelegd tussen het micro-niveau van het gedrag van mensen en het macro-niveau van de sociale en institutionele context (Wippler & Lindenberg 1987). Het leggen van deze verbindingen vormt een belangrijke tussenstap om te komen tot de verklaring van verschijnselen op het gebied van ziekte, gezondheid en gezondheidszorg.

Als uitgegaan wordt van een theorie van doelgericht handelen als bouwsteen, moet aangegeven worden tegen welke achtergrond mensen hun keuzen afwegen; er moet worden aangegeven op welke doelen mensen zich richten. Een systematische aanpak daarvan wordt gegeven in de sociale productiefunctie-benadering (Lindenberg 1991). Daarin wordt uitgegaan van twee uiteindelijke doelen die alle mensen nastreven: het bereiken van fysiek welzijn en sociale waardering. Het hangt af van institutionele en sociale omstandigheden op welke manieren, ofwel via welke tussenliggende of instrumentele doelen, mensen hun uiteindelijke doelstellingen kunnen bereiken. Binnen gegeven restricties en gebruikmakend van de hulpbronnen waarover zij beschikken, streven zij ernaar deze doelen zo goed mogelijk te bereiken. Aannamen over verschillen in waardering van doelen worden zo nodig pas gemaakt bij de specificatie van instrumentele doelen, waarbij deze verschillen gerelateerd kunnen worden aan institutionele en sociale omstandigheden.

3.1 Het gedrag van hulpverleners

Uitgangspunt is dat hulpverleners streven naar fysiek welzijn en sociale waardering. Een belangrijke instrumentele doelstelling voor het verkrijgen van sociale waardering, die specifiek van belang is voor de voorspelling van het gedrag van hulpverleners, is de gezondheid van de patiënt. Via deze doelstelling vindt afstemming van het gedrag van hulpverleners en hun patiënten plaats. Hulpverleners hebben veelal een lange opleiding en professionele socialisatie achter de rug, waardoor de gezondheid van de patiënt voor hen een belangrijke doelstelling is geworden. Het feit dat hulpverleners ook andere instrumentele doelstellingen hebben, maakt begrijpelijk dat hulpverleners niet noodzakelijk perfecte *agents* zijn voor hun patiënten (Mooney & Ryan 1993, Domenighetti e.a. 1993). De keuzen die zij maken om de gezondheid van patiënten te bevorderen hebben gevolgen voor andere doelstellingen: ze kosten tijd, leveren inkomen op, of leiden tot goedkeurende of afkeurende reacties van collega's.

Algemene doelstellingen van hulpverleners worden, rekening houdend met het specifieke verklaringsprobleem, vertaald naar instrumentele doelstellingen en de condities die van invloed zijn op het bereiken van die instrumentele doelstellingen worden aangegeven. Hoe hulpverleners bijvoorbeeld de combinatie van inkomen en vrije tijd, als instrumentele doelstelling voor hun fysiek welzijn, kunnen optimaliseren, hangt af van structurele condities, zoals het betalingsstelsel. Betaling per verrichting maakt het uitvoeren van meer verrichtingen aantrekkelijk, omdat daardoor het inkomen wordt verhoogd terwijl dat voor gesalarieerde hulpverleners niet opgaat (Westert 1992). Een voorbeeld van een structurele conditie die van invloed is op het bereiken van sociale waardering, is het gegeven dat artsen die in een solopraktijk werken voor het verkrijgen van sociale waardering meer afhankelijk zijn van patiënten, terwijl artsen die in groepen samenwerken sociale waardering van hun collega's kunnen krijgen (Freidson 1970).

Restricties op het gedrag van hulpverleners

Bij het realiseren van hun doelstellingen hebben hulpverleners te maken met restricties en hulpbronnen op drie niveaus. Het eerste niveau is de context van het contact tussen zorgverlener en patiënt (micro-niveau), het tweede niveau dat van de zorgverlener en/of zijn praktijk (meso-niveau) en het derde niveau dat van de instituties en structuur van de gezondheidszorg (macro-niveau).

Het klinkt als een open deur om te stellen dat het gezondheidsprobleem dat patiënten presenteren in belangrijke mate van invloed is op wat hulpverleners (kunnen) doen. Dat is het niet, want gezondheidsproblemen verschillen in de mate waarin ze beslissingsvrijheid laten aan hulpverleners; voor sommige gezondheidsproblemen is duidelijk welke gedragslijn gevolgd moet worden, terwijl de beslissingsruimte voor andere veel groter is. Evans (1984) noemt dat de 'zone of uncertainty' waarin de beslissingsvrijheid afhankelijk van de situatie kan verschillen. Daarnaast is relatief weinig aandacht besteed aan de context van het contact, omdat veel onderzoek naar het gedrag van hulpverleners plaats vindt op het geaggregeerde niveau van de hulpverlener of praktijk. Met de invloed van verschillen in de aard van de gezondheidsproblemen waarmee hulpverleners worden geconfronteerd, wordt dan alleen indirect rekening gehouden door te standaardiseren naar leeftijd en geslacht van de patiëntenpopulatie. Pas met het beschikbaar komen van omvangrijke databestanden op het niveau van

contacten en van methoden die geschikt zijn om gegevens op verschillende niveaus te analyseren, wordt ook de theoretische belangstelling gestuurd in de richting van het niveau van de context van het contact (Uunk, Groenewegen & Dekker 1992, Snijders 1993).

Restricties op het niveau van de hulpverleners en hun praktijken hebben betrekking op hulpbronnen, zoals vaardigheden en uitrusting van de praktijk, en restricties als werkdruk en beschikbaarheid van bedden en operatiekamers. Restricties op het landelijke niveau van het gezondheidszorgsysteem hebben betrekking op de structuur en institutionele regels van de gezondheidszorg, zoals het systeem van honorering, verzekering en bekostiging.

Tegen de achtergrond van het lange-termijnproces van toenemende rationalisering van het professioneel handelen van hulpverleners veronderstellen we dat het gedrag van hulpverleners vooral wordt bepaald door de context van het contact: het gezondheidsprobleem dat mensen aan een hulpverlener voorleggen. Op zich is het een empirische vraag of in de loop van de tijd de variatie in medisch handelen is afgenomen als gevolg van de toename in medische kennis (Andersen & Mooney 1990). Een tweede veronderstelling is dat naarmate de context van het contact meer beslissingsvrijheid laat, de sturende invloed van de *incentive* structuur van de gezondheidszorg sterker zal zijn.

In de empirisch-theoretische studies waarin deze gedachten zijn ontwikkeld, stonden uiteenlopende verklaringsproblemen op macro-niveau centraal en daardoor ook verschillende keuzen of gedragingen op micro-niveau. Die keuzen of gedragingen op micro-niveau verschillen in de mate waarin ze zich richten op het professioneel handelen van hulpverleners, de uitgebreidheid van het model van het gedrag van hulpverleners en de soorten restricties waarmee rekening wordt gehouden (zie figuur 2).

Figuur 2: Voorbeelden van de toepassing van sociologische modelbouw op drie onderzoeksterreinen.

MACRO- PROBLEEM	GEDRAG (MICRO)	INSTRUMENTELE DOELSTELLINGEN	RESTRICTIES
Spreiding van huisartsen	Keuze van vestigingsplaats	Inkomensverwerving, professionele contacten	Systeem
Verschillen in werkbelasting	Allocatie van tijd	Inkomen/ vrije tijd sociale waardering	Systeem Praktijk, hulpverlener
Variatie in medisch handelen	Verwijzen of zelf behandelen	Inkomen, sociale waardering, gezondheid patiënt	Systeem Praktijk, hulpverlener Contact

In de eerste groep toepassingen, over vestiging en spreiding van hulpverleners, gaat het om niet specifiek professioneel gedrag, speelt de gezondheid van patiënten geen rol als (instrumentele) doelstelling en worden restricties voornamelijk gezocht op het niveau van het gezondheidszorgsysteem. In de tweede groep toepassingen, over allocatie van tijd, gaat het om professioneel gedrag, speelt de gezondheid van patiënten een indirecte rol als een van de bronnen van sociale waardering en worden naast restricties op het niveau van het gezondheidszorgsysteem restricties op het niveau van hulpverlener en praktijk gespecificeerd.

In de derde groep toepassingen, over keuzen van hulpverleners in de zorg voor patiënten, gaat het om professioneel gedrag, speelt de gezondheid van patiënten als doelstelling een overwegende rol en worden naast restricties op het niveau van het systeem en van de hulpverlener of praktijk restricties op het niveau van de context van het contact gespecificeerd. In het volgende zal elk van deze toepassingen kort worden besproken.

De eerste groep toepassingen heeft betrekking op de verklaring van de ruimtelijke spreiding van hulpverleners (Groenewegen 1985, Groenewegen & Van der Zee 1983, Hingstman & Boon 1989) en op verschillen in vestigingskansen voor mannelijke en vrouwelijke huisartsen (Kortenhoeven e.a. 1988, Kortenhoeven 1990). Het gedrag dat hierbij centraal staat is de keuze voor een bepaalde vestigingsplaats of voor een bepaalde wijze van praktijkuitoefening (loondienst versus vrij beroep, solopraktijk of samenwerkingsverband). In het geval van de verklaring van de geografische spreiding van hulpverleners worden voor de algemene doelstellingen fysiek welzijn en sociale waardering respectievelijk inkomen en aantrekkelijkheid van de woon- en leefomgeving, en mogelijkheden tot het onderhouden van professionele contacten als instrumentele doelen gespecificeerd. De mogelijkheden tot inkomensverwerving worden bepaald door de institutionele regels van het systeem van gezondheidszorg, met name de regeling van de honorering en verzekering. Deze institutionele regels werden verbonden met kenmerken van vestigingsgebieden. Door bijvoorbeeld rekening te houden met verschillen in honorerings- en verzekeringsstelsel voor huisartsen- en tandartsenzorg konden verschillen in geografische spreiding voor beide soorten hulpverleners worden voorspeld. Instrumentele doelstellingen met betrekking tot de gezondheid van patiënten zijn voor de verklaring van spreidingspatroon en vestiging niet relevant. De common-sense gedachte dat hulpverleners zich daar vestigen waar hun zorg het hardst nodig is, kan op basis van deze aanpak worden genuanceerd. Afhankelijk van de aard van het honorerings- en verzekeringsstelsel zijn zowel situaties te voorspellen waarin hulpverleners zich vestigen in gebieden waar de vraag naar hun zorg groot is, als situaties waarin ze dat niet zullen doen. In een situatie waarin artsen een vast bedrag per patiënt krijgen ongeacht het feitelijk zorggebruik (abonnement), is er geen stimulans tot vestiging in plaatsen waar de vraag groot is. Bij betaling per verrichting daarentegen is er een stimulans tot vestiging waar de koopkrachtige vraag groot is. Op deze manier kan de 'inverse care law' (Hart 1971) optreden: daar waar de hulpvraag het grootst is, is de beschikbaarheid van hulpverleners het laagst.

De tweede groep toepassingen heeft betrekking op de allocatie van tijd door hulpverleners. Het gaat daarbij vooral om de relaties tussen restricties op systeemniveau (honoreringssstelsel, andere institutionele regelingen) en op hulpverlener of praktijkniveau (werkbelasting, efficiëntie van de organisatie) enerzijds en tijdsbesteding aan verschillende taken anderzijds. Op dit gebied is onderzoek gedaan naar de relatieve invloed op de tijdsbesteding van kenmerken van de patiëntenpopulatie van huisartsen aan de ene kant en van kenmerken van de huisarts en diens praktijkorganisatie aan de andere kant (Groenewegen & Hutten 1995). Verder zijn de invloed van het honoreringssysteem op de relatie tussen praktijkgrootte en tijdsbesteding bestudeerd (Calnan, Groenewegen & Hutten 1992) en de invloed van kenmerken van gezondheidszorgsystemen, de organisatie van apotheken en kenmerken van apothekers op de tijdsbesteding van apothekers aan professionele taken en aan bedrijfsmatige taken (Cancrinus-Matthijssse 1995).

De derde groep toepassingen heeft betrekking op keuzen van hulpverleners in de zorg van patiënten onder invloed van restricties op elk van de drie onderscheiden niveaus. Binnen

deze groep valt het onderzoek naar de verklaring van verschillen tussen huisartsen in het aantal verwijzingen (Uunk, Groenewegen & Dekker 1992), naar de effecten van het betalingssysteem op het gedrag van artsen (Flierman 1991, Delnoij 1994) en naar verschillen in ziekenhuisligduur (Westert 1992). In het onderzoek van Westert naar verschillen in ziekenhuisligduur wordt duidelijk gemaakt waarom hulpverleners (in zijn geval medisch specialisten) zich confirmeren aan standaarden, wat het karakter is van die standaarden en hoe deze veranderen onder invloed van veranderende omstandigheden. Bij hun beslissingen om een patiënt uit het ziekenhuis te ontslaan confirmeren specialisten zich aan standaarden, omdat ze daarmee kritiek van hun collega's vermijden en dus sociale erkenning produceren. Door de onderlinge betrokkenheid van het gedrag van specialisten en door de restricties van een gedeelde omgeving ontstaan lokale standaarden van zorg. Deze lokale standaarden van zorg veranderen onder invloed van wijzigende schaarste van ziekenhuisbedden.

3.2 Het gedrag van patiënten

In het onderzoek dat zich bezighoudt met het gedrag van patiënten is de aanpak van sociologische modelbouw veel minder gebruikelijk dan in het onderzoek naar hulpverleners. Wel is in de micro-economie het investeringsmodel van Grossman bekend dat mogelijk als basis kan dienen voor de verdere uitbouw van modellen ter verklaring van het gedrag van patiënten (Grossman 1972, Van Doorslaer 1987). Er kan in ieder geval van worden uitgegaan dat gezondheid een instrumenteel doel is voor patiënten en dat het gebruik van gezondheidszorg weer instrumenteel kan zijn voor het bereiken of herwinnen van gezondheid. Patiënten hebben daarnaast andere instrumentele doelstellingen die zij in hun interacties met hulpverleners zullen proberen te realiseren. Behalve oplossingen voor hun gezondheidsproblemen zoeken zij ook naar reductie van angst en onzekerheid (Ben Sira 1986, Bensing 1991) of naar snelle of juist langzame oplossingen (bijvoorbeeld in verband met ziekteverzuim).

Restricties op het gedrag van patiënten

Bij de ontwikkeling van een sociologisch model van het gedrag van patiënten kunnen eveneens restricties op verscheidene niveaus worden onderscheiden, afhankelijk van de onderzochte vraagstelling. Als men de relatie tussen rechtstreekse toegang tot specialistische zorg dan wel toegang via de verwijzing en de kosten van de gezondheidszorg onderzoekt, spelen vooral restricties op het niveau van het gezondheidszorgsysteem een rol. Bij de analyse van verschillen in medische consumptie tussen ziekenfondspatiënten en particuliere patiënten spelen naast dergelijke restricties op het macro-niveau ook restricties op het niveau van de patiënt en zijn of haar context (verschillen in gezondheid, sociaal-economische hulpbronnen) een rol (Mootz 1978). Als men, ten slotte, verschillen onderzoekt in de mate waarin patiënten de adviezen van huisartsen opvolgen, dan spelen naast restricties op de eerder genoemde niveaus ook restricties op het niveau van het contact tussen zorgverlener en patiënt een rol (Van der Steen 1987). Binnen contacten oefenen patiënten invloed uit op het handelen van hulpverleners, zoals de beslissing om een patiënt te verwijzen. Zeker als men andere 'uitkomsten' van het contact wil verklaren, zoals de tevredenheid van patiënten, moet ook een verder uitgewerkt model van het handelen van patiënten en de interactie tussen patiënten en hulpverleners worden gebruikt.

3.3 Interactie tussen patiënten en hulpverleners

Het gedrag van patiënten en hulpverleners is op elkaar betrokken, doordat de gezondheid van de patiënt een instrumenteel doel van beiden is. De relatie tussen hulpverleners en patiënten wordt over het algemeen getypeerd als asymmetrisch. De asymmetrie heeft betrekking op:

- a. Het belang dat aan de consultatie wordt gehecht; voor een patiënt is er maar één probleem en dat is het zijne/hare, terwijl er voor een hulpverlener vele patiënten en vele problemen zijn (Gillon 1988).
- b. Informatie; hulpverleners hebben informatie die patiënten niet hebben, op grond waarvan ze de aard en oorzaken van de gezondheidsproblemen van patiënten kunnen beoordelen en een therapie kunnen instellen. Dit aspect van asymmetrie is het onderwerp van de theorie van agentschapsrelaties (Mooney & Ryan 1993).
- c. Toegang tot schaarse hulpbronnen; hulpverleners hebben de mogelijkheid om middelen ter beschikking te stellen waartoe patiënten niet rechtstreeks toegang hebben, zoals bepaalde geneesmiddelen of in sommige situaties certificaten waaraan bepaalde rechten kunnen worden ontleend (Stone 1979).

Als gevolg van de asymmetrie in de relatie van hulpverleners en patiënten en van het feit dat patiënten ook andere (instrumentele) doelstellingen hebben dan hun gezondheid, lopen de verwachtingen die patiënten hebben van het consult en de verwachtingen (danwel het gedrag) van hulpverleners, vaak uiteen (Persoon 1975, Van der Voort, Grundmeijer & Hendrick 1995). Dit roept de vraag op waardoor het optreden en de omvang van deze discrepanties worden bepaald en de vraag naar de uitkomsten van de interactie wanneer de verwachtingen uiteenlopen.

Optreden en omvang van discrepanties

De drie aspecten van asymmetrie corresponderen, vanuit de patiënten bezien, met restricties op het niveau van het contact (het belang), de patiënt (informatie) en het systeem (toegang). Discrepanties als gevolg van het verschil in belang dat een specifiek contact heeft voor patiënt en hulpverlener zullen naar verwachting samenhangen met de aard van het gezondheidsprobleem dat een patiënt aan de orde stelt en de werkdruk van de hulpverlener op dat moment.

Wat betreft de asymmetrie in informatie komt uit de literatuur naar voren dat de verschillen in verwachtingen niet voor alle groepen van de bevolking even groot zijn. Professionele kennis verspreidt zich in toenemende mate over de bevolking. Doordat deze diffusie van informatie niet gelijkmatig verloopt, is de asymmetrie in de relatie tussen hulpverleners en patiënten minder sterk voor hoger opgeleide patiënten en in het bijzonder voor patiënten die door hun beroep of relatiernetwerk in nauwer contact staan met de gezondheidszorg (De Swaan 1990).

Ten slotte verwachten we dat het voorkomen van discrepanties zal verschillen tussen gezondheidszorgsystemen als gevolg van verschillen in de mate waarin de hulpverlener invloed heeft op de toegang tot schaarse hulpbronnen. Dat laatste is het geval wanneer meer gezondheidszorgvoorzieningen getrapt toegankelijk zijn (specialisten alleen na verwijzing, geneesmiddelen alleen op recept) en wanneer de toegang tot meer andere voorzieningen verloopt via een certificaat van een arts (recht op uitkering bij loonderving wegens ziekte,

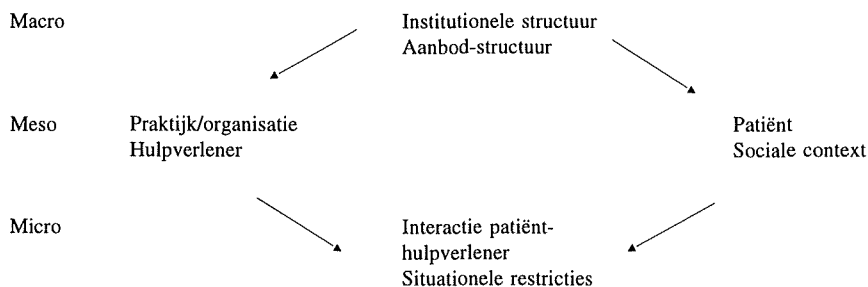
voorrang bij toewijzing van woning).

Ondanks het feit dat er naar men mag aannemen vaak verschillen in verwachtingen zijn of discrepanties tussen wat patiënten verwachten en wat hulpverleners doen, treden er toch weinig conflicten op. Dat heeft te maken met de gedragsalternatieven die patiënten in dergelijke situaties ter beschikking staan. Er zijn drie gedragsalternatieven te onderscheiden:

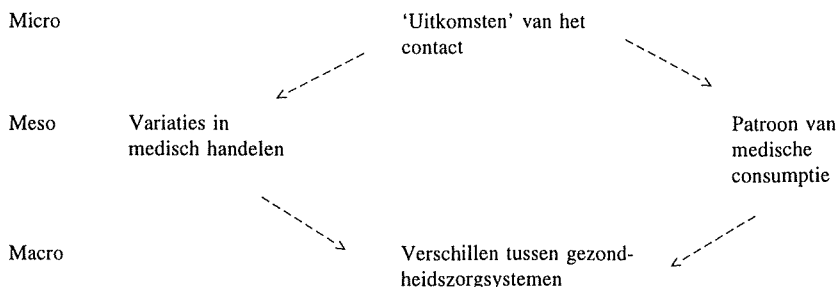
- onderhandelen en desnoods een conflict aangaan; dit is het alternatief van de 'mondige patiënt';
- naar een andere hulpverlener gaan; dit alternatief staat bekend als 'doctor shopping'; ook het bezoek aan alternatieve genezers valt hieronder;
- doen alsof men de situatie accepteert, maar de adviezen van de hulpverlener naast zich neer leggen; dit alternatief staat bekend als 'non-compliance'.

Figuur 3: Interactie tussen patiënten en hulpverleners: niveaus van restricties en niveaus van uitkomsten.

NIVEAUS VAN RESTRICTIES/HULPBRONNEN

NIVEAUS VAN UITKOMSTEN

Legenda: beïnvloeding ----->
 transformatie —————>

Uitkomsten van de interactie

De vraag kan nu gesteld worden welke omstandigheden van invloed zijn op de keuze van een van deze alternatieven. In zijn algemeenheid kan worden gesteld dat het alternatief 'onderhandelen' in de loop van de tijd aantrekkelijker geworden is. Patiënten zijn mondiger geworden. Mensen zijn minder bereid de richtlijnen van anderen, of dat nu opvoeders, leerkrachten of hulpverleners zijn, op te volgen en hebben meer de neiging gekregen die richtlijnen ter discussie te stellen en daarover te onderhandelen (De Swaan 1982).

De aantrekkelijkheid van de verschillende alternatieven in concrete situaties kan ook weer afhankelijk worden gesteld van restricties op verschillende niveaus (zie de bovenste helft van figuur 3). Op het niveau van de het contact tussen hulpverlener en patiënt veronderstellen we dat de keuze van patiënten afhangt van de aard van het gezondheidsprobleem en de wijze waarop de hulpverlener reageert. Naarmate een gezondheidsprobleem urgenter is, zullen andere doelstellingen van patiënten minder gewicht in de schaal leggen en zullen patiënten meer geneigd zijn de richtlijnen van hulpverleners te volgen. Doelstellingen van hulpverlener en patiënt zullen in dit geval meer met elkaar sporen. Doelstellingen van hulpverlener en patiënt zullen minder met elkaar sporen als het gezondheidsprobleem minder urgent is en de beslissingsvrijheid van de hulpverlener in sterkere mate is ingeperkt door professionele richtlijnen of protocollen. Een dergelijke situatie ontstaat bijvoorbeeld in de contacten tussen huisartsen en patiënten wanneer professionele standaarden een afwachtende houding en afzien van verwijzing voorschrijven (Van der Voort, Grundmeijer & Hendrick 1995).

Op het niveau van de patiënt zelf en diens sociale context veronderstellen we dat de mate waarin men geneigd is tot onderhandelen wordt beïnvloed door de mogelijkheden die men heeft om zijn doelstellingen over te brengen (aan opleiding gerelateerde communicatieve vaardigheden (Boulton e.a. 1986)) en door de noodzaak daartoe (samenhangend met de economische positie van mensen; denk aan de hoeveelheid tijd of geld die een behandeling kost).

Op het niveau van het systeem, ten slotte, spelen institutionele regelingen van de gezondheidszorg een rol. Die beïnvloeden de mate waarin onderlinge afstemming van gedrag tot stand komt. Institutionele regelingen zijn op twee manieren van invloed. De eerste werkt via de doelstellingen die in de interactie worden geactiveerd. Naarmate de richtlijnen of handelingen van hulpverleners door institutionele regels directere gevolgen hebben voor andere doelstellingen van patiënten, zullen zij meer geneigd zijn tot onderhandeling. Voorbeelden van dergelijke institutionele regelingen zijn eigen bijdragen voor de zorg die geleverd wordt of die voorgeschreven wordt (in de Nederlandse situatie de eigen bijdrage in het kader van het Geneesmiddelenvergoedingssysteem) en certificatie van ziekteverzuim (in ons omringende landen).

De tweede manier waarop institutionele regelingen van invloed zijn, werkt via de mate waarin contacten eenmalig zijn of ingebed zijn in een langer bestaande relatie. In het laatste geval werpen toekomstige interacties hun schaduw vooruit. Daarnaast verschilt de moeite die een patiënt moet doen om van hulpverlener te veranderen (Thomas, Nicoll & Coleman 1995). In systemen waarin hulpverleners per verrichting worden betaald, zijn hulpverleners en patiënten in het algemeen niet of slechts voor beperkte tijd door institutionele regels aan elkaar gebonden. In systemen waarin hulpverleners per abonnement worden betaald, zijn hulpverleners en patiënten wel aan elkaar verbonden en variëren de administratieve barrières

die opgeworpen zijn om wisselingen te beperken. In systemen waarin hulpverleners in loondienst zijn, zijn patiënten vaak wel aan instellingen gebonden, maar daarbinnen niet aan individuele hulpverleners. Naarmate contacten een meer eenmalig karakter hebben en hulpverleners voor hun inkomen meer afhankelijk zijn van afzonderlijke verrichtingen, hebben patiënten meer mogelijkheden tot onderhandeling. Als contacten een meer eenmalig karakter hebben en als hulpverleners voor hun inkomen minder afhankelijk zijn van afzonderlijke verrichtingen (de loondienstsituatie bij instellingen), hebben patiënten veelal minder mogelijkheden tot onderhandelen; in de klassieke situatie van Scandinavische systemen en het Verenigd Koninkrijk (voor wat betreft de NHS-ziekenhuizen) staan patiënten niet meer mogelijkheden open dan, als zij het zich kunnen veroorloven, 'met hun voeten stemmen' door naar een andere hulpverlener in de private sector te gaan. Als contacten door de institutionele regeling van honorering en verzekering zijn ingebed in een duurzame relatie, is er een wederzijds belang bij onderlinge afstemming van gedrag, beschikken hulpverleners over meer informatie dan alleen over het gezondheidsprobleem van het moment en ontstaan wederzijds verwachtingen over elkaars gedrag. Hulpverlener en patiënt zijn in zekere mate aan elkaar gebonden en weten dat ze met elkaar verder moeten, ook als in concrete gevallen discrepanties tussen verwachtingen of tussen verwachtingen en gedrag bestaan. In deze situatie wint het alternatief van de non-compliance aan aantrekkelijkheid.

4. Van micro-niveau naar macro-niveau

Uiteindelijk is het doel van medisch-sociologisch onderzoek meestal niet de verklaring van individuele keuzen van hulpverleners en patiënten. De uitkomst van interacties tussen twee personen overstijgt al het niveau van het gedrag van elk individu afzonderlijk en vormt in die zin een boven-individuele uitkomst. Daarnaast wordt in de onderste helft van figuur 3 ook wat betreft de uitkomsten een onderscheid gemaakt tussen drie niveaus, het micro-niveau van de concrete contacten, het meso-niveau van praktijken of instellingen en patiëntsystemen en het macro-niveau van het gezondheidszorgsysteem.

In de medische sociologie zijn de te verklaren verschijnselen meestal van een algemener karakter dan individuele keuzen. Net zoals het bij hulpverleners niet zo zeer gaat om de therapiekeuze in een specifiek geval maar om patronen in medisch handelen, gaat het aan de kant van patiënten om patronen van medische consumptie. De uitkomsten van de interactie tussen hulpverleners en patiënten moeten dan worden getransformeerd naar hogere aggregatie-niveaus. In figuur 3 zijn geen rechtstreekse pijlen getrokken tussen restricties enerzijds en uitkomsten anderzijds op hogere niveaus, zoals tussen 'institutionele structuur, aanbod-structuur' en 'verschillen tussen gezondheidszorgsystemen' (bijvoorbeeld in termen van de kosten van de gezondheidszorg). Zo wordt in de literatuur wel een relatie verondersteld tussen de positie van huisartsen in gezondheidszorgsystemen (een positie als verwijzer naar meer gespecialiseerde zorg) en de kosten van gezondheidszorgsystemen (Klein 1995:163). Om het mechanisme achter deze relatie (die eventueel empirisch zou kunnen worden gevonden) te begrijpen is het namelijk nodig om modelmatige aannamen te maken over hetgeen zich op micro-niveau afspeelt (Wippler & Lindenberg 1987, Groenewegen 1992). In dit geval zijn brugassumpties (van macro-niveau naar micro-niveau) nodig over de invloed van institutionele regels met betrekking tot verwijzing, rechtstreekse toegankelijkheid van specialisten en ziekenhuizen en de vergoeding door verzekeraars op

het gedrag van huisartsen en patiënten. Daarnaast is een transformatie nodig van de uitkomsten van het gedrag van huisartsen en patiënten naar kosten van de gezondheidszorg.

5. Slot

In dit artikel is een schets gegeven van de manier waarop de methode van de sociologische modelbouw kan worden toegepast in de medische sociologie. Het is de illustratie van een heuristiek ofwel een plan van aanpak voor de verklaring van verschijnselen op het gebied van gezondheid en gezondheidszorg. In de sociologische modelbouw wordt uitgegaan van het adagium 'zo eenvoudig als mogelijk, zo complex als nodig' (Lindenberg 1983). De benodigde complexiteit hangt af van de aard van de te verklaren verschijnselen. Bij sommige probleemstellingen, zoals op het gebied van de geografische spreiding van huisartsen, kan met eenvoudige modellen worden volstaan, in andere gevallen, zoals op het gebied van therapietrouw ('compliance'), zijn complexere modellen nodig waarin de interactie tussen hulpverleners en patiënten centraal staat.

De aandacht in de medische sociologie is niet gericht op het verklaren of voorspellen van individuele reacties van mensen, maar meer op gedragspatronen van categorieën mensen die zich in dezelfde of vergelijkbare structurele omstandigheden bevinden. Daarom kan de theorie van het gedrag van mensen die als element van de sociologische modelbouw wordt gebruikt, eenvoudig zijn: doelgericht handelende mensen die een beperkt aantal uiteindelijke doelen nastreven die voor iedereen gelijk zijn. Hoe de uiteindelijke doelen vertaald moeten worden naar instrumentele doelen die situatie-specifiek zijn, hangt af van het verschijnsel dat men wil verklaren. In dit artikel zijn daarvan voorbeelden gegeven op het gebied van het gedrag van hulpverleners, waarbij de aard van het te verklaren verschijnsel en de specificatie van doelstellingen en van relevante omstandigheden systematisch variëren. Een stap ingewikkelder is het als de interactie tussen hulpverleners en patiënten centraal wordt gesteld. Dat veronderstelt dat ook de kant van het gedrag van patiënten goed is uitgewerkt, met oog voor de invloed van de situatie van het hulpverlener-patiënt contact, van de sociale context van patiënten en van de bredere context van het gezondheidszorgsysteem. Ondanks het feit dat die uitwerking nog niet systematisch is gemaakt, is de potentie van de aanpak van sociologische modelbouw aangegeven door een analyse van de onderscheiden reacties van patiënten op uiteenlopende verwachtingen over het contact en over het gedrag van hulpverleners. Ten slotte dienen via transformaties de gevolgen onderzocht te worden van de keuzes van hulpverleners en patiënten voor het tot stand komen van patronen in medisch handelen en medische consumptie.

Sociologische modelbouw kan worden beschouwd als heuristiek voor de specificatie van de stappen tussen een heel algemene theorie van menselijk gedrag en de verklaring van een specifiek verschijnsel op het gebied van gezondheid en gezondheidszorg. Door de stapsgewijze aanpak van eenvoudig naar meer complex is het mogelijk om goed zicht te houden op de mechanismen waardoor de verschijnselen die men wil verklaren tot stand komen. Daardoor kan het toegepaste karakter van medische sociologie meer inhoud krijgen en verder gaan dan de toepassing van methodologische verworvenheden.

Ten slotte worden door de toepassing van theoretische inzichten ook de mogelijkheden vergroot om gerichte aanbevelingen voor de oplossing van praktische problemen te doen. Het uiteindelijke doel van op toepassing gericht onderzoek is dat de resultaten bruikbaar zijn voor de oplossing van het probleem in de maatschappelijke sector van de gezondheidszorg.

waarop de vraagstelling betrekking heeft (zie figuur 1). Bij de voorbereiding van beleid en bij de analyse van de onbedoelde gevolgen van beleidsmaatregelen gaat het om de voorspelling van gevolgen van te nemen of genomen maatregelen. Die kunnen niet worden afgeleid uit beschrijvend onderzoek. Daarmee is niet gezegd dat de resultaten van empirisch onderzoek waarin algemene theorieën worden toegepast ook altijd hun weg vinden naar het beleid. Daarvoor is meer nodig: "Het voor concreet beleid relevante potentieel van theoretisch opgezet empirisch onderzoek blijft vaak onbenut, omdat onderzoekers niet de tijd en moeite nemen hun bevindingen uit een theoretische taal terug te vertalen naar een beleidskringen gangbare taal" (Wippler 1986: 247).

Literatuur

- Aakster, C.W.; Kuiper, G.; Groothoff, J.W. (1991). *Medische sociologie: een algemene inleiding in de toegepaste sociologie op het gebied van de Nederlandse gezondheidszorg*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Andersen, T.F.; Mooney, G. (Eds.). (1990). *The challenges of medical practice variations*. London: MacMillan Press.
- Ben Sira, Z. (1986). *Stress, disease and primary medical care*. Aldershot: Avebury.
- Bensing, J.M. (1991). *Doctor-patient communication and the quality of care*. Utrecht: NIVEL.
- Boudon, R. (1981). *De logica van het sociale: een inleiding tot sociologisch denken*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Boulton, M.; Tuckett, D.; Olson, C.; Williams, A. (1986). Social class and the general practice consultation. *Sociology of Health and Illness* 8: pp. 325-350.
- Calnan, M.; Groenewegen, P.P.; Hutten, J.B.F. (1992). Professional reimbursement and management of time in general practice: an international comparison. *Social Science and Medicine* 35: pp. 209-216.
- Cancrinus-Matthijssse, A.M. (1995). *Tussen hulpverlening en ondernemerschap: beroepsuitoefening en taakopvattingen van openbare apothekers in een aantal West-Europese landen*. Amsterdam: Thesis.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Delnoij, D.M.J. (1994). *Physicians' payment systems and cost containment*. Utrecht: NIVEL.
- Domenighetti, G.; Casabianca, A.; Gutzwiller, F.; Martinoli, S. (1993). Revisiting the most informed consumer of surgical services: the physician-patient. *International Journal of Technology Assessment in Health Care* 9: pp. 505-513.
- Doorslaer, E.K.A. van. (1987). *Health, knowledge and the demand for medical care: an econometric analysis*. Maastricht: Proefschrift, Rijksuniversiteit Limburg.
- Evans, R.G. (1984). *Strained mercy: the economics of Canadian health care*. Toronto: Butterworth.
- Flierman, H.A. (1991). *Changing the payment system of general practitioners*. Utrecht: NIVEL.
- Freidson, E. (1970). *Profession of medicine: a study in the sociology of applied knowledge*. New York: Harper & Row.
- Gillon, R. (1988). Ethics, economics and general practice. Mooney, G.; McGuire, A. (Eds.), *Medical ethics and economics in health care*. Oxford: Oxford University Press.
- Groenewegen, P.P.; Hutten, J.B.F. (1995). The influence of supply-related characteristics on general practitioners' workload. *Social Science and Medicine* 40: pp. 349-358.
- Groenewegen, P.P.; Zee, J. van der (1983). Spreiding van huisartsen en tandartsen over Nederland; gelijke doelstellingen, verschillende regels. *Gezondheid en Samenleving* 4: pp. 99-109.
- Groenewegen, P.P. (1985). *Locatiekeuze en huisartsendichtheid; een verklaring van regionale verschillen en veranderingen*. Utrecht: NIVEL.
- Groenewegen, P.P. (1992). Micro-macro vraagstukken: problemen en oplossingen in de sociologie en de sociale geografie. Groenewegen, P.P.; Huigen, P.P.P. (Red.), *Micro-macro vraagstukken in de sociologie en de sociale geografie*. Utrecht: Nederlandse Geografische Studies.
- Groenewegen, P.P.; Bensing, J.M. (1995). Maatschappelijke kwaliteit van gezondheidszorgonderzoek. *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg* 73: pp. 245-249.

- Groenewegen, P.P.; Bensing, J.M.; Bosman, J.M. (1994). Een inventarisatie van gezondheidszorgonderzoek in Nederland. Raad voor Gezondheidsonderzoek. *Advies gezondheidszorgonderzoek*. Rijswijk: RGO.
- Groenewegen, P.P. (1992). *Herstructurering van de gezondheidszorg: van imperfecte planning naar een imperfecte markt?* Utrecht: NIVEL.
- Grossman, M. (1972). On the concept of health capital and the demand for health. *Journal of Political Economy* 80: pp. 223-255.
- Hart, J.T. (1971). The inverse care law. *Lancet* 1: pp. 405-412.
- Hingstman, L.; Boon, H. (1989). Regional dispersion of independent professionals in primary health care. *Social Science and Medicine* 28: pp. 121-129.
- Joosten, J. (1995). *De invloed van klasse, status en burgerschap op subjectieve gezondheid*. Maastricht: Rijksuniversiteit Limburg.
- Klein, R. (1995). *The new politics of the NHS*. London: Longman.
- Kortenhoeven, D. (1990). *Vrouwelijke artsen en vestiging als huisarts: een verklaring van verschillen in vestiging tussen vrouwelijke en mannelijke huisartsen*. Houten: Bohn Scheltema & Holkema.
- Kortenhoeven, D.; Doorne-Huiskes, A. van; Groenewegen, P.P.; Maas, I. (1988). Vestiging van vrouwelijke huisartsen; een theoretisch model ter verklaring van verschillen in zelfstandige vestiging tussen mannen en vrouwen. *Mens en Maatschappij* 63: pp. 24-43.
- Lindenberg, S. (1991). Social approval, fertility and female labour market behaviour. Siegers, J.J.; Jong Gierveld, J. de; Imhoff, E. van (Red.), *Female labour market behaviour and fertility: a rational choice approach*. Berlijn: Springer Verlag.
- Lindenberg, S. (1983). Afbeelden en verklaren met modellen in de sociologie. Lindenberg, S.; Stokman, F.N. (Red.), *Modellen in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Mooney, G.; Ryan, M. (1993). Agency in health care: getting beyond first principles. *Journal of Health Economics* 12: pp. 125-135.
- Mootz, M. (1978). Ziekenfondslidmaatschap en het raadplegen van de huisarts. *Medisch Contact* 33: pp. 1465-1468.
- Persoon, J.M.G. (1975). *Veranderingen in de patiënt-huisartsrelatie*. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt.
- Snijders, T.A.B. (1993). *Gissen en mikken*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Steen, J.J. van der (1987). *Terugkomtrouw in de huisartspraktijk*. Leiden: Proefschrift, Rijksuniversiteit Leiden.
- Stone, D.A. (1979). Diagnosis and the dole: the function of illness in American distributive policies. *Journal of Health Policy, Politics and Law* 4: pp. 507-521.
- Swaan, A. de (1982). Uitgaansbeperkingen en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. Swaan, A. de, *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de (1990). *Zorg en de staat: welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Thomas, K.; Nicholl, J.; Coleman, P. (1995). Assessing the outcome of making it easier for patients to change general practitioner: practice characteristics associated with patient movements. *British Journal of General Practice* 45: pp. 581-586.
- Tijhuis, M.A.R. (1994). *Social networks and health*. Utrecht: NIVEL.
- Ultee, W.; Arts, W.; Flap, H. (1992). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Uunk, W.J.G.; Groenewegen, P.P.; Dekker, J. (1992). Verwijzingen van huisartsen naar fysiotherapeuten: een verklaring en analyse van verschillen tussen huisartsen. *Mens en Maatschappij* 67: pp. 389-411.
- Verbeek-Heida, P. (1992). *De eigen wijsheid van de patiënt: alledaagse overwegingen bij geneesmiddelengebruik*. Amsterdam: Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Voort, H. van der; Grundmeijer, H.G.L.M.; Hendrick, J.M.A. (1995). NHG-NIPO-enquête 'Huisarts en zinvol handelen'. *Huisarts en Wetenschap* 38: pp. 351-354.
- Vos, H. de (1981). *Verklaring en interpretatie in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Westert, G.P. (1992). *Variation in use of hospital care: an empirical and theoretical analysis of differences in the duration of hospital stay*. Assen: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1986). Sociologische theorievorming, medisch-sociologisch onderzoek en beleid. *Gezondheid en Samenleving* 7: pp. 244-248.
- Wippler, R.; Lindenberg, S. (1987). Collective phenomena and rational choice. Alexander, J. e.a. (Eds.), *The micro-macro link*. Berkeley: University of California Press.

Onderpanden onder condities van onvolledige informatie

Werner Raub
Jeroen Weesie*

In deze bijdrage onderzoeken we de vraag hoe actoren die zich in hun relatie voor vertrouwensproblemen gesteld zien, deze problemen oplossen. In een vertrouwensprobleem is het geven en honoreren van vertrouwen voor de actoren aantrekkelijker dan een situatie waarin geen vertrouwen tot stand komt. Het geven van vertrouwen is echter allesbehalve vanzelfsprekend, omdat er mogelijkheden en prikkels aanwezig kunnen zijn om vertrouwen te misbruiken. We laten zien hoe vertrouwensproblemen kunnen worden opgelost door het geven van een *onderpand*.

In paragraaf 1 geven we een samenvatting van eerder onderzoek. Kenmerkend voor dat onderzoek is de aanname dat een actor die vertrouwen krijgt zowel prikkels als mogelijkheden heeft om vertrouwen te misbruiken en in die zin 'onbetrouwbaar' is. Bovendien wordt volledige informatie van de betrokken actoren aangenomen. In het bijzonder wordt verondersteld dat degene die vertrouwen geeft weet dat de partner de mogelijkheid heeft om vertrouwen te misbruiken en weet hoe groot de prikkels daarvoor zijn. In zo'n situatie kan een onderpand vertrouwen genereren door de prikkels tot misbruik van vertrouwen weg te nemen. We zeggen dan dat het onderpand een *bindend* effect heeft.

In paragraaf 2 wordt een complexer en realistischer scenario geanalyseerd. Theorievorming omtrent vertrouwensproblemen en hun oplossing door onderpanden wordt verfijnd door implicaties van twee nieuwe aannamen te onderzoeken. Ten eerste wordt aangenomen dat niet iedere actor mogelijkheden en prikkels heeft om vertrouwen te misbruiken: er zijn zowel 'onbetrouwbare' als 'betrouwbare' partners. Ten tweede—en daar ligt natuurlijk ook het probleem—weet de degene die overweegt of hij vertrouwen zal geven niet of hij met een betrouwbare of onbetrouwbare partner te maken heeft. We beschouwen dus een situatie met onvolledige informatie en in dit opzicht beperkte rationaliteit. In zo'n situatie dient een onderpand niet slechts ter bestrijding van prikkels om vertrouwen te misbruiken. Een onderpand kan nu tevens een *signaal* vormen of de partner betrouwbaar is. We specificeren voorwaarden waaronder onderpanden een dergelijk 'signalerend' effect hebben.

In eerder onderzoek naar vertrouwensproblemen is soms gespeculeerd dat *vertrouwen* slechts stapsgewijs wordt *opgebouwd*, maar in het geval van misbruik snel weer wordt afgebroken. In paragraaf 3 wordt het eerste deel van deze intuïtie onderbouwd. Daartoe wordt het scenario uit paragraaf 2 opnieuw uitgebreid. We specificeren vervolgens de

* Werner Raub (1953) is hoogleraar sociologie aan de Universität Erlangen-Nürnberg. Jeroen Weesie (1958) is als universitair hoofddocent verbonden aan de Universiteit Utrecht. Met dank aan Pawel Mlicki voor suggesties in verband met paragraaf 3 van dit hoofdstuk, aan Chris Snijders voor discussies over de signalerende functie van onderpanden, en aan Frits Tazelaar. Het onderzoek dat aan deze bijdrage ten grondslag ligt wordt gesubsidieerd door NWO (PGS 50-370).

voorwaarden waaronder onderpanden met een signalerend effect er inderdaad toe leiden dat vertrouwen in nieuwe situaties makkelijker tot stand komt.

Dit hoofdstuk sluit in twee opzichten aan bij het werk van Reinhard Wippler. Ten eerste programmatisch: we presenteren een bijdrage aan de structureel-individualistische sociologie, gebruiken daarbij een variant van rationele keuze als gedragstheorie, namelijk speltheorie, en passen systematisch de methode van afnemende abstractie toe. Dit is het programma van de theoretische sociologie waar Wippler (zie o.a. 1985) voor staat. Ten tweede inhoudelijk: vertrouwensproblemen zijn typische voorbeelden van sociale situaties met twee actoren waarbij coöperatie bedreigd wordt door prikkels en mogelijkheden voor opportunistisch gedrag. Wipplers (zie o.a. 1983) bijdragen over oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties betreffen voorbeelden van soortgelijke situaties met meer dan twee actoren. Wippler reconstrueert oligarchiseringsprocessen als resultaat van problemen bij de productie van collectieve goederen. Hij besteedt vervolgens (Wippler 1983: 51-54) uitvoerig aandacht aan oligarchie-beperkende omstandigheden, bijvoorbeeld institutionele randvoorwaarden zoals de aanwezigheid van een georganiseerde interne oppositie. We zullen zien dat in verband met coöperatie-problemen tussen twee actoren de beschikbaarheid van onderpanden een institutionele randvoorwaarde is die een soortgelijke rol voor het tot stand komen en stabiliseren van coöperatie kan vervullen. In onderzoek naar coöperatie-problemen tussen twee of meer actoren gaat het steeds om de specificatie van condities voor het optreden respectievelijk het vermijden van 'perverse' collectieve effecten van individueel-rationeel gedrag. Deze bijdrage sluit daarmee ook aan bij Wipplers (zie o.a. 1978) belangstelling voor de analyse van onbedoelde collectieve gevolgen van doelgerichte individuele handelingen. Coöperatie-problemen tussen twee partijen, zoals in het Gevangenendilemma, alsmede coöperatie-problemen in grotere groepen, zoals bij de productie van collectieve goederen, stelt Wippler (1978: 162-165) als paradigmatische voorbeelden van onbedoelde en voor de betrokken actoren nadelige collectieve gevolgen van individueel-rationeel gedrag aan de orde.⁽¹⁾

1. Vertrouwen via onderpanden

We modelleren eenvoudige vertrouwensrelaties (in de zin van Coleman 1990: hoofdstuk 5) met behulp van een door Dasgupta (1988: 59-61) en Kreps (1990: 100-101) geïntroduceerd vertrouwensspel Γ . Dit spel interpreteren we vervolgens als een principaal-agent probleem (zie bijvoorbeeld Rasmusen 1994: deel II en Hendrikse 1993).

1.1 Modelleren van vertrouwensproblemen

Het vertrouwensspel Γ wordt door twee spelers gespeeld. Speler 1 zullen we als *principaal* aanduiden, speler 2 als *agent*. De spelers nemen hun beslissingen sequentieel. Eerst is de principaal aan zet. Hij moet beslissen of hij de agent vertrouwt of niet vertrouwt. We noteren het geven van vertrouwen als C_1 ('C' voor 'coöperatie') en het niet geven van vertrouwen met D_1 ('D' voor 'defectie'). Het spel eindigt als geen vertrouwen gegeven wordt. Indien vertrouwen wel gegeven wordt, is de agent aan zet. Hij moet dan kiezen tussen het honoreren en het misbruiken van vertrouwen. We noteren het honoreren van vertrouwen als C_2 en het misbruiken van vertrouwen als D_2 . Nadat de agent zijn keuze heeft gemaakt, eindigt het spel.

De reden waarom Γ een vertrouwensprobleem representeert wordt duidelijk als we naar de voorkeuren van de twee spelers over de drie mogelijke uitkomsten kijken. Zoals Coleman (1990: 98-99) beweert, is een typisch kenmerk van vertrouwensrelaties dat aan het geven van vertrouwen een risico verbonden is. Vergeleken met de situatie waarbij vertrouwen niet tot stand komt, is de principaal beter af indien vertrouwen gegeven en gehonoreerd wordt, maar slechter af indien vertrouwen gegeven en misbruikt wordt. Voor de principaal is dus de uitkomst (C, C_2) waarbij vertrouwen gegeven en gehonoreerd wordt beter dan de uitkomst (D_1) waarbij geen vertrouwen tot stand komt en deze weer beter dan de uitkomst (C, D_2) waarbij gegeven vertrouwen misbruikt wordt. Anderzijds heeft de agent (althans vaak) prikkels om vertrouwen te misbruiken, terwijl de situatie waarbij vertrouwen gegeven en gehonoreerd wordt ook voor hem beter is dan wanneer geen vertrouwen tot stand komt. We nemen we dus aan dat (C, D_2) voor de agent beter is dan (C, C_2) en dit weer beter dan (D_1) . We representeren de voorkeuren van de spelers door (kardinale) nutsfuncties U_i ($i = 1, 2$). In (1a) en (1b) vatten we onze aannamen over de voorkeuren van de spelers samen en introduceren tegelijkertijd enige aanvullende notatie:

$$(1a) \quad U_1(C, C_2) = R_1 > U_1(D_1) = P_1 > U_1(C, D_2) = S_1,$$

$$(1b) \quad U_2(C, D_2) = T_2 > U_2(C, C_1) = R_2 > U_2(D_1) = P_2.$$

We nemen aan dat de spelers over de geschetste structuur van het spel geïnformeerd zijn, dat de spelers van elkaar weten dat de ander over deze informatie beschikt, enz. De structuur van Γ is dus 'common knowledge' (Rasmusen 1994: 44). Daarnaast nemen we aan dat Γ als een niet-coöperatief spel gespeeld wordt: de spelers kunnen dus geen bindende afspraken maken of bindende eenzijdige verplichtingen aangaan die niet expliciet als 'zetten' in de structuur van het spel gemodelleerd zijn.^[2] De aanname, dat de structuur van het spel common knowledge is en dat het spel niet-coöperatief gespeeld wordt, hanteren we voor alle spelen die we in deze bijdrage onderzoeken.

Onder de genoemde aannamen kent Γ een uniek en deelspel perfect Nash evenwicht (in de zin van Selten 1965: voor elke situatie die zich in de loop van het spel kan voordoen, maximaliseert de strategie van elke speler de uitbetaling aan die speler, gegeven de strategie van de partner) waarbij de principaal geen vertrouwen geeft (D_1) terwijl de agent gegeven vertrouwen zou misbruiken (D_2). Dit evenwicht is Pareto-suboptimaal, omdat beide spelers beter af zijn indien vertrouwen gegeven en gehonoreerd wordt. Door de sequentiële structuur van het spel en de eenzijdige prikkels en mogelijkheden voor de agent om vertrouwen te misbruiken, is het geven en honoreren van vertrouwen echter geen uitkomst van individueel-rationeel (evenwichts-)gedrag. Individueel-rationeel gedrag leidt daardoor in het vertrouwensspel tot een 'pervers effect' (Boudon 1977). Gegeven de voorkeuren van de principaal en de agent is het misbruik maken van vertrouwen een typische vorm van 'opportunisme' in de zin van Williamson (1985: 47). De principaal beschermt zich tegen opportunisme van de agent door geen vertrouwen te geven.^[3]

Als voorbeeld van een vertrouwensspel beschouwen we een principaal-agent probleem in verband met de arbeidsmarkt voor professionals. De principaal is een advocatenkantoor en de agent is een veelbelovende medewerker die net bij de organisatie in dienst is getreden. De nieuwe medewerker is een specialist in 'recht en informatica', een belangrijk terrein voor de toekomst waarop het kantoor zich tot nu toe niet begeven heeft. Hij stelt voor om dit specialisme binnen het kantoor verder te ontwikkelen. In zo'n situatie moet het

advocatenkantoor een keuze maken om al (C_1) dan niet (D_1) vertrouwen aan de nieuwe medewerker te geven, door al dan niet bepaalde investeringen te doen die grotendeels relatie-specifiek zijn. Het inhuren van de nieuwe medewerker kan bijvoorbeeld aanleiding zijn om de organisatie aan de expertise van de nieuwe medewerker aan te passen, hem junior-medewerkers ter beschikking te stellen, etc. Dergelijke investeringen moeten echter grotendeels worden afgeschreven als de senior-medewerker weer vertrekt.

Indien het advocatenkantoor de nieuwe medewerker vertrouwen geeft en investeringen doet, moet de medewerker beslissen of hij het vertrouwen honoreert (C_2) en voldoende lang bij het kantoor blijft of het vertrouwen misbruikt (D_2), zijn benoeming als 'springplank' beschouwt en deze binnenkort voor een nog betere positie bij een ander kantoor inruilt. Mocht het inderdaad om een veelbelovende medewerker gaan, dan is de veronderstelling dat hij over een dergelijke exit-optie beschikt beslist niet uit de lucht gegrepen.

Met betrekking tot de voorkeuren van het advocatenkantoor is het aannemelijk dat de situatie waarin vertrouwen gegeven en gehonoreerd wordt (C_1, C_2) aantrekkelijker is dan de situatie waarbij geen vertrouwen gegeven wordt (D_1). Men zou de bedoelde investeringen anders helemaal niet in overweging nemen. Anderzijds zal voor de organisatie de situatie waarbij vertrouwen misbruikt wordt (C_1, D_2) minder aantrekkelijk zijn dan de situatie zonder vertrouwen (D_1), indien de nodige investeringen voldoende groot en in voldoende mate relatie-specifiek zijn. Als we tenslotte de voorkeuren van de medewerker beschouwen, dan zal hij, mits hij blijft, van de investeringen van het advocatenkantoor kunnen profiteren, zodat inderdaad ook voor hem gehonoreerd vertrouwen (C_1, C_2) beter is dan geen vertrouwen (D_1). Anderzijds is een typisch gevolg van de door het kantoor ter beschikking gestelde scholing dat zijn 'marktwaarde' elders stijgt, zodat de uitkomst waarbij hij het vertrouwen misbruikt (C_1, D_2) voor hem het meest attractief is.

1.2 Onderpanden als oplossing van vertrouwensproblemen

In een vertrouwensrelatie zoals deze tot nu toe gemodelleerd werd, ontstaat een probleem, zowel voor de principaal als voor de agent. Beiden hebben nadeel van het niet tot stand komen van vertrouwen. We stellen nu de vraag naar de voorwaarden waaronder een rationele principaal en een rationele agent in staat zullen zijn hun vertrouwensprobleem op te lossen. We beschouwen dus het genereren en stabiliseren van vertrouwen alsmede het honoreren van vertrouwen als explanandum.^[4]

Conditie voor het genereren en stabiliseren van vertrouwen hangen af van de inbedding van een vertrouwensrelatie in een sociale context (Raub & Weesie 1992). We richten ons op een specifieke conditie voor de oplossing van vertrouwensproblemen, namelijk de beschikbaarheid van een onderpand.^[5] We dragen daarmee bij aan een institutionele analyse (zie voor het volgende Weesie & Raub 1996: 3-5). Instituten kunnen in een brede zin beschouwd worden als restricties die zelf uitkomsten van handelingen zijn en die de prikkels structureren waarmee actoren in hun sociale relaties geconfronteerd worden (zie o.a. North 1990: hoofdstuk 1). We beschouwen een institutionele context die voor de agent de mogelijkheid biedt om vooraf, dus vóórdat de principaal beslist al dan niet vertrouwen te geven, een onderpand in te zetten dat verloren gaat als hij vertrouwen misbruikt. Het geven van een onderpand is een 'strategische zet' (Schelling 1960): Indien het onderpand voor de agent voldoende waarde heeft verandert het onderpand de prikkels om vertrouwen te misbruiken. Door het onderpand te geven kan de agent een 'commitment' aangaan. Het kan

een waarborg voor de principaal vormen, dat de agent gegeven vertrouwen zal honoreren. De context met een onderpand-optie is in het volgende een randvoorwaarde. De onderpand-optie zelf kan als een vorm van 'institutioneel kapitaal' beschouwd worden. Door van dit kapitaal gebruik te maken, scheppen actoren hun private instituties of - in de woorden van Coleman (1990) - hun 'geconstrueerde sociale omgevingen', die het geven en honoreren van vertrouwen bevorderen. De private instituties zelf zijn endogeen, in die zin dat we condities specificeren waaronder ze een uitkomst van individueel-rationeel (evenwichts-)gedrag zijn (zie Schotter 1981 en Calvert 1992 voor het onderscheid tussen instituties als restricties en als uitkomsten van evenwichtsgedrag). We nemen dus niet aan dat een agent door een externe instantie *gedwongen* wordt om zich door een onderpand te binden. We richten ons op de 'diepere' vraag naar condities waaronder een agent vrijwillig en zonder externe dwang een onderpand geeft.

Om condities voor het geven van een onderpand en het genereren en stabiliseren van vertrouwen door een onderpand te kunnen analyseren, introduceren we als uitbreiding van het vertrouwensspel Γ een onderpand-spel Γ^* . In Γ^* is de eerste zet aan de agent. Hij moet beslissen om al dan niet een onderpand te geven. Het geven van een onderpand ('hostage') noteren we met H^+ . Met H^- noteren we dat de agent geen onderpand geeft. Daarna wordt de principaal over de beslissing van de agent geïnformeerd. Vervolgens wordt het vertrouwensspel Γ gespeeld. De principaal moet dan weer eerst beslissen om al dan niet vertrouwen te geven. Indien hij vertrouwen geeft, moet de agent beslissen of hij vertrouwen al dan niet honoreert. Op het moment dat de principaal moet kiezen of hij vertrouwen geeft, weet hij of de agent een onderpand gegeven heeft. De principaal kan het geven van vertrouwen er dus van laten afhangen of de agent al dan niet een onderpand gegeven heeft.

We nemen aan dat de agent zijn onderpand dan en slechts dan verliest indien hij het aan het begin van het spel geeft, vervolgens vertrouwen krijgt, en dit gegeven vertrouwen daarna misbruikt. Indien het onderpand verloren gaat, wordt het *niet* aan de principaal gegeven. We richten ons dus in het volgende uitsluitend op de effecten van het geven van een onderpand voor de uitbetalingen van de agent en verwaarlozen situaties waarbij onderpanden na opportunistisch gedrag aan het slachtoffer van dat gedrag gegeven worden en daardoor een *compenserende* functie krijgen (zie Raub & Keren 1993, Weesie & Raub 1996 en Snijders 1996 voor het theoretische en empirische belang van deze compenserende functie). De uitbetalingen aan de principaal in Γ^* hangen niet af van de onderpand-beslissing van de agent maar uitsluitend van het gedrag in het volgende vertrouwensspel Γ . De uitbetaling aan de agent in Γ^* hangt natuurlijk wel af van zijn beslissing met betrekking tot het geven van een onderpand. We nemen aan dat het onderpand voor de agent een waarde $K \geq 0$ heeft. Verder nemen we aan dat het geven van een onderpand voor de agent met (transactie-) kosten $\tau \geq 0$ verbonden is. Deze kosten ontstaan indien hij beslist een onderpand te geven en ze zijn onafhankelijk van het verdere verloop van Γ^* . De agent betaalt transactiekosten dus niet slechts dan indien hij zijn onderpand verliest (immers, dan waren de transactiekosten een gewoon onderdeel van de waarde K van het onderpand), maar ook indien na het geven van een onderpand geen vertrouwen gegeven wordt of vertrouwen gehonoreerd wordt. Over de uitbetaling aan de agent aan het einde van Γ^* nemen we aan dat ze additief is in zijn uitbetaling aan het einde van het corresponderende vertrouwensspel Γ , in eventuele transactiekosten τ en in de waarde K van een eventueel verloren onderpand. Volgens deze karakterisering is de uitbetaling aan de agent dus $T_2 - K - \tau$ als hij een onderpand geeft en vervolgens het gegeven vertrouwen misbruikt, $R_2 - \tau$ als hij een onderpand geeft en

vervolgens het gegeven vertrouwen honoreert en P_2 als hij geen onderpand en de principaal geen vertrouwen geeft.

De eerste stelling geeft een voldoende voorwaarde voor het geven van een onderpand en het geven en honoreren van vertrouwen door een rationele agent en principaal.

Stelling 1 - Vertrouwen via onderpanden (Weesie & Raub 1996) *Γ^* kent een deelspel perfect evenwicht zodat een onderpand gegeven, vertrouwen gegeven en vertrouwen gehonoreerd wordt, indien*

$$(2a) \quad K > T_2 - R_2 \text{ en}$$

$$(2b) \quad \tau < R_2 - P_2.$$

Deze eenvoudige stelling bevestigt de intuïtie dat het onder bepaalde voorwaarden voor de agent individueel-rationeel is om vrijwillig een onderpand te geven en dat het onderpand voor de principaal een voldoende waarborg kan zijn om vertrouwen te geven. Dit is het geval indien het onderpand voor de agent voldoende waardevol is om na het geven ervan prikkels te hebben voor het honoreren van vertrouwen, mocht hij dit vertrouwen krijgen. Het onderpand moet dus 'bindend' zijn. De kritieke waarde voor K zijn daarbij de kosten $T_2 - R_2$ van het honoreren van vertrouwen voor de agent. Bovendien moeten de transactiekosten verbonden aan het gebruik van het onderpand-mechanisme, voldoende klein zijn. De kritieke waarde van τ is de efficiëntie-winst $R_2 - P_2$ die het geven en honoreren van vertrouwen in vergelijking met de situatie zonder vertrouwen oplevert. We merken op dat het evenwicht waarbij door het geven van een onderpand vertrouwen tot stand komt en gehonoreerd wordt een Pareto-verbetering vormt in vergelijking met het 'geen vertrouwen-evenwicht' in het oorspronkelijke vertrouwensspel Γ . Pareto-optimaliteit geldt echter alleen als er geen transactiekosten verbonden zijn aan het gebruik van het onderpand-mechanisme ($\tau = 0$).

We merken verder op dat de evenwichts-strategieën volgens stelling 1 'voorwaardelijk' zijn in de zin dat beide spelers hun gedrag afhankelijk maken van het gedrag van de andere speler. De evenwichts-strategie van de principaal maakt het geven van vertrouwen inderdaad afhankelijk van een eerder gegeven onderpand van de agent. De evenwichts-strategie van de principaal kan als een stilzwijgende belofte worden geïnterpreteerd om na het geven van een onderpand zelf vertrouwen te geven, alsmede als een stilzwijgende dreiging om geen vertrouwen te geven indien de agent afziet van het geven van een onderpand. Omgekeerd kan de evenwichts-strategie van de agent als een stilzwijgende belofte beschouwd worden om het vertrouwen van de principaal na het geven van een onderpand niet te misbruiken. De 'deelspel perfectie' van het evenwicht garandeert de geloofwaardigheid van de beloftes en dreigingen van beide spelers.

Onze analyse laat zien dat 'onbetrouwbaarheid' van een agent een dubbele betekenis kan hebben. 'Onbetrouwbaarheid' betekent enerzijds dat de agent in het onderliggende vertrouwensspel Γ mogelijkheden en prikkels heeft om vertrouwen te misbruiken, omdat hij tussen C_2 en D_2 kan kiezen en omdat $T_2 > R_2$. 'Onbetrouwbaarheid' is in dit verband een uitspraak over de *structuur van de interactie-situatie* voor de agent. 'Onbetrouwbaarheid' kan daarnaast betekenen dat de agent gegeven vertrouwen van de principaal feitelijk misbruikt: de agent kiest D_2 . In deze zin is 'onbetrouwbaarheid' een uitspraak over het feitelijke *gedrag* van de agent. Stelling 1 toont aan dat een agent die 'onbetrouwbaar' is in de eerste zin, wel degelijk 'betrouwbaar' kan zijn in de tweede zin, omdat hij feitelijk

vertrouwen honoreert. In het volgende bedoelen we met 'onbetrouwbaarheid' steeds uitsluitend *de aanwezigheid van mogelijkheden en prikkels voor opportunistisch gedrag en niet* per se dat de agent ook feitelijk toegeeft aan deze verleidingen.

Laten we nu weer naar ons voorbeeld kijken: de interactie-situatie tussen het advocatenkantoor en de nieuwe medewerker die zich op 'recht en informatica' wil toeleggen. Hoe kan de medewerker een onderpand geven dat voor het advocatenkantoor voldoende garantie biedt voor een redelijk duurzaam verblijf en op die manier 'armslag' door investeringen van de organisatie verkrijgen? Een typisch voorbeeld is dat de medewerker een woning koopt in de buurt van zijn nieuwe werkkring. Het geven van zo'n onderpand is met aanzienlijke (transactie-)kosten verbonden. Daartoe behoren de financiële kosten voor een makelaar en een notaris, de kosten om de nieuwe woning op te knappen en in te richten, verhuiskosten, maar vooral ook sociale kosten door het verbreken van relaties van de nieuwe medewerker en zijn eventuele partner die aan de oude woonplaats gebonden zijn. Tenslotte ontstaan kosten in die zin dat de medewerker zijn onderhandelingspositie in verband met een eventuele concurrerende aanbieding elders ondermijnt. Anderzijds werkt een verhuizing duidelijk als onderpand, omdat voor de medewerker bij vroegtijdig vertrek opnieuw kosten van hetzelfde type als de bovengenoemde transactiekosten ontstaan, die aanvaarding van een benoeming elders minder aantrekkelijk maken. Werkgevers spelen hier tot op zekere hoogte op in. Zo vergoeden werkgevers bijvoorbeeld vaak verhuiskosten en verminderen op die manier voor de werknemer de transactiekosten voor het geven van het onderpand. Anderzijds vervalt de vergoeding van verhuiskosten bij vroegtijdig vertrek waardoor de waarde van het onderpand voor de werknemer toeneemt.

Het voorbeeld laat een aantal interessante aspecten in verband met onderpanden als een mechanisme van coöperatie zien. Ten eerste is duidelijk dat onderpanden 'informeel' gegeven kunnen worden. Het is niet noodzakelijk om op contractuele constructies terug te vallen. In ons voorbeeld zou een contract tussen werkgever en werknemer waarin vastgelegd is dat de werknemer binnen een bepaalde periode niet mag vertrekken juridisch niet geldig en afdwingbaar zijn. De verhuizing is een informele, niet-contractuele manier om een onderpand te geven. Ten tweede laat het voorbeeld zien dat onderpanden zonder tussenkomst van derde partijen gegeven kunnen worden. Er is in ons voorbeeld geen derde partij zoals een overheid, een makelaar, een notaris of een ander soort tussenpersoon aanwezig of nodig die het onderpand 'beheert'. Ten derde toont het voorbeeld aan dat ook bij afwezigheid van zo'n derde partij een onderpand op een manier gegeven kan worden die het 'expropriation' risico (Williamson 1985: 177) voor de agent uitsluit, namelijk dat de principaal het onderpand opeist zelfs als de agent vertrouwen gehonoreerd heeft. Tenslotte is ons voorbeeld goed toegesneden op situaties waarbij vertrouwens- en in het algemeen coöperatie-problemen nauwelijks opgelost kunnen worden *zonder* onderpanden of soortgelijke mechanismen, die toekomstig te verwachten mogelijkheden en prikkels voor opportunistisch gedrag vooraf ('*ex ante*') veranderen en bestrijden. Het alternatief voor het vooraf aangaan van 'commitments' zijn mechanismen die gebaseerd zijn op de 'structurele inbedding' (Granovetter 1985, Raub & Weesie 1992) van een interactie in een serie van interacties met dezelfde partner of in een netwerk van relaties met derde partijen. De principaal kan opportunistisch gedrag van de agent dan afschrikken door (weer: stilzwijgende) dreigingen met lange-termijn kosten van dat gedrag. Deze lange-termijn kosten kunnen ontstaan door het ontzeggen van vertrouwen in toekomstige interacties, door beschadiging van de reputatie van de agent bij derde partijen, of door het beëindigen van de relatie door de principaal. Het 'management van

vertrouwensproblemen via dergelijke mechanismen vereist echter voldoende vaak herhaalde interacties en voldoende kleine korte-termijn prikkels voor opportunistisch gedrag. Ons voorbeeld laat een situatie zien die niet vaak herhaald wordt: het aantal veranderingen van een baan is gering. Tevens betreft ons voorbeeld een situatie waarin de korte-termijn prikkels betrekkelijk groot zijn: een aanbieding van een benoeming elders is een typische 'gouden gelegenheid' in een carrière die maar moeilijk door uitsluitend de lange-termijn effecten van structurele inbedding gecompenseerd kan worden.

Het spreekt vanzelf dat het hier geschetste model van vertrouwen via onderpanden in meerdere opzichten uitgebreid kan worden.⁶⁾ We noemen met name een variant op Williamsons 'expropriation risk' die in onze modellering vergaand verwaarloosd wordt. We hebben namelijk aangenomen dat mogelijkheden en prikkels voor opportunistisch gedrag zich uitsluitend bij de agent voordoen en niet bij de principaal. Als we weer naar ons voorbeeld kijken, wordt duidelijk dat de realiteit soms ook in die zin complexer is, dat de werkgever in de verleiding zou kunnen komen om het vertrouwen van de medewerker te misbruiken. Een typisch geval is dat tijdens de onderhandelingen met de nieuwe medewerkers toezeggingen worden gedaan omtrent de faciliteiten voor verdere scholing en het toekomstige beleid van het advocatenkantoor. Dergelijke afspraken kunnen vaak niet contractueel worden vastgelegd. Indien de medewerker op informele gesprekken vertrouwt en zich door een verhuizing vastlegt, verliest hij flexibiliteit om te kunnen reageren als de werkgever later het beleid verandert. Becker (1991: 12-13) heeft in een volledig ander verband nadrukkelijk het probleem aan de orde gesteld dat het geven van onderpanden, en in het algemeen het aangaan van 'commitments', gepaard gaat met een verlies van flexibiliteit bij het reageren op onverwachte omstandigheden. We zien hier af van een nauwkeurige analyse van dit probleem en houden het bij de aanname dat de verwachte kosten van een verlies van flexibiliteit verdisconteerd zijn in de transactiekosten die het geven van het onderpand voor de agent met zich meebrengt.

2. Onvolledige informatie en onderpanden als signalen

Toepassing van de 'methode van afnemende abstractie' (zie Lindenberg 1981) is een essentieel onderdeel van theoretische modelbouw en het structureel-individualistische onderzoeksprogramma in de sociologie (Wippler 1985: 65-66): vereenvoudigde en onrealistische aannamen over de interactie-situatie of over individuen en hun gedrag worden stapsgewijs vervangen door realistischere—maar daardoor vaak ook complexere—aannamen. Theorievorming omtrent vertrouwensproblemen en hun oplossing door onderpanden wordt in de volgende paragrafen uitgebreid en verfijnd door toepassing van de methode van afnemende abstractie, zowel op de aannamen over de interactie-situatie als op de aannamen over individuen en hun gedrag.

Met betrekking tot kenmerken van de interactie-situatie tussen agent en principaal hebben we tot nu toe aangenomen dat de agent steeds mogelijkheden en prikkels heeft om vertrouwen te misbruiken. We hebben dus aangenomen dat de interactie-situatie steeds voor 'onbetrouwbaarheid' van de agent zorgt. Een realistischer aanname zou zijn dat de agent slechts met een bepaalde kans, die soms groter en soms kleiner is, dergelijke handelingsmogelijkheden en prikkels heeft: de interactie-situatie zorgt soms dus ook voor 'betrouwbaarheid' van de agent. Met betrekking tot de spelers hebben we tot nu toe aangenomen dat de principaal als degene die overweegt om vertrouwen te geven volledig

geïnformeerd is over de handelingsmogelijkheden en prikkels van de agent. Realistischer lijkt de aanname dat de principaal *onvolledige informatie* heeft: hij weet de *kans* waarmee de agent over mogelijkheden en prikkels voor opportunistisch gedrag beschikt, maar kent niet de *feitelijke* handelingssituatie. Een dergelijke onvolledigheid van informatie beschouwt Williamson (1985: o.a. 46, 81) als een cruciaal kenmerk van 'beperkte rationaliteit'.

Wat zijn de implicaties van zo'n scenario voor het gebruik van onderpanden als een mechanisme voor de oplossing van vertrouwensproblemen? Enerzijds kan een onderpand nog steeds de functie hebben om de prikkels van een onbetrouwbare agent te veranderen. Anderzijds kan een onderpand nu echter tevens een signalerende functie krijgen. Het geven van een onderpand zou kunnen signaleren dat de agent in feite betrouwbaar is, in de zin dat hij geen mogelijkheden voor en prikkels tot opportunistisch gedrag heeft.^[7] In dat geval verandert een onderpand dus de informatie van de principaal over kenmerken van de agent. Het behoeft geen uitgebreid betoog dat signalerende effecten van onderpanden aan de 'definitie van de situatie' en aan 'framing' kunnen bijdragen. Dergelijke verschijnselen zijn - zoals bekend - een klassiek onderwerp van de sociologie. Recentelijk zijn omvangrijke pogingen ondernomen om dit vraagstuk vanuit het perspectief van doelgericht handelende actoren te benaderen (zie o.a. Lindenberg 1992 en Esser 1993). Een meer modelmatige analyse van 'relationele signalen' (Lindenberg 1994: 106-108) ontbreekt echter nog steeds. Het volgende geeft daartoe een eerste aanzet.

2.1. Een vertrouwensspel met onvolledige informatie

We beschouwen allereerst een vertrouwensspel Γ' waarbij de agent slechts met een bepaalde kans in de verleiding komt zich opportunistisch te gedragen en waarbij de principaal over de situatie van de agent onvolledig geïnformeerd is. Als instrument voor de modellering van zo'n scenario gebruiken we een spel met onvolledige informatie (zie bijv. Rasmusen 1994). Onderpanden blijven in deze sectie nog buiten beschouwing.

In Γ' kan de principaal met twee mogelijke 'typen' van agenten te maken krijgen. Het eerste type agent is 'onbetrouwbaar' in de zin dat zo'n agent handelingsmogelijkheden en prikkels zoals in het oorspronkelijke vertrouwensspel Γ heeft: mocht hij vertrouwen krijgen, dan kan hij vertrouwen honoreren (C_2) of misbruiken (D_2), waarbij het misbruik maken van vertrouwen voor hem een hogere uitbetaling oplevert (T_2) dan het honoreren van vertrouwen (R_2). Het tweede type agent is echter 'betrouwbaar', en wel in die zin dat hij helemaal geen mogelijkheden heeft om vertrouwen te misbruiken: mocht de principaal aan deze agent vertrouwen geven dan eindigt het spel met de uitbetaling R_1 aan beide spelers.^[8] Welk type agent het spel speelt wordt aan het begin van Γ' door de 'natuur' bepaald. De natuur 'kiest' met kans π ($0 < \pi < 1$) een onbetrouwbare en met kans $1 - \pi$ een betrouwbare agent. Terwijl de kans π voor beide spelers bekend verondersteld wordt, wordt het resultaat van de initiële zet van de natuur, dus het *feitelijke* type van de agent, door de principaal niet waargenomen. Γ' is dus een spel met 'incomplete informatie'. De agent is echter wel over zijn eigen type op de hoogte. Γ' is dus ook een spel met 'asymmetrische informatie'.

Nadat de natuur het type van de agent bepaald heeft, is de principaal aan zet, net als in Γ . Hij beslist om al (C_1) dan niet (D_1) vertrouwen te geven. Het spel eindigt als hij geen vertrouwen geeft. Beide spelers krijgen dan weer P_i als uitbetaling. Als de principaal wel vertrouwen geeft en met een betrouwbare agent te maken blijkt te hebben, dan eindigt het spel en beide spelers krijgen als uitbetaling R_1 . Echter, als de principaal vertrouwen geeft en

met een onbetrouwbare agent te maken heeft, dan kiest de agent tussen 'vertrouwen honoreren' (C_2), waarna beide spelers uitbetaling R_i krijgen, en 'vertrouwen misbruiken' (D_2), wat voor de principaal S_i en voor de agent T_2 als uitbetaling oplevert, waarna het spel eindigt.^[9]

Kijken we weer naar ons voorbeeld van een principaal-agent probleem, dan ligt de interpretatie van Γ^I vrij voor de hand. De medewerker heeft met kans π wel een alternatieve aanbieding achter de hand en met kans $1 - \pi$ niet. De kans π op een alternatieve aanbieding hangt af van kenmerken van de arbeidsmarktsituatie enerzijds en kwaliteiten van de medewerker van het advocatenkantoor anderzijds. We kunnen aannemen dat deze determinanten voor de kans op een exit-optie ook voor het advocatenkantoor goed bekend zijn. Echter, het advocatenkantoor zal in dit concrete geval niet weten of de betreffende medewerker inderdaad andere opties achter de hand heeft—dit zal het kantoor pas later te weten komen.

Waar toe leidt individueel-rationeel gedrag in Γ^I ? Het evenwicht is dusdanig dat een onbetrouwbare agent vertrouwen misbruikt omdat $T_2 > R_2$. De principaal zal geen vertrouwen geven, indien de uitbetaling P_i die hij in dat geval krijgt, groter is dan zijn verwachte uitbetaling als hij vertrouwen geeft. Dit is het geval als

$$(3) \quad U_i(D_i) = P_i > U_i(C_i) = \pi S_i + (1 - \pi) R_i$$

en dus

$$(4) \quad \pi > (R_i - P_i) / (R_i - S_i).$$

Het vertrouwensspel Γ^I met onvolledige informatie kent dus een Pareto-suboptimale oplossing en individueel-rationeel gedrag leidt tot 'perverse effecten' als de kans π op onbetrouwbaarheid van de agent voldoende groot is, dus als de arbeidsmarktsituatie of de kwaliteiten van de nieuwe medewerker voldoende goed zijn. De kritieke waarde voor de kans op onbetrouwbaarheid van de agent wordt in (4) gespecificeerd.^[10] In het volgende nemen we aan dat π inderdaad aan (4) voldoet zodat ook in Γ^I een vertrouwensprobleem aanwezig blijft: de principaal geeft geen vertrouwen alhoewel een situatie waarbij vertrouwen gegeven en niet misbruikt wordt zowel voor de principaal als voor beide typen agenten aantrekkelijker zou zijn (en bovendien vertrouwen door een betrouwbare agent niet eens misbruikt kan worden).

2.2 Onderpanden als oplossing van vertrouwensproblemen in situaties met onvolledige informatie

Om te kunnen onderzoeken of en onder welke condities onderpanden vertrouwensproblemen in een situatie met onvolledige informatie kunnen oplossen, breiden we Γ^I weer uit met een optie voor de agent om een onderpand te geven. We beschouwen daartoe het onderpandspel Γ^{II} . Dit is opnieuw een spel met incomplete en asymmetrische informatie. Net als in Γ^I bepaalt de natuur allereerst het type van de agent, waarbij de keuze van de natuur door de agent wordt waargenomen terwijl de principaal slechts de kansen voor de keuze van de natuur kent. Daarna kan de agent al dan niet een onderpand inzetten. Over deze keuze van de agent wordt de principaal wel geïnformeerd, net zoals in het onderpandspel Γ^* .

Vervolgens beslist de principaal om al (C_1) dan niet (D_1) vertrouwen te geven. Na D_1 eindigt het spel. Net als in het vertrouwensspel met onvolledige informatie Γ^j eindigt het spel na C_1 als de agent van het betrouwbare type is. Mocht de principaal vertrouwen geven en met een onbetrouwbare agent te maken hebben, dan kiest de agent tussen 'vertrouwen honoreren' (C_2) en 'vertrouwen misbruiken' (D_2), waarna het spel eindigt.

Over de uitbetalingen aan de spelers maken we analoge aannamen als in Γ^* en Γ^j . We nemen dus weer aan dat de agent zijn onderpand dan en slechts dan verliest indien hij het aan het begin van het spel geeft, vervolgens vertrouwen krijgt en dit vertrouwen vervolgens misbruikt (dit betekent natuurlijk o.a. dat een betrouwbare agent zijn onderpand nooit verliest). Indien het onderpand verloren gaat wordt het opnieuw niet aan de principaal gegeven: de uitbetaling aan de principaal hangt niet af van de onderpand-beslissing van de agent. De uitbetaling aan de agent hangt wel af van zijn beslissing met betrekking tot het geven van een onderpand. De uitbetaling aan de agent aan het einde van Γ^j is weer additief in zijn uitbetaling aan het einde van het corresponderende vertrouwensspel, de transactiekosten en de waarde van een eventueel verloren onderpand.

We nemen aan dat de waarde van het onderpand voor beide typen agenten identiek en gelijk aan K is. Met het geven van een onderpand zijn voor de agent opnieuw transactiekosten gemoeid, die altijd ontstaan als hij beslist een onderpand te geven en die onafhankelijk zijn van het verdere verloop van het spel. We nemen aan dat de transactiekosten voor beide typen agenten kunnen *verschillen*. Door de mogelijkheid van verschillen in deze kosten open te houden, kunnen we gebruik maken van het fundamentele inzicht van de signaleringstheorie (Spence 1974) dat verschillen in signaleringskosten vergaande implicaties voor signaleringsgedrag en de geloofwaardigheid van signalen kunnen hebben. We noteren met τ_o de kosten van het geven van een onderpand voor een onbetrouwbare agent en met τ_b de betreffende kosten voor een betrouwbare agent. De interessante vraag is dan of verschillen in deze kosten ertoe kunnen leiden dat het geven van een onderpand door de agent voor de principaal conclusies over het type van de agent vergemakkelijkt. In het bijzonder zullen we ons afvragen of dergelijke 'definitie van de situatie' of 'framing'-effecten kunnen ontstaan, indien de transactiekosten voor een betrouwbare agent kleiner zijn dan die voor een onbetrouwbare agent, dus

$$(5) \quad \tau_b < \tau_o.$$

In het kader van ons voorbeeld is zo'n verschil zeer aannemelijk. Een belangrijk deel van de transactiekosten bij het geven van een onderpand in de vorm van het kopen van een woning en een verhuizing naar de nieuwe werkplek, is de ondermijning van de onderhandelingspositie van de nieuwe medewerker tegenover een aanbieder van een benoeming elders. Dit deel is per definitie aanwezig bij een agent van het onbetrouwbare type maar ontbreekt bij een agent van het betrouwbare type.

In een scenario zoals het door Γ^j gemodelleerd wordt, kan een onderpand twee functies vervullen (zie Mlicki & Snijders 1995). Ten eerste kan een onderpand, net zoals in het eerder onderzochte spel Γ^* , de voorkeuren van een (onbetrouwbare) agent zodanig veranderen dat het honoreren van vertrouwen voor deze agent individueel-rationeel wordt. Het onderpand kan dus weer een bindende functie voor de agent hebben. Bovendien zou in dit scenario het geven van een onderpand nu een indicatie kunnen zijn voor het type van de agent. Het onderpand kan nu dus ook een signalerende functie hebben. Vanzelfsprekend kan

het deze signalerende functie slechts dan hebben als een rationele betrouwbare agent het onderpand zou geven terwijl een rationele onbetrouwbare agent dat niet zou doen.

In Γ'' is het geven van een onderpand en vervolgens het geven van vertrouwen individueel-rationeel als deze keuzes onderdeel uitmaken van een 'Bayesiaans' evenwicht (ruwweg: een evenwicht, waarbij de principaal op grond van het geobserveerde gedrag van de agent zijn aannamen over diens type rationeel—in beginsel op een Bayesiaanse manier—aanst). Voor ons zijn twee soorten evenwichten interessant. Allereerst beschouwen we een evenwicht waarin door beide typen agenten een onderpand en vervolgens door de principaal vertrouwen gegeven wordt. Dit is een 'gepoold' evenwicht: het gedrag van de betrouwbare en onbetrouwbare agenten verschilt niet van elkaar. Het onderpand is dan bindend maar vormt geen signaal voor het type van de agent. We zijn echter vooral geïnteresseerd in condities voor een evenwicht zodat slechts een agent van het betrouwbare type het onderpand geeft en de principaal slechts dan vertrouwen geeft indien vooraf een onderpand gegeven werd. Dit is een 'scheidingsevenwicht': de betrouwbare en onbetrouwbare agenten gedragen zich verschillend. De volgende stelling geeft voldoende voorwaarden voor beide soorten evenwichten.

Stelling 2 - Bindende en signalerende onderpanden Γ'' heeft een gepoold evenwicht zodat (a) beide typen agenten een onderpand geven, (b) de principaal vertrouwen geeft en (c) de onbetrouwbare agent vertrouwen honoreert, indien (2a) en

$$(6) \quad \max(\tau_b, \tau_o) < R_2 - P_2.$$

Daarnaast heeft Γ'' een scheidingsevenwicht zodat (a) een betrouwbare agent een onderpand geeft, terwijl een onbetrouwbare agent dat niet doet, en (b) de principaal na een gegeven onderpand vertrouwen geeft en geen vertrouwen geeft als geen onderpand gegeven werd, als óf (2a) en

$$(7) \quad \tau_b < R_2 - P_2 < \tau_o$$

gelden, óf als

$$(8a) \quad K < T_2 - R_2 \text{ en}$$

$$(8b) \quad \tau_b < R_2 - P_2 \text{ en}$$

$$(8c) \quad T_2 - P_2 - K < \tau_o.$$

In beide soorten evenwichten uit stelling 2 is de strategie van de principaal dat hij slechts dan vertrouwen geeft als vooraf een onderpand gegeven werd. Dit volgt direct uit conditie (4). In het gepoolde evenwicht uit stelling 2 is het onderpand voor een onbetrouwbare agent weer voldoende waardevol, en dus bindend, zodat hij na het geven van een onderpand prikkels voor het honoreren van vertrouwen heeft, mocht hij vertrouwen krijgen. Bovendien zijn de transactiekosten voor beide typen agenten voldoende klein. Omdat beide typen agenten een onderpand geven, is het onderpand voor de principaal geen signaal voor het type van de agent.

Het spel Γ'' heeft een scheidingsevenwicht indien aan (2a) en (7) of aan (8) voldaan is. Door (2a) is het onderpand weer bindend. Mocht een onbetrouwbare agent een onderpand

geven, dan zou hij verkregen vertrouwen ook honoreren. Voor een onbetrouwbare agent zijn echter door (7) de kosten van het geven van een onderpand zo groot dat de situatie waarbij hij na een gegeven onderpand vertrouwen honoreert, minder aantrekkelijk is dan de situatie zonder onderpand en zonder vertrouwen van de zijde van de principaal. Omgekeerd zijn voor een betrouwbare agent door (7) de kosten van het geven van een onderpand zo klein dat zijn uitbetaling na het geven van een onderpand en verkregen vertrouwen groter is dan wanneer hij geen onderpand had gegeven en geen vertrouwen had gekregen. Daardoor is het geven van een onderpand nu een (betrouwbaar) signaal voor het type van de agent en wordt het voor de betrouwbare agent rationeel, door het geven van een onderpand zijn type te signaleren. We zien dat voldoende grote verschillen tussen de twee typen agenten met betrekking tot hun transactiekosten bij het geven van een onderpand een signalerende functie van het onderpand tot gevolg hebben. Vertaald naar ons voorbeeld: indien door een verhuizing de ondermijning van zijn onderhandelingspositie in verband met zijn exit-optie voor de nieuwe medewerker van het advocatenkantoor voldoende groot is, dan zal hij slechts dan een woning kopen als hij geen alternatieve aanbieding heeft. Het advocatenkantoor zal in dat geval feitelijk slechts voor een nieuwe medewerker zonder exit-optie investeringen doen.

Ten slotte beschouwen we implicaties van de condities (8a) t/m (8c). Deze condities zijn onder het gezichtspunt van 'onderpanden als betrouwbare signalen' het meest interessant. Door (8a) is het onderpand nu niet meer bindend: een onbetrouwbare agent misbruikt vertrouwen, mocht hij een onderpand gegeven en van de principaal vertrouwen gekregen hebben. In zo'n situatie geeft de principaal na het geven van een onderpand door de agent slechts dan vertrouwen als hij uit het geven van een onderpand kan concluderen dat de agent betrouwbaar is. Dit is in het geschetste scheidingsevenwicht echter het geval. Door (8b) zijn voor een betrouwbare agent de kosten van het geven van een onderpand zo klein dat zijn uitbetaling na het geven van een onderpand en verkregen vertrouwen groter is dan wanneer hij geen onderpand had gegeven en geen vertrouwen had gekregen. Omgekeerd is het door (8c) voor de onbetrouwbare agent niet aantrekkelijk, allereerst door het geven van een onderpand het gedrag van een betrouwbare agent te imiteren en vervolgens op verkregen vertrouwen met opportunistisch gedrag te reageren (als imitatie van de betrouwbare agent wel aantrekkelijk zou zijn, dan zou de aangenomen strategie van de principaal voor hem natuurlijk niet optimaal zijn). Daardoor is het geven van een onderpand, alhoewel het onderpand niet eens bindend is, weer een betrouwbaar signaal voor het type van de agent en wordt het voor de betrouwbare agent weer rationeel om door het geven van een onderpand zijn type te tonen.^[11] Opnieuw leiden verschillen tussen de transactiekosten tot een signalerend effect van het onderpand.

Net zoals in het onderpand-spel Γ^* met volledige informatie zijn de strategieën die aan de evenwichten uit stelling 2 ten grondslag liggen 'voorwaardelijk': de spelers maken hun gedrag afhankelijk van het gedrag van de partner en gebruiken stilzwijgende en geloofwaardige beloftes en dreigingen. Tevens zijn de evenwichten 'second best'-oplossingen en Pareto-verbeteringen in vergelijking met het 'geen vertrouwen-evenwicht' in het oorspronkelijke vertrouwensspel Γ .

3. De bijdrage van onderpanden aan de stapsgewijze opbouw van vertrouwen

Tot nu toe hebben we geanalyseerd hoe vertrouwen tot stand gebracht kan worden in

eenmalige interacties. Als actoren langduriger met elkaar te maken hebben, lijkt het niet erg voor de hand te liggen dat de mate waarin de betrokken actoren een vertrouwensprobleem hebben, en dus de mate waarin ze zullen proberen om deze problemen op te lossen, in het verloop van hun relatie constant blijven. Diverse auteurs hebben de verwachting uitgesproken dat vertrouwen *stapsgewijs* wordt opgebouwd en in het geval van misbruik snel wordt afgebroken. Zo stelt Blau (1964:94, zie Dasgupta 1988:62 en Coleman 1990:104 voor soortgelijke beweringen: "...exchange relations evolve in a slow process, starting with minor transactions in which little trust is required because little risk is involved...processes of social exchange, which may originate in pure self-interest, generate trust in social relations through their recurrent and gradually expanding character." Het opbouwen van vertrouwen kan theoretisch gezien worden als een verandering van de prikkels voor de actoren: het verminderen van de prikkels van de agent om vertrouwen te misbruiken, het verminderen van de kosten voor de principaal als gegeven vertrouwen misbruikt wordt, of als een verandering in de verwachting van de principaal over het gedrag van de agent. Mlicki & Snijders (1995: 15-16) hebben in dit verband het idee geopperd dat een signalerend effect van onderpand precies de verwachtingen van de principaal verandert. Onderpanden hebben dan blijvende effecten omdat ze de *informatie* van de principaal over kenmerken van de agent duurzaam hebben veranderd.

Om deze argumenten verder te onderbouwen, breiden we het scenario uit paragraaf 2 opnieuw uit. We beschouwen daartoe het onderpand-spel Γ^{**} . Het verschil met het onderpand-spel Γ^* is dat nu na het eerste nog een tweede vertrouwensspel gespeeld wordt, waarbij het onderpand slechts gevolgen heeft voor de uitbetaling aan de agent in het eerste vertrouwensspel en waarbij de agent voor het tweede vertrouwensspel niet opnieuw een onderpand kan geven. Vertaald naar ons voorbeeld: het advocatenkantoor moet na het eerste vertrouwensspel met de nieuwe mederwerker opnieuw over relatie-specifieke investeringen beslissen, bijvoorbeeld in de vorm van extra medewerkers op het terrein van 'recht en informatica'.

De structuur van Γ^{**} is dus als volgt. Allereerst wordt Γ^* gespeeld: de natuur bepaalt het type van de agent zonder dat de principaal het resultaat kan waarnemen, de agent beslist al dan niet een onderpand te geven, de principaal wordt hierover geïnformeerd, de principaal beslist al dan niet vertrouwen te geven en als er vertrouwen gegeven wordt beslist de onbetrouwbare agent om dit vertrouwen al dan niet te honoreren. Daarna wordt de principaal over zijn eigen uitbetaling (R_1 , P_1 of S_1) geïnformeerd, maar niet over de eventuele zet van de agent in het eerste vertrouwensspel.^[12] Vervolgens wordt opnieuw een vertrouwensspel gespeeld. We nemen aan dat de uitbetalingen in het tweede vertrouwensspel weer R_1 , P_1 of S_1 voor de principaal en T_2 , R_2 of P_2 voor de agent zijn.^[13] De uitbetalingen aan beide spelers in het spel Γ^{**} zijn dan additief in hun uitbetalingen in de twee vertrouwenspelen, eventuele transactiekosten voor het geven van een onderpand voor het eerste vertrouwensspel en de waarde van een in het eerste vertrouwensspel eventueel verloren onderpand.

Gegeven deze opzet is duidelijk dat een rationele onbetrouwbare agent in het tweede vertrouwensspel altijd vertrouwen zou misbruiken, ook al heeft hij in het eerste vertrouwensspel vertrouwen gekregen en gehonoreerd: hij heeft geen mogelijkheid, om voor het tweede vertrouwensspel een 'commitment' aan te gaan. Daardoor zijn voor ons twee soorten evenwichten in Γ^{**} interessant (behalve de triviale situatie waarbij geen onderpand en in beide vertrouwenspelen geen vertrouwen gegeven wordt). Het eerste is een gepoold evenwicht: beide typen agenten geven een onderpand dat niet signalerend is, de principaal

geeft vertrouwen in het eerste vertrouwensspel dat door de onbetrouwbare agent wordt gehonoreerd, en de principaal geeft geen vertrouwen in het tweede vertrouwensspel. In dit evenwicht heeft het geven van een onderpand wel een effect voor het eerste vertrouwensspel maar het draagt niet bij aan de opbouw van vertrouwen in nieuwe situaties: er is geen 'transfer'-effect van het onderpand. Ten tweede beschouwen we weer een scheidings-evenwicht: een betrouwbare agent geeft het onderpand, een onbetrouwbare doet dat niet, de principaal geeft in het eerste en in het tweede vertrouwensspel slechts dan vertrouwen als een onderpand gegeven werd. In dit evenwicht heeft het onderpand een effect voor *beide* vertrouwensspelen en dus *wel* een situatie-overstijgende betekenis.^[14] In de volgende stelling worden voorwaarden voor beide soorten evenwichten gespecificeerd.

Stelling 3 - Onderpanden en de stapsgewijze opbouw van vertrouwen Γ^{**} heeft een gepoolde evenwicht zodat (a) beide typen agenten een onderpand geven, (b) de principaal in het eerste vertrouwensspel vertrouwen geeft, (c) de onbetrouwbare agent in het eerste vertrouwensspel vertrouwen honoreert en (d) de principaal in het tweede vertrouwensspel geen vertrouwen geeft, indien aan de voorwaarden (2a) en (6) voldaan is. Daarnaast heeft Γ^{**} een scheidingsevenwicht zodat (a) alleen een betrouwbare agent een onderpand geeft, en (b) de principaal na een gegeven onderpand in het eerste en tweede vertrouwensspel vertrouwen geeft en geen vertrouwen geeft als geen onderpand gegeven werd, indien

$$(9) \quad \tau_b < R_2 - P_2 < R_2 - P_2 + T_2 - P_2 < \tau_o.$$

Het gepoolde evenwicht uit stelling 3 laat zich op precies dezelfde wijze interpreteren als het gepoolde evenwicht uit stelling 2. Omdat het geven van een onderpand hier geen signalerend effect heeft en omdat door conditie (4) de kans op het ontmoeten van een onbetrouwbare agent voldoende groot is, komt in het tweede vertrouwensspel geen vertrouwen tot stand.

Het scheidingsevenwicht uit stelling 3 laat zien dat onderpanden behalve aan het stabiliseren van eenmalige transacties ook aan de stapsgewijze en geleidelijke opbouw van vertrouwen kunnen bijdragen. Het evenwicht vertoont parallellen met de scheidings-evenwichten uit stelling 2. De belangrijke conditie voor de transactiekosten van de onbetrouwbare agent is nu dat deze zo groot moeten zijn dat hij geen prikkel heeft de betrouwbare agent te imiteren. De onbetrouwbare agent mag geen prikkel hebben om in het tweede vertrouwensspel vertrouwen te krijgen en te misbruiken door imitatie van het gedrag van de onbetrouwbare agent bij diens beslissing over de inzet van het onderpand en door vertrouwen in het eerste vertrouwensspel te honoreren (als imitatie voor de onbetrouwbare agent wel aantrekkelijk zou zijn, dan was de aangenomen strategie van de principaal natuurlijk niet optimaal). Conditie (9) is daarvoor voldoende. Volgens conditie (9) is het voor de onbetrouwbare agent aantrekkelijker om in beide vertrouwensspelen geen vertrouwen te krijgen, dan in het eerste vertrouwensspel na het geven van een onderpand vertrouwen te honoreren en vervolgens in het tweede vertrouwensspel vertrouwen te misbruiken (wat op zijn beurt natuurlijk nog steeds aantrekkelijker is dan een onderpand te geven, al in het eerste vertrouwensspel vertrouwen te misbruiken en in het tweede vertrouwensspel geen vertrouwen meer te krijgen). We merken op dat het voor een scheidingsevenwicht opnieuw niet noodzakelijk is dat het onderpand bindend is. Wel is de voorwaarde (9) voor de signalerende functie van het onderpand restrictiever dan de

voorwaarden (7) en (8c): omdat het vertrouwensspel tweemaal gespeeld wordt, zijn er grotere prikkels voor de onbetrouwbare agent om de betrouwbare agent te imiteren. Een scheidingsevenwicht in het onderpand-spel Γ'' is dus nog geen voldoende garantie voor een transfer-effect van het geven van een onderpand naar een nieuw vertrouwensspel.

4. Conclusies

In dit hoofdstuk hebben we laten zien dat onderpanden een bijdrage aan de oplossing van vertrouwensproblemen kunnen leveren. Het nieuwe gezichtspunt is dat deze bijdrage niet alleen in het 'bindende' effect van onderpanden gelegen kan zijn, maar ook in hun 'signalerende' functie: een onderpand vermindert niet alleen de prikkel tot opportunistisch gedrag, het kan in een context met onvolledige informatie en beperkte rationaliteit ook een aanwijzing geven dat mogelijkheden of prikkels voor opportunistisch gedrag helemaal niet aanwezig zijn. Onderpanden kunnen dus bijdragen aan de 'definitie van de situatie' en aan 'framing', en wel op een individueel-rationele manier.

Het behoeft geen betoog dat de nieuwe implicaties van het hier gepresenteerde model op even stringente als soepele wijze in experimenteel onderzoek getoetst kunnen worden. Met name zou in experimenteel onderzoek de kans op het ontmoeten van een onbetrouwbare partner goed gemanipuleerd kunnen worden: het 'type' (de handelingsmogelijkheden of uitbetalingen) van de agent wordt aan het begin van het experiment door een toevals-mechanisme bepaald, waarbij de principaal wel de werkwijze maar niet de uitkomst van het toevalsmechanisme kent.

Met behulp van het model kunnen voorspellingen gedaan worden voor niet-experimentele sociale situaties. Laten we weer ons voorbeeld van de nieuwe medewerker van het advocatenkantoor aanhalen. Een eerste soort voorspellingen betreft de vraag, welke medewerkers inderdaad snel een commitment aangaan door te verhuizen. Hier ligt het voor de hand dat dit *ceteris paribus* eerder te verwachten valt bij lage transactiekosten, zoals bij nieuwe medewerkers die eerder slechts een huurwoning hadden, en bij alleenstaanden respectievelijk bij medewerkers met een partner die niet op de arbeidsmarkt actief is. Dergelijke voorspellingen lijken misschien triviaal. Minder triviaal zijn voorspellingen die gebaseerd zijn op de effecten van een verhuizing op het gedrag van het medewerker en het advocatenkantoor (het beschikbaar stellen van hulpbronnen). We verwachten dat de 'verhuizers', vergeleken met de forenzen, *ceteris paribus* inderdaad een langere verblijfsduur kennen, maar daarnaast ook een grotere invloed in hun bedrijf uitoefenen en meer output produceren.

Ten slotte, welke beleidsaanbevelingen levert onze analyse op voor werkgevers? Interessant is een beleidsaanbeveling die enerzijds de condities voor een gepoold evenwicht of een scheidingsevenwicht verbetert en dus nieuwe medewerkers beter in staat stelt om zich middels een onderpand te binden door (a) transactiekosten te verminderen en (b) de waarde van het onderpand 'verhuizing' te verhogen. Anderzijds zijn we geïnteresseerd in aanbevelingen die ook voor werkgevers voordelig en dus (c) kosten-neutraal of zelfs kosten-besparend zijn en (d) geen afspraken met andere potentiële werkgevers vereisen die door gebrek aan coördinatie en competitie om schaars talent wellicht moeilijk te maken zouden zijn. Eerder hebben we erop gewezen dat werkgevers vaak een tegemoetkoming in de verhuiskosten van nieuwe medewerkers betalen en daardoor de transactiekosten van een verhuizing verminderen. Daarnaast betalen werkgevers vaak voor een bepaalde periode een

deel van de reis- en verblijfskosten van forenzen. Het idee daarbij lijkt dat de 'overgang' tot aan de verhuizing zelf vergemakkelijkt wordt. Het typische arrangement is dat tegemoetkomingen in verhuiskosten door de medewerker moeten worden terugbetaald als hij binnen een periode van 3 jaar weer vertrekt, terwijl dit niet geldt voor de vergoedingen voor reis- en verblijfskosten. De aanbeveling ligt voor de hand: verhoog de waarde van het onderpand 'verhuizing' en verlaag de transactiekosten door de 'mix' van verhuiskostenvergoeding en reis- en verblijfskostenvergoeding te veranderen. Leg in elk geval vast dat ook reis- en verblijfskostenvergoedingen bij 'vroegtijdig' vertrek terugbetaald dienen te worden of betaal deze vergoedingen pas na de verhuizing. Verhoog daarnaast de verhuiskostenvergoeding en verminder de reis- en verblijfskostenvergoeding in 'hoogte' of in 'duur'.

Noten

1. Er is nog een ander en in deze bundel vermeldenswaardig verband met het werk van Reinhard Wippler. In deze bijdrage wordt één soort mechanisme voor coöperatie in relaties tussen twee actoren onderzocht, namelijk mechanismen waarbij de actoren vooraf hun eigen toekomstige prikkels en mogelijkheden voor opportunistisch gedrag beïnvloeden. Daarmee richt deze bijdrage zich op het kernprobleem van het onderzoeksprogramma 'The Management of Matches' dat als een door NWO gesubsidieerd Pionier-programma sinds 1993 bij de vakgroep sociologie en het ICS Utrecht wordt uitgevoerd. Reinhard Wippler is behalve onderzoeker een wetenschapsmanager die een institutionele context wist op te bouwen waarbinnen dergelijke nieuwe en omvangrijke onderzoeksprogramma's een kans maken. Al in zijn oratie (Wippler 1973: 8) heeft hij het verband tussen "wetenschap als abstract systeem van taken en richtinggevende ideeën" en "factoren die betrekking hebben op het organisatorische kader van de wetenschapsbeoefening" uitvoerig aan de orde gesteld. Hij heeft beide gezichtspunten ook in praktijk op een zeer bijzondere en vruchtbare manier gecombineerd en werd daardoor een '*institution-builder*' *par excellence*. Onderzoekers in de door Reinhard Wippler geschapen context profiteerden van uitzonderlijk goede mogelijkheden hun eigen talenten te ontplooiën.
2. De achtergrond van deze aanname is natuurlijk dat we van plan zijn een antwoord te geven op de vraag onder welke voorwaarden rationele spelers bereid zullen zijn om dergelijke afspraken en verplichtingen aan te gaan en wanneer dergelijke afspraken en verplichtingen het geven en honoreren van vertrouwen zullen bevorderen. We passen in de volgende analyse dus het programma van Nash (1951) toe dat erop gericht is dergelijke mechanismen expliciet te modelleren en hun gebruik als onderdeel van individueel-rationeel (evenwichts-)gedrag van de spelers te analyseren.
3. Het vertrouwensspel kan als een éézijdig Gevangenendilemma worden beschouwd. Onze notatie voor de zetten en uitbetalingen van de spelers, die aan de gebruikelijke notatie voor het Gevangenendilemma ontleend is, weerspiegelt dit verband. We merken echter op dat de analogie met het Gevangenendilemma met betrekking tot speler 1 op een belangrijk punt misleidend is. Als we het niet geven van vertrouwen door speler 1 als 'defectie' aanduiden, dan is de analogie met het Gevangenendilemma uitsluitend daarin gelegen dat het niet geven van vertrouwen onderdeel is van een Pareto-suboptimale uitkomst. In het Gevangenendilemma kan defectie altijd als een vorm van opportunisme worden beschouwd. In het vertrouwensspel is dit slechts voor speler 2 (de agent) het geval. Voor speler 1 (de principaal) is 'defectie', d.w.z. geen vertrouwen geven, daarentegen alleen op te vatten als een *bescherming* tegen opportunistisch gedrag van de partner.
4. Zie Craswell (1993) voor een verhelderende uiteenzetting over het verschil tussen een analyse waarbij bepaalde vormen van gedrag als *resultaat* van vertrouwen beschouwd worden, zodat 'vertrouwen' een deel van het *explanans* is, en een analyse zoals in deze bijdrage, waarbij 'vertrouwen' juist niet als gegeven beschouwd wordt maar zelf het *explanandum* vormt.
5. Schelling (1960) en Williamson (1985) hebben de aandacht gevestigd op de mogelijkheid om met behulp van onderpanden de uitkomsten van sociale interacties te beïnvloeden, met name in verband met verdelingsvragen. Zie Weesie & Raub (1996) en Raub & Keren (1993) voor eerder theoretisch en experimenteel onderzoek naar het gebruik van onderpanden als een mechanisme voor de oplossing van coöperatie-problemen. Het proefschrift van Snijders (1996) richt zich specifiek op onderpanden als een mechanisme voor de oplossing van vertrouwensproblemen.

6. Zie voor diverse uitbreidingen Raub & Weesie (1993), Snijders (1996) en Weesie & Raub (1996).
7. Schelling (1960) en Williamson (1985) hebben op het belang van verschillende vormen van onzekerheid in verband met het gebruik van onderpanden in sociale interacties gewezen. Snijders (1996) levert diverse modelmatige analyses.
8. Een voor de hand liggende alternatieve modellering zou zijn dat een betrouwbare agent wel mogelijkheden maar geen prikkels heeft om vertrouwen te misbruiken. Dit is bijvoorbeeld het geval als de agent normen en waarden geïnternaliseerd heeft die in het geval van opportunistisch gedrag in voldoende mate voor interne sancties zorgen zodat het honoreren van vertrouwen tot een hogere 'netto'-uitbetaling leidt dan opportunistisch gedrag. We volgen hier de ook door Wippler (zie o.a. Wippler & Lindenberg 1987) gesuggereerde strategie, met spaarzame assumpties over individuen en hun preferenties te volstaan en liever hun handelingsmogelijkheden en -restricties complexer te modelleren.
9. We merken op dat een agent van het betrouwbare type in Γ' nooit een keuze maakt. We merken ook op dat het oorspronkelijke vertrouwensspel Γ op te vatten is als het grensgeval van Γ' voor $\pi = 1$; dan is de agent immers altijd van het onbetrouwbare type en is de principaal dus volledig geïnformeerd over het type van de agent.
10. Coleman (1990: 99) geeft een voorwaarde waaronder vertrouwen in eenvoudige vertrouwensrelaties tot stand komt. Coleman verwaarloost een strategische analyse van vertrouwensproblemen en beschrijft - wat enigszins merkwaardig lijkt - de situatie van degene die overweegt om vertrouwen te geven als een spel tegen de natuur en niet tegen een zelf doelgericht handelende partner. We merken op dat Colemans voorwaarde een speciaal geval is van ongelijkheid (4). Onze analyse levert dus een 'rationele reconstructie' van Colemans 'vertrouwensconditie'. De resultaten van de experimenten van Snijders (1996) laten daarnaast zien dat de ratio $(R_1 - P_1)/(R_1 - S_1)$ uit (4) voor de beschrijving en verklaring van empirisch gedrag in vertrouwensspelen cruciaal is.
11. In ons scenario leiden voldoende grote verschillen tussen de transactiekosten voor een betrouwbare en een onbetrouwbare agent tot een scheidingsevenwicht. We merken op dat verschillen in de transactiekosten niet noodzakelijk zijn voor scheidingsevenwichten. Als een betrouwbare agent wel mogelijkheden voor opportunistisch gedrag heeft, maar door vertrouwen te honoreren een hogere uitbetaling bereikt (bijvoorbeeld om de in noot 8 toegelichte reden), dan kan een scheidingsevenwicht ook aanwezig zijn als de transactiekosten voor de twee types agenten even groot zijn.
12. We willen de al te gemakkelijke oplossing van ons probleem vermijden dat de principaal uit het simpele feit dat een betrouwbare agent 'niets doet' nadat hij vertrouwen heeft gekregen al diens type kan afleiden. Om dezelfde reden willen we vermijden dat de principaal uit het feit dat de onbetrouwbare agent in het eerste vertrouwensspel wel iets doet, namelijk vertrouwen *honoreert*, al kan afleiden dat de agent van het onbetrouwbare type is.
13. Dat de uitbetalingen in de twee vertrouwensspelen identiek zijn, is voor de volgende analyse niet wezenlijk en zou eenvoudig door een veronderstelling van 'heterogene' vertrouwensspelen (zie Raub & Weesie 1993) kunnen worden vervangen.
14. Het 'out-of-equilibrium' gedrag bij beide evenwichten laat zich raden. In het gepoolde evenwicht zou de principaal zonder onderpand ook in het eerste vertrouwensspel geen vertrouwen geven. De onbetrouwbare agent zou ook in het eerste vertrouwensspel vertrouwen misbruiken als hij vertrouwen zou krijgen zonder een onderpand te geven. In het tweede vertrouwensspel wordt door de principaal onafhankelijk van het eerdere verloop van het spel geen vertrouwen gegeven en door de agent zou vertrouwen in het tweede vertrouwensspel altijd misbruikt worden. In het scheidingsevenwicht zou de onbetrouwbare agent in beide vertrouwensspelen vertrouwen misbruiken en de principaal zou in het tweede vertrouwensspel geen vertrouwen geven indien hij na het eerste vertrouwensspel de uitbetaling S_1 krijgt.

Literatuur

- Becker, G.S. (1991). *A Treatise on the Family*. (enlarged ed.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Blau, P.M. (1964). *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley.
- Boudon, R. (1977). *Effets pervers et ordre social*. Paris: PUF.
- Calvert, R.L. (1992). *Rational Actors, Equilibrium, and Social Institutions*. Rochester: Mimeo.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Craswell, R. (1993). On the Use of 'Trust': Comment on Williamson, 'Calculativeness, Trust, and Economic

- Organization'. *Journal of Law and Economics* 36: pp. 487-502.
- Dasgupta, P. (1988). Trust as a Commodity. Gambetta, D. (red.), *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Blackwell. Pp. 49-72.
- Esser, H. (1993). *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. Frankfurt a.M.: Campus.
- Granovetter, M. (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology* 91: pp. 481-510.
- Hendrikse, G.W.J. (1993). *Coördineren en motiveren: een overzicht van de economische organisatie-theorie*. Schoonhoven: Academic Service.
- Kreps, D.M. (1990). Corporate Culture and Economic Theory. Alt, J.E.; Shepsle, K.A. (red.), *Perspectives on Positive Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 90-143.
- Lindenberg, S. (1981). Erklärung als Modellbau. Schulte, W. (red.), *Soziologie in der Gesellschaft*. Bremen: Zentraldruckerei der Universität. Pp. 20-35.
- Lindenberg, S. (1992). An Extended Theory of Institutions and Contractual Discipline. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 148: pp. 125-154.
- Lindenberg, S. (1994). Norms and the Power of Loss: Ellickson's Theory and Beyond. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 150: pp. 101-113.
- Mlicki, P.P.; Snijders, Ch. (1995). Two Types of Commitment and the Prevention of Conflict. *ISCORE Paper 41*. Utrecht.
- Nash, J. (1951). Non-cooperative Games. *Annals of Mathematics* 54: pp. 286-295.
- North, D.C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rasmusen, E. (1994). *Games and Information: An Introduction to Game Theory* (2e druk). Oxford: Blackwell.
- Raub, W.; Keren, G. (1993). Hostages as a Commitment Device: A Game-theoretic Model and an Empirical Test of Some Scenarios. *Journal of Economic Behavior and Organization* 21: pp. 43-67.
- Raub, W.; Weesie, J. (1992). The Management of Matches. Decentralized Mechanisms for Cooperative Relations with Applications to Organizations and Households. *ISCORE Paper 1*, Utrecht.
- Raub, W.; Weesie, J. (1993). Symbiotic Arrangements: A Sociological Perspective. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 149: pp. 716-724.
- Schelling, T.C. (1960). *The Strategy of Conflict*. London: Oxford University Press.
- Schotter, A. (1981). *The Economic Theory of Social Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Selten, R. (1965). Spieltheoretische Behandlung eines Oligopolmodells mit Nachfrageträgheit. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 121: pp. 301-324; pp. 667-689.
- Snijders, Ch. (1996). *Trust and Commitments*. Proefschrift. Utrecht.
- Spence, A.M. (1974). *Market Signaling: Information Transfer in Hiring and Related Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Weesie, J.; Raub, W. (1996). Private Ordering: A Comparative Institutional Analysis of Hostage Games. Forthcoming in *Journal of Mathematical Sociology* 1996.
- Williamson, O.E. (1985). *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press.
- Wippler, R. (1973). Theoretische sociologie als praktisch probleem: over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën. *Oratie*. Assen: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1978). Nicht-intendierte soziale Folgen individueller Handlungen. *Soziale Welt* 29: pp. 155-179.
- Wippler, R. (1983). Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties. Lindenberg, S.; Stokman, F.N. (red.), *Modellen in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus. Pp. 40-61.
- Wippler, R. (1985). Explanatory Sociology: The Development of a Theoretically Oriented Research Program. *Netherlands' Journal of Sociology* 21: pp. 63-74.
- Wippler, R.; Lindenberg, S. (1987). Collective Phenomena and Rational Choice. Alexander, J.C. et al. (red.), *The Micro-Macro Link*. Berkeley, CA: University of California Press. Pp. 135-152.

Parameterschatting in actor-georiënteerde besluitvormingsmodellen

8

Tom Snijders
Frans Stokman
Evelien Zeggelink*

1. Inleiding⁽¹⁾

In 1909 heeft Michels de ijzeren wet van de oligarchisering in democratische organisaties opgesteld. Oligarchisering is een structuurverandering waarbij de toegang tot collectieve besluitvorming wordt verminderd. Leaders zijn dan in staat hun eigen belang te laten prevaleren boven het belang van de organisatie. Zoals meestal in de sociale wetenschappen blijkt een 'wet' geen wet te zijn omdat er vele uitzonderingen bestaan. Wippler (1982, 1983, 1984, 1985, 1986) beoogt de omstandigheden te specificeren waaronder oligarchisering van een organisatie wel of niet optreedt. Hiertoe stelt hij het mechanisme centraal dat tot oligarchisering leidt: het al dan niet ondernemen van beïnvloedingspogingen door de mensen in de organisatie. Vanuit dit perspectief gezien is oligarchisering het onbedoelde gevolg van het inactief worden van leden in de organisatie, zelfs als de leaders kiezen voor de realisatie van hun eigen belangen. Onder welke omstandigheden worden mensen inactief? Wippler's antwoord verwijst naar de invloed van structurele condities op de individuele beslissing om niet actief te worden, zoals netwerkdichtheid en de aanwezigheid van een georganiseerde oppositie.

In recent onderzoek naar collectieve besluitvorming worden uitkomsten van beslissingen eveneens gerelateerd aan beïnvloedingspogingen van personen en groepen (meer algemeen aangeduid met sociale actoren). Uitkomsten van collectieve beslissingen worden hierbij verklaard en voorspeld vanuit verschillen in restricties tussen sociale actoren in hun mogelijkheden om leaders (die gemachtigd zijn bindende collectieve besluiten te nemen) te beïnvloeden. Hierbij wordt gebruik gemaakt van formele modellen waarmee uitkomsten van politieke besluitvormingsprocessen worden verbonden met formele en informele netwerken. In Nederland gaat het om het aan het eind van de jaren '80 ontwikkelde Twee-fasen model (TF-model, zie Stokman & Van den Bos 1992, Stokman 1994) en de begin jaren '90 ontwikkelde dynamische toegangsmodellen (Stokman & Zeggelink 1996). Deze modellen gaan, in tegenstelling tot de theorie van Wippler, niet uit van de inactiviteit van mensen, maar van de gelimiteerde mogelijkheden om toegang tot een leider te krijgen. De inhoudelijke vraag die wij in dit artikel centraal stellen is nu of verschillen in toegangsmogelijkheden van sociale actoren ontstaan doordat de ene actor meer invloed-

* Tom Snijders (1949) is als hoogleraar Statistiek verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen en bestuurslid / kerndocent van de Onderzoeksschool ICS. Frans Stokman (1941) is als hoogleraar Sociologie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen en bestuurslid / kerndocent van de Onderzoeksschool ICS. Evelien Zeggelink (1966) is KNAW post-doc onderzoeker bij het ICS-Groningen.

pogingen kan ondernemen dan de andere of doordat de ene actor meer gehoor vindt bij leiders dan de andere. Wij zullen laten zien dat dit laatste waarschijnlijker is. Wij tonen daarmee aan dat er nog een ander mechanisme is dat tot oligarchisering kan leiden, namelijk een sterke bias bij leiders om alleen open te staan voor sociale actoren met ongeveer gelijke voorkeuren. Ons hulpmiddel hierbij is wiskundig uitgewerkte modellering. Voor het gemak zullen wij eerst de basismodellen (het Twee-fase model en het dynamische Beleidstoegangs-model) verbaal beschrijven en een empirisch voorbeeld geven alvorens wij de wiskundige uitwerking van de nieuwe benadering introduceren.

In het Twee-fasen model (TF-model) worden drie machtselementen - *hulpbronnen*, *toegang en beslis- of stemmacht* - verbonden met het *belang* dat actoren hechten aan beslissingen en de *beleidsposities* die zij daarbij innemen. Het besluitvormingsproces wordt gezien als een iteratief proces waarbij twee fasen elkaar afwisselen. In de eerste fase (*beïnvloedingsfase*) proberen actoren andere actoren van hun gelijk te overtuigen. Ze proberen de beleidsposities van andere actoren zo dicht mogelijk bij die van henzelf te brengen. Dat is mogelijk omdat de ene actor een bepaalde mate van *controle* over de ander heeft, tenminste indien hij toegang tot die actor heeft. De controle van actor *i* over actor *j* wordt dan bepaald door de fractie van hulpbronnen die *i* kan mobiliseren ten opzichte van alle hulpbronnen die op *j* inwerken (dus die van *i* en *j* zelf en alle andere actoren met toegang tot *j*). Aangezien elke actor ook toegang heeft tot zichzelf, houdt elke actor een zekere mate van eigen beleidsruimte die bepaald wordt door de omvang van zijn hulpbronnen ten opzichte van de hulpbronnen van alle actoren die toegang tot hem hebben. Er is echter voornamelijk sprake van *potentiële* invloed. De vraag of een actor de beleidsposities of standpunten van een andere actor *daadwerkelijk* verandert, is mede afhankelijk van het belang dat de actor aan de beslissing hecht. Hecht een actor veel belang aan een beslissing dan zal hij veel meer geneigd zijn zich in te zetten dan wanneer dat belang gering is. De actoren die *i* stevig onder controle hebben en veel gewicht aan een bepaald strijdpunt toekennen zullen de beleidspositie van *i* tijdens een beïnvloedingsronde naar zich toe trekken. Na een beïnvloedingsronde krijgt iedere actor een nieuw standpunt dat het gewogen gemiddelde is van zijn eigen standpunt en dat van de actoren met controle over hem. Het gewicht is gelijk aan het produkt van de controle van actor *j* over actor *i* en het belang dat actor *j* stelt in de beslissing.

In de tweede fase (de *beslisfase*) nemen de beslissers, de actoren met stemmacht, een besluit op basis van de posities die in de eerste fase zijn gevormd. De voorspelde uitkomst is het gemiddelde van de nieuwe standpunten van de beslissers gewogen naar hun stemmacht.

Samenvattend moeten voor de invulling van het TF-model de volgende elementen worden gespecificeerd: beleidsposities en belang van actoren, het toegangsnetwerk, en de hulpbronnen en stemmacht van actoren.

Het TF-model is inmiddels uitvoerig getoetst. De verklarende kracht van het model is onderzocht door de uitkomsten van besluitvorming te voorspellen en die vervolgens met de werkelijke uitkomsten te vergelijken. Met het model zijn voorspellingen gedaan op lokaal (Berveling & Van Roozendaal 1992, Berveling 1994a), nationaal (Schonewille 1990, Stokman & Van den Bos 1992, Stokman 1994, Berveling 1994b) en Europees niveau (Van den Bos 1991).

In dit TF-model dienen netwerkdata te worden ingevoerd. Het netwerk wordt empirisch vastgesteld door respondenten over hun relaties te interviewen. Dit gebeurt veelal door

woordvoerders van organisaties te vragen van wie zij belangrijke informatie of adviezen ontvangen of aan wie zij informatie geven. Stokman & Zeggelink (1996) ontwikkelden *dynamische simulatiemodellen waarin de actoren invloedsrelaties kunnen leggen en beëindigen*. Omdat actoren slechts in beperkte mate over informatie beschikken en ze niet in staat zijn de gevolgen van de vele invloedsposingen te overzien, kunnen ze slechts een ruwe schatting maken van de gevolgen van hun invloedsposingen. Stokman & Zeggelink specificerden hiervoor twee alternatieve basismodellen, elk corresponderend met een bekende visie op het politieke proces. Het eerste basismodel weerspiegelt de visie dat politiek vooral op macht is georiënteerd. Actoren trachten contact te leggen met de meest machtige actoren in het netwerk zonder te letten op de specifieke effecten die dit voor de uitkomsten van de beslissingen heeft. Tegelijkertijd kunnen zij beïnvloeding door machtige actoren niet weerstaan. Dit noemen we het Controle-toegangsmodel (CT-model). Het tweede basismodel weerspiegelt de visie dat politiek vooral beleidsgericht is. Bij hun invloedsposingen maken actoren een ruwe schatting van de gevolgen die hun relaties zullen hebben op de verwachte uitkomst van de besluiten. Tegelijkertijd proberen zij, voorzover mogelijk, de invloed van anderen op henzelf te beperken tot die van gelijkgestemde actoren. Dit model noemen we het Beleidstoegangsmodel (BT-model). Het BT-model geeft veel betere voorspellingen van uitkomsten van beslissingen (Stokman & Zeggelink 1996, Stokman & Baveling 1996). Het BT-model resulteert bovendien in gesimuleerde netwerken die dichter bij de empirische netwerken liggen dan die van het CT-model, maar er blijven grote verschillen bestaan met de empirische netwerken.

In dit artikel willen wij een nieuwe benadering introduceren. Wij willen de acceptatie van beïnvloeding expliciet opnemen en de modellen zo inrichten dat politicologische inzichten direct kunnen worden vertaald in parameterwaarden van het model. Als het model goed is uitgewerkt, zijn de keuzen van de belangrijkste parameterwaarden theoretisch goed gefundeerd. In elk simulatiemodel blijft dan een beperkt aantal parameters over waarvan de waarde theoretisch moeilijker is af te leiden. Dergelijke parameterwaarden worden meestal *ad hoc*, op basis van *trial en error*, vastgesteld. In dit artikel introduceren wij een methode om de betreffende parameterwaarden niet vooraf te fixeren, maar zo te schatten dat bepaalde modelresultaten (bijvoorbeeld netwerkenmerken) optimaal bij empirische waarnemingen passen. Dit wordt toegelicht met een voorbeeld waarin één parameter wordt geschat, maar het is ook mogelijk meerdere parameters simultaan te schatten. In het voorbeeld heeft de parameter betrekking op de mate waarin actoren beperkingen worden opgelegd in het aantal invloedsposingen dat zij mogen doen en moeten accepteren. Deze werd in het oorspronkelijke model *ad hoc* gespecificeerd. De parameter wordt nu op drie alternatieve manieren gekozen. In de eerste specificatie mogen actoren maar een beperkt aantal invloedsposingen doen, terwijl alle pogingen moeten worden geaccepteerd. In de tweede specificatie mogen actoren zoveel invloedsposingen doen als zij willen, maar hoeven zij slechts een beperkt aantal invloedsposingen te accepteren. Leaders staan hierbij slechts in beperkte mate open voor beïnvloedingen. In de derde specificatie zijn de actoren beperkt zowel in het aantal invloedsposingen dat zij mogen doen als in het aantal dat zij hoeven te accepteren. Telkens wordt de parameter zo gekozen dat de gesimuleerde netwerken gemiddeld dezelfde dichtheid hebben als het empirische netwerk. De drie alternatieve specificaties worden vergeleken naar de effecten die zij hebben op de voorspelde uitkomsten van de beslissingen. De mate waarin deze voorspelde uitkomsten overeenkomen met de uitkomsten van de echte beslissingen geeft ons een indicatie van de kwaliteit van de specificatie.

De rest van dit artikel is als volgt opgebouwd. In paragraaf 2 introduceren we het beleidsterrein dat als empirisch voorbeeld is gekozen. Het betreft het beleidsterrein waarop Stokman & Zeggelink hun alternatieve modellen hebben getest. Daarna zetten wij kort het BT-model uiteen en laten zien dat met name voor de specificatie van de restricties weinig theoretische gronden gegeven konden worden (paragraaf 3). Wij nemen daarom in de restricties een te schatten parameter op om onze nieuwe benadering te illustreren. We nemen daarbij de netwerkdichtheid als kenmerk dat wij graag goed gerepresenteerd willen zien. Deze nieuwe benadering wordt eerst uiteengezet in paragraaf 4 en vervolgens geïllustreerd in paragraaf 5.

2. Het beleidsterrein: de AVEBE

Als empirisch voorbeeld kiezen we de herfinanciering van de AVEBE, een beleidsterrein met achttien actoren en drie beslissingen. De AVEBE is een coöperatie van boeren in de drie noordelijke provincies die derivaten van aardappelen produceert. De sinds de jaren '60 al bestaande financiële problemen van het bedrijf werden ernstiger in het midden van de jaren tachtig. De overleving van de AVEBE was van levensbelang voor het Noorden. Het bedrijf had niet alleen een groot aantal werknemers in dienst, maar een bankroet zou ook zeer ernstige consequenties hebben voor de boeren die onbeperkt financieel verantwoordelijk waren voor het bedrijf. Drie hoofdbeslissingen dienden te worden genomen. Het *eigen vermogen* van het bedrijf was volledig verloren en diende te worden hersteld. Bovendien kon zijn voortbestaan niet worden gerealiseerd zonder een aanzienlijke *schuldreductie*. Ten slotte vervuilde de AVEBE in ernstige mate de open wateren van vooral Groningen. Aanzienlijke *milieu-investeringen* dienden te worden gedaan om te kunnen voldoen aan de nieuwe, veel strengere milieumaatregelen. In januari 1986 vroeg het bedrijf aan de Nederlandse regering haar schuld te verminderen met 200 miljoen gulden via een rente- en aflossingsvrije lening. Bovendien vroeg het 80 miljoen gulden voor milieu investeringen. Zulke verzoeken worden gedelegeerd aan een adviescommissie voor financiële herstructurering, naar haar voorzitter de Commissie Goudswaard genoemd. Feitelijk neemt deze commissie de uiteindelijke beslissing. De Commissie kwam tot een beslissing in de zomer van 1986.

De gegevens die voor het Twee-fasenmodel nodig zijn werden verkregen door een tweetal experts te interviewen. Aangezien de twee experts elkaar aanvullende competentie hadden (één had veel inzicht in de besluitvorming in Den Haag, de ander juist in het Noorden), werden hun gegevens gecombineerd.^[2] De gegevens betreffen allereerst de actoren met hun hulpbronnen (Tabel 1) en hun wederzijdse toegangsrelaties. Verder specificerden de experts met betrekking tot elk van de drie beslissingen, welke uitkomst elk der actoren prefereerde (beleidspositie) en hoeveel belang zij aan de beslissing hechtten (belang) (Tabel 2). Omdat de analyse erop was gericht de beslissing van de Commissie Goudswaard te voorspellen en deze *de facto* de eindbeslissing neemt, kreeg deze actor als enige stemmacht.

Tabel 1: Actoren en hulpbronnen herfinanciering AVEBE.

Actoren	Hulpbronnen	Stemmacht
Directie AVEBE	3.54	0
Bestuur AVEBE	3.54	0
Boeren Algemeen	3.91	0
Werkgroep Veenkolonien	0.78	0
Regionale vakbond	0.78	0
Centrale ondernemingsraad AVEBE	1.17	0
RABO-bank	14.75	0
Nationale Investeringsbank	4.66	0
Provincie Groningen	1.96	0
Ministerie van Landbouw	6.66	0
Ministerie van Econ. Zaken	2.36	0
Ministerie van Financiën	2.36	0
Ministerie van VROM	3.53	0
Landbouw Cie Tweede Kamer	1.56	0
Tweede Kamer	1.56	0
Commissie Goudswaard	11.72	1
CDA	19.53	0
Milieubeweging	15.63	0

Tabel 2: Beleidsposities en belangen herfinanciering AVEBE.

beslissingen	beleidsposities			belangen		
	eigen vermogen	schuld reductie	milieu invest.	eigen vermogen	schuld reductie	milieu invest.
Actoren						
Directie AVEBE	30	200	71.25	90	95	65
Bestuur AVEBE	30	200	71.25	90	95	60
Boeren Algemeen	10	300	37.5	60	100	80
Werkgroep Veenkol.	20	700	75	80	90	30
Reg. vakbond	40	200	75	80	90	35
Ondernemingsraad	27.5	175	56.25	90	75	55
RABO bank	35	175	nil	75	60	30
Nat. Invest. bank	35	175	nil	15	30	30
Provincie Groningen	20	250	95	50	65	75
Min. Landbouw	35	150	78.125	70	65	35
Min. Econ. Zaken	35	150	65.625	50	45	35
Min. van Financiën	35	150	65.625	50	45	35
Min. van VROM	35	150	95	50	45	60
Tw.K.Cie. Landbouw	30	150	56.2	80	80	60
Tweede Kamer	30	150	56.2	80	80	60
Comm. Goudswaard	35	150	65.63	40	45	30
CDA	40	200	75	40	50	30
Milieubeweging	nil	nil	110	80	0	100

3. Het dynamische BeleidsToegangsmodel (BT-model)

In het TF-model zijn de beleidsposities van actoren en de collectieve uitkomsten de enige dynamische elementen. Het TF-model bevat geen gedragsalternatieven waartussen actoren binnen bepaalde restricties kunnen kiezen om hun doeleinden te maximaliseren. Met andere woorden, het model bevat geen *micromodel*. Zo'n model zou het mogelijk maken de *dynamiek* van beleidsprocessen na te bootsen, zoals de dynamiek in de ontwikkeling van relaties binnen het netwerk. Dit nu is het doel van de dynamische toegangsmodellen die door Stokman & Zeggelink zijn ontwikkeld. Binnen deze modellen hebben actoren binnen bepaalde restricties de mogelijkheid toegangsrelaties te creëren en te verleggen.

Stokman & Zeggelink veronderstellen dat actoren beleidsuitkomsten nastreven die zo dicht mogelijk bij hun eigen preferenties (beleidsposities) liggen. Net als in het TF-model wordt in de toegangsmodellen verondersteld dat de actoren eerst in de beïnvloedingsfase hun beleidsposities bijstellen, waarna de beleidsuitkomst in de daarop volgende beslisfase wordt bepaald door de actoren met stemmacht. Toegang tot andere actoren (en mobilisatie van hulpbronnen om die toegang te effectueren) vormt de enige manier waarop actoren zonder stemmacht uitkomsten kunnen beïnvloeden. Optimalisering van toegangsrelaties in de beïnvloedingsfase is derhalve een belangrijke intermediaire doelstelling van actoren om hun uiteindelijke doel (optimale uitkomsten) te bereiken.

Het succes van een actor in de beïnvloedingsfase hangt voornamelijk af van de mate waarin de actor andere belangrijke actoren weet te overtuigen. Elke actor heeft maar een beperkte hoeveelheid hulpbronnen. Het creëren en gebruiken van toegangsrelaties kost tijd en inspanning (bijvoorbeeld voor het vergaren en ordenen van informatie). Een actor kan daarom geen toegangsrelaties naar alle andere actoren leggen. Elke actor moet een keuze maken welke toegangsrelaties hij gaat proberen te leggen. Er is echter een enorme hoeveelheid informatie nodig om het verwachte nut van alternatieve toegangsrelaties met elkaar te vergelijken. Bovendien moeten daarvoor enorme berekeningen worden gemaakt. Zelfs als een actor daartoe in staat zou zijn, dan nog is hij niet zeker van het uiteindelijke resultaat omdat andere actoren tegelijkertijd toegangsrelaties proberen te optimaliseren. Het is voor hem ondoenlijk daar ook rekening mee te houden. Wij veronderstellen daarom dat actoren deze berekeningen niet zullen uitvoeren maar instrumentele doeleinden zullen formuleren die minder informatie en berekeningen vereisen. Wel evalueren actoren hun succes bij het gebruik van deze vuistregels en corrigeren zij hun oorspronkelijke berekeningen op basis van verkeerde inschattingen in het verleden. Kortom, actoren leren op basis van ervaringen.

Hoe komen nu toegangsrelaties in de dynamische modellen tot stand? Een toegangsrelatie van actor *i* tot actor *j* kan alleen ontstaan als een *verzoek* van actor *i* tot toegang door actor *j* wordt *geaccepteerd*. Het netwerk van toegangsrelaties wordt opgebouwd in verschillende iteraties. Elke iteratie bestaat uit drie stappen. In de eerste stap doen actoren verzoeken tot toegang aan anderen. Hier moet een actor veelal keuzen maken omdat hij maar een beperkt aantal verzoeken mag doen. In de tweede stap kiest elke actor uit de aan hem gerichte verzoeken. *Geaccepteerde verzoeken vormen gerichte toegangsrelaties*. In de derde stap vindt de beïnvloeding plaats. Elke actor krijgt een nieuwe voorkeur (beleidspositie) die een (gewogen) gemiddelde is van zijn eigen huidige voorkeur en die van de actoren met een toegangsrelatie tot hem. Deze beïnvloeding vindt net zo plaats als in het TF-model. Na de beïnvloedingen passen alle actoren hun "beeld" van het beleidsterrein aan

met nieuwe inschattingen van de beleidsposities, de verwachte uitkomsten van de beslissingen, de macht van de actoren, en de acceptatiekansen van toekomstige verzoeken. Dit vormt dan het vertrekpunt voor de volgende iteratie. Bij elke iteratie wordt elke bestaande toegangsrelatie ook weer heroverwogen. Deze kan verdwijnen als er geen verzoek meer gedaan wordt of omdat hij niet meer geaccepteerd wordt. Na een aantal iteraties vindt de stemming plaats onder de besluitvormers. Deze stemmen dan met de voorkeur die zij op dat moment hebben.

Wij gaan nu eerst in op de beperkingen waarmee de actoren worden geconfronteerd. Daarna specificeren wij het BT-model dat als beste model naar voren kwam. Het model bestaat uit drie hoofdelementen. Het eerste is de inschatting van het nut van alternatieve toegangsverzoeken. Het tweede is de inschatting van de kans op succes, dat wil zeggen de kans dat de andere actor het verzoek accepteert. Het produkt van deze twee bepaalt het *verwachte nut* van alternatieve toegangsverzoeken en de rangorde waarin een actor dergelijke verzoeken doet. Het derde element betreft de rangorde waarin actoren verzoeken accepteren.

3.2.1 Restricties met betrekking tot het aantal toegangsrelaties

Het leggen en effectueren van toegangsrelaties kost tijd en hulpbronnen. In het BT-model wordt daarom verondersteld dat het maximum aantal toegangsrelaties dat een actor aankan afhangt van de omvang van zijn hulpbronnen. Ook inkomende toegangsrelaties vereisen tijd, aandacht en andere hulpbronnen. Als actoren alleen georiënteerd zouden zijn op het najagen van hun eigen beleidsposities dan zouden zij al hun tijd en hulpbronnen alleen aanwenden voor uitgaande relaties en inkomende relaties weigeren. Als alle actoren dat zouden doen, zou geen enkele beïnvloeding worden geëffectueerd. Wat bepaalt dan of een actor al dan niet openstaat voor een inkomende beïnvloedingspoging en deze accepteert? Binnenkomende toegangsrelaties zijn voor een actor belangrijk omdat zij hem informatie verschaffen over relevante actoren binnen het beleidsterrein en hem op deze manier helpen om zijn eigen beleidspositie aan te scherpen. Bovendien dragen binnenkomende relaties bij tot de invloed van een actor over andere actoren omdat hij dan kan claimen dat zijn eigen beleidspositie is gebaseerd op informatie die hij van andere actoren heeft verkregen. Met andere woorden, inkomende relaties vergroten de hulpbronnen van actoren. Daarnaast wordt het in elke samenleving, maar vooral in een democratische samenleving als negatief ervaren indien machtige actoren niet open staan voor anderen. Ten slotte kunnen wij constateren dat actoren vaak informatie zoeken bij (en dus invloed aanvaarden van) andere actoren dan degenen die zij zelf willen beïnvloeden. Een actor zal zich bijvoorbeeld degelijk voorbereiden op een gesprek met een minister door enkele experts te consulteren.

Wij kunnen al deze elementen in het model opnemen door er het principe van *gegeneraliseerde ruil* in te bouwen. Dit principe is bekend in de literatuur over persoonlijke netwerken (Alexander 1987, Boyd & Richerson 1989). Het is daar geïntroduceerd om te verklaren waarom in persoonlijke netwerken asymmetrische ruilrelaties voortbestaan. In een sociaal systeem worden dergelijke asymmetrische relaties geaccepteerd zolang de persoon die daarvan profiteert maar bereid is anderen in voorkomende gevallen te helpen. In de context van beleidsnetwerken impliceert het principe van gegeneraliseerde ruil dat controle over andere actoren en stemmacht dient te worden gecompenseerd door inkomende controle. Deze inkomende controle mag dan best van andere actoren komen dan van de actoren waarover de betreffende actor controle heeft. Zo mag een wethouder in Amsterdam een

grote controle over andere actoren en stemmacht over beslissingen hebben zolang hij maar een open oog heeft voor de belangen van andere actoren, met andere woorden hun belang, beleidsposities en hulpbronnen mee laat wegen.

De bovengenoemde overwegingen leidden in het oorspronkelijke BT-model tot de volgende specificaties voor het maximale aantal uit- en inkomende relaties die actoren mogen hebben. Stel het aantal uitgaande relaties van actor i op tijdstip (iteratie) t in een beleidsnetwerk van n actoren is od_i^t en het aantal inkomende relaties id_i^t . Het maximale aantal verzoeken dat actor i nu mag doen op tijdstip $(t+1)$, $(od_i^{(t+1)})_{max}$, is een functie van de hulpbronnen van actor i (r_i waarbij $0 < r_i \leq 1$) en het aantal inkomende relaties op tijdstip t . Hoe groter de hulpbronnen van een actor, hoe hoger zijn stemmacht en hoe groter het aantal uitgaande relaties op tijdstip t , des te hoger is het aantal inkomende relaties, $(id_i^{(t+1)})_{max}$, dat de actor moet accepteren op tijdstip $(t+1)$. De volgende functies werden in het oorspronkelijke BT-model daarbij gespecificeerd (v_i' is de relatieve stemmacht van actor i)⁽³⁾:

$$(od_i^{(t+1)})_{max} = [0,5nr_i + 0,5id_i^t]$$

en

[1]

$$(id_i^{(t+1)})_{max} = [0,25 (nr_i + nv_i') + 0,5od_i^t] .$$

In beide gevallen geldt als bovengrens n (actoren hebben per definitie toegang tot zichzelf). In het oorspronkelijke model waren de parameters 0,5 en 0,25 niet verder beargumenteerd. Zij kunnen worden beschouwd als *ad hoc* specificaties. Wij willen nu de restricties zodanig herdefiniëren dat daarin een te schatten parameter θ is opgenomen die wel duidelijk interpreteerbaar is. Dit maakt de definities van de restricties in elk geval aanzienlijk minder *ad hoc* dan in het oorspronkelijke model. Deze parameter wordt dan statistisch zo geschat dat de gegenereerde netwerken een dichtheid hebben die overeenkomt met de dichtheid van het empirische netwerk. Wij zullen in paragraaf 5 drie alternatieven met elkaar vergelijken.

In het eerste alternatief zijn er alleen restricties voor het aantal uitgaande relaties. Actoren mogen maar een beperkt aantal verzoeken doen. Alle verzoeken worden zonder meer geaccepteerd:

$$(od_i^{(t+1)})_{max} = [\theta^{(1)} (nr_i + id_i^t)]$$

en

[2]

$$(id_i^{(t+1)})_{max} = n .$$

De parameter $\theta^{(1)}$ is inhoudelijk goed interpreteerbaar. Als $\theta^{(1)} \leq 1$, dan kan de parameter worden geïnterpreteerd als de fractie actoren waartoe een actor met maximale hulpbronnen op tijdstip $t = 0$ een verzoek mag richten. Als $\theta^{(1)} > 1$, dan mogen alle actoren met $r_i \geq 1/\theta^{(1)}$ zonder restricties op tijdstip $t = 0$ verzoeken tot andere actoren richten.

In het tweede alternatief mogen actoren zonder restricties verzoeken doen, maar hanteren actoren restricties voor het aantal verzoeken dat zij accepteren:

$$(od_i^{(t+1)})_{max} = n$$

en

[3]

$$(id_i^{(t+1)})_{max} = [\theta^{(2)} (0,5 (nr_i + nv'_i) + od_i^t)] .$$

Ook nu heeft $\theta^{(2)}$ een duidelijke, aan $\theta^{(1)}$ analoge betekenis. Als $\theta^{(2)} \leq 1$, dan komt de parameter overeen met de fractie actoren wier verzoek een actor met maximale stemmacht en hulpbronnen op tijdstip $t = 0$ moet accepteren. Daarboven geeft hij weer aan boven welke ondergrens van stemmacht en hulpbronnen actoren alle verzoeken moeten accepteren.

In het derde alternatief hebben actoren zowel restricties met betrekking tot het aantal verzoeken dat zij mogen doen als tot het aantal verzoeken dat zij moeten accepteren. De sterkte van de restricties schatten wij met één parameter $\theta^{(3)}$ die nu in de functies voor zowel de inkomende als uitgaande maxima voorkomt:

$$(od_i^{(t+1)})_{max} = [\theta^{(3)} (nr_i + id_i^t)]$$

en

[4]

$$(id_i^{(t+1)})_{max} = [\theta^{(3)} (0,5 (nr_i + nv'_i) + od_i^t)] .$$

De inhoudelijke interpretatie is analoog aan die voor de eerdere twee parameters, maar heeft nu simultaan betrekking op verzoeken en acceptaties.

3.2.2 Inschatting van het nut van toegangsverzoeken

We specificeren allereerst de informatie die actoren in een beleidsterrein hebben. Wij veronderstellen dat actoren de formele besluitvormingsprocedure kennen en derhalve de stemmacht van actoren kunnen bepalen. Bovendien veronderstellen wij dat actoren elkaars beleidsposities kennen en een redelijke inschatting kunnen maken van het belang dat elke actor aan een beslissing hecht. Hetzelfde geldt voor de hulpbronnen die de diverse actoren kunnen mobiliseren. Als actoren wat langer meedraaien in een beleidsterrein is daar redelijke overeenstemming over. Wij veronderstellen echter dat een actor niet precies weet wie wie beïnvloedt. Wel kan hij globaal inschatten hoeveel invloed op een actor wordt uitgeoefend en hoeveel invloed elke actor in totaal uitoefent op anderen.

Op basis van deze informatie kan elke actor uitrekenen wat de verwachte uitkomst van een beslissing zal zijn als er verder geen beïnvloedingen (meer) zouden plaatsvinden. Actoren hebben echter onvoldoende informatie om het verwachte nut van toegangsrelaties te bepalen en met elkaar te vergelijken. Actoren zijn namelijk niet in staat het effect van een toegangsrelatie op de beleidspositie van een andere actor te bepalen evenmin als het effect daarvan op de uiteindelijke uitkomst van de beslissing(en). Zij kennen immers niet het totale beïnvloedingsnetwerk.

In het BT-model maken actoren gebruik van hun kennis van beleidsposities van andere actoren bij hun inschatting van het nut van alternatieve toegangsverzoeken. Actoren richten hun pogingen op actoren met veel controle en stemmacht, maar betrekken daarbij ook de richting waarin de beleidspositie van de andere actor zal verschuiven indien zij erin slagen

een toegangsrelatie te creëren. Die richting zou namelijk zowel positief als negatief kunnen uitvallen voor actor *i*. Dit kan als volgt worden uitgelegd, waarbij de dimensie van de besluitvorming als 'links-rechts' wordt aangegeven. Veronderstel dat een actor verwacht dat de uitkomst van de besluitvorming rechts van zijn voorkeur zal liggen. Wanneer hij overweegt anderen te beïnvloeden, gaat hij ervan uit dat zijn invloed de beleidspositie van de ander *in zijn richting* zal doen opschuiven. Anderen met een voorkeur links van de zijne zullen door zijn invloed naar rechts opschuiven, waardoor ook het verwachte besluit naar rechts opschuift. Dit is voor de actor ongunstig! Omgekeerd zal het beïnvloeden van anderen met een voorkeur rechts van de zijne leiden tot een verwacht besluit dat meer naar links, dus gunstiger, ligt. Dit effect zal groter zijn naarmate de afstand tussen de beleidsposities van de twee actoren groter is. Bij meer dan één beslissing is het nut bovendien groter indien het belang van de issue groter is alsmede de afstand tussen de verwachte uitkomst en actor *i*'s beleidspositie. Beïnvloeding van extremere actoren aan dezelfde kant van de verwachte uitkomst is dus contraproductief. Toegangsrelaties tot actoren met dezelfde beleidspositie hebben geen effect, hoogstens om andere beïnvloedingen te neutraliseren. In alle andere gevallen heeft een toegangsrelatie een positief effect. De inschatting van het nut in het BT-model wordt nu verkregen door dit te combineren met een inschatting van de stemmacht en de indirecte invloed van elke actor. Voor de verdere specificatie hiervan verwijzen wij naar Stokman & Zeggelink (1996). Deze inschatting wordt door hen aangeduid met *Policy Request specification (PR)*.

De rangorde van de verzoeken hangt niet alleen van de inschatting van het nut af, maar ook van de inschatting van de kans op succes. Deze hangt nauw samen met de rangorde waarin verzoeken worden geaccepteerd. Daarom behandelen wij die eerst.

3.2.3 Acceptatie van verzoeken

Als een actor meer verzoeken voor inkomende toegangsrelaties krijgt dan hij op tijdstip $(t + 1)$ genoodzaakt is te accepteren, dan zal hij een beslissing moeten nemen welke hij zal accepteren en welke niet. In het BT-model zijn actoren met ver verwijderde beleidsposities, aan de andere kant van de verwachte uitkomst, bijzonder attractief als object van beïnvloeding. Echter, hoe groter de afstand tussen de beleidsposities van twee actoren, des te afwijzender zal een actor tegenover beïnvloeding staan. Een extreem linkse activist zal zich niet gemakkelijk openstellen voor beïnvloeding door een rechtse activist, vooral niet als het gaat om issues die voor de linkse activist van hoog belang zijn. In het BT-model proberen actoren zoveel mogelijk hun eigen beleidspositie te handhaven door de voorkeur te geven aan actoren met ongeveer dezelfde beleidspositie als zichzelf. Zij ordenen dan ook de inkomende verzoeken op basis van de afstand tussen de beleidsposities. Hierbij wegen voor hen belangrijke beslissingen zwaarder dan minder belangrijke beslissingen. Bovendien wegen kleine afstanden zwaarder dan grote. Deze specificatie wordt de *Policy Acceptance specification* of *PA* genoemd. Actoren proberen zo hun eigen mening (beleidspositie) bevestigd te krijgen terwijl ze wel proberen de mening van andere actoren te beïnvloeden. De poging van actoren hun eigen mening bevestigd te krijgen staat in de literatuur bekend als het 'bolstering' effect (Calvert 1985). Dit leidt er tevens toe dat toegangsrelaties vooral ontstaan tussen actoren die niet al te ver van elkaar verwijderd zijn in hun voorkeuren. Ook dit wordt in empirische studies gevonden (Bauer e.a. 1963; Heinz e.a. 1993).

3.2.4 Inschatting van de kans op succes van toegangsverzoeken

Als laatste element dient de inschatting van de kans op succes te worden gespecificeerd. Actoren realiseren zich dat de kans op succes vooral afhangt van de afstand tussen hun eigen beleidspositie en die van de ander. Zij baseren hun inschatting daarom op de afstand in beleidsposities. *Actoren leren echter op basis van hun ervaringen in voorgaande iteraties.* Worden hun verzoeken tot toegang geweigerd, dan stellen zij hun verwachtingen naar beneden bij, maar niet tot een kans lager dan 0,1. Stokman & Zeggelink duiden dit aan met de *Policy Likelihood specification (CL)*.

4. De schatting van parameters in het simulatiemodel

De parameter θ die voorkomt in formules [2] - [4] wordt in principe geschat zoals in de statistiek gebruikelijk is: als schatting wordt die waarde gekozen, die de beste overeenstemming geeft tussen simulatiemodel en geobserveerde data. In dit artikel wordt voor deze overeenstemming alleen gelet op de dichtheid d van het ontstane netwerk. Dezelfde benadering kan ook worden toegepast om meerdere parameters simultaan te schatten; dit wordt uitgelegd in Snijders (1996).

Het simulatiemodel is stochastisch van aard, en levert dus een toevalsafhankelijke dichtheid d . De verwachting hiervan wordt, als functie van θ , aangegeven met $E_\theta d$. De empirisch geobserveerde dichtheid wordt aangegeven met d_{obs} . Als schatting voor θ wordt die waarde gezocht, waarvoor de verwachting van d gelijk is aan de geobserveerde waarde:

$$E_\theta d = d_{\text{obs}} . \quad [5]$$

Het oplossen van deze vergelijking is lastig, omdat de verwachte waarde $E_\theta d$ niet analytisch kan worden berekend, maar alleen benaderd met behulp van simulatie. Om uit te leggen hoe in dit geval de oplossing van [5] wordt bepaald, geven we eerst een iteratieve numerieke procedure aan om de schatting van θ uit te rekenen voor het geval dat we de verwachte waarde wel beschikbaar zouden hebben als een berekenbare functie $f(\theta)$. We gaan er van uit dat $f(\theta)$ een stijgende functie van θ is. Uitgaande van de een of andere startwaarde θ_1 kan dan als iteratiestap de formule:

$$\theta_{n+1} = \theta_n - a_n (f(\theta_n) - d_{\text{obs}}) \quad [6]$$

worden gebruikt, waarin de coëfficiënt a_n een geschikt gekozen positief getal is. Formule [6] is als volgt te interpreteren: is $f(\theta_n)$ wat te groot dan wordt θ_{n+1} iets kleiner dan θ_n gekozen, in het omgekeerde geval iets groter. Wanneer de stapjes van θ_n naar θ_{n+1} heel klein worden mag worden aangenomen dat het proces is geconvergeerd naar de oplossing van de vergelijking $f(\theta) = d_{\text{obs}}$. Een optimale waarde voor a_n is de reciproke van de afgeleide, dus $a_n = 1/f'(\theta_n)$; bij gebruik van deze waarde heet de iteratieve procedure (6) de methode van Newton-Raphson. Andere positieve waarden voor a_n resulteren in een procedure die ook naar de juiste oplossing convergeert, maar in iets meer stappen.

In ons geval, waarin we niet $f(\theta)$ tot onze beschikking hebben maar voor elke willekeurige waarde van θ wel een simulatie kunnen uitvoeren die o.a. de stochastische variabele d oplevert met als verwachtingswaarde $f(\theta)$, kunnen we een door Robbins &

Monro (1951) voorgestelde modificatie van deze procedure gebruiken. In de n^e stap hebben we een voorlopige waarde θ_n , die we gebruiken als parameter bij de simulatie van het besluitvormingsproces, en die een netwerk oplevert met dichtheid d_n . De iteratiestap wordt nu aangegeven door de formule

$$\theta_{n+1} = \theta_n - (a_n/n)(d_n - d_{\text{obs}}) . \quad [7]$$

Weer is voor a_n de waarde $a_n = 1/f'(\theta_n)$ optimaal, maar is het ook mogelijk andere positieve waarden te gebruiken. Doordat in formule [7] a_n gedeeld wordt door n , convergeert θ_n naar de oplossing van [5], ondanks het stochastisch karakter van d_n .

Om de Robbins-Monro procedure praktisch te gebruiken voor ons vraagstuk, het oplossen van de vergelijking [5], hebben we - behalve het simulatiemodel voor collectieve besluitvorming en formule [7] - nog twee dingen nodig: een beginwaarde θ_1 , en waarden voor a_n . Deze zijn hier als volgt bepaald. Allereerst moeten door 'trial and error' twee waarden worden gevonden, waar de geschatte waarde van θ tussen ligt. Voor deze waarden, die aangegeven worden met θ_a en θ_b , wordt het besluitvormingsmodel een betrekkelijk groot aantal malen, bv. 100 maal, onafhankelijk gesimuleerd. De gemiddelde waarden van de hierbij gevonden dichtheden worden aangegeven met d_a en d_b , respectievelijk. Dan geldt dus $d_a < d_{\text{obs}} < d_b$. Uit de standaarddeviaties, of de bijbehorende betrouwbaarheidsintervallen, moet blijken dat dit geen toevalsfluctuatie is maar dat we er van uit mogen gaan dat inderdaad $E_{\theta_a} d < d_{\text{obs}} < E_{\theta_b} d$. Door $E_{\theta} d$ te benaderen met een rechte lijn verkrijgen we als startwaarde:

$$\theta_1 = \theta_a + (\theta_b - \theta_a)(d_{\text{obs}} - d_a)/(d_b - d_a) ,$$

en verder als waarde voor de coëfficiënt $a_n = (\theta_b - \theta_a)/(d_b - d_a)$.

5. Resultaten

Zoals wij in paragraaf 3.2.1 hebben uiteengezet, willen wij voor het beleidsterrein van de AVEBE drie alternatieven vergelijken waaronder restricties binnen beleidsnetwerken kunnen voorkomen. In het eerste alternatief zijn actoren alleen beperkt in het aantal verzoeken dat zij mogen doen ($\theta^{(1)}$). In het tweede geval hoeven actoren maar een beperkt aantal verzoeken te accepteren en zijn zij vrij zoveel verzoeken te doen als zij willen ($\theta^{(2)}$). In het derde alternatief zijn zij in beide beperkt ($\theta^{(3)}$). In alle drie gevallen wordt de parameter zo geschat dat de gesimuleerde netwerken een dichtheid van 0,50 hebben, de dichtheid van het empirische netwerk. In het bestek van dit artikel zullen wij de drie oplossingen alleen vergelijken naar de grootte van de parameter en de verwachte uitkomsten van de beslissingen. De overeenkomst tussen de verwachte uitkomsten en de feitelijke uitkomsten beschouwen wij als een belangrijke indicatie voor het antwoord op de vraag waar in beleidsnetwerken de restricties met name op werken: op het aantal verzoeken, op de acceptatie daarvan of op beide.

Tabel 3 bevat de resultaten van het vergelijkend onderzoek. Restricties op zowel verzoeken als acceptatie geven vrijwel identieke voorspelde uitkomsten als restricties op verzoeken alleen. Restricties op inkomende relaties geven daarentegen duidelijk andere voorspelde uitkomsten. In vergelijking met de uitkomsten van de feitelijke besluiten, zijn

deze laatste beter, zij het iets te laag. De andere twee oplossingen geven te hoge voorspellingen. Hoewel dit resultaat nog verder moet worden gevalideerd, geeft het ons een theoretisch belangrijk inzicht, namelijk dat restricties met betrekking tot invloedspogingen binnen beleidsnetwerken kennelijk primair lopen via de beperkte capaciteit of bereidheid van machtige actoren om invloed te accepteren. Om het eenvoudig te formuleren: iedereen kan wel een dag vrij maken om de belangrijkste actoren te benaderen, maar het is slechts weinig gegeven om ontvangen te worden. Tabel 3 laat ons echter nog een tweede belangrijk resultaat zien. De geschatte waarde van $\theta^{(3)}$ (restricties op inkomende en uitgaande relaties) is nauwelijks hoger dan die van $\theta^{(1)}$ (alleen restricties op inkomende relaties). Dit betekent dat de restricties op het aantal acceptaties nauwelijks worden verminderd indien ook het aantal verzoeken aan restricties wordt onderworpen. Toch levert dit andere netwerken op en dus andere uitkomsten. Verder zien wij dat de veel strengere restricties op de verzoeken (0,65) dan op de acceptatie (0,91) nodig zijn om dezelfde dichtheid van 0,50 te krijgen. Deze twee parameters zijn echter moeilijk met elkaar te vergelijken omdat bij de restricties op het aantal te accepteren relaties de stemmacht meeweegt, terwijl dit bij de restricties op de verzoeken niet het geval is.

Ten slotte wijzen wij op het verschil in dichtheid van de hier gesimuleerde netwerken en die van het oorspronkelijke model. In het oorspronkelijke model werden netwerken met een gemiddelde dichtheid van slechts 0,12 gegenereerd. Wij concluderen dan ook dat de hier voorgestelde benadering leidt tot een aanzienlijke betere representatie van de empirische netwerken zonder dat dit ten koste gaat van de voorspellingskracht van het model inzake uitkomsten van beslissingen. Zolang niet andere belangrijke kenmerken van de gegenereerde netwerken zijn onderzocht en vergeleken met de empirische, blijft ook deze conclusie voorlopig.

Tabel 3: Resultaten optimalisering restrictieparameter en kenmerken empirisch beleidsterrein.

Aard restricties	θ	dichtheid	milieu investe- ringen	vreemd vermogen	eigen vermogen
inkomende relaties	0,91	0,50	75,25	174,87	34,19
uitgaande relaties	0,65	0,50	92,28	194,76	34,90
beide	1,00	0,50	89,51	193,59	35,30
oorspronkelijke BT-model		0,12	77,20	179,30	34,50
empirische kenmerken		0,50	73,00	183,00	20,00

6. Conclusies

Op basis van hun onderzoek naar dynamische toegangsmodellen in beleidsnetwerken, schetsen Stokman & Zeggelink de volgende visie op het politiek proces:

"Trying to establish influence relations with other actors in policy networks, actors are confronted with two counteracting forces. On the one hand they realize that powerful

actors with distant and opposite views are most attractive as target. If successful, such a relation will greatly effect the outcomes of decisions. On the other hand, actors realize that these actors are less likely to accept access requests than more proximate actors. Actors realize that other actors act like they do, giving high priority to influence from like-minded other actors. Only if such actors are not present, they are willing to accept influence from more distant actors. Actors therefore select influence purposively to 'bolster' their own position. This prevents them from changing their own preferences while trying to influence other actors to do so." (Stokman & Zeggelink 1996)

Het onderhavige onderzoek naar de aard van de restricties waaronder actoren beïnvloedingsrelaties in beleidsnetwerken proberen te realiseren leidt tot een belangrijke aanvulling op deze visie, namelijk dat actoren in beleidsnetwerken hierin vooral worden gehinderd doordat andere actoren niet voor beïnvloeding open staan. Het belangrijkste probleem bij politieke besluitvorming ligt niet in een ongelijke verdeling van toegangspogingen, maar in de onwil van machtige actoren om invloed te accepteren. Dit is tevens een aanvulling op de oligarchiseringstheorie die door Michels is begonnen en door Wippler is uitgewerkt. Het model laat inspraakprocedures en het open houden van beïnvloedingskanalen in democratische systemen in een nieuw licht verschijnen: niet alleen activiteit van leden en de toegang tot leiders, maar de mogelijkheid om hen ertoe te brengen te luisteren bewaakt een systeem voor oligarchische tendenties.

Noten

1. Wij danken de redacteuren van de bundel voor hun commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk.
2. De data werden verzameld door Jannie Schonewille, toentertijd studente bij de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit te Groningen. De analyses vonden plaats in het kader van haar afstudeerscriptie (Schonewille, 1990).
3. Het symbool $[]$ betekent de waarde afgerond naar het dichtstbijzijnde gehele getal. De relatieve stemmacht is gedefinieerd door:

$$v'_i = \sum_a v_{ia} / (\sum_a v_{ia})_{\max},$$

waarin v_{ia} de stemmacht van actor i over issue a weergeeft.

Literatuur

- Alexander, R.D. (1987). *The Biology of Moral Systems*. New York: Aldine De Gruyter.
- Bauer, R.A.; Sola Pool, I. de; Dexter, L.A. (1963). *American Business & Public Policy. The Politics of Foreign Trade*. Chicago: Aldine Atherton.
- Berveling, J. (1994a). *Het stempel op de besluitvorming. Macht, invloed en besluitvorming op twee Amsterdamse beleidsterreinen*. Amsterdam: Thesis.
- Berveling, J. (1994b). *Over beeld- en beleidsvorming*. Groningen: ICS (ICS Occasional Papers and Documents Series, nr. 1).
- Berveling, J.; Roozendaal, P. van (1992). Amsterdam in hoger sferen. De invloed van organisaties op de bouwhoogte in het centrale deel van de IJ-oeveren. Jansen, W.; Wittenboer, G.L.H. van den (red.), *Sociale netwerken en hun invloed*. Meppel: Boom.
- Bos, J.M.M. van den (1991). *Dutch EC Policy Making. A model-guided approach to coordination and negotiation*. Utrecht: Thesis.
- Boyd, R.; Richerson, P.J. (1989). The Evolution of Indirect Reciprocity. *Social Networks 11*: pp. 213-236.

- Calvert, R.L. (1985). The Value of Biased Information: A Rational Choice Model of Political Advice. *Journal of Politics* 47: pp. 530-55.
- Heinz, J.P.; Laumann, E.O.; Nelson, R.L.; Salisbury, R.H. (1993). *The Hollow Core. Private Interests in National Policy Making*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Robbins, H.; Monro, S. (1951). A stochastic approximation method. *Annals of Mathematical Statistics* 22, pp. 400-407.
- Schonewille, J. (1990). *Herstelfinanciering van AVEBE*. Afstudeerscriptie. Groningen: Sociologisch Instituut/Rijksuniversiteit Groningen.
- Snijders, T.A.B. (1996). Stochastic actor-oriented dynamic network analysis. *Journal of Mathematical Sociology* 21 (in druk).
- Stokman, F.N. (1994). Besluitvormingsmodellen binnen beleidsnetwerken. Huberts, L.W.J.C.; Kleinnijenhuis, J. (red.), *Methoden van invloedsanalyse*. Meppel: Boom.
- Stokman, F.N.; Bos, J.M.M. van den (1992). A two-stage model of policy making: With an empirical test in the U.S. Energy Policy Domain. Moore, G.; Whitt, J.A. (eds.), *The Political Consequences of Social Networks. Volume 4 of Research and Society*. Greenwich, Conn.
- Stokman, F.N.; Baveling, J. (1996). Predicting outcomes of decision making. Five competing models of policy-making. Fennema, M.; Schijf, H.; Eijk, C.E. van der (eds), *In Search of Structure*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Stokman, F.N.; Zeggelink, E.P.H. (1996). Is Politics Power or Policy Oriented? A Comparative Analysis of Dynamic Access Models in Policy Networks. *Journal of Mathematical Sociology* 21 (in druk).
- Wippler, R. (1982). The generation of oligarchic structures in constitutionally democratic organizations. Raub, W. (ed.), *Theoretical Models and Empirical Analyses. Contributions to the Explanation of Individual Actions and Collective Phenomena*. Utrecht: E.S.-Publications.
- Wippler, R. (1983). Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties. Lindenberg, S.; Stokman, F.N. (red.), *Modellen in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Wippler, R. (1984). Het oligarchieprobleem: Michels ijzeren wet en latere probleemoplossingen. *Mens en Maatschappij* 59, pp. 115-141.
- Wippler, R. (1985). Die Entstehung oligarchischer Strukturen in demokratisch verfassten Organisationen. Büschges, G.; Raub, W. (Hrsg.), *Soziale Bedingungen - individuelles Handeln - soziale Konsequenzen*. Frankfurt a.M.: Verlag Peter Lang.
- Wippler, R. (1986). Oligarchic tendencies in democratic organizations. *The Netherlands Journal of Sociology* 22, pp. 1-17.

Ein kritischer Theorienvergleich von drei Erklärungen politischen Protests

Karl-Dieter Opp*

Charakteristisch für die Soziologie vom Ende der sechziger bis zur Mitte der siebziger Jahre ist, daß Vertreter der zu dieser Zeit vertretenen theoretischen Ansätze, insbesondere der Funktionalismus und marxistisch orientierte Strömungen, in heute nicht mehr gekannter aggressiver und emotionaler Weise ihre theoretischen Überzeugungen verteidigten und gegnerische Strömungen attackierten. Diese Situation ließ vermutlich bei vielen Soziologen das Bedürfnis entstehen, sich grundsätzlich mit Problemen eines Theorienvergleichs zu befassen. Diese Diskussion begann auf dem Kasseler Soziologentag im Jahre 1974 und wurde auf verschiedenen Arbeitstagungen fortgesetzt. Ergebnisse dieser Diskussionen wurden in einem Band mit dem Titel 'Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften' zusammengefaßt (Hondrich & Matthes 1978). Zwei extreme Positionen wurden vertreten. Die eine Position behauptet, ein strenger Theorienvergleich, in dem die Überlegenheit von Theorien ermittelt werden soll, sei nicht möglich und auch nicht sinnvoll. Ziel eines Vergleichs von verschiedenen "Paradigmen" solle vielmehr darin bestehen, sich in die verschiedenen Paradigmen hineinzudenken und so partikuläre Sichtweisen eines einzelnen Paradigmas zu erweitern bzw. zu überwinden. Die andere Position wurde - und wird - u.a. von Reinhard Wippler vertreten (Wippler 1978). Es geht darum, Paradigmen zu erklärungskräftigen Theorien auszuarbeiten. Diese Theorien sind dann problemspezifisch anzuwenden, d.h. vergleichend zu empirisch zu überprüfen. Das Programm bestand also in einem empirischen Theorienvergleich.

Nach dem Erscheinen des genannten Bandes wurde die Diskussion zunächst abgebrochen, ohne daß man sagen kann, daß die Probleme gelöst wurden. Im Jahre 1980 hat Reinhard Wippler mit dazu beigetragen, daß das Programm eines empirischen Theorienvergleichs im Rahmen eines Forschungsverbundes 'Vergleichende Theorientestung' wieder aufgenommen wurde. Es ging dieses Mal jedoch nicht um die Diskussion von Problemen eines Theorienvergleichs, sondern um die konkrete Durchführung eines empirischen Theorienvergleichs. Das Ergebnis dieses Forschungsverbundes ist der Band 'Empirischer Theorienvergleich. Erklärungen sozialen Verhaltens in Problemsituationen' (Opp & Wippler 1990).

Dieser Aufsatz knüpft an das Forschungsprogramm eines empirischen Theorienvergleichs an. Wir wählen dabei den Problembereich 'Politischer Protest'. Hierzu gibt es - wie zu fast jedem sozialen Phänomen - eine Vielzahl von Erklärungen. Es fehlt jedoch

* Karl-Dieter Opp (1937), Universität Leipzig, publizierte zwei Bücher zusammen mit Reinhard Wippler. Mein herzlichster Dank gilt Theo Baumgärtner (Universität Leipzig), Norman Braun (Universität Bern) und Torsten Schröder (Universität Leipzig) für wertvolle kritische Hinweise.

weitgehend eine *theorienvergleichende* Diskussion. Im folgenden wollen wir einen ersten Schritt zu einer systematischen theorienvergleichenden Diskussion von theoretischen Ansätzen zur Erklärung politischen Protests tun. Wir wählen dabei drei Theorien aus, die gegenwärtig bei der Erklärung politischen Protests intensiv diskutiert werden. (1) Vor allem im deutschen Sprachbereich wird von vielen Soziologen und Politikwissenschaftlern eine Theorie vertreten, die wir als *Krisentheorie sozialer Bewegungen* bezeichnen wollen. (2) In der internationalen Diskussion ist gegenwärtig die *Theorie der Gelegenheitsstrukturen* der herrschende theoretische Ansatz. Dieser hat die Perspektive der Ressourcen-Mobilisierung verdrängt - wir kommen hierauf in Abschnitt 6 zurück. (3) Die auf der Theorie rationalen Handelns beruhende *Theorie kollektiven Handelns*, wie sie von M. Olson (1965) entwickelt wurde, wird ebenfalls von einer Vielzahl von Sozialwissenschaftlern gegenwärtig angewendet und weiterentwickelt.

1. Protest als Reaktion auf die Krise der Industriegesellschaft

Die grundlegende Idee der Krisentheorie sozialer Bewegungen läßt sich in folgender Weise rekonstruieren: Soziale Bewegungen zielen auf sozialen Wandel. Entsprechend muß das, was sie verändern wollen, auch ihr Entstehungsgrund sein. Demnach müssen die sozialen Bewegungen, die nach dem Zweiten Weltkrieg in der Bundesrepublik entstanden, etwas mit der wirtschaftlichen, sozialen und politischen Ordnung der Bundesrepublik und deren Veränderung zu tun haben. Da es sich bei dieser Ordnung um ein kapitalistisches System bestimmter Art handelt, muß in bestimmten Eigenschaften dieses Systems auch die Ursache für politischen Protest gesehen werden. Da die sozialen Bewegungen eine Vielzahl von Problemen dieses Systems thematisieren, ist die Krisenhaftigkeit dieses Systems auch die zentrale Ursache für die Entstehung und Entwicklung sozialer Bewegungen.

Diese Idee wird in verschiedener Weise ausgedrückt und von einer Vielzahl von Autoren, insbesondere im deutschen Sprachbereich, vertreten. Dies sei an einigen Beispielen illustriert. Brand et al. führen aus, soziale Bewegungen seien "Ausdruck einer *Krise der Modernität*" (1986:13, Kursivdruck im Original), oder, anders ausgedrückt: Die einzelnen sozialen Bewegungen haben "ihren gemeinsamen Bezugs- und Angriffspunkt in einer Krise des industriellen Entwicklungsmodells" (ebenda, S. 18). Diese Idee läßt sich auch in marxistischer Terminologie ausdrücken: Soziale Bewegungen entstehen aus gesellschaftlichen Widersprüchen (Raschke 1985:117). Auch bei Rucht (1994:139) finden wir ähnliche Überlegungen: "Die allgemeine These lautet, daß die Wurzeln einer neu aufsteigenden Bewegung in ungelösten Problemen der System- und/oder Sozialintegration liegen - Problemen, die im Falle der neuen sozialen Bewegungen mit einem spezifischen Modernisierungsschub verbunden sind".

Nach der Darlegung dieser theoretischen Idee pflegen die Vertreter der Krisentheorie dann im Detail die aus ihrer Sicht bestehenden Funktionsprobleme moderner Gesellschaften zu beschreiben. So widmen Brand et al. (1986) ihr erstes Kapitel dem Thema 'Neue soziale Bewegungen und die Krise der modernen Zivilisation' (S. 17ff.). Bei der Beschreibung der Funktionsprobleme moderner Gesellschaften wird üblicherweise eine Vielzahl von Ereignissen erwähnt, die als krisenverschärfend oder als Bestandteile der Krise angesehen werden. Aufgezählt werden etwa die Ölkrise Anfang der siebziger Jahre, die 'ökonomische Krise' 1976/77 oder die Atompolitik der Bundesregierung.

Wie die vorangegangene Darstellung der Krisentheorie zeigt, handelt es sich um eine

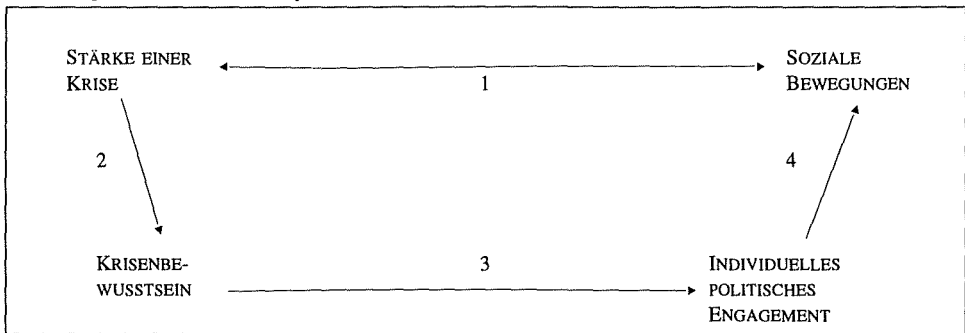
Makrotheorie, d.h. sie sagt etwas über Kollektive, in diesem Falle über Gesellschaften, aus. Eine 'Krise' und eine 'soziale Bewegung' sind Eigenschaften von Kollektiven und nicht von Individuen. Trotzdem wird immer wieder auf die Mikroebene, also auf die individuellen Akteure, zurückgegriffen. Dies beginnt bereits mit dem Begriff der Krise: "Der Begriff 'Krise' verweist (sozialwissenschaftlich) auf eine, auch subjektiv empfundene, objektive Bestandsbedrohung ..." (Brand et al. 1986:20). An anderer Stelle heißt es, "daß bei vielen Leuten ein Krisenbewußtsein entsteht, das die Leitideen der modernen Industrie- und Wachstumsgesellschaft grundlegend erschüttert" (Brand et al. 1986:33). Weiter wird ausgeführt, daß bestimmte Ereignisse auf die 'Stimmung' oder 'Verdrossenheit' oder auch auf die 'Sensibilisierung' der Bevölkerung wirken. So wird behauptet, daß die ökonomische Krise ab 1976/77 Anlaß für eine verbreitete "Krisenstimmung" (Brand et al. 1986:82) war. Die These scheint also zu sein: Die individuellen Akteure nehmen die 'objektiv' bestehende Krise korrekt wahr; die Wahrnehmung der Krise erhöht die Deprivation ('Krisenstimmung', 'Verdrossenheit' etc.); diese Deprivation führt zur Entstehung sozialer Bewegungen. Die 'objektiv' bestehende Krise ist dabei das, was die Vertreter der Krisentheorie als Krise diagnostizieren - wir werden hierauf noch zurückkommen.

Wenn diese Thesen zuträfen, dann wäre zu erwarten, daß sich die gesamte Bevölkerung, die ja der objektiv bestehenden Krise ausgesetzt ist, in sozialen Bewegungen engagiert. Bekanntlich ist jedoch nur ein kleiner Teil der Bevölkerung politisch aktiv. Wie ist dies zu erklären? Die Antwort ist, daß die Krisenwahrnehmung selektiv ist. So argumentieren Brand et al. (1986:35), daß vor allem Beschäftigte im sozialen Dienstleistungsbereich die Krise wahrnehmen. Weiter wird bei der Behandlung der Wirtschaftskrise 1976/77 angemerkt, daß "paradoxe Weise" die "Stimmung bei den Hauptbetroffenen ... eher diffus" blieb (Brand et al. 1986:82). An gleicher Stelle heißt es dann: "Ungeachtet dieser bislang in der Bundesrepublik unerreichten Zahl von Arbeitslosen blieben doch die unmittelbar an dieses Faktum anknüpfenden Proteste und Arbeitskämpfe relativ moderat ..." (S. 82). Hier führte also eine wirtschaftliche Verschlechterung - ein Element einer Krise - nicht zu einem Anstieg der Proteste. Es wird jedoch nicht im einzelnen dargelegt, unter welchen Bedingungen genau Betroffene eine Krise in welcher Weise wahrnehmen.

Es bleibt weiter offen, ob die Stärke einer Krise *indirekt* - und zwar über das Krisenbewußtsein - zur Entstehung sozialer Bewegungen führt oder ob ein *direkter* Effekt der Krise auf die Entstehung sozialer Bewegungen angenommen wird. Da eine Beziehung zwischen Krise und 'Krisenbewußtsein' hergestellt wird, gehen die Krisentheoretiker vermutlich davon aus, daß eine Krise, die nicht wahrgenommen wird, auch nicht zu politischem Engagement führt. Entsprechend kann die Krisentheorie so rekonstruiert werden: Eine Krise hat keinen direkten Effekt auf die Entstehung sozialer Bewegungen, es besteht lediglich eine Korrelation zwischen Krise und sozialen Bewegungen.

Unsere Rekonstruktion der Krisentheorie wird in Abbildung 1 als Kausaldiagramm dargestellt. Die Beziehung zwischen 'Stärke einer Krise' und 'Soziale Bewegungen' ist eine Korrelation - siehe Linie 1. Bei Beziehung (2) müßten noch genauere Annahmen darüber eingeführt werden, unter welchen Bedingungen eine Krise wahrgenommen wird. Beziehung 3 ist die Mikrotheorie. Weiter dürften die Vertreter der Krisentheorie stillschweigend davon ausgehen, daß individuelles Engagement oder die Bereitschaft zu individuellem Engagement koordiniert wird (Pfeil 4), so daß auf der kollektiven Ebene soziale Bewegungen entstehen.

Abbildung 1: Die Krisentheorie politischen Protests.

In den Schriften von Vertretern der Krisentheorie wird *zusätzlich* eine Vielzahl von Ereignissen als Ursachen für die Entstehung sozialer Bewegungen angeführt, die man nicht unter den Krisenbegriff subsumieren kann. So wird das Ausmaß, in dem Parteien und Gewerkschaften eine Gegenposition zu Bürgerinitiativen einnehmen, als eine Ursache dafür gesehen, daß der Aufstieg der Bürgerinitiativen 'gebremst' war (Brand et al. 1986:98-99). Es scheint, daß die 'Krise' eine *Kernvariable* ist (siehe Opp et al. 1984:9). D.h. je größer (oder kleiner) die Werte der betreffenden Variablen sind, desto stärker ist auch der Protest, und zwar unabhängig davon, welche Werte andere Variablen haben. Dabei werden jedoch diese anderen Variablen nicht in genereller Weise beschrieben.

2. Probleme der Krisentheorie politischen Protests

Die Vertreter der Krisentheorie scheinen zu glauben, daß es sich bei ihrem Erklärungsansatz um eine neue theoretische Perspektive handelt. Der Grund dürfte sein, daß aufgrund der Terminologie, die vor allem der 'Kritischen Theorie', dem Marxismus und neueren gesellschaftstheoretischen Strömungen der Soziologie entlehnt ist, übersehen wird, daß die Annahmen der Krisentheorie identisch sind mit der alten Deprivationstheorie, lediglich das sprachliche Gewand unterscheidet sich. Entsprechend gilt auch die umfassende Kritik, die die Deprivationstheorie hervorgerufen hat, für die Krisentheorie. Diese Kritik wird von den Vertretern der Krisentheorie nicht behandelt. Weiter thematisieren die Vertreter der Krisentheorie nicht die Kritik, die sich aus der Theorie kollektiven Handelns an ihrem Ansatz ergibt. In dieser Theorie wurde vor allem das sog. Trittbrettfahrer- bzw. Kollektivgutproblem - siehe hierzu auch Abschnitt 5 in diesem Aufsatz - behandelt. Hieraus folgt, daß man *nicht* einfach davon ausgehen kann, daß die Stärke einer 'Krise' oder eines 'Krisenbewußtseins' mit individuellem politischen Engagement oder der Entstehung einer sozialen Bewegung einhergeht. Im folgenden werden wir die unseres Erachtens wichtigsten Kritikpunkte der Krisentheorie behandeln. Dabei wird zum Teil auch auf die Kritik der alten Deprivationstheorie zurückgegriffen.

Die Verwendung einer widerlegten Mikrotheorie

Die Krisentheorie ist, wie wir bereits sagten, eine Makrotheorie. In der Argumentation wird jedoch, wie wir ebenfalls zeigten, immer wieder auf die individuellen Akteure zurück-

gegriffen, z.B. auf deren Krisenbewußtsein. Warum geschieht dies? Der Grund dürfte eine implizite Verhaltensannahme sein: Die Veränderung des individuellen Bewußtseins führt zum Engagement der Akteure, genauer: 'Wenn Individuen ein Krisenbewußtsein entwickeln, dann engagieren sie sich.' 'Soziale Bewegungen' sind dann eine Aggregation des Engagements der Einzelakteure. Eine so einfache Verhaltenshypothese ist ohne Zweifel falsch. Dies hat die Kritik an der Deprivationstheorie politischen Protests gezeigt.⁽¹⁾ Hinsichtlich umweltfreundlichen Verhaltens wurde sie sogar widerlegt (vgl. etwa die ausführliche Diskussion in Diekmann & Franzen 1995).

Probleme der Verbindung von Makro- und Mikroebene

Die Krisentheorie läßt folgende Frage unbeantwortet: *In welcher Weise* veranlassen gesellschaftliche Krisen die individuellen Akteure, sich politisch zu engagieren? Wie könnten z.B. Funktionsprobleme der bundesrepublikanischen Gesellschaft Herrn Müller aus Köln dazu bewegen, an einer Demonstration für Umweltschutz teilzunehmen? Es geht bei dieser Frage darum, unter welchen Bedingungen Makrofaktoren in welcher Weise von den Individuen wahrgenommen werden. Es geht also um die Verbindung von Makro- und Mikroebene (siehe Pfeil 2 in Abbildung 1).

Vermutlich würden viele Vertreter der Krisentheorie diesem Einwand in folgender Weise begegnen: Es sei uninteressant, wie objektive Krisen von den Akteuren verarbeitet werden. So scheint Raschke (1985:117) zu argumentieren, wenn er ausführt: "Soziale Bewegungen ... sind Produkt und Produzent von sozialem Wandel. Insofern bedürfen sie zu ihrer Erklärung auch eines makroanalytischen Ansatzes." Diese These ist jedoch unhaltbar. Der Hauptgrund ist, daß die Wirkung von Makrofaktoren auf die Entstehung sozialer Bewegungen von Eigenschaften der individuellen Akteure abhängt. Die Verschlechterung wirtschaftlicher Bedingungen - ein Makrofaktor - wird z.B. anders wirken, wenn die Bürger eine Verschlechterung nur als einen Übergangszustand wahrnehmen oder wenn sie mit einer langfristigen Verschlechterung rechnen. Weiter hängt z.B. die Wirkung kritischer Ereignisse wie Umweltkatastrophen - also die Wirkung von Makroereignissen - auf die Erhöhung der Unzufriedenheit von dem beim Auftreten solcher Ereignisse bereits bestehendem Ausmaß der Unzufriedenheit ab (vgl. die 'Schockhypothese' bei Opp 1988).

Ein zentrales Problem der Krisentheorie besteht also darin, daß der Zusammenhang zwischen den "Krisensymptomen", d.h. den politischen oder wirtschaftlichen *Gegebenheiten*, und den *subjektiven Befindlichkeiten* ('Krisenstimmungen', 'Verdrossenheit' der Bürger etc.) offengelassen wird.

Auch die Mikro-Makro-Beziehung zwischen individuellem Engagement oder der Bereitschaft zu individuellem Engagement und dem sich daraus ergebenden kollektiven Handeln (Pfeil 4 in Abbildung 1) wird nicht behandelt (vgl. hierzu etwa die Modelle in Opp et al. 1993:Kap. II).

Probleme bei der Erklärung der Arten politischen Engagements

Soziale Bewegungen unterscheiden sich hinsichtlich ihres Verhaltensrepertoires, und sie ändern ihr Verhaltensrepertoire im Zeitablauf. Wie kann man die Unterschiede und die Entwicklung des Verhaltensrepertoires mit der Krisentheorie erklären? Unter welchen Bedingungen wählen z.B. die Akteure einer Bewegung eher Formen des zivilen Ungehör-

sams oder Formen politischer Gewalt oder eher friedliche Protestformen? Die Krisentheorie gibt hierauf keine Antwort. Der Informationsgehalt der Theorie läßt also zu wünschen übrig.

Das Problem der 'Vervollständigung' der Krisentheorie

Wir sahen, daß Vertreter der Krisentheorie zusätzliche Variablen anführen, die neben der Krise und der Wahrnehmung der Krise zur Entstehung sozialer Bewegungen führen. Die Einführung solcher Variablen geschieht jedoch ad hoc bzw. willkürlich: Es existiert keine Theorie, aus der folgt, daß und wie diese zusätzlichen Variablen - zusammen mit dem Ausmaß der Krise - die Entstehung sozialer Bewegungen beeinflussen. Man pflegt so vorzugehen, daß man Faktoren, die man für bedeutsam hält, einfach als Ursachen behauptet. Bei einer solchen Vorgehensweise kann im Prinzip jeder beliebige Faktor als Ursache eingeführt werden, wenn er nicht zeitlich nach dem zu erklärenden Phänomen auftritt. Es ist dann der "Einsicht" oder den hermeneutischen Fähigkeiten der Wissenschaftler überlassen, ob sie die Kausalität eines Faktors akzeptieren oder nicht.

Mit dieser Vorgehensweise ist es weiter möglich, die Krisentheorie vor Kritik zu immunisieren. Angenommen, eine Krisenerscheinung führt nicht zu einer Zunahme politischen Engagements - wie etwa eine hohe bzw. zunehmende Arbeitslosigkeit. Eine solche 'Anomalie' kann dann damit erklärt werden, daß andere Faktoren die Entstehung sozialer Bewegungen verhindert haben. Entsprechend ist es für einen Vertreter der Krisentheorie unproblematisch, wenn sich eine zunehmende Krise einmal nicht auf die Veränderung von Protesten auswirkt.

Persönliche Ideologien und 'objektive' Gesellschaftsanalyse

Problematisch sind weiter die von den Vertretern der Krisentheorie vorgestellten Analysen der "objektiven" Krisenerscheinungen moderner Gesellschaften (vgl. z.B. Brand et al. 1986, Kap. 1 und 3). Diese Analysen sind an neomarxistischen Vorstellungen orientiert. Liberales Gedankengut, in dem z.B. in einem ausufernden Sozialstaat - und damit in der Zerstörung von Leistungsanreizen - und in umfassenden staatlichen Interventionen in den Wirtschaftsprozess zentrale Probleme der Industriegesellschaft gesehen werden, ignoriert man. Solche Thesen sind vermutlich 'politisch inkorrekt'. Dies zeigen u.a. die Werturteile, die offen und ungeniert geäußert werden, wenn scheinbar eine 'objektive' Analyse der Krisenerscheinungen moderner kapitalistischer Gesellschaften vorgenommen wird. So schreiben Brand et al. 1986:86: "Die ersten Bürgerinitiativen entstanden in der Phase der Großen Koalition, charakterisiert durch die Schwäche eines ausgelaugten, weitgehend konzeptions- und führungslos gewordenen politischen Konservatismus, eine reformschwangere, zukunftsorientierte, aber durch das Bündnis mit den Konservativen gebundene Sozialdemokratie und schließlich die Vehemenz des außerparlamentarischen Protests der Studentenbewegung" (S. 87).

Es kann entsprechend wohl kaum behauptet werden, daß 'objektive Bestandsbedrohungen' moderner Gesellschaften von den Vertretern der Krisentheorie aufgedeckt werden. Demnach ist es auch nicht verwunderlich, wenn nur relativ wenige Bürger der Bundesrepublik eine Krise der Industriegesellschaft insgesamt sehen. Die relative Zufriedenheit der Bürger mit dem bei den Krisentheoretikern offensichtlich verhaßten kapitalistischen System dürfte insbesondere nach dem Zusammenbruch des kommunistischen

Staaten eher noch gestiegen sein.

Wie kann die Krisentheorie verbessert werden?

Wenn von Vertretern der Krisentheorie gesellschaftliche Probleme oder das kapitalistische System generell als Ursachen politischen Engagements behauptet werden, dann heißt dies, daß bestimmte Kollektivgüter oder kollektive Übel Ursachen gesellschaftlichen Engagements sind. Wenn weiter "Krisenbewußtsein" oder ähnliche psychische Befindlichkeiten als Ursachen erwähnt werden, dann heißt dies, daß Präferenzen individueller Akteure für bestimmte Kollektivgüter als Faktoren für die Entstehung von Protesten angesehen werden. Präferenzen für Kollektivgüter sind nun eine zentrale Variable der Theorie kollektiven Handelns, wie sie insbesondere von M. Olson (1965) entwickelt wurde. Es läge deshalb nahe, die Überlegungen der Krisentheoretiker mit dieser Theorie und ihren Weiterentwicklungen (vgl. z.B. Sandler 1992) zu konfrontieren. Dies würde zu einer Präzisierung der vielen vagen Aussagen der Krisentheorie beitragen. Wenn Thesen der Krisentheoretiker mit dieser Theorie unvereinbar sind, könnte ein empirischer Theorienvergleich klären, welche theoretische Alternative vorzuziehen ist.

Weiter wäre es sinnvoll, wenn Ergebnisse der Sozialpsychologie - etwa über Wahrnehmungen - herangezogen würden. Damit könnten Hypothesen über 'Mechanismen', die zur selektiven Wahrnehmung gegebener gesellschaftlicher Veränderungen führen, formuliert werden.

3. Gelegenheitsstrukturen und politischer Protest

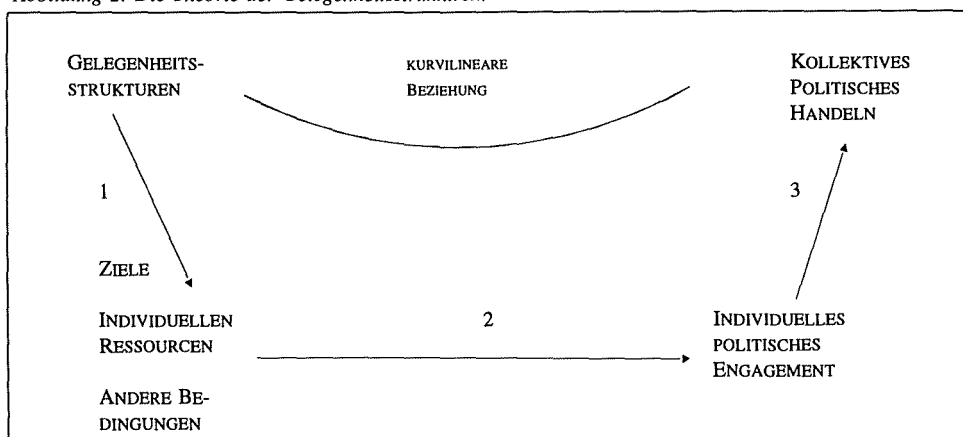
Die Theorie der Gelegenheitsstrukturen behauptet: Wenn in einer Gesellschaft die Gelegenheiten für politisches Engagement steigen, dann nimmt auch das Ausmaß politischen Engagements zu. Die grundlegende Arbeit zur Theorie der Gelegenheitsstrukturen ist der Aufsatz von Eisinger (1973). Alle Schriften, die diese Theorie diskutieren, anwenden oder modifizieren, beziehen sich auf diesen Aufsatz. Weiter wird in keiner uns bekannten Arbeit die Theorie der Gelegenheitsstrukturen so ausführlich diskutiert wie bei Eisinger.^[2] Es ist deshalb sinnvoll, bei der Rekonstruktion der Theorie der Gelegenheitsstrukturen von der Theorie Eisingers auszugehen. Der Leser mag unsere Rekonstruktion anhand von Abbildung 2 verfolgen. Das folgende Zitat ist eine kurze Zusammenfassung der Theorie der Gelegenheitsstrukturen:

"... environmental factors, such as the climate of governmental responsiveness and the level of community resources, help to establish the chances of success of citizen political activity. In short, elements in the environment impose certain constraints on political activity or open avenues for it. The manner in which individuals and groups in the political system behave, then, is not simply a function of the resources they command but of the openings, weak spots, barriers, and resources of the political system itself. There is, in this sense, interaction, or linkage, between the environment, understood in terms of the notion of a structure of political opportunities, and political behavior." (S. 11-12)

Eisinger zählt zunächst eine Reihe von Faktoren wie "governmental responsiveness" auf, die

für die Erreichung der Ziele individueller Akteure - d.h. für "the chances of success of political activity" - von Bedeutung sind. Diese Faktoren erleichtern oder erschweren die Zielerreichung, sie legen also den Akteuren Handlungsbeschränkungen auf oder eröffnen Ihnen Handlungsmöglichkeiten. Eisinger nennt solche Faktoren "Gelegenheitsstrukturen". Es handelt sich dabei um Makrovariablen. Diese beziehen sich auf den sozialen Kontext: Sie sind - vom Individuum aus gesehen - externe Faktoren, also z.B. nicht die Motive oder kognitiven Fähigkeiten der individuellen Akteure. Für die folgende Diskussion ist es wichtig zu beachten, daß nur solche Strukturen, Ereignisse o.ä. als Gelegenheitsstrukturen definiert werden, die für die Zielerreichung individueller Akteure von Bedeutung sind. Um also eine Kontextvariable als 'Gelegenheitsstruktur' - oder einfach als 'Gelegenheit' - bezeichnen zu können, müssen Informationen über die Ziele der Akteure vorliegen. Über die Art dieser Ziele wird in dem genannten Zitat nichts gesagt.

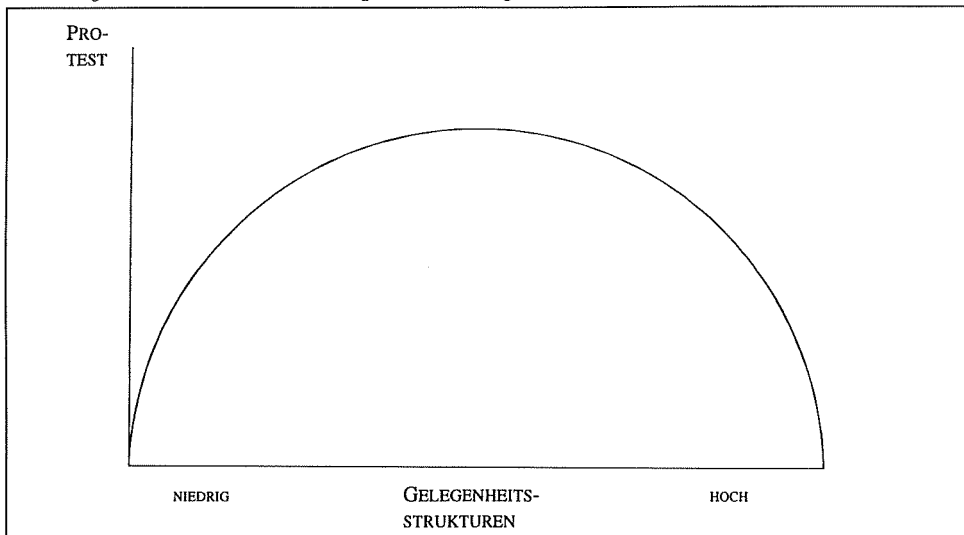
Abbildung 2: Die Theorie der Gelegenheitsstrukturen.

Die Beziehung zwischen Gelegenheitsstrukturen und Protest ist nach Eisinger *kurvilinear* (S. 27-28), d.h. eine umgekehrte U-Kurve, wie Abbildung 3 zeigt: Proteste sind selten, wenn die Gelegenheitsstrukturen sehr schwach oder wenn sie sehr stark ausgeprägt sind. Bei umfassenden Gelegenheitsstrukturen - so Eisinger - sind Proteste nicht erforderlich, da die Bedürfnisse der Gruppen erfüllt werden. Bei sehr gering ausgeprägten Gelegenheitsstrukturen sind Proteste deshalb selten, weil sie unterdrückt werden und nicht erfolgversprechend sind.

Nicht nur die Gelegenheitsstrukturen sind für politisches Engagement von Bedeutung. Wie aus dem obigen Zitat hervorgeht, beeinflussen auch die Ressourcen, über die Individuen oder Gruppen verfügen, ihr politisches Handeln. Diese könnte man als *interne Faktoren* - im Gegensatz zu den externen Gelegenheitsstrukturen - bezeichnen. Für die Beurteilung der Theorie der Gelegenheitsstrukturen ist es wichtig, daß Gelegenheitsstrukturen also nach Eisinger nicht die einzigen Faktoren sind, die politisches Engagement beeinflussen.^[3] Welches sind die anderen Faktoren, die nach Eisinger politisches Engagement erklären können? Eisinger verwendet zur Erklärung politischen Handelns ein Nutzen-Kosten Kalkül

Abbildung 3: Die kurvilineare Beziehung zwischen Gelegenheitsstrukturen und Protest.

oder, wie man heute sagen würde, die Theorie rationalen Handelns: "Protest is a product, then, of a cost-benefit calculation ..." (S. 13). Allerdings wendet Eisinger die Theorie rationalen Handelns nicht systematisch an. So nennt er eine Reihe weiterer Variablen, die das Auftreten politischen Engagements beeinflussen, ohne diese auf der Grundlage der Theorie rationalen Handelns zu gewinnen (S. 25ff.). Aber auch diese Aufzählung ist nicht vollständig, denn: "The conditions which give rise to protest are many and complex, and the nature of the structure of political opportunities, insofar as this is measurable by aggregate indicators, plays only one small part." (S. 28).

Warum konzentriert sich Eisinger auf Gelegenheitsstrukturen bei der Erklärung von Protest und nicht auf die anderen Faktoren? Wenn die Gelegenheitsstrukturen wirklich so unwichtig sind, wie es im vorangegangenen Zitat heißt, dann wäre eigentlich zu erwarten, daß man sich bei der Erklärung auf die anderen, wirklich wichtigen Faktoren konzentriert. Warum Eisinger sich trotzdem mit Gelegenheitsstrukturen befaßt, bleibt offen.

Wenn Eisinger auch davon ausgeht, daß bei der Ermittlung von Gelegenheitsstrukturen die Ziele der individuellen Akteure von Bedeutung sind, so werden diese Ziele im empirischen Teil seines Aufsatzes nicht ermittelt. Eisinger scheint anzunehmen, daß in allen Gemeinden unzufriedene Gruppen existieren, die politischen Einfluß suchen und die protestieren würden, wenn die Möglichkeiten hierfür bestehen oder größer werden. Die Annahme, daß Unzufriedenheit verbreitet ist, wird empirisch nicht überprüft.

Da Eisinger die anderen Faktoren, die neben Gelegenheitsstrukturen politisches Handeln beeinflussen, nicht nennt, geht er vermutlich davon aus, daß das Ausmaß der vorliegenden Gelegenheiten eine *Kernvariable* im früher genannten Sinne ist: Je höher der Wert der betreffenden Variablen ist, desto größer ist der Wert der abhängigen Variablen, und zwar unabhängig davon, welchen Wert die übrigen Variablen haben.

Wenn wir weiter annehmen, daß Handeln von Gruppen auf der Makroebene eine Funktion individuellen Handelns ist (Pfeil 3 in Abbildung 2) - wie diese Aggregation auch immer vorgenommen wird -, dann ergibt sich die 2 dargestellte Theorie politischen Handelns.

4. Eine Kritik der Theorie der Gelegenheitsstrukturen: Wie ermittelt man Gelegenheitsstrukturen?

Was bedeutet es genau, wenn Gelegenheitsstrukturen definiert werden als bestimmte Ereignisse oder Sachverhalte, die die Möglichkeiten für die Zielerreichung vermindern oder erhöhen? Es scheint, daß *objektive Wahrscheinlichkeiten der Zielerreichung* gemeint sind, also Wahrscheinlichkeiten, die nicht durch die Akteure, sondern durch Dritte - z.B. Wissenschaftler - ermittelt werden. So schreibt Eisinger: "... mayor-council governments are more accountable, and hence more available, to citizens than manager-council governments. The mayor is an elected politician and must please a constituency; the manager is a professional, hired by the city council, who maintains his office at their sufferance." (S. 17) Bei 'mayor-council' Regierungen ist also die objektive Wahrscheinlichkeit, daß Bürger ihre Ziele durchsetzen, größer als bei 'manager-council' Regierungen. Die zuerst genannte Art politischer Gelegenheitsstruktur ist also 'durchlässiger' für die Bürger. Wie genau kann man solche Wahrscheinlichkeiten ermitteln? Uns ist keine generelle Diskussion dieser Frage bekannt. Normalerweise werden in der Literatur Merkmale von Kollektiven als mehr oder weniger stark ausgeprägte Gelegenheitsstrukturen bzw. Gelegenheiten klassifiziert, ohne daß dies im Detail begründet wird.

Ein besonders schwieriges Problem der Ermittlung von Gelegenheitsstrukturen besteht darin, daß bestimmte institutionelle Gegebenheiten keineswegs für alle gesellschaftlichen Gruppen *in gleicher Weise* mehr oder weniger große Gelegenheitsstrukturen sind. Die meisten politischen Entscheidungen erhöhen die Zielerreichung bestimmter Gruppen und vermindern gleichzeitig die Zielerreichung anderer Gruppen. Wenn z.B. eine Regierung den Forderungen einer Siedlungsgemeinschaft nachgibt und auf den Bau einer Straße verzichtet, dann werden die Ziele der Anwohner realisiert, nicht jedoch die Ziele der Bürger, die die nicht gebaute Straße nutzen wollten, um schneller ihre Wohnung bzw. ihre Arbeitsstätte zu erreichen. Man muß also davon ausgehen, daß gegebene Gegebenheiten für manche Gruppen positive, für andere negative Gelegenheiten sind. Es dürfte sehr schwierig sein zu ermitteln, ob *insgesamt* eine bestimmte Struktur mehr bzw. weniger Gelegenheiten bietet als eine andere Struktur.

Sind objektive oder wahrgenommene Gelegenheitsstrukturen Determinanten politischen Handelns?

Wir haben die Theorie der Gelegenheitsstrukturen so rekonstruiert, daß objektiv gegebene Gelegenheitsstrukturen politisches Handeln bedingen, und zwar unabhängig davon, ob die individuellen Akteure diese wahrnehmen. Wird diese Annahme wirklich von Vertretern der Theorie der Gelegenheitsstrukturen getroffen? Tilly (1978:55) z.B. definiert zwar 'opportunities' ähnlich wie Eisinger, erwähnt jedoch auch, daß die Wahrnehmung der Gelegenheitsstrukturen durch die Akteure für ihr Handeln wichtig ist (1978:133-145). Die Beziehungen zwischen den objektiven Gelegenheiten und deren Wahrnehmung wird jedoch nicht im einzelnen behandelt. Vermutlich geht Tilly - und dies gilt wahrscheinlich auch für andere Vertreter der Theorie der Gelegenheitsstrukturen - davon aus, daß die real existierenden Gelegenheitsstrukturen von den Akteuren auch korrekt wahrgenommen werden. Wir haben an keiner Stelle eine detaillierte Diskussion, geschweige denn eine empirische Überprüfung einer solchen Annahme gefunden. Dies wäre aber erforderlich, da es einerseits

eine Vielzahl von Untersuchungen gibt, die zeigen, wie beschränkt die kognitive Kapazität von Individuen ist, andererseits aber äußerst komplexe soziale, politische und wirtschaftliche Kontexte als Gelegenheitsstrukturen klassifiziert werden.

Wie wichtig sind Gelegenheiten für die Entstehung politischen Protests?

Eisinger behauptet, wie wir bereits erwähnten, daß viele Bedingungen eine Rolle für die Entstehung von Protest spielen "and the nature of the structure of political opportunities, insofar as this is measurable by aggregate indicators, plays only one small part" (S. 28). Wenn dies der Fall ist, dann ist es verwunderlich, daß so viele Autoren 'Gelegenheitsstrukturen' als zentrale Variable für die Erklärung politischen Engagements verwenden. Vielleicht ist aber die These von Eisinger über die geringe Bedeutung von Gelegenheitsstrukturen falsch? Eine Antwort auf diese Frage können nur empirische Untersuchungen geben, in denen auch die anderen Faktoren enthalten sind. Solche Untersuchungen fehlen.

Hat die Theorie der Gelegenheitsstrukturen empirischen Gehalt?

Wenn sich aus der Theorie der Gelegenheitsstrukturen widersprüchliche Voraussagen ableiten ließen, dann wäre die Theorie ohne empirischen Gehalt, da sie ja nichts ausschließt: Aus widersprüchlichen Sätzen lassen sich bekanntlich beliebige Aussagen ableiten. Folgen aus der Theorie der Gelegenheitsstrukturen widersprüchliche Aussagen? Betrachten wir die DDR zu Beginn des Jahres 1989. Nehmen wir an, wir kennen alle Ereignisse, die bis Ende des Jahres 1990 stattgefunden haben - mit Ausnahme des Verlaufs der Proteste. Nehmen wir weiter an, wir müßten aus der Theorie der Gelegenheitsstrukturen und aus Aussagen über die Situation der DDR bis Ende 1990 ableiten, wie sich die Proteste im genannten Zeitraum entwickelt haben. Bekanntlich nahmen die Proteste ab Mai 1989 nach den Kommunalwahlen zu. Sie stiegen dann in geradezu astronomische Höhen und gingen nach der ersten freien Volkskammerwahl am 18. März 1990 deutlich zurück. Welcher Verlauf ist gemäß der Theorie der Gelegenheitsstrukturen zu erwarten?

Die Antwort auf diese Frage hängt zunächst davon ab, wie sich die Gelegenheitsstrukturen insgesamt in dem genannten Zeitraum verändert haben. Vertreter der Theorie der Gelegenheitsstrukturen würden vermutlich argumentieren, daß sich die Gelegenheiten bis zur Wiedervereinigung im Oktober 1990 laufend erhöht haben. Man könnte dies in folgender Weise begründen: Zumindest ab Oktober 1989 zeigte sich das SED-Regime in immer höherem Maße reformbereit, d.h. es war bereit, Wünsche breiter Schichten der Bevölkerung zu erfüllen. Mit der Wiedervereinigung und der Übernahme eines demokratischen politischen Systems waren dann auch die institutionellen Strukturen 'durchlässig'. Die Veränderungen der politischen Strukturen im genannten Zeitraum waren so stark, daß wohl eindeutig von einer Ausweitung der Gelegenheitsstrukturen gesprochen werden kann.

Die Voraussage über die Entwicklung der Proteste wird weiter davon abhängen, ob man von einer kurvilinearen oder linearen Beziehung zwischen Gelegenheitsstrukturen und Protest ausgeht. Bei einer kurvilinearen Beziehung hängt die Voraussage davon ab, an welchen Punkten der x-Achse man das DDR-Regime und die politischen Strukturen der Bundesrepublik ansetzt* (vgl. Abbildung 3). Man könnte argumentieren, daß sich die DDR am linken Ende der Kurve befand. Eine Erhöhung der Gelegenheiten führte dann zu einer Erhöhung der Proteste. Im März - zum Zeitpunkt der Volkskammerwahlen - ist dann der

Scheitelpunkt erreicht und die Proteste müßten zurückgehen. Diese Entwicklung entspricht den Tatsachen.

Wäre auch ein anderer Verlauf gemäß der Theorie der Gelegenheitsstrukturen zu erwarten gewesen? Viele Beobachter werden sagen, daß sich zwar die Gelegenheitsstrukturen ausgeweitet haben, aber nicht so stark, daß die Forderungen der Bevölkerung weitgehend erfüllt wurden. Bekanntlich herrscht in den neuen Bundesländern keineswegs volle Zufriedenheit mit der politischen und wirtschaftlichen Entwicklung nach der Vereinigung. Entsprechend würde man die heutigen Gelegenheitsstrukturen bzw. die Gelegenheitsstrukturen Ende 1990 eher vor dem Scheitelpunkt der Kurve plazieren. In diesem Falle wäre kontinuierlich mit einem Anstieg der Proteste zu rechnen gewesen. Der tatsächliche Verlauf der Proteste entspricht nicht dieser Voraussage.

Es lassen sich also widersprüchliche Aussagen aus der Theorie der Gelegenheitsstrukturen ableiten. Der Grund ist, daß der Begriff der Gelegenheitsstrukturen nicht klar genug definiert ist, um Gesellschaften oder gesellschaftliche Strukturen eindeutig auf der x-Achse plazieren zu können. Es mag Situationen geben, in denen die Plazierung links oder rechts vom Scheitelpunkt klar ist und in denen nur geringe Veränderungen der Gelegenheitsstrukturen auftraten. In solchen Arten von Situationen lassen sich eindeutige Prognosen treffen.

Allerdings läßt sich das genannte Problem bei empirischen Anwendungen der Theorie der Gelegenheitsstrukturen auf der Makroebene lösen, wie etwa die Arbeiten von Edward N. Muller (1985) und Muller & Weede (1990) gezeigt haben. In diesen Untersuchungen können einzelne Staaten in einem Koordinatensystem wie in Abbildung 3 repräsentiert werden. Dabei werden "Gelegenheitsstrukturen" in bestimmter Weise operationalisiert. Aufgrund solcher Verteilungen kann dann statistisch ermittelt werden, inwieweit eine kurvilineare Beziehung vorliegt. Dabei wird davon ausgegangen, daß sich die untersuchten Länder über den gesamten Wertebereich der Gelegenheitsstrukturen verteilen, d.h. daß in den verwendeten Datensätzen Länder sowohl mit sehr gering als auch mit sehr stark ausgeprägten Gelegenheitsstrukturen enthalten sind.

Die Situation ist einfacher, wenn man - wie viele Autoren - von einer *linearen Beziehung* zwischen Protest und Gelegenheitsstrukturen ausgeht. D.h. man nimmt an, daß mit steigenden Gelegenheiten auch das Ausmaß von Protest steigt. In diesem Fall würde man für die genannte Frage nach der Entwicklung der Proteste seit dem Frühjahr 1989 eine falsche Voraussage treffen: die Proteste müßten kontinuierlich - also auch nach der Vereinigung - gestiegen sein.

Je nach der Version der Theorie der Gelegenheitsstrukturen kann man also wählen zwischen einer Theorie, die zumindest in einer Reihe von Situationen falsch ist - wenn man von einer linearen Beziehung ausgeht -, und einer - von einer kurvilinearen Beziehung ausgehenden - Theorie, die in einer Reihe von Situationen widersprüchliche Aussagen ergibt und damit gehaltlos ist. Letzteres gilt jedoch nicht, wie gesagt, in empirischen Analysen mit Ländern, die den gesamten Wertebereich der Variable 'Gelegenheitsstrukturen' repräsentieren.

Das Problem der mikrotheoretischen Fundierung

Eisinger geht davon aus, wie wir sahen, daß politische Partizipation von deren Nutzen und Kosten abhängt. Obwohl er die Theorie rationalen Handelns erwähnt, wendet er sie nur gelegentlich an, wie wir sahen. Allerdings wird die Aufzählung von Faktoren, die nach

Eisingers Meinung neben den Gelegenheitsstrukturen Protest verursachen, nicht auf der Grundlage der Theorie rationalen Handelns entwickelt. Warum dies nicht geschieht, erfahren wir nicht. Hätte es nicht nahegelegen, eine allgemeine Handlungstheorie, die man bei der Argumentation zugrunde legt, systematisch anzuwenden, um die Faktoren, die neben den Gelegenheitsstrukturen von Bedeutung sind, nicht ad hoc einzuführen, sondern auf der Grundlage einer allgemeinen Theorie zu gewinnen?

Die gleiche Frage kann man anderen Vertretern der Theorie der Gelegenheitsstrukturen stellen. Einige von Ihnen erwähnen generell Nutzen und Kosten als Determinanten politischen Handelns wie z.B. Tarrow (1991b:15) und insbesondere Tilly (1978:99). Niemand wendet diese Theorie dann systematisch zur Ableitung von Hypothesen an. Warum dies nicht geschieht, bleibt unklar.

Probleme der Verbindung zwischen Mikro- und Makroebene

Wenn schon keine Mikrotheorie systematisch angewendet wird, kann man auch nicht erwarten, daß die Beziehungen zwischen der Makro- und Mikroebene in detaillierter Weise behandelt werden. Es bleibt zum einen offen, wie genau Gelegenheitsstrukturen wahrgenommen werden oder wie sie die Nutzen und Kosten individuellen Engagements verändern (Pfeil 1 in Abbildung 2). Warum sollte z.B. Herr Schmitz aus Köln auf dem Neumarkt demonstrieren, wenn sich die Gelegenheitsstrukturen verändern? Weiter wird nicht gezeigt, wie genau die Makrovariable 'Gelegenheitsstrukturen' die individuellen Akteure dazu bringt, sich *gemeinsam* zu engagieren (siehe Pfeil 3 in Abbildung 2)? D.h. die 'Mechanismen', durch die eine Veränderung von Gelegenheitsstrukturen zu kollektivem politischem Engagement führt, werden nicht im einzelnen analysiert. Führt z.B. die Wahrnehmung steigender Gelegenheitsstrukturen dazu, daß bestimmte individuelle Akteure - etwa aus dem Protestsektor - Mobilisierungsprozesse initiieren? Werden diese Mobilisierungsprozesse immer auftreten und, wenn ja, werden sie immer erfolgreich sein? Es wäre auch denkbar, daß Proteste spontan, also ohne Organisation, stattfinden wie z.B. am 9. Oktober 1989 in Leipzig (vgl. die bereits genannte Arbeit von Opp et al. 1993: Kap. II über Koordinationsprozesse individuellen Engagements). Derartige Fragen werden von den Vertretern der Theorie der Gelegenheitsstrukturen kaum behandelt. Sie sind jedoch von Wichtigkeit, da - wie wir noch sehen werden - eine Veränderung der Gelegenheitsstrukturen nur unter bestimmten Bedingungen zur Veränderung politischen Engagements führt.

Das Problem der 'Unvollständigkeit' der Theorie: Der multiplikative Effekt von Gelegenheitsstrukturen und die Eigenschaften der Akteure

Ist es möglich, daß die Gelegenheiten zunehmen, daß sich jedoch Protest nicht verändert? In Eisingers Analysen finden wir eine Antwort auf diese Frage. Er führt aus, daß Akteure, die Macht haben, diese nicht unbedingt nutzen müssen. Gelegenheiten werden dann nicht genutzt, wenn dies den Akteuren nur wenig Vorteile bringt oder wenn die Kosten relativ hoch sind. Wenn etwa bei einem Anstieg der Gelegenheiten - wie z.B. nach der deutschen Vereinigung - gleichzeitig die Ziele der Bürger in relativ hohem Maße erfüllt werden, dann wird kein Anstieg von Protesten zu erwarten sein, da die Vorteile der Nutzung der Gelegenheiten - im Vergleich zu den Kosten - relativ gering sind. Wenn wachsende Gelegenheiten durch Proteste *entstanden* sind - wie etwa in der DDR und den osteuropäi-

schen Ländern 1989 und 1990 -, dann werden die Proteste nach der Veränderung dieser Gelegenheitsstrukturen geringer als vorher sein. Das Ziel der Akteure bestand hier in der Veränderung von Gelegenheitsstrukturen. Generell hängt also die Wirkung einer Veränderung von Gelegenheitsstrukturen davon ab, inwieweit Ziele, deren Erfüllung durch die Veränderung von Gelegenheitsstrukturen wahrscheinlicher wird, bereits erfüllt sind.

Wäre es denkbar, daß die Gelegenheiten zunehmen, daß die Ziele der Akteure noch keineswegs erfüllt sind, daß aber Proteste nicht zunehmen? Von steigenden 'Gelegenheiten' spricht man, wie wir sahen, wenn die Erfüllung der Ziele einer Gruppe von Personen wahrscheinlicher wird. Wenn der - aus der Sicht der Akteure - erwartete Gruppenerfolg groß ist, dann heißt dies keineswegs, daß auch die Individuen selbst den persönlichen Einfluß als groß und damit den Nutzen der Teilnahme als groß betrachten (vgl. Finkel et al. 1989). Wenn bei einer großen Gruppe der Erfolg der Gruppe als groß eingeschätzt wird, dann stellt sich das Trittbrettfahrerproblem in besonders scharfem Maße. Der einzelne Akteur könnte glauben, daß die Gruppe erfolgreich sein wird, so daß sein eigenes Engagement nicht erforderlich ist. Eine Bedingung dafür, daß steigende Gelegenheiten dazu führen, daß Proteste häufiger werden, ist, daß auch der *wahrgenommene Einfluß* der Individuen mit den steigenden Gelegenheiten zunimmt.

Aber selbst wenn der Nutzen der Teilnahme bei steigenden Gelegenheiten relativ groß ist, dann könnten hohe Kosten das Zustandekommen von Protesten verhindern. Die Organisation eines Protestes, der Erfolg verspricht, ist mit hohen Kosten verbunden. Wenn es keine Personen gibt, die zumindest einen Teil dieser Kosten tragen, kommen Proteste meist nicht zustande. Von Bedeutung ist z.B. die Verfügbarkeit politischer Unternehmer. Diese übernehmen einen Teil der Kosten politischen Engagements und bieten positive Anreize an (Appelle an Normen, Organisation von Transporten zum Ort der Demonstration, Anmeldung einer Demonstration). Die Nutzung steigender Gelegenheiten kann also daran scheitern, daß das Trittbrettfahrerproblem nicht gelöst wird.

Wir sagten, daß Vertreter der Theorie der Gelegenheitsstrukturen vermutlich davon ausgehen, daß diese auch korrekt wahrgenommen werden. Diese Annahme ist aber nicht immer erfüllt. Wenn es schon Wissenschaftlern schwerfällt zu ermitteln, ob sich Gelegenheitsstrukturen geändert haben oder wie groß diese sind, wie schwer mag dies erst dem sozialwissenschaftlich uninformatierten Bürger fallen? Es wäre also auch denkbar, daß steigende oder sinkende Gelegenheiten die Proteste nicht in der gemäß der Theorie erwarteten Weise ändern, weil die Gelegenheitsstrukturen nicht oder nicht korrekt wahrgenommen werden.

Allgemein gesagt: Ob eine Veränderung der Gelegenheitsstrukturen zu einer entsprechenden Veränderung von Protest führt, hängt davon ab, inwieweit bei den individuellen Akteuren Anreize bestehen, die über die Gelegenheitsstrukturen hinausgehen. Gelegenheitsstrukturen und die individuellen Anreize haben also einen *multiplikativen Effekt* auf politisches Engagement.^[4] Schließlich hängt die Wirkung einer Veränderung von Gelegenheitsstrukturen davon ab, ob diese auch korrekt wahrgenommen werden. Damit ist es problematisch, 'Gelegenheitsstrukturen' als Kernvariable zu verwenden, d.h. alle anderen Faktoren, die neben Gelegenheitsstrukturen zur Veränderung politischen Engagements führen könnten, zu vernachlässigen.

Welche Arten politischen Engagements erklärt die Theorie der Gelegenheitsstrukturen?

Vertreter der Theorie der Gelegenheitsstrukturen lassen offen, welche *Arten* politischen Engagements die Theorie erklären kann. Führt eine Änderung der Gelegenheitsstrukturen eher zu legalen oder eher zu illegalen Arten des Engagements? Werden eher Demonstrationen, Streiks, Lichterketten, Mahnwachen oder terroristische Aktivitäten gewählt? Eine detaillierte Diskussion dieser Frage ist uns nicht bekannt. Man hat den Eindruck, daß bei Anwendungen der Theorie der Gelegenheitsstrukturen die abhängige Variable ad hoc, d.h. willkürlich gewählt wird, abhängig vom jeweiligen Interesse der Person, die die Theorie gerade anwendet.

Vielleicht lautet aber auch eine Annahme, daß diejenigen Arten von politischen Handlungen steigen (oder sinken), für die Gelegenheitsstrukturen steigen (oder sinken). Wenn dies angenommen wird, entsteht die Frage, wie man bei der Veränderung bestimmter Gelegenheitsstrukturen feststellen kann, ob es sich um eine Änderung von Gelegenheiten für Streiks, terroristische Aktivitäten etc. handelt.

Probleme bei der Anwendung der Theorie der Gelegenheitsstrukturen

Die Theorie der Gelegenheiten eignet sich in hervorragender Weise für Ad-hoc-Erklärungen. Man kann dabei in folgender Weise vorgehen. Man ermittle, wie sich bestimmte Proteste im Zeitablauf verändert haben. Man prüfe sodann, welche Makrofaktoren sich im gleichen Zeitraum geändert haben. Da sich in modernen Gesellschaften immer irgend etwas verändert, wird man schon irgendwelche Faktoren "ausmachen". Diese Faktoren deklariere man dann als Gelegenheitsstrukturen. Dies ist möglich, da der Begriff der Gelegenheitsstrukturen, wie wir sahen, meist in relativ vager Weise verwendet wird. Entsprechend ist auch die Liste der Faktoren, die in der Literatur als Gelegenheitsstrukturen bezeichnet werden, sehr lang.

Ähnlich kann man bei international vergleichenden Analysen vorgehen. Man stelle zuerst fest, in welchen Ländern Proteste unterschiedlich häufig vorkommen. Man ermittle als nächstes unterschiedliche Strukturen, institutionelle Regelungen u.ä. Da sich Länder in vielerlei Hinsicht unterscheiden, wird man ohne Probleme unterschiedliche Faktoren finden. Diese deklariere man dann als Gelegenheitsstrukturen.

Ein weiteres Problem bei Anwendungen der Theorie der Gelegenheitsstrukturen ist, daß die Ziele der Akteure nicht erhoben werden. Weiter wird nie gezeigt, wie objektive Wahrscheinlichkeiten ermittelt werden. Die Argumentation ist entsprechend ad hoc. Drittens verwenden die meisten Autoren neben der Variablen 'Gelegenheitsstrukturen' andere Variablen, ohne daß klar wird, warum diese Variablen verwendet werden. Die zusätzlichen Variablen basieren z.B. nicht auf einer Theorie wie etwa der Theorie rationalen Handelns. Die Einführung solcher zusätzlicher Faktoren ist also ad hoc, d.h. willkürlich.

Wie kann die Theorie der Gelegenheitsstrukturen verbessert werden?

Den Vertretern der Theorie der Gelegenheitsstrukturen scheint nicht bekannt zu sein, daß die 'Theorie' der Gelegenheitsstrukturen nur eine Annahme der Theorie rationalen Handelns ist.^[5] Diese Annahme lautet, daß Handlungsbeschränkungen bzw. Handlungsmöglichkeiten eine Ursache für soziales Handeln sind. Mit 'Handlungsmöglichkeiten' oder 'Handlungsbeschränkungen' sind definitionsgemäß Ereignisse gemeint, die aus der Sicht individueller

Akteure deren Zielrealisierung fördern oder behindern. Eine zweite zentrale Annahme der Theorie rationalen Handelns - man könnte sie die 'Motivationsannahme' nennen - lautet, daß menschliches Handeln zielgerichtet ist und daß die Ziele der Akteure deren Handeln bedingen. Diese Annahme scheint zumindest implizit akzeptiert zu werden, wie z.B. unsere Darstellung der Theorie von Eisinger zeigt. Weiter ist diese Annahme mittlerweile Allgemeingut in allen handlungstheoretischen Ansätzen der Soziologie. Die dritte Annahme der Theorie rationalen Handelns ist die These der Nutzenmaximierung: Akteure wählen diejenige Handlung aus, die im Rahmen der dem Akteur vorgegebenen Handlungsrestriktionen bzw. Handlungsmöglichkeiten seine Ziele in höchstem Maße realisiert. Dies ist die am meisten umstrittene Annahme der Theorie rationalen Handelns. Sie dürfte von den überwiegend meisten Vertretern der Theorie der Gelegenheitsstrukturen, wie auch persönliche Gespräche nahelegen, abgelehnt werden.

Diese Ablehnung ist jedoch nicht vereinbar mit der Argumentation der Vertreter der Theorie der Gelegenheitsstrukturen. Es fragt sich nämlich, warum die Akteure Gelegenheitsstrukturen nutzen. Wenn sich Akteure bei zunehmenden Gelegenheiten z.B. in zunehmendem Maße legal engagieren, dann geschieht dies - so wird jedenfalls von Vertretern der genannten Theorie argumentiert -, weil die Akteure durch legales (und nicht durch illegales) Engagement glauben, ihre Ziele am besten realisieren zu können, d.h. um ihre Situation zu verbessern. Genau dies behauptet auch die Annahme der Nutzenmaximierung. Unsere Analyse zeigt also, daß die Vertreter der Theorie der Gelegenheitsstrukturen faktisch das Modell rationalen Handelns anwenden, ohne daß Ihnen dies bewußt zu sein scheint. Falls unsere Rekonstruktion falsch ist, dann wäre zu fragen, welche Annahmen getroffen werden, die mit dem Modell rationalen Handelns unvereinbar sind.

Akzeptiert man unsere Rekonstruktion, dann wäre es sinnvoll, in Zukunft bei Erklärungen politischen Handelns explizit die Vielfalt der Präferenzen und Restriktionen in realen Situationen in die Analysen einzubeziehen und nicht willkürlich einen einzigen Faktor oder auch mehrere Faktoren ad hoc als erklärende Variablen einzuführen. Die Theorie der Gelegenheitsstrukturen kann also verbessert werden, indem man 'Gelegenheitsstrukturen' in die Theorie rationalen Handelns sozusagen einbettet. D.h. man wendet die Theorie, in der die Variable "Gelegenheitsstrukturen" eine von mehreren Variablen ist - und dies ist die Theorie rationalen Handelns - systematisch zur Erklärung politischen Handelns an.

5. Grundzüge einer dynamischen Theorie kollektiven politischen Handelns

In diesem Abschnitt sollen einige Grundannahmen zur Erklärung kollektiven politischen Handelns formuliert werden, die auf der Theorie rationalen Handelns basieren.^[6] Wir glauben, daß diese Annahmen den meisten theoretischen Aussagen zugrundeliegen, die sich mit politischen Protesten oder Revolutionen befassen und den Rational-Choice Ansatz verwenden. Danach werden wir kurz auf die beiden vorher diskutierten Theorien zurückkommen und sie zu den Grundannahmen der hier skizzierten Theorie in Beziehung setzen.

Annahmen einer dynamischen Theorie kollektiven Handelns

Ein häufiges Mißverständnis über den Rational-Choice Ansatz lautet, daß dieser von isolierten Individuen ausgeht. Wir wollen deshalb zuerst eine Annahme formulieren, die vermutlich auch von anderen theoretischen Ansätzen, die politischen Protest erklären, geteilt wird:

- (1) Prozesse kollektiven politischen Handelns sind ein Ergebnis des Interaktionsprozesses verschiedener Akteure.

Welche Akteure in eine Erklärung einzubeziehen sind, hängt von dem Erklärungsproblem ab.

- (2) Alle Akteure handeln nach Nutzen- und Kostenerwägungen.

Dies gilt nicht nur für die Bürger, die sich engagieren oder auch nicht engagieren, sondern auch z.B. für die Vertreter einer Partei, eines Interessenverbandes und für die Mitglieder einer sozialen Bewegung. Wenn also z.B. Handlungen von Politikern erklärt werden sollen, dann kann die Theorie rationalen Handelns ebenfalls angewendet werden.

- (3) Alle Akteure versuchen, im Rahmen der aus ihrer Sicht gegebenen Handlungsmöglichkeiten oder -beschränkungen ihre Ziele in möglichst hohem Maße zu realisieren.

Dies ist die zentrale These der Theorie rationalen Handelns. Sie geht davon aus, daß sowohl Präferenzen (Ziele bzw. Motive) als auch Handlungsbeschränkungen soziales Handeln verursachen, und daß die individuellen Akteure versuchen, ihre Ziele aus ihrer Sicht in höchstmöglichem Maße zu erreichen. Weiter impliziert die genannten These, daß die Art politischen Handelns von der Art der Anreize abhängt. Wenn man z.B. glaubt, vor allem durch legales politisches Engagement seine Ziele erreichen zu können, dann ist dies ein Anreiz für die Entscheidung, sich in legaler Weise zu engagieren.

- (4) Die Art der Nutzen und Kosten sind je nach Art der Situation und je nach Art der Akteure verschieden.

So unterscheiden sich die Nutzen, nach denen Politiker handeln, von den Nutzen, die für Wähler von Bedeutung sind.

- (5) Als mögliche Nutzen und Kosten sind sowohl materielle als auch 'weiche' Nutzen bzw. Kosten (z.B. internalisierte Normen und informelle soziale Anreize) in Betracht zu ziehen.

Welche Arten von Nutzen im konkreten Falle soziales Handeln beeinflussen, ist empirisch zu ermitteln.

Wir verwenden also ein relativ weites Modell rationalen Handelns, das keine Einschränkungen hinsichtlich der zulässigen Arten von Nutzen und Kosten macht. Ein solches Modell ist keineswegs ad hoc oder tautologisch, da gefordert wird, die Arten von Nutzen und Kosten, die in eine Erklärung eingehen, empirisch zu ermitteln. Wir gehen davon aus - auch wenn dies umstritten ist -, daß dies prinzipiell möglich und auch sinnvoll ist. So sind bisher in Umfragen zum politischen Protest internalisierte Normen, oder auch die Ermutigung von Protest durch soziale Netzwerke ermittelt worden. Eine besonders starke Wirkung hatten Präferenzen für Kollektivgüter (d.h. politische Unzufriedenheit), gewichtet mit dem wahrgenommenen, politischen Einfluß (siehe zusammenfassend die in Anmerkung 6 genannten Schriften). Die Einführung solcher "weichen" Anreize ist sinnvoll, da "harte"

Anreize - z.B. eine bessere berufliche Position oder monetäre Vorteile - im allgemeinen Protest nicht hinreichend erklären können.

(6) Der Verlauf des Prozesses kollektiven politischen Handelns hängt u.a. ab von der *Verteilung* von Nutzen und Kosten bei den verschiedenen Akteuren zu Beginn und während des zu erklärenden Prozesses.

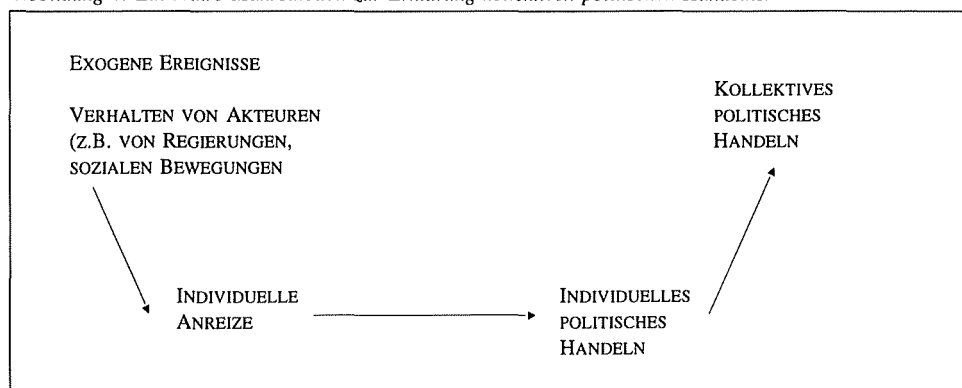
Ob z.B. ein Anstieg der Umweltverschmutzung Proteste erhöht, hängt u.a. davon ab, *inwieweit* die verschiedenen Akteure glauben, daß Engagement zur Realisierung ihrer Ziele beiträgt.

(7) Will man eine Veränderung kollektiven Handelns erklären, dann sind sowohl exogene Ereignisse als auch eine Veränderung der Handlungen einzelner Akteure in Betracht zu ziehen. Solche Ereignisse verändern oft die Nutzen und Kosten, d.h. die Anreize für gemeinsames Handeln.

D.h. eine Veränderung politischen Engagements entsteht dadurch, daß exogene Ereignisse (z.B. ein Reaktorunfall) oder Handlungen einzelner Akteure oder Gruppen von Akteuren (z.B. die Entscheidung des Shell-Konzerns, die Ölplattform 'Brent Spar' im Juni 1995 im Atlantik zu versenken) die Nutzen oder Kosten politischen Engagements verändern und somit - indirekt - zu einer Veränderung politischen Engagements führen. Abbildung 4 verdeutlicht diese Idee. Inwieweit exogene Ereignisse oder Verhaltensweisen von Akteuren die Anreize für Engagement verändern, muß empirisch ermittelt⁷⁾ oder unter Anwendung einer Theorie und entsprechenden Anfangsbedingungen erklärt werden.

Will man dieses Modell anwenden, um die Entwicklung von Protesten erklären, dann sind folgende Fragen zu beantworten: (1) Welches sind die individuellen Anreize für Proteste? (2) Wie haben sich diese Anreize im Laufe der Zeit verändert? (3) Welche Faktoren (exogene Ereignisse oder Verhaltensweisen von Akteuren) haben zur Veränderung der Anreize geführt? Wir nehmen im folgenden an, daß die Proteste von Mitgliedern sozialer Bewegungen oder von Mitgliedern anderer Gruppen wie z.B. Gewerkschaften koordiniert werden.⁸⁾

Abbildung 4: Ein Mikro-Makromodell zur Erklärung kollektiven politischen Handelns.

Hinsichtlich der ersten Frage zeigt die bisherige Forschung, daß folgende individuellen Anreize für die Teilnahme an Protesten von Bedeutung sind - siehe hierzu im einzelnen die in Anmerkung 8 genannten Schriften. Proteste richten sich im allgemeinen gegen die mangelnde Bereitstellung von Kollektivgütern wie z.B. gegen Umweltverschmutzung. Präferenzen für die Bereitstellung von Kollektivgütern - oder, anders ausgedrückt, politische Unzufriedenheit in einem weiten Sinne - sind allein jedoch in einer Gesellschaft nicht für die Teilnahme an Protesten von Bedeutung. Der Grund ist, wie insbesondere Olson (1965) argumentiert, daß der einzelne Bürger durch seinen Protest keinen Einfluß auf die Herstellung des Kollektivgutes hat. Ein anderer Grund ist, daß der Anreiz, einen Beitrag zur Herstellung eines Kollektivgutes zu leisten, gering ist, da das Kollektivgut ja allen Mitgliedern einer Gruppe zur Verfügung steht. Auch wenn man also keinen Beitrag leistet zur Herstellung des Kollektivgutes leistet, kann man es nutzen - falls es von anderen hergestellt ist. Dies ist das sog. Trittbrettfahrer-Problem. Empirische Untersuchungen haben gezeigt, daß selbst in einer großen Gruppe die Bürger *glauben*, durch ihr Engagement die Herstellung von Kollektivgütern beeinflussen zu können. Wenn dies der Fall ist, dann hat Unzufriedenheit auch einen - multiplikativen - Effekt auf politisches Engagement. Diese These wird durch eine Reihe von empirischen Untersuchungen bestätigt. Weitere wichtige Anreize für die Teilnahme an Protesten sind *moralische Anreize*. Damit ist das Gefühl der Verpflichtung gemeint, sich politisch engagieren zu sollen. Schließlich beeinflussen auch *soziale Anreize* - etwa die Ermutigung von Protest durch Freunde oder, allgemein gesagt, die Integration in protestfördernde Netzwerke - die Teilnahme an den Protesten.

Hinsichtlich der Veränderung der Anreize im Zeitablauf - siehe die obige Frage 2 - besteht das Hauptproblem darin, daß normalerweise keine Daten vorliegen, die Hinweise darauf geben, wie sich die Anreize im Laufe der Zeit entwickelt haben. Hinweise geben zuweilen nationale Umfragen, die in bestimmten Zeitabständen wiederholt werden, wie z.B. der ALLBUS (Allgemeine Bevölkerungsumfrage in den Sozialwissenschaften).

Will man die Veränderung von Protesten erklären, wird man nicht damit zufrieden sein festzustellen, daß sich die genannten Anreize verändert haben. Man wird vielmehr auch wissen wollen, *warum* eine Veränderung der Anreize stattgefunden hat - siehe die vorherige Frage 3. Wenn man z.B. ermittelt, daß sich seit Mai 1989 die Unzufriedenheit in der DDR erhöht hat und daß dies zum Ansteigen der Proteste beigetragen hat, dann wird man wissen wollen, warum sich die Unzufriedenheit verändert hat. Um diese Frage beantworten zu können, müßten Hypothesen darüber vorliegen, wie bestimmte Ereignisse die Anreize für Engagement verändern. Solche Hypothesen liegen jedoch bisher nur in Ansätzen vor, wie wir im nächsten Abschnitt noch näher ausführen werden.

Aus diesen Überlegungen folgt, daß eine Erklärung des Verlaufs kollektiven politischen Handelns kein reines Makromodell ist, wie es die herrschenden Theorien politischen Engagements anstreben. Will man z.B. die Entwicklung der Ökologiebewegung erklären, ist vielmehr ein Mikro-Makromodell erforderlich. Ein Modell, das auf den genannten Grundannahmen basiert, leistet eine *Verbindung von Makro- und Mikroebene*. Dies wird besonders deutlich in Abbildung 4. Wenn z.B. eine Veränderung der Regierungspolitik (Makrovariable) kollektive Proteste (Makrovariable) erhöht, dann wird dies über eine Veränderung der Anreize der individuellen Akteure erklärt. Selbst wenn man also eine Beziehung auf der Makroebene erklären will, dann ist keineswegs ein reines Makromodell erforderlich, wie etwa Raschke (1985:117) behauptet.

Probleme der Theorie kollektiven Handelns

Bei der Kritik der Krisentheorie und der Theorie der Gelegenheitsstrukturen haben wir mehrfach Einwände erhoben, die aus der "Rational Choice" Theorie und insbesondere aus der Theorie kollektiven Handelns folgen. So bezog sich ein Einwand darauf, daß das sog. Trittbrettfahrerproblem nicht behandelt wurde. Dieses spielt bei der Theorie kollektiven Handelns eine zentrale Rolle für die Erklärung kollektiven Handelns und ist somit auch für die Erklärung von Protest - eine bestimmte Form kollektiven Handelns - von Bedeutung. Wenn wir auch die genannten Theorien zum Teil aus der Perspektive der Theorie kollektiven Handelns kritisierten, so bedeutet dies keineswegs, daß diese ohne Fehl und Tadel ist. Wir behaupten jedoch, daß die Theorie kollektiven den beiden genannten Theorien in folgender Hinsicht überlegen ist:

Die Beziehungen zwischen Mikro- und Makroebene werden explizit modelliert und sind damit der Kritik zugänglich;

eine Mikrotheorie wird explizit und systematisch angewendet und kann somit kritisiert werden;

die angewendete Mikrotheorie ist der von den Krisentheoretikern angewendeten Mikrotheorie überlegen;

es können Hypothesen über komplexe Verursachungszusammenhänge politischen Handelns, d.h. über komplexe soziale Prozesse, formuliert werden, wobei die von den kritisierten Theorien genannten Faktoren integriert werden können.

Die Art individuellen und kollektiven politischen Handelns kann erklärt werden.

Für die Diskussion in diesem Aufsatz sind die folgenden Probleme der Theorie kollektiven Handelns von Bedeutung, die hier nur kurz aufgezählt werden sollen. (1) Es existiert im "Rational Choice" Ansatz keine generelle Lösung des Mikro-Makro-Problems. Wie genau der Übergang von der Mikro- zur Makroebene vonstatten geht, hängt von dem konkreten Erklärungsproblem ab. (2) Die angewendete Mikrotheorie weist Probleme auf: in bestimmten Situationen wird die Theorie widerlegt.^[9] Widerlegt wird allerdings eine bestimmte Version der Mikrotheorie, die sich an von Neumann und Morgenstern (1944) anlehnt. Eine andere Version ist die Wert-Erwartungstheorie, die häufig in der Sozialpsychologie angewendet wird. Ein solches "weites" Modell rationalen Handelns liegt auch dem vorliegenden Aufsatz zugrunde, wie wir bereits sagten. (3) Es liegt keine empirisch bestätigte Theorie darüber vor, die erklärt, unter welchen Bedingungen bestimmte Sachverhalte in welcher Weise wahrgenommen werden.

Wenn auch die hier skizzierte Theorie kollektiven politischen Handelns mit Problemen behaftet ist, so folgen aus ihr doch eine Reihe von Kritikpunkten an den beiden vorher diskutierten Theorien. Weiter kann sie, wie wir ausführten, eine Reihe von Problemen besser lösen als die beiden genannten Theorien. Wir meinen deshalb, daß die Theorie kollektiven Handelns den beiden genannten Theorien überlegen ist. Dies gilt zum einen für den Informationsgehalt: Wir sahen, daß die Theorie kollektiven Handelns - im Gegensatz zu den

beiden genannten Theorien - die *Arten* politischen Handelns erklären kann. Hinsichtlich der Gültigkeit ist die Theorie kollektiven Handelns überlegen, weil nicht von so einfachen Verursachungszusammenhängen wie die beiden kritisierten Theorien ausgeht.

6. Resümee

Wir haben in diesem Aufsatz drei Theorien miteinander verglichen: Die Krisentheorie sozialer Bewegungen, die Theorie der Gelegenheitsstrukturen und die Theorie kollektiven Handelns. Das Ergebnis dieses Theorienvergleichs ist überraschend einfach: Es zeigte sich erstens, daß die beiden zuerst genannten Theorien unvollständige Versionen der Theorie kollektiven Handelns sind. Dabei heißt "unvollständig" zweierlei: (1) Beide Theorien enthalten eine Variable der Theorie kollektiven Handelns: Die Krisentheorie behauptet, daß ein relativ geringes Angebot von Kollektivgütern zur Entstehung von sozialen Bewegungen führt. 'Präferenzen für Kollektivgüter' sind eine Variable der Theorie kollektiven Handelns. Die Theorie der Gelegenheitsstrukturen enthält die Variable Handlungsmöglichkeiten (d.h. -gelegenheiten). (2) Die Krisentheorie und die Theorie der Gelegenheitsstrukturen sind darüber hinaus auch deshalb unvollständige Versionen der Theorie kollektiven Handelns, weil sie es nicht erlauben, relativ spezifisches konkretes Handeln zu erklären. D.h. die hier kritisierten Theorien können weniger detailliert politisches Handeln erklären als die Theorie kollektiven Handelns.

Ein zweites Ergebnis unseres Theorienvergleich ist, daß die Krisentheorie und die Theorie der Gelegenheitsstrukturen eine Vielzahl weiterer Faktoren als bedeutsam für die Erklärung gemeinsamen politischen Handelns einführen. Diese Faktoren werden jedoch ad hoc, d.h. ohne daß sie auf theoretischen Aussagen basieren, eingeführt.

In diesen zusätzlichen ad hoc Hypothesen könnte man ein heuristisches Potential sehen, das für die Weiterentwicklung der Theorie kollektiven Handelns genutzt werden könnte. Hierzu wäre es zunächst erforderlich, auf der Grundlage dieser Faktoren generelle Hypothesen zu formulieren, die dann in empirischen Theorienvergleichen mit Aussagen der Theorie kollektiven Handelns konfrontiert werden.

Weiter zeigte unsere Analyse, daß sowohl bei der Krisentheorie als auch bei der Theorie der Gelegenheitsstrukturen die Verwendung der Mikrotheorie problematisch ist. So wird das Trittbrettfahrer-Problem nicht behandelt.

In diesem Aufsatz wurden nicht alle Theorien behandelt, die politischen Protest und die Entwicklung sozialer Bewegungen erklären könnten. So haben wir uns nicht mit der Perspektive der Ressourcenmobilisierung befaßt (vgl. zusammenfassend Jenkins 1983 und Opp 1993). Zu der Beziehung zwischen dieser Perspektive und der Theorie der Ressourcen-Mobilisierung werden in der Literatur unterschiedliche Meinungen geäußert, ohne daß diese im einzelnen diskutiert werden. So meint Tarrow (1991b:14), die Theorie der Gelegenheitsstrukturen sei eine *Alternative* zur Perspektive der Ressourcenmobilisierung, ohne dies im einzelnen zu zeigen. Andererseits führt Tarrow (1994:18) aus, politische Gelegenheitsstrukturen "emphasize resources *external* to the group". Danach wäre die Theorie der Ressourcen-Mobilisierung eine *umfassendere Theorie*, die neben externen auch interne Ressourcen von Gruppen in die Erklärung von Protest einbezieht. Diese Überlegung würde übereinstimmen mit der Bemerkung von Rucht (1994:301), Gelegenheitsstrukturen seien "eine notwendige Ergänzung zur Theorie der Ressourcenmobilisierung" - wobei Rucht diese These nicht begründet. Kitschelt (1986) sieht beide theoretischen Perspektiven als "loosely

linked" an, ohne auszuführen, was dies bedeutet. Es wäre eine Aufgabe für die weitere Forschung, den Zusammenhang zwischen der Theorie der Gelegenheitsstrukturen und der Perspektive der Ressourcen-Mobilisierung zu analysieren.

Anmerkungen

1. Vgl. zusammenfassend McAdam 1982. Vgl. auch meine eigenen Untersuchungen über die Anreize für politisches Engagement. Hier zeigt sich, daß Unzufriedenheit allein auf keinen Fall ausreicht, politisches Engagement zu erklären. Zusammenfassend siehe Opp 1993, Opp & Gern 1993; Opp et al. 1993. Vgl. weiter die Kritik von Weede (1975) an der makropolitischen Deprivationstheorie, die auch für die hier diskutierte Krisentheorie von Bedeutung ist.
2. Zur Theorie der Gelegenheitsstrukturen vgl. - in alphabetischer Reihenfolge - insbesondere Kitschelt 1986; Kriesi 1995; Kriesi et al. 1992; McAdam 1982; Rucht 1994; Tarrow 1991a, 1991b, 1994; Tilly 1978.
3. An anderer Stelle wird dies noch deutlicher, wenn Eisinger schreibt, das Ziel seiner Studie sei "to explore the notion that the incidence of protest is *in part* a function of the nature of a city's political opportunity structure" (S. 14, Kursivdruck nicht im Original).
4. Dies wird besonders deutlich bei den einfachen Modellen der ökonomischen Haushaltstheorie. Die Handlungsmöglichkeiten sind dabei u.a. das zur Verfügung stehende Budget. Die Präferenzen (Ziele der Akteure) werden durch Indifferenzkurven abgebildet. Die Wirkung einer Änderung der Budgetgeraden hängt ab von dem Verlauf der Indifferenzkurve. Es liegt also ein multiplikativer Effekt vor. Vertreter der Theorie der Gelegenheitsstrukturen pflegen *nicht* davon auszugehen, daß diese multiplikativ mit anderen Variablen wirken. Siehe z.B. das Modell von McAdam 1982, in dem nur additive Effekte enthalten sind.
5. Zu dieser Theorie und zu einer Vielzahl von Erklärungsfragen, zu deren Lösung die Theorie rationalen Handelns angewendet wird, vgl. insbesondere Coleman 1990, Frey 1990, Kirchgässner 1991, Ramb und Tietzel 1993.
- 6.. Es gibt mittlerweile eine umfangreiche Literatur, in der die Theorie kollektiven Handelns, wie sie zuerst von Olson (1965) formuliert wurde, oder Versionen dieser Theorie, zur Erklärung von Protest, sozialen Bewegungen und auch von Revolutionen angewendet wurde. Zur Erklärung von Protest vgl. die zusammenfassenden Darstellungen bei Opp 1993, 1994. Vgl. weiter Leighley 1995 und Whitely 1995. Zur Erklärung von Revolutionen wird die Theorie z.B. angewendet in folgenden Schriften: Opp et al. 1993; Taylor 1988; Tullock 1974. Vgl. auch das von Jack A. Goldstone und Karl-Dieter Opp herausgegebene Heft 1 der Zeitschrift "Rationality and Society" (Bd. 6, 1994), dessen Thema "Rationality, Revolution, and 1989 in Eastern Europe" ist.
7. In einer empirischen Untersuchung über die Proteste in der DDR haben wir z.B. mittels Befragung ermittelt, inwieweit exogene Ereignisse wie die Niederschlagung der Demokratiebewegung in China 1989 einen Einfluß auf die erwartete Repression in der DDR hatte. Vgl. insbesondere Opp & Gern 1993, Opp et al. 1993.
8. Zur Illustration dieser Vorgehensweise sei auf die Schriften des Verfassers zur Erklärung der Revolution in der DDR im Jahre 1989 verwiesen - vgl. insbesondere Opp 1991, 1996a, 1996b; Opp et al. 1993.
9. Siehe hierzu die umfangreiche Literatur über "Anomalien". Einige zentrale Aufsätze hierzu sind abgedruckt in Kahneman et al. 1982.

Literaturverzeichnis

- Brand, K.-W.; Büsser, D.; Rucht, D. (1986). *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik*. Frankfurt: Campus.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass./London: Belknap Press of Harvard University Press.
- Diekmann, A.; Franzen, A. (Hrsg.) (1995). *Kooperatives Umwelthandeln. Modelle, Erfahrungen, Maßnahmen*. Chur/Zürich: Verlag Rüegger.
- Eisinger, P.K. (1973). The Conditions of Protest Behavior in American Cities. *American Political Science Review* 67: pp. 11-28.

- Finkel, St.E.; Muller, E.N.; Opp, K.-D. (1989). Personal Influence, Collective Rationality, and Mass Political Action. *American Political Science Review* 83: pp. 885-903.
- Frey, B.S. (1990). *Ökonomie als Sozialwissenschaft. Die Anwendung der Ökonomie auf neue Gebiete*. München: Vahlen.
- Hondrich, K.O.; Matthes, J. (Hrsg.) (1978). *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*. Darmstadt und Neuwied: Luchterhand.
- Jenkins, J.C. (1983). Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements. *Annual Review of Sociology* 9: pp. 527-553.
- Kahneman, D.; Slovic, P.; Tversky, A. (Hrsg.) (1982). *Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirchgässner, G. (1991). *Homo Oeconomicus. Das ökonomische Modell individuellen Verhaltens und seine Anwendung in den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*. Tübingen: Mohr.
- Kitschelt, H. (1986). Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science* 16: pp. 57-85.
- Kriesi, H. (1995). The Political Opportunity Structure of New Social Movements: Its Impact on Their Mobilization. Jenkins, J.C.; Klandermans, B. (Hrsg.), *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements*. Minneapolis: University of Minnesota Press. Pp. 167-198.
- Kriesi, H.; Koopmans, R.; Duyvendak, J.W.; Giugni, M.G. (1992). New Social Movements and Political Opportunities in Western Europe. *European Journal of Political Research* 22: pp. 219-244.
- Leighley, J.E. (1995). Attitudes, Opportunities and Incentives: A Field Essay on Political Participation. *Political Research Quarterly* 48: pp. 181-209.
- McAdam, D. (1982). *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930 - 1970*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Muller, E.N. (1985). Income Inequality, Regime Repressiveness, and Political Violence. *American Sociological Review* 50: pp. 47-61.
- Muller, E.N.; Weede, E. (1990). Cross-National Variation in Political Violence. A Rational Action Approach. *Journal of Conflict Resolution* 34: pp. 624-651.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Opp, K.-D. (1988). Grievances and Participation in Social Movements. *American Sociological Review* 53: pp. 853-864.
- Opp, K.-D. (1991). DDR '89. Zu den Ursachen einer spontanen Revolution. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43: pp. 302-321.
- Opp, K.-D. (1993). Politischer Protest als rationales Handeln: Eine Anwendung des ökonomischen Ansatzes zur Erklärung von Protest. Ramb, B.-Th.; Tietzel, M. (Hrsg.), *Ökonomische Verhaltenstheorie*. München: Vahlen. Pp. 207-246.
- Opp, K.-D. (1994). Der 'Rational Choice'-Ansatz in der Soziologie sozialer Bewegungen. *Forschungsjournal soziale Bewegungen* Heft 2: pp. 11-26.
- Opp, K.-D. (1996a) (im Druck). *Die enttäuschten Revolutionäre. Politisches Engagement vor und nach der Wende*. Leverkusen: Leske und Budrich.
- Opp, K.-D. (1996b) (im Druck). Aufstieg und Niedergang der Ökologiebewegung in der Bundesrepublik. Sonderheft der *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* über Umwelt. Hrsgg. Diekmann, A. von; Jäger, C. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Opp, K.-D.; Gern, Ch. (1993). Dissident Groups, Personal Networks, and Spontaneous Cooperation: The East German Revolution of 1989. *American Sociological Review* 58: pp. 659-680.
- Opp, K.-D.; Wippler, R. (Hrsg.) (1990). *Empirischer Theorienvergleich. Erklärungen sozialen Verhaltens in Problemsituationen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Opp, K.-D.; Burow-Auffarth, K.; Hartmann, P.; Witzleben, Th. von; Pöhls, V.; Spitzley, Th. (1984). *Soziale Probleme und Protestverhalten. Eine empirische Konfrontierung des Modells rationalen Verhaltens mit soziologischen Hypothesen am Beispiel von Atomkraftgegnern*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Opp, K.-D.; Voß, P.; Gern, Ch. (1993). *Die volkseigene Revolution*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Ramb, B.-Th.; Tietzel, M. (Hrsg.) (1993). *Ökonomische Verhaltenstheorie*. München: Verlag Franz Vahlen.
- Raschke, J. (1985). *Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriß*. Frankfurt am Main: Campus.
- Rucht, D. (1994). *Modernisierung und neue soziale Bewegungen*. Frankfurt: Campus.
- Sandler, T. (1992). *Collective Action. Theory and Applications*. Ann Arbor: Michigan University Press.

- Tarrow, S. (1991a). *Struggle, Politics, and Reform: Collective Action, Social Movements, and Cycles of Protest*. Ithaca: Cornell University Press.
- Tarrow, S. (1991b). Understanding Political Change in Eastern Europe. *Political Science and Politics*, März: pp. 12-20.
- Tarrow, S. (1994). *Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, M. (Hrsg.) (1988). *Rationality and Revolution*. New York: Cambridge University Press.
- Tilly, Ch. (1978). *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.
- Tullock, G. (1974). *The Social Dilemma*. Blacksburg, VA: Center for the Study of Public Choice.
- Neumann, J. von; Morgenstern, O. (1944). *Theory of Games and Economic Behavior*. New York: Wiley.
- Whitely, P.F. (1995). Rational Choice and Political Participation - Evaluating the Debate. *Political Research Quarterly* 48: pp. 211-233.
- Weede, E. (1975). Unzufriedenheit, Protest und Gewalt: Kritik an einem makropolitischen Forschungsprogramm. *Politische Vierteljahresschrift* 16: pp. 409-428.
- Wippler, R. (1978). Die Ausarbeitung theoretischer Ansätze zu erklärungskräftigen Theorien. Hondrich, K.O.; Matthes, J. (Hrsg.), *Theorienvergleich in den Sozialwissenschaften*. Darmstadt und Neuwied: Luchterhand. Pp. 196-112.

Continuities in the theory of social production functions

Siegwart Lindenberg*

1. Introduction

By now, it seems fairly well established that one needs a theory of valued goods in order to arrive at a theory of preferences. The latter is needed in order to use explanatory models in the social sciences. Wippler has seen this very clearly when he contributed to the elaboration of the theory of social production function, a theory of valued goods and of preferences.

Stigler & Becker (1977) identified a vexing problem concerning preferences in a rational choice theory: economists must assume stable preferences for theoretical reasons whereas one cannot make this assumption for empirical reasons. Stigler & Becker solved this problem by suggesting that you need to make a distinction between two kinds of goods: the goods that are coveted by everyone anytime (universal goods), and the goods that are instrumental for realizing the universal goods. Under the assumption that the universal goods are also the major goods which people aspire to realize, Stigler & Becker could split preferences into those concerning universal goods and those concerning instrumental goods. The former are stable because they are part of human nature and the latter are assumed to change according to circumstance. Thus, the vexing problem is solved.

The big drawback of this solution was the fact that Stigler & Becker did not specify the universal goods. It was thus still possible to shift preferences into the 'stable' category on an ad hoc basis and little was gained. Lindenberg (1984, 1991, 1992a) did make this extra step of identifying the universal goods and on that basis, he elaborated the theory of social production functions.

The theory of social production functions states that human beings strive for two major goods: physical wellbeing and social approval. Thus these two goods are the major goals for human beings. This choice of goals is by no means arbitrary. Basically, physical wellbeing has been the major goal in economic theories. In all three basic categories of analyses, viz. consumption, production (capital and labor), and services, physical wellbeing is the major goal assumed to be operative. For example, the *Encyclopedic Dictionary of Economics* (1989) defines "goods/services" as referring "to tangible and intangible commodities capable of satisfying human wants. Goods are tangible commodities and include, for example, cars, food, and clothing. The intangibles, such as catering, chauffeuring, and banking, are called services." (p.100) Although economists do not explicitly exclude the possibility that some goods and services could cater to other aspects than physical wellbeing, the analyses concentrates almost exclusively on commodities that do produce physical wellbeing (even if that is only on the short run, like for smoking).

* Siegwart Lindenberg (1941) is professor of Theoretical Sociology at the University of Groningen, member of the ICS board and has co-authored several articles with Reinhard Wippler.

Labor has two aspects: the contractual commitment and the effort needed for the execution. The former is seen as reduction in discretionary time (leisure time) but the latter is seen as a reduction in physical wellbeing that has to be balanced by some benefit. The tendency to withhold effort (shirking), is therefore central in labor economics. For human capital analyses, investments prominently include the effort exerted to learn (next to direct expenses and foregone earnings). In short, no other human want is as prominent in economics as physical wellbeing. Of course, there has been recognition of 'social wants'. For example, Marshall (1920, pp.14f) observed that

"the desire to earn the approval, to avoid the contempt of those around one is a stimulus to action that often works with some sort of uniformity in any class of persons at a given time and place."

Despite this insight by an exemplary economist, most economists recognize exclusively physical wellbeing. What keeps them from making use of this insight into the role of social approval is the fact that recognition of social wants adds so much complexity that rigorous analysis of markets is severely hampered. Knight makes this point explicitly:

"In order to study first the most essential features of exchange relations, it will be necessary to simplify the situation as far as possible by a process of 'heroic' abstractions. We therefore explicitly make the following assumptions as to the characteristics of our imaginary society: ... Every member of the society is to act as an individual only, in entire independence of all other persons ... free from social wants ... or any values which are not completely manifested in market dealing." (Knight 1971 [1921], pp.76ff)

Notice that Knight talks about "the most essential features of exchange relations," and to him and to most economists, social wants clearly do not belong to the most essential features of exchange relations.

Sociologists never had the rigorous model building ambitions of economists and were therefore not constrained in this regard. In most sociological theories that deal with human strivings, social approval has been the major goal. Parsons may have been the most forceful and elaborate author on the importance of social approval and it was he who had pointed to the fact that the sociologically inclined economist Marshall made a similar observation (Parsons 1937, p.162ff). Parsons & Shils (using Freudian language) state the point quite clearly:

"except for the objects which gratify specific organically engendered need-dispositions (i.e. physical wellbeing, S.L.), *the most pervasive cathected object* is a positive affective response or attitude on the part of alter or toward himself as object (e.g., love, approval, esteem)." (Parsons & Shils, 1951, p.69, emphasis added).

Krech, Crutchfield & Ballachet (1962, p.74) point to the fact that

"it is highly probable that there are common wants because of invariants in the cultural arrangements which men face in all societies. In most cultures, men are taught to want to become a 'good man,' a 'successful man.' Thus we should expect to find some universal *social* wants."

Social approval is for them the most pervasive social want (ibid. p.96). Goode (1978, p.vii, emphasis added) puts it thus: "All people share the *universal need* to gain the respect or esteem of others." Schelling (1986, p.183) points to both social approval and physical wellbeing as the basic things we strive for:

"I like to be liked, I like to be admired. I like not to be guilty of cowardice. I like to

believe that I shall live long and healthily ... I think I have stated the situation correctly for myself and for most of the people that I know."

Roethlisberger (1941, p.24) sums up his findings on human relations very vividly:

"Most of us want the satisfaction that comes from being accepted and recognized as people of worth by our friends and work associates. Money is only a small part of this recognition."

One would be hard pressed to think of goals that are equally basic and universal. The relation to Maslow's famous need hierarchy will be discussed below.

The theoretical bite did not come from the identification of these two fundamental goals itself but from the next step. On the basis of a literature search, three universal instrumental goals were identified for social approval: status, behavioral confirmation and affection (Lindenberg, 1984). By specifying universal instrumental goals, it is possible to trace substitution processes.

Wippler (1987, 1990) rightfully observed that a similar search for universal instrumental goals should be made for physical wellbeing. His own effort in this direction resulted in two universal goals: stimulation and comfort. Following Scitovsky (1976) who, in turn, followed Hebb and Berlyne, Wippler in fact elaborated the consequences of the critique of the classical drive model: human beings do not just respond to inner drives by seeking tension reduction (through eating, drinking or sex) but they also seek stimulation. Physical wellbeing would thus in part depend on the ability of individuals to find this stimulation. This suggestion was very useful and found its way into much further research with social production function theory. In the meantime, the theory that Wippler helped push along has been elaborated further. Many points of this development have been the result of the collaboration with the NESTOR program in Groningen in which the theory of social production functions was applied to various topics concerning the elderly. I should mention especially the collaboration with Ormel, Steverink, and Nieboer in this regard^[1]. In the remainder of this paper, I would like to present a brief overview over the most important developments.

2. How reasonable are the two basic goals?

One important result of the applications and further developments of social production function theory (SPF theory) is that as of to date it did not seem necessary to enlarge the list of the two basic goals^[2]. Because Maslow's famous need hierarchy is often held against the theory of social production functions, it seemed useful to me to start here with a comparison of SPF theory with Maslow's need hierarchy.

Indeed there is considerable overlap but there are also important differences. The overlap consists of comfort (what Maslow calls physiological needs), affection (what he calls belongingness and love needs), and a combination of status and behavioral confirmation (what Maslow calls esteem needs). He does not consider stimulation but postulates safety needs and the need for self-actualization. In addition, he postulates a hierarchy that begins with physiological needs, and then sequentially rises to safety needs, belongingness and love needs, esteem needs, and finally the need for self-actualization.

Let me first turn to the hierarchal nature of the needs and later to stimulation, safety and self-actualization. There may be levels of physical deprivation in which people are willing to sacrifice a great deal of social approval for a small improvement in physical wellbeing.

For example, in extreme situations, a man might eat the food plucked from the mouth of his children. But there may also be levels of deprivation of social approval in which people are willing to sacrifice a great deal of physical wellbeing for a small improvement in social approval. For example, youths are often willing to undergo very painful initiation rites in order to be accepted by the group. McKenzie & Tullock (1981, p.335) state the fundamental problem with Maslow's hierarchy succinctly:

"Maslow appears to assume that either there is no cost to need gratification and/or...the demand curve for any need is vertical...This means that the quantity of the need fulfilled is unaffected by the cost. An implied assumption of the vertical demand curve is that the basic needs are independent of one another. They are not substitutes; for example, a unit of an esteem need fulfilled does not appear in the Maslow system to be able to take the place of even a small fraction of a unit of physiological need."

The key to the problem with Maslow's hierarchy is thus its neglect of the possibility of *substitution*, a critique that could be leveled at many other psychological need concept, be they objective or subjective. By contrast, it is one of the major aims of the SPF theory to trace processes of substitution in instrumental goals. This is one of the major points that makes it sociologically relevant. For example, because status is mainly allocated through occupations in our society, its achievement becomes relatively more costly after retirement, in which case one can predict that, after retirement, efforts to realize social approval will increase in the direction of behavioral confirmation and affection. If people get still older and are unable to perform many roles that get them behavioral confirmation, most of the effort for the production of social approval will go into the provision of affection (say through the partner and interaction with grandchildren) (Steverink 1996). This is a movement exactly in the opposite direction of Maslow's hierarchy.

There is also substitution across categories, from physical wellbeing to social approval and the other way around. Take again the example of old people. For many of them, physical exertion is easier during some parts of the day than during other parts. Thus, the marginal utility of physical wellbeing differs during the day and we would expect that when the marginal utility is low, more attention is being paid to the production of social approval. Of course, since the emotional capacities also depend on some minimum of physical functioning, it is true that at some basic level, physical wellbeing is more fundamental than the rest. But this is quite trivial and there is a large range in which this does not hold.

Neglect of substitution effects can also be found in the sociological literature. Although social approval had been given center stage in many sociological writings, different forms are rarely separated. For example, respect, esteem, approval, and honor are often mentioned as if they were just different expressions of the same thing. Rarely is any attention being paid to different sources, different 'prices' and the possibility that a person may move from one source of social approval to another in adjustment to changing relative prices.

The other difference of Maslow's hierarchy from the social production function theory concerns the list of needs. Let me begin with *stimulation*. For Maslow, the rock bottom of physical wellbeing consists of drive reduction, just as we have seen economists basically consider only drive reduction (through consumption and effort reduction). Yet, there is overwhelming evidence that individuals also seek stimulation, which led Hebb (1958), Berlyne (1960), and others, to abandon the classical drive theories in favor of a theory of arousal, or electrical activity of the brain. The organism is either seen as seeking an optimal level of arousal or of seeking arousal in order to experience the pleasurable reduction in

arousal. This research was picked up by the economist Scitovsky (1976) who favored the view of an optimal arousal level and built on it a critique of the consumer theory in economics. He suggested that individuals seek 'comfort' when their arousal level is too high, and they seek 'stimulation' when it is too low. Wippler (1987) in turn connected Scitovsky's work with the theory of social production functions: comfort and stimulation thus were suggested as the two first order instrumental goods for the production of physical wellbeing. While this suggestion was very useful, it did have some problems connected with it as well. Because of the underlying theory of arousal, comfort and stimulation were explicitly introduced as unusual goods in the sense that they are really two sides of the same coin. There is no substitution, nor are the two goods complementary. In addition, comfort and stimulation were meant by Scitovsky to cover not just physical wellbeing but every need: "whether biological or social, basic or acquired, present or future, real or imagined." (Scitovsky 1976: p. 29). From the point of view of a theory of unitary arousal, this makes sense. But then, it is nonsensical to assign comfort and stimulation to physical wellbeing. What does that mean for SPF theory?

The problem can be solved if one considers two additional aspects. First, the idea of an optimal level of arousal (Scitovsky, *ibid.*: p.28) is misleading because it wrongly suggests that the individual seeks comfort only when the organism is above a certain point of arousal and that the organism seeks stimulation only when arousal is below a certain point. This picture suggests that there is a single peaked utility function and that the individual maximizes utility by achieving the optimal level of arousal. By contrast, the empirical evidence, even the one Scitovsky quotes, points in a different direction. The organism seems to receive pleasure from both a reduction in arousal (i.e. from increasing comfort) and from an increase in arousal (i.e. from increasing stimulation) within a large range of arousal.^[3] Within this range, there are thus two sources of pleasure (i.e. increases in physical wellbeing), not just one.

The second point is related to the first. The idea (cf. Scitovsky *ibid.*: p.29) that human motivation depends on a unitary state of arousal is also not compatible with the empirical evidence. Far from seeking either comfort or stimulation, individuals often seek both at the same time. For example, when people watch television, they would like to sit comfortably, may even drink and nibble, and at the same time hope to be excited by the film.

At times, loss of some comfort may be the price paid for increasing stimulation, as for example when people join a survival tour in the wild in which they have to confront physical discomforts and dangers for the thrill of stimulation. In a small way, this happens also in every-day life. At other times, loss of stimulation is the price paid for increasing comfort. For example, when you opt for a nice hotel room on an African safari, you have all the conveniences but miss the excitement of sleeping in the tent and exposing yourself to the risk of being eye to eye with a lion. In a small way, this again happens in daily life, as when you decide not to talk to the interesting looking stranger who is the only other guest in the restaurant. Comfort and stimulation can thus be seen as fairly normal goods, and, against Maslow's list of needs, stimulation should be included as a general instrumental goal for the production of physical wellbeing.

Self-actualization. What about the needs on Maslow's list which were not included in the theory of social production functions? The safety need will be dealt with below under the heading of 'loss' which leaves self-actualization to be considered here. Maslow may be right that under certain circumstances individuals will strive for self-actualization. The

question is whether this striving is on the same level as social approval. The possible ad-hoc-ness of Maslow's 'need for self-actualization' has frequently been discussed in the literature. Berkowitz (1969, p.87) summarizes this point thus: "Based more on wishes of what man should be like than on actual hard fact ... this growth-through-gratification doctrine has a dubious scientific and philosophic status..." Others accept that there may be such a goal as self-actualization but it only becomes a goal if it is linked to social approval (see for example Geen, 1991).

My own suggestion about self-actualization in the context of SPF theory is more complex (Lindenberg 1992a). In contexts in which social norms develop, there is always also a shared interest in norm conformity of the others in the group even when their behavior is not being monitored. This leads to the 'moralization' of a norm, i.e. the expectation that it is followed for its own sake rather than for the sake of the sanctions connected with conformity or deviance. Individuals are expected and are taught to consider themselves as an important source of approval or disapproval of their own behavior. When norms become vaguer but are still strong enough to encourage the socialization of self-approval, then we get self-actualization as a goal that is supported by the social approval of relevant others. The individual should take responsibility for his or her actions and development even where norms do not chart the preferred way. But even where there are no standards against which the own behavior can be judged, the individual seeks approval from others in order to approve of him- or herself. Impression management is thus the flip-side of self-actualization (Goffman 1959, Baumeister 1982). The pathological side of this process has been described by Durkheim in what has been called the "vicious circle of individualization" (Lindenberg 1975) which increases the suicide rate. But it is clear from the foregoing that self-actualization still depends on a context in which norms are strong enough to make self-approval desirable for others. In a completely anomic situation, self-actualization will not be supported by social approval and will therefore not be a goal of any prominence. Self-approval ultimately depends on the approval of others.

This criticism of Maslow's highest goal is also relevant for the suggestion that the highest goal for an individual is to have a positive self-image and that social approval and physical wellbeing are only instrumental for that 'super goal'. If it were true that a positive self-image would be the major human goal then we would expect that people never do anything of which they are ashamed at the moment of acting. Yet, at times people do things of which they are ashamed *ex ante*. Thus, people often do not help others for reasons of their own comfort even though they are ashamed of themselves. Sometimes people do things to please others even though they do not approve of the action themselves. Self-esteem is approval from oneself (even if this, in turn, depends on prior approval from others) and that can be traded for approval from certain others right now and for physical wellbeing. Self-esteem thus cannot be the highest human goal.

Other goals. In the literature, we find a number of other suggestions for universal goals, prominently including a need for power and achievement and a need to be acquisitive. Should they be included among the list of universal goals? This question will be taken up below under the heading of 'loss'.

Four kinds of means of production. Maslow's hierarchy is based on development. By contrast, the hierarchy in SPF theory is made up of nested production functions. The top is formed by a function in which utility (U) is produced by physical wellbeing (PW) and social approval (SW), thus the utility function is $U = f(PW, SW)$.¹⁴ Social approval is produced

by three means: status (S), behavioral confirmation (BC) and affection (A). Thus, the production function for social approval is $SW = f(S, BC, A)$. Each of these factors can, in turn, be an instrumental goal produced by other factors. Behavioral confirmation is for example often produced by membership in groups (I) and by conformity to norms (C). The production function in this example is thus $BC = f(I, C)$. Conformity to norms, in turn, is produced by a variety of activities (and by abstaining from activities), like dressing appropriately, keeping the house clean, not complaining too much etc., depending on the normative expectations in the social environment of the individual. The lower we go in the hierarchy, the more context-specific the production function will become.

The general instrumental goals on the first layer of production functions can be considered to be the *first-order means of production*. Below this level in the hierarchy, it has proven useful to distinguish another three kinds of means of production.^[5] First, there are *second-order means of production*. Among these means, one can again distinguish two kinds: activities and endowments. The individual performs certain activities, say, helping others, in order to produce behavioral confirmation; or he engages in personal care in order to create comfort. The individual may also have means that do not require any activity in order to realize the desired effect. In that sense, they can be considered to be endowments (Becker 1976, Lindenberg 1984), even if they are the result of the individual's prior activity. For example, good health yields some internal comfort directly without any need to perform an activity, and being rich produces some status without necessarily spending the wealth in any way. *Third-order means of production* are those necessary for executing activities and obtaining endowments. Thus, in the instrumental hierarchy, they are below the level of second-order means of production. Examples are physical and mental capacities, social and other skills, time, effort, money. Some resources are both second and third order. For instance, physical fitness is needed for many activities but will also produce comfort directly. Money may similarly be needed for many activities but it may also produce status directly. Mental health and cognitive capacities are important as they affect motivation and ability to use available resources. *Fourth-order means of production* are those that can be mobilized when changes in production capacity ask for substitution. These 'latent' resources are analogous to credit or savings. For example, when a partner dies, part of the lost production capacity for affection may be regained by mobilizing kinship ties that have remained dormant for some time.

3. Time, efficiency and related points

There are a number of aspects of social production functions that deserve separate study. In the following, I will briefly discuss each point separately, just enough to indicate what has been suggested so far and to show that it would be worth-while to pursue the issue further in theoretical and empirical analysis.

Time perspective. People can do something in order to produce physical wellbeing and social approval right then and there or they invest in their production in the future. For example, a person may jog (i.e. exert himself now) in order to avoid, say, the discomfort of heart trouble in the future. Or people will go shopping in order to prepare food later. When the time horizon becomes shorter, investment behavior will be reduced as well unless the investment behavior has been undertaken for the sake of social approval. This possibility of rendering investment behavior independent of the time horizon is very important because

it represents a social mechanism for bridging the short-term/long-term gap (Loewenstein & Elster 1992). For example, a wife may ask her husband to repaint the window frames so that there will be no reduction in comfort through rotten wood and leaks and drafts in the future. Since she does not have to do it herself, she will not be subject to any tendency to procrastinate. The husband, in turn, will not act primarily so as to invest in the future effect of his action (for that effect is heavily discounted). Instead, he will risk social disapproval right now if he does not do it and he will get social approval right afterwards from his wife for having repainted the window frames. When the husband loses his partner, her instigating behavior will also be lost and the full force of the short-term/ long-term gap will come down upon the husband, reducing his investment behavior and, with a time lag, the quality of his social production function (Nieboer et al. 1996).

There is yet another aspect of time that concerns the possibility that *anticipated life-events* may also imply an anticipated change in social production functions and thereby affect the preferences at this moment. For example, Sanders (1991) has explicitly introduced anticipated life-events related to family formation. These events have an influence on the production of income and social approval. For example, does a woman who lives alone anticipate living with a partner in five or ten years from now? Does she expect having children then? If so, she is oriented toward additional or alternative means for the production of income and social approval over the longer haul. Income through paid work, promotion opportunities, and hours of (paid) work will all be less important to somebody who anticipates additional or alternative means of producing income and social approval. The more extensive these anticipated means of production (partner living apart, versus living with partner, versus living with partner and children) the lower the importance of the paid work characteristics will be right now. In negotiations with employers this lower preference may show and have a profound effect on salary and the kind of job the employer is willing to offer.

A related aspect of time has to do with *patterned changes in the price* of certain means of production. For example, as mentioned above, status in Western societies is mainly allocated through occupations. Thus, after retirement, status will have to be achieved by alternative means (say, by taking on tasks in sports clubs etc) which are less productive of status. The price of status is thus higher after retirement. Other means for achieving social approval (behavioral confirmation and affect) will become relatively more important. The size of this effect is, of course, different for different occupations. For example, a professor will keep more of his or her former status after retirement than a sales manager. The context of social production function theory thus provides a heuristic for life course research on the patterned changes in prices for the various first-order instrumental goods.

EFFICIENCY. Some means of production are more efficient than others in the sense that they are *multifunctional*. For example, having a partner can produce behavioral confirmation, affect, comfort and stimulation. Team sport and love making are important examples of such multifunctional activities that can provide various forms of physical wellbeing and social approval. Money can be used for activities leading to various higher level means of production and for status. Because multifunctional means of production are so efficient, individuals will seek them out. Loss of multifunctional resources may create substitution problems of such magnitude that full substitution will not be possible or take long periods of time to be realized.

VULNERABILITY AND VARIETY. Some production functions are more vulnerable than others. Small changes can cause considerable deteriorations. In another context, I have tried to apply this idea to the analysis of revolutions (see Lindenberg 1989) and that can illustrate the point. In pre-revolutionary France, the nobleman's social production function was quite robust, whereas the peasant's function was very vulnerable in the sense that such mishaps as temporary ill health, temporary unavailability of employment for the wife or small increases in prices and/or taxes and fees could drastically change the function. For example, an increase in taxes could be just enough to exhaust the peasant's ability to keep his debtors at bay. He may have to sell his piece of land and thereby lose his major source of status, credit and income and be forced to become a migrant worker with a social production function considerably worse than the one he had before. Without some land, the migrant worker would easily be tumbled into indigence by unemployment, ill health or old age. Once in that state, he would be likely to extract some necessities from others by threat and intimidation, wandering around alone or in groups. In other words, he would himself become a threat to the stability of the social production of others.

Pure markets create considerable vulnerability of social production functions to random shocks. The state and insurances can buffer strong downward fluctuations in the quality of social production functions with regard to income and status, and partially also health. But even the state cannot protect vulnerability with regard to behavioral confirmation, affect and stimulation. Steverink et al. (1994) have pointed out that successful aging means to guard against vulnerability of social production functions where state and insurances cannot reach and that requires variety in the means of production.

Uncertainty about outcomes in action situations can be a source of stimulation. But if the uncertainty is so strong that it threatens the production functions, it may become a source of serious psychic distress. For example, a person who does not know anymore how to produce any form of social approval is likely to become depressive. The higher in the hierarchy the uncertainty about means of production, the more serious the disabling effect of that uncertainty because there are fewer alternatives.

INTERRELATION OF SPFS. A person's social production function is not a private affair. Rather, it is interdependent with the production functions of specific others. Let us take again the example of pre-revolutionary France. The noblemen's tax privileges were seen both as financial privileges and as a status symbol by the noblemen. Yet, those privileges shift the tax incidence to those without such privileges and thereby increase their burden. Seigniorial rights of the noblemen are a source of income for the nobleman but they increase the financial burden of the peasant even more. Increases in taxes and in seigniorial fees will thus increase the number of peasants whose social production functions are drastically changed to the worst while leaving the social production functions of the noblemen unscathed or even improved. Conversely, with the taxes and seigniorial fees absorbing a large part of the peasant's income, there are no reserves left to cushion the blow of strokes of bad luck, such as ill health, bad harvest or unemployment. Bad luck is then punished by a strong and enduring reduction in utility.

Game theory is concerned with interdependencies of payoffs. What is suggested here is that the dimensions of interdependence to be studied are explicitly related to a hierarchy of social production functions.

4. Social production functions and framing effects

The theory of social production function has been related to the theory of framing (Lindenberg 1992b).^[6] There is an obvious link: goals. The theory of framing is basically a theory of the definition of the situation based on the idea that it is a single goal that structures an action situation. There are a number of goals possible in any given situation and one goal will win out. The situation will then be 'structured' by this goal in the sense that the alternatives are being selected and ordered according to this goal and the criterion for reaching the goal. For example, if you are in a room and the overriding goal is to sit comfortably you will see mainly alternatives for sitting and you will order them according to their comfortableness. Should fire break out while you sit, you will see mainly exit possibilities in this room and order them according to your idea about the speed with which you can get away from the fire.

The goal that won out did so because it is the habitual goal in that situation or because it allowed the clearest structuring of the situation (i.e. a goal that discriminates the best between alternatives). The other goals in the situation are then outside the frame but they do not just vanish. They can influence the probabilities with which you choose a given alternative from the 'background' by influencing the salience of the (foreground) frame. For example, if the dominant goal (i.e. the frame) in the situation was to make profit in a contractual situation, then the goal to keep up a good relationship with the contractual partner may lower the salience of the frame and lead to an attenuation of profit maximization by increasing the likelihood that the profit results are equitable for both partners (see Ligthart, 1995).

Frames can switch if the influence of the background goals lower the salience of the frame so much that the choice probabilities for the action alternatives begin to become very similar. For example, if a friend keeps asking for money, the likelihood that you will help him will decline and finally the frame will switch from 'helping a friend in need' to 'avoid him and save money'. In the latter frame, you will see very different alternatives (such as ways to hide and get away unnoticed).

Behavior in framing theory is much more *goal-directed* than one would expect on the basis of micro-economic theory (Lindenberg & Frey 1993). In the latter there are many things that yield utility to various degrees and in any given action situation, there is only one goal and that goal is the same in all action situations: utility maximization. In framing theory, by contrast, the individual pursues one particular goal in any given action situation and there are many different goals. The pursuit of a goal may be disturbed by the fact that other goals also yield utility (even leading to a frame switch), but there is no overall and simultaneous comparison of the utility yielded by the pursuit of all possible goals. Framing theory implies *single-mindedness* to various degrees in the pursuit of a particular goal. This means that one has to pay particular attention to various kinds of goals, their consequences for behavior, and the interrelation of goals. Let me start with the last.

NESTED FRAMES. Frames can switch between very unrelated goals, as long as one goal (from the background) is able to reduce the salience of the other (i.e. the frame) sufficiently. However, it is also possible that these frame switches are between related goals. This happens when goals are hierarchically (instrumentally) related. Then the background goal that lowers the salience of the frame is hierarchically related to the frame. Let us take an example from the life of a home owner. You don't feel comfortable in your living room;

it is somehow not warm enough and you are looking for ways to make it more comfortable. There are different alternatives. You can increase the size of the radiators or you can reduce the draft by installing double window panes or you can install floor heating, etc. You are advised that the most certain way of making the room warm and cozy is to install floor heating. You abide by this advice and now your goal becomes: finding the best floor heating, and by 'best' you mean vaguely the best quality/price ratio. There are various alternatives and different systems you did not know about, and you try to make a choice between them, but the one you really like seems much too expensive. The background goal that reduces the salience of the frame was 'to save money' and at that moment, a frame switch toward 'saving money' may occur. However, in the background there is also the goal of getting the living room comfortable. The strength of this background goal is reinforced by the experience of being cold and in all likelihood, the frame 'finding the best floor heating' will be displaced by the original goal of getting the living room comfortable rather than by 'saving money'. With the original goal in the foreground, you search again for alternatives and decide, say, on double window panes and then pursue that goal. The mechanism behind these switches is quite simple: given a goal hierarchy (with nested production functions), the pursuit of a goal will lead you down the hierarchy, affecting frame switches from higher to lower level instrumental goals. However, at each point, a higher level goal will be among the background goals and when the lower level goal cannot be realized (and if the higher goal is salient enough) that higher level goal is likely to become the new frame again and the process begins anew. In order to make this mechanism fruitful for the analysis of action, it is necessary to have a theory of the hierarchical ordering of goals. We have discussed Maslow's need hierarchy above and found it wanting and it seems that, at least at present, the theory of social production functions is in that sense the complement of framing theory. These two theories are symbiotically linked to each other. The former offers a heuristic for the question: what will the action frame be?

BY-PRODUCT GOALS. Because, as we have just seen, higher-level goals are often in the background, it is entirely possible that the individual pursues a goal without in any way considering the instrumental nature of that pursuit. Insight into this mechanism is able to throw some light on a number of vexing problems. I would like to take on two such problems: morality and intrinsic motivation. Let me take them up in that order.

Morality. Sociologists have always insisted against economists that moral action is not instrumental, that it is conformity to a relevant principle or duty and thus without ulterior motives. There is a separate 'moral dimension' as Etzioni (1990) has recently restated this position in a forceful way. By contrast, economists have long insisted that everything has its price, that there is no such thing as action without some consideration of consequences. Both positions lead to unattractive dilemmas (see Lindenberg 1993). Seen from a framing point of view, the dilemma can be solved.⁽⁷⁾ As we have argued above concerning self-actualization, in situation in which norms play a role there is also an interest that people judge their own behavior in the light of the norm, i.e. that people also conform when nobody is watching. This process leads to social disapproval if somebody explicitly conforms to norms in order to gain the social approval of others. Still, if the theory of social production functions is at least moderately correct, social approval will be a goal in the background of the frame 'to conform to the norm (or the principle or to do one's duty)'. A frame-switch that would make this background goal the frame is made less likely by the social costs of disapproval. Thus it seems that moral action is without ulterior motives, even

to the actors themselves, although moral action is solidly embedded in a hierarchy of instrumental goals. Moral action is rewarded with social approval and deviation with social disapproval, only that to the actor social approval through conformity is a by-product of conformity, not a goal itself. In this way moral action is stabilized socially and it remains 'non-utilitarian'. No sociologist who is the least bit interested in empirical work would assume that moral action could be sustained without social approval. The form of approval is not restricted to verbal behavior. Approval also can take on the form of a gift that symbolizes approval. Very large gifts however would run the danger of becoming so prominent that they push themselves into the foreground and thus change the frame to a gain frame.

Intrinsic motivation. A point related to that of moral action is intrinsic motivation. There has been much discussion of the point that if a person does something for its own sake and is rewarded for doing something, it drives out the intrinsic motivation (Lepper & Greene 1978). Deci has been a major analyst of intrinsic motivation and has inspired much of this discussion (Deci & Ryan 1985). Frey (1992) has sharpened this point against neoclassical economics in which all behavior is steered by rewards. Yet, the discussion is very much hampered by the fact that framing effects are neglected. If one looks carefully at the examples given in the literature, the point of intrinsic motivation is not whether intrinsic motivation is driven out by rewards but that money as a reward has the tendency to render behavior blatantly instrumental. How can that be? On the basis of what has been said about moral action, we can find the answer in the question whether or not background goals are likely to come to the foreground as frames. The pursuit of goals that are socially supposed to be intrinsic is rewarded with social approval but only if the individual does not do it ostensibly for the social approval. Thus these goals operate like moral action. However, because this mechanism only works if the action is socially supposed to be intrinsically motivated, it will not work if there are clear social signals that a pure intrinsic motivation is not expected. This signal is given if the action is 'paid', i.e. if it is presumably compensated by rewards. Then it is clear from the reward that the action was not expected to be purely intrinsic. This brings the pursuit of the reward from the background into the frame and thus 'ruin' intrinsic motivation. The important point though is that intrinsic behavior can only be maintained through rewards (social approval and gifts as symbols of social approval). This mechanism also has direct consequences for a theory of verbal behavior. If people are asked about their goals, then the background goals will not be mentioned, especially if the goals are socially assumed to be intrinsic. This is one more reason to assume that the empirical assessment of preferences must be guided by a theory of preferences, especially one that does consider framing effects (Kelle & Lüdemann 1995).

Loss. Because framing effects imply selective attention, they create action that is rational only in a limited sense, i.e. the substitution process is limited by what belongs to the frame and what does not. As said above, this singlemindedness can be larger or smaller, depending on the salience of the frame. There are reasons to believe that a particular frame can lead to extreme forms of singlemindedness: the loss frame. There seems to be an asymmetry between gains and losses (Kahneman & Tversky 1984). Losses seem to loom larger than gains and therefore it is more likely that even a relatively small loss will bring about a loss related frame in the sense that the individual structures the situation at first as one in which the many possible negative consequences of the loss are prominent and/or in which you perceive many additional possibilities of loss rather than a situation asking for

a solution to a problem. For example, if your wallet is stolen on the first day of your vacation with 400 guilders, you may become so occupied with loss that you see only the untrustworthiness of the people, the likelihood that the insurance will not cover the loss, the possibilities that other valuables are also stolen etc. You may become so uptight about loss that you will not go swimming for fear that things will be stolen off the beach, at night you might stay awake to be sure that nobody sneaks into your apartment, and during dinner you get into an unpleasant situation with the waiter because you are convinced that he is out to rob you as well. Although you paid 2000 guilders in advance for the rent of the vacation house, the week in that house may be utterly unenjoyable because 400 guilders were stolen on the first day. Had you been able to cut your losses, see how you can get things back from the insurance and get on with the vacation, you may have had still a very enjoyable week. But due to the singlemindedness that framing can cause, you actually increased the loss rather than reduce it. This kind of an effect is likely to be endemic with social production functions that are highly vulnerable to random shock because there is a constant threat of strong and lasting reduction in utility, i.e. loss. The result is a loss perspective and a strong safety-mindedness (Steverink 1996). In this light, there does not seem to exist anything like Maslow's safety need as a general human need; rather, what looks like a safety need is the singlemindedness of a loss perspective triggered under certain circumstances of loss. Due to so-called judgmental and ipsative biases with which individuals believe they are an exception to the general propensity to encounter a certain negative event (Fishhoff et al. 1981, Frey 1988), it is likely that without the recent experience or threat of loss, people are likely to be even more careless and thus less safety-minded than would be warranted by objective probabilities. Still, because the loss frame, when it occurs, can create extremely singleminded behavior, safety-mindedness should be taken very seriously and it should be viewed in the light of its connection to action that is strongly limited with regard to what is generally taken to be rational problemsolving action.

Similar singlemindedness can occur with regard to the pursuit of gain (or power, achievement, acquisitiveness) when the conditions are right (high salience produced for example by high returns on gain-seeking activity). But it should be clear that the singlemindedness is the result of framing and circumstance not of a general human need. The same can be said about singlemindedness in the pursuit of norm-conformity. This can come about in situations in which norms become very important, as in situations in which much is being shared (Lindenberg 1986). The point here is that rather than talking about human needs in this regard, one should explain under what structural conditions certain goals become prominent. In our kind of society, for example, it is much more likely that gain-seeking and norm-conformity as goals will limit each other's salience if one is a background goal whenever the other is the frame, creating frame switches when the pursuit of one goal goes too much against the goal in the background. Thus in a long-term business relationship, gain is a legitimate frame but it will switch to conformity with relational norms when gain-seeking goes so far as to threaten the valued long-term relationship, and it will switch back to gain-seeking when attention to the relationship costs too much in terms of gain. Elsewhere this dynamic has been described in some more detail (Lindenberg 1992b). Suffice it here to say that the result of the balance between gain-seeking and rigid norm-conformity (which I have called 'weak solidarity') is particularly adequate in economies where long-term contracting creates Pareto-superior outcomes for the contracting partners (see also Ligthart 1995).

5. Conclusion

The theory of social production function to which Wippler had contributed has been developed further in the time since his involvement. Most importantly, there is stability of the core of the theory: no substantive considerations have come up over the years to change the assumptions on the universal goals physical wellbeing and social approval and their first-order means of production. Elaborations of the theory have mainly to do with a greater emphasis on time, on aspects of efficiency, vulnerability, and interrelatedness of social production functions. Another important development is the explicit combination of social production function theory with framing theory. The main result of that combination is that behavior is much more oriented toward the pursuit of goals than the overall pursuit of utility. Framing creates singlemindedness to various degrees and makes a theory of (hierarchically ordered) goals all the more important.

Notes

1. See for example Lindenberg (1991), (1992c), Ormel et al. (1996). Published research using social production function theory in some way is reported among others in Van Liere (1990), Maas (1990), Sanders (1991), Westert (1991), Wielers (1991), van der Lippe (1993), Steverink (1996), Nieboer et al. (1996).
2. At one point in time, I believed that loss avoidance would have to be added to the list (Lindenberg 1989), but I think now that loss avoidance is a goal on a lower level than the two fundamental goals.
3. There seems to be a level of arousal beyond which a further increase is noxious. However, research has not separated the effect of pure stimulation and the effect of the content that creates the strong stimulation (such as extreme uncertainty). This point will be discussed again below under the heading of 'loss'.
4. The form of the production functions is presumed to be of the Cobb-Douglas kind ($A = X^a \cdot Y^b \cdot Z^c$; with $\sum a, b, c = 1$). This means to say that substitutability is limited. For example, the individual needs some level of activation for physical wellbeing and no realistic level of comfort can compensate that.
5. The terms 'resources' and 'instrumental goal' will be used in the following way. If the individual has a certain means at his or her disposal, this means can be considered to be a resource. If the individual does not have it, it may become something the individual is striving for, a lower-instrumental goal.
6. Both the theory of social production functions and of framing have been adopted by Esser and developed in new directions and combinations not all compatible with what has been presented here (see for example Esser 1996).
7. See Lindenberg (1983) for more detail.

Literature

- Baumeister, R.F. (1982). A self-representational view of social phenomena. *Psychological Bulletin* 91: pp. 3-26.
- Becker, G.S. (1976). *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: Chicago University Press.
- Berkowitz, L. (1969). Social motivation. Lindzey, G.; Aronson, E. (eds.), *The Handbook of Social Psychology*. Reading, MA.: Addison-Wesley. Pp.50-135.
- Berlyne, D.E. (1960). *Conflict, Arousal, and Curiosity*. New York: McGraw-Hill.
- Deci, E.L.; Ryan, R.M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York: Plenum Press.
- Encyclopedic Dictionary of Economics* (1986). 3rd edition. Guilford, Con.: Dushkin Publishing Group.
- Esser, H. (1996). Die Definition der Situation. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 48, 1: pp. 1-34.
- Etzioni, A. (1988). *The Moral Dimension. Toward a New Economics*. New York: Free Press.

- Fischhoff, B.; Lichtenstein, S.; Slovic, P.; Derby, S.L.; Keeney, R.L. (1981). *Acceptable Risk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frey, B.S. (1988). Ipsative and Objective Limits to Human Behaviour. *Journal of Behavioral Economics* 17: pp. 229-248.
- Frey, B.S. (1992). Tertium datur: pricing regulations and intrinsic motivation. *Kyklos* 45: pp. 161-184.
- Geen, R.G. (1991). Social motivation. *Annual Review of Psychology* 42: pp. 377-399.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NY.: Doubleday Anchor Books.
- Goode, W. (1978). *The Celebration of Heroes. Prestige as a Control System*. Berkeley: University of California Press.
- Hebb, D.O. (1958). *A Textbook of Psychology*. Philadelphia: W.B. Saunders.
- Kahneman, D.; Tversky, A. (1984). Choices, values, and frames. *American Psychologist* 39, 4: pp. 341-350.
- Kelle, U.; Lüdemann, C. (1995). 'Grau Freund, ist alle Theorie..' Rational Choice und das Problem der Brückenannahmen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 47, 4: pp. 299-317.
- Knight, F. (1971). *Risk, Uncertainty and Profit*. Chicago: University of Chicago Press (originally 1921).
- Krech, D.; Crutchfield, R.S.; Ballanchey, E.L. (1962). *Individual in Society*. New York: McGraw-Hill.
- Lepper, M.R.; Greene, D. (eds.) (1978). *The Hidden Costs of Reward: New Perspectives on the Psychology of Human Motivation*. New York: Erlbaum.
- Liere, C.V. (1990). *Lastige Leerlingen*. Amsterdam: Thesis.
- Ligthart, P.A.M. (1995). *Solidarity in Economic Transactions: An Experimental Study of Framing Effects in Bargaining and Contracting*. Amsterdam: Thesis.
- Lindenberg, S. (1975). Three psychological theories of a classical sociologist. *Mens en Maatschappij* 50, 2: pp. 133-153.
- Lindenberg, S. (1983). Utility and morality. *Kyklos* 36, 3: pp. 450-468.
- Lindenberg, S. (1984). Normen und die Allokation sozialer Wertschätzung. Todt, H. (Hrsg.), *Normengeleitetes Verhalten in den Sozialwissenschaften* (Schriften des Vereins für Socialpolitik Neue Folge Bd. 141). Berlin: Duncker & Humblot. Pp. 169-191.
- Lindenberg, S. (1986). The paradox of privatization in consumption. Diekmann A.; Mitter, P. (eds.), *Paradoxical Effects of Social Behavior: Essays in Honor of Anatol Rapoport*. Heidelberg/Wien: Physica-Verlag. Pp. 297-310.
- Lindenberg, S. (1989). Choice and Culture: The behavioral basis of cultural impact on transactions. Haferkamp, H. (Hrsg.), *Social Structure and Culture*. Berlin: De Gruyter.
- Lindenberg, S. (1991). Social approval, fertility and female labour market behaviour. Siegers, J.; Jong Gierveld, J. de; Imhoff, E. van, *Female Labour Market Behaviour and Fertility: A rational Choice Approach*. Berlin/New York: Springer Verlag. Pp. 32-58.
- Lindenberg, S. (1992a). The explanation of preferences. Goor, H. van (ed.), *Empirische sociologie als opdracht*. Groningen: MB-Boek. Pp. 49-66.
- Lindenberg, S. (1992b). An extended theory of institutions and contractual discipline. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 148, 2: pp. 125-154.
- Lindenberg, S. (1992c). Cohorts, social production functions and the problem of self-command. Becker, H.A. (ed), *Dynamics of Cohort and Generations Research*. Amsterdam: Thesis. Pp. 283-305.
- Lindenberg, S. (1993). Rights to act and beliefs. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 149, 1: pp. 233-239.
- Lindenberg, S.; Frey, B. (1993). Alternatives, frames, and relative prices: a broader view of rational choice. *Acta Sociologica* 36, pp. 191-205.
- Lippe, T. van der (1993). *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Amsterdam: Thesis.
- Loewenstein, G.; Elster, J. (eds) (1992). *Choice over Time*. New York: Russell Sage Foundation.
- Maas, I. (1990). *Deelname aan podiumkunsten via de podia, de media en actieve beoefening. Substitutie of leereffecten?* Amsterdam: Thesis.
- Marshall, A. (1920). *Principles of Economics*, 8th ed. London.
- McKenzie, R.; Tullock, G. (1975). *The New World of Economics*. Homewood, Ill.: Irwin (3rd ed. 1981).
- Nieboer, A.P.; Lindenberg, S.; Ormel, J. (1996). Gevolgen van verweduwing voor het welbevinden van mannen en vrouwen. Ormel, J.; Kempen, G.I.J.M. (eds.), *Het dagelijks functioneren van ouderen*. Assen: Van Gorcum.

- Ormel, J.; Lindenberg, S.; Steverink, N.; Von Korff, M. (1996). *Quality of life and social production functions: a framework for understanding health effects*. Groningen: Mimeo.
- Parsons, T. (1937). *The Structure of Social Action*. Glencoe: Free Press.
- Parsons, T.; Shils, E. (1951). Values, motives and systems of action. Parsons, T.; Shils, E. (eds), *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roethlisberger, F.J. (1941). *Management and Morale*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Sanders, K. (1991). *Vrouwelijke pioniers. Arbeidsmarktposities van vrouwen en mannen met een 'mannelijke' hogere beroepsopleiding*. Amsterdam: Thesis.
- Schelling, T.C. (1986). The mind as a consuming organ. Elster, J. (ed.), *The Multiple Self*. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 177-195.
- Scitovsky, T. (1976). *The Joyless Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Steverink, N. (1996). *Zo lang mogelijk zelfstandig. Naar een verklaring van oriëntatie ten aanzien van opname in een verzorgingstehuis onder fysiek kwetsbare ouderen*. Amsterdam: Thesis.
- Steverink, N.; Lindenberg, S.; Ormel, J. (1994). *Successful aging and the life course: patterned change in the production of ultimate goals*. Paper presented at the XIIIth World Congress of Sociology, Bielefeld, Germany, July 18-23.
- Stigler, G.; Becker, G.S. (1977). De gustibus non est disputandum. *The American Economic Review* 67: pp. 76-90.
- Westert, G.P. (1991). *Verschillen in ziekenhuisgebruik*. Amsterdam: Thesis.
- Wielers, R. (1991). *Selectie en allocatie op de arbeidsmarkt: een uitwerking voor de informele en geïnstitutionaliseerde kinderopvang*. Amsterdam: Thesis.
- Wippler, R. (1987). Kulturelle Ressourcen, gesellschaftlicher Erfolg und Lebensqualität. Giesen, B.; Haferkamp, H. (eds.), *Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Opladen: Westdeutscher Verlag. Pp. 221-254.
- Wippler, R. (1990). Cultural resources and participation in high culture. Hechter, M.; Opp, K.-D.; Wippler, R. (eds.), *Social Institutions*. New York: Aldine de Gruyter. Pp. 187-204.

Waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?

Wout Ultee
Henk Flap*

1. Inleiding

"Als de meeste mensen discriminatie afkeuren - en dat doen ze naar hun eigen zeggen kennelijk -, hoe is het dan mogelijk dat er toch gediscrimineerd wordt?" Met deze vraag vestigde Wippler in een artikel uit 1971 over *Sociale ongelijkheid en discriminatie* de aandacht op een paradoxaal verschijnsel. Wippler wees in deze sociologische vingeroefening op nog zo'n fenomeen door de kwestie aan de orde te stellen waarom de bewoners van een land zich druk maken over achterstelling in andere landen, terwijl ze geen acht slaan op discriminatie in eigen land. Zo waren in de jaren '60 veel Nederlanders verontwaardigd over rassendiscriminatie in de Verenigde Staten, terwijl ze geen aanstoot namen aan de discriminatie van buitenlanders op de arbeidsmarkt waarvan zij zelf deel uitmaakten (Wippler 1971).

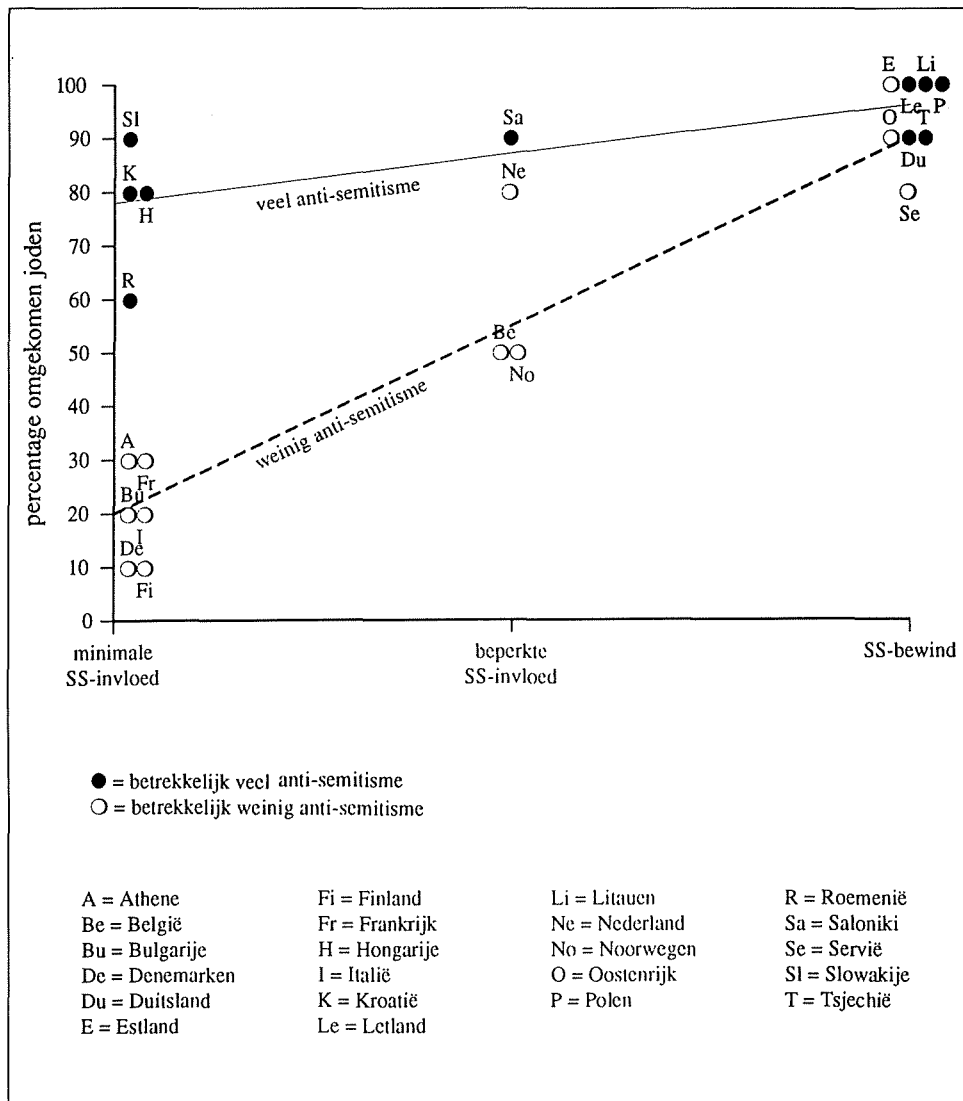
Vragen over paradoxale verschijnselen zijn belangwekkend omdat ze aangeven dat er iets mis is met bestaande kennis. Bovengenoemd artikel van Wippler droeg bij aan de vooruitgang in de sociologie - niet zozeer doordat het nieuwe gegevens of een bijzondere verklaring bevat, maar vooral omdat het over tegenspraakproblemen gaat. Wipplers vragen hadden trouwens niet alleen een zuiver wetenschappelijk belang. Ze relativeerden de morele superioriteit waarin Nederlanders denken uit te blinken. Wipplers *Sociale ongelijkheid en discriminatie* is een voorbeeld van empirisch-theoretische analyse en sociale kritiek (Wippler 1975).

Vijfentwintig jaar na Wipplers proeve van maatschappijkritiek kan worden vastgesteld dat door toedoen van historici en sociologen het Nederlandse zelfbeeld van een verlicht en tolerant volk twee flinke deuken heeft opgelopen. De openbare mening werd gevormd door studies over *De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom* (Presser 1965) en de *Ontsporing van geweld* in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949 (Van Doorn & Hendrix 1970). Niet-joodse Nederlanders voerden joden af of zagen daarbij toe en Nederlandse soldaten beginen in Nederlands-Indië oorlogsmisdaden.

Onderhavige bijdrage gaat over Nederland in de Tweede Wereldoorlog en de discriminatie van joden die zo ver ging dat deze term niet meer kan worden gebruikt en het

* Wout Ultee (1946) is als hoogleraar sociologie verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij promoveerde in 1977 bij Wippler op het proefschrift *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie*. Henk Flap (1950) is universitair hoofddocent sociologie aan de Universiteit Utrecht en promoveerde in 1985 bij Wippler op het proefschrift *Conflict, loyaliteit en geweld*.

Figuur 1: Het percentage tijdens de Tweede Wereldoorlog uit een land of een gebied omgekomen joden naar de mate van anti-semitisme aldaar vòòr de Tweede Wereldoorlog en de SS-invloed in 1942; 22 landen of gebieden in het Duitse machtsgebied.

Bron: Fein (1979: p. 81). De percentages omgekomen joden komen niet geheel overeen met die van Davidowitz welke in de tekst worden aangehaald.

internationaal recht bepalingen over volkenmoord ging bevatten. Eerst schetsen we de ontwikkeling van de vragen naar het lot van de Nederlandse joden. Daarna opperen we een verklaring van dit lot, die handelt over Duitse en Nederlandse daders, joodse slachtoffers en Nederlandse omstanders. Ten slotte geven we aan hoe haar houdbaarheid kan worden onderzocht.

2. De ontwikkelingsgang van vragen over de jodenvervolgung

Voorals historici hebben onderzoek verricht naar Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Toonaangevend zijn De Jongs 28 delen. Centraal daarin staat de vraag in hoeverre vanuit Duits oogpunt de bezetting van Nederland slaagde. Volgens De Jong had de bezetter vier doelen: ideologische assimilatie van de bevolking, exploitatie van de economie, vernietiging van de joden en onderdrukking van verzet (De Jong 1976). De vraag in hoeverre deze doelen werden verwezenlijkt, karakteriseren wij als een beschrijvingsvraag.

De Jongs vraag lijkt sterk op beschrijvingsvragen van historici voor andere door de nazi's bezette landen. Een vergelijking van antwoorden leert dat de jodenvervolgung in Nederland 'effectief' was. De joden van Nederland werden voor 75% vernietigd, tegen 60% van de Belgische joden, 50% van de Noorse, 25% van de Franse en 20% van de Italiaanse, terwijl de weinige joden van Denemarken nagenoeg allen ontsnapten (Dawidowicz 1975: 479).

Naar aanleiding van deze cijfers vroeg de historicus Blom (1983: 22) zich af waarom het percentage omgekomen joden voor Nederland aanzienlijk hoger is dan voor alle andere bezette landen in West-Europa. Blom stelde een verklaringsvraag en vergeleek de manier waarop Duitsland bepaalde staten bezette. De sociologe Fein (1979) had al eerder zo'n vergelijking gemaakt. Met gegevens voor de 22 door Duitsland bezette landen liet ze zien dat als de SS die landen beheerste, procentueel meer joden omkwamen. Feins bevindingen zijn zo belangrijk voor de beantwoording van Bloms vraag dat we haar plaatje weergeven.

In Figuur 1 is voor de 22 door Duitsland bezette landen (of gebieden) de aard van dit bewind (de invloed van de SS is 'minimaal', 'aanwezig maar beperkt' of 'maximaal') afgezet tegen het percentage omgekomen joden. Landen met betrekkelijk weinig antisemitisme zijn weergegeven als open rondjes, landen met veel jodenhaat als dichte punten. Nederland is een open rondje bij de landen met beperkte SS-invloed. In de figuur staan twee lijnen. De ononderbroken lijn geeft voor de landen met veel jodenhaat de samenhang weer tussen de aard van hun bezetting en hun percentage omgekomen joden, de stippellijn doet dit voor de landen met weinig antisemitisme. Beide lijnen lopen omhoog. Dit bevestigt de hypothese over SS-bezetting. De lijn voor landen met weinig jodenhaat staat lager in de figuur dan die voor landen met veel antisemitisme. Dat ondersteunt de hypothese over antisemitisme.

Figuur 1 laat zien dat van alle open rondjes het rondje voor Nederland het verst verwijderd ligt van de lijn voor landen met weinig jodenhaat. Dat duidt erop dat Nederland een uitzondering vormt op de regel over SS en antisemitisme. Wat voor uitzondering? In Figuur 1 ligt het Nederlandse rondje boven de lijn voor de landen met weinig jodenhaat. Daaruit blijkt dat meer Nederlandse joden stierven dan de mate van het antisemitisme en de aard van de bezetting in Nederland doen verwachten (Fein 1979: 71). Fein volgend komen na Bloms verklaringsvraag twee tegenspraakproblemen: waarom tolerantie in het geval van Nederland geen bescherming bood, en waarom ondanks de beperkte greep van de SS op de

Nederlandse staat, toch zoveel joden omkwamen?

Feins vragen betreffen, evenals Wipplers vragen over discriminatie, paradoxale verschijnselen. Wij noemen die vragen de 'Nederlandse paradox'. Volgens de historicus Steinberg (1993) bevorderden bepaalde omstandigheden in Vichy-Frankrijk de deportatie van joden - het regime was Duitsgezind en de bevolking betrekkelijk antisemitisch -, maar toch lukte daar de jodenvervolgning slecht. Vandaar de 'Franse paradox'. De omgekeerde situatie leverde in Nederland 'betere' resultaten op. Dat is de Nederlandse paradox.

Vergelijkend onderzoek leert, aldus Steinberg (1993: 593), dat de instemming van het staatsapparaat met de bezetter niet noodzakelijk was voor de jodenvervolgung. De Duitse instanties benutten alle hulpbronnen die voorhanden waren in de bezette landen, en in landen waar het staatsapparaat hun ideologie afwees, beschikten ze soms over meer middelen om joden af te voeren. De hulpbronnen, waarover de Duitse instanties niet in Frankrijk maar wel in Nederland beschikten, worden door Steinberg niet netjes opgesomd. Wel blijkt uit zijn gegevens dat de aanwezigheid van lijsten van alle aanwezige joden onder die hulpbronnen een heel belangrijke was.

Wij stellen dat voor de oplossing van de Nederlandse paradox onderzoek nodig is dat Nederlandse gemeenten met elkaar vergelijkt. Door het kleine aantal onderzoekseenheden is de toetsing van hypothesen op landengegevens sowieso minder streng. Hierbij komt dat door Feins analyses de beantwoording van nieuwe vragen over landen neer kan komen op 'kapitaliseren op toevalligheden'. Hypothesen die verschillen tussen landen verklaren, maken echter voorspellingen mogelijk over verschillen binnen een land. Voor Nederlandse gemeenten bestaan, zoals we zullen zien, behoorlijk wat gegevens. Daarom voegen wij aan Bloms verklaringsvraag over verschillen tussen landen toetsingsvragen over gemeenten toe. Een voorbeeld is de vraag of uit Nederlandse gemeenten met een NSB-burgemeester bij de eerste oproep tot deportatie relatief meer joden zijn afgevoerd. De hypothesen die bij onze toetsingsvragen over gemeenten horen, ontwikkelen we hieronder.

Met vragen over verschillen tussen gemeenten doen we een stap terug bij de oplossing van de Nederlandse paradox. Het door ons gekozen pad van de beantwoording van toetsingsvragen over verschillen tussen Nederlandse gemeenten leidt wegens het betrekkelijk grote aantal gemeenten echter tot een stilliger slotsom. Daarmee verrijkt dit antwoord de achtergrond van vragen over verschillen tussen landen. En daardoor kan de Nederlandse paradox in toekomstig onderzoek met meer profijt aan de orde worden gesteld.

3. Daders, slachtoffers, omstanders; registratie-, onderduik-, oppak- en vernietigingskansen

In deze paragraaf ontwikkelen we, overeenkomst een door Wippler (1978, 1983) verdedigde verklaringswijze, hypothesen over verschillen tussen Nederlandse gemeenten in het percentage joden dat in de Tweede Wereldoorlog omkwam. We maken ons nog niet druk over toetsingsmogelijkheden.

3.1 MacrovrAGEN en microhypothesen

De Nederlandse paradox is een macrovraag: ze betreft verschillen tussen landen. De door Wippler voorgestane antwoorden op zulke vragen bevatten microhypothesen, en wel uitspraken over de doelen die individuen hebben, de middelen of hulpbronnen die ze

inzetten bij de verwezenlijking van die doelen en de hindernissen die ze tegenkomen. Als het om de uitkomst van de jodenvervolgung gaat, voldoet een beroep op de Duitse geest, het noodlot van het Joodse volk, de krachten van de geschiedenis of wat dies meer zij niet. Overigens kunnen individualistische verklaringen, gezien de bijkomende veronderstellingen, meer of minder eenvoudig ofwel min of meer verfijnd zijn. Ons inziens dient zowel overmatige detaillering als simplisme te worden vermeden.

De gedachte dat de Duitse bezetter doelgericht handelde, is aanwezig bij De Jong en prominent bij Fein. De vernietiging der joden was volkenmoord met voorbedachte rade. De eerste noodzakelijke voorwaarde om deze moord als een rationele handeling van een dader te begrijpen (Fein 1979: 7), is dat bepaalde personen een moreel universum hebben dat joden uitsluit. Het bestaan van mensen met zo'n moraal heeft, wanneer ze behoren tot een staat die oorlogen verloor, als gevolg dat een ideologie opkomt die de gebiedsuitbreiding van deze staat rechtvaardigt. Als personen met deze ideologie aan het bewind komen - Fein laat in het midden wanneer dat gebeurt - breken opnieuw oorlogen uit. Daardoor stijgt de kans dat buiten het morele universum gezette mensen worden vermoord. Dan zijn die misdrijven minder zichtbaar en hebben sancties van andere landen geen effect (Fein 1979: 9).

Feins uitbreidingen van deze verklaring leidden tot de hierboven besproken hypothesen over een SS-bewind en antisemitisme. Fein verkreeg die door de algemene hypothese te gebruiken dat mensen doelgericht handelen. Eén keer verbond ze deze met de veronderstelling dat in landen waar de SS het heft in handen had, meer mensen het bewind voerden die joden buiten hun morele universum plaatsten. Een andere keer nam ze aan dat als het antisemitisme in een land voor de Tweede Wereldoorlog sterker was, het doel van de Duitse bezetter joden te vervolgen, meer aanhang vond.

Feins microverklaring van een macroverschijnsel suggereert een manier om bestaande en daarmee eenvoudige microverklaringen van macrofenomenen - niet alleen de uitkomst van de jodenvervolgung, maar ook die van andere sociale processen - te verbeteren. Gangbare verklaringen doen alsof zulke verschijnselen het beoogde resultaat zijn van de handelingen van enkelingen die veel hulpbronnen hebben. Minder grove verklaringen, zoals die van Fein, postuleren meer personen met dezelfde doelen als de vermeende enkelingen.

Consequente toepassing van de hypothese dat het gedrag van mensen doelgericht is, leidt tot onderkenning van nog een mogelijkheid om eenvoudige microverklaringen van macrofenomenen te verbeteren. Simpele verklaringen gaan over doelen. Mensen hebben echter niet alleen doelen, ze bezitten ook middelen en sommige personen beschikken over meer middelen dan anderen. In Steinbergs oplossing van de Franse paradox klinkt door dat de Duitsers in Nederland over meer middelen voor de jodenvervolgung beschikten dan in Frankrijk. De discussie tussen intentionalistische en structuralistische historici (Dawidowicz 1975, Mommsen 1991), leert dat de vraag of Hitler van het begin af de joden wilde uitmoorden, minder belangrijk is dan de vraag over hoeveel middelen Hitler wanneer beschikte om dat in welke mate te doen.

Alledaagse verklaringen van de jodenvervolgung kennen één handelende persoon: 'Hitler' of 'de' Duitsers. De vervanging van deze veronderstelling door een meer verfijnde, vormt een derde mogelijkheid tot verbetering van microverklaringen van macroverschijnselen. Nu behoeft de hypothese van één handelende persoon niet ver bezijden de waarheid te zijn, vooral niet wanneer die 'de' macht heeft. Dat neemt niet weg dat anderen handelingsspeelruimte hebben, zij het soms veel minder. Als gangbare verklaringen op dit

punt worden verbeterd, worden wellicht tegenspraakproblemen opgelost. Voor micro-verklaringen van het lot van de Nederlandse joden gebruiken we hieronder de drie categorieën personen uit een studie over de jodenvervolgving van de politicoloog Hilberg (1992): daders, slachtoffers en omstanders.

Een vierde mogelijkheid om gangbare verklaringen van macrofenomenen te verbeteren, komt erop neer dat vaak wordt gedaan alsof een macrofenomeen resulteert uit één handeling, terwijl het de resultante is van meerdere op elkaar volgende handelingen. Hilberg zei in een oorspronkelijk in 1961 verschenen studie: "At first sight the destruction of the Jews may have the appearance of an indivisible, monolithic, and impenetrable event. Upon closer observation it is revealed to be a process of sequential steps that were taken at the initiative of countless decision makers in a far-flung bureaucratic machine" (Hilberg 1985: 53). Later ging hij verder: "The Jewish catastrophe during the years from 1933 to 1945 was a massive occurrence. It began in Germany and ultimately engulfed an area encompassing most of the European continent. It also was an event that was experienced by a variety of perpetrators, a multitude of victims and a host of bystanders" (Hilberg 1992: ix). Hitler was de aanstichter, maar een menigte soms geestdriftige en soms twijfelende ambtenaren deed het meeste werk (Hilberg 1982: ix). Die bezigheden hadden niet voor alle joden dezelfde gevolgen: vele joden stierven, anderen doken echter onder, en sommigen overleefden de kampen (Hilberg 1992: x). Soms hielpen omstanders joden, meestal deden ze niets (Hilberg 1992: 212).

Volgens Hilberg (1985: 53) verliep de jodenvervolgving in fasen: "The steps of the destruction process were introduced in the following order. At first the concept of *Jew* was defined; then the expropriatory operations were inaugurated; third the Jews were concentrated in ghettos; finally the decision was made to annihilate European Jewry". Het bestempelen van mensen als joden was onderdeel van de fase van definitie (Hilberg 1985: 73). Hilberg is daar evenwel niet echt duidelijk over. Als hij de fase van concentratie behandelt, stelt hij dat concentratie wordt versterkt door een systeem waarmee mensen als joden kunnen worden geïdentificeerd. Hij wijst dan op stempels in identiteitsbewijzen en het dragen van de jodenster (Hilberg 1985: 175-177). Deze zaken had Hilberg niet besproken bij de fase van definitie. Het komt ons voor dat het afkondigen van een wet die aangeeft wanneer precies mensen joden zijn, minder vergaande gevolgen heeft dan het vastleggen dat een bepaalde persoon joods is. Daarom beschouwen we het aanleggen van officiële lijsten met de naam, de geboortedatum, de geboorteplaats en het huidige woonadres van joden als een afzonderlijke fase. Voor de oplossing van de Nederlandse paradox is het daarnaast dienstig Hilbergs fase van concentratie in twee delen uiteen te leggen: de concentratie in Nederlandse kampen als Westerbork en het vervoer uit Nederland naar kampen in het Oosten.

We geven nu een grove en bondige samenvatting van bovenstaande vierde mogelijkheid tot verbetering van eenvoudige microverklaringen van de mate waarin de joden van een land werden verdeld. Vragen over het hoge percentage omgekomen Nederlandse joden wekken de indruk van een proces dat slechts twee uitkomsten toelaat: of vergast worden in Auschwitz of voortgaan met het gewone leven, bijvoorbeeld werken als diamantslijper en wonen aan het Waterlooplein in Amsterdam. Hilbergs betoog leidt echter tot meer mogelijke uitkomsten. Burgemeesters stonden voor de keuze wel of niet mee te werken aan de registratie van joden. Joden moesten beslissen tussen wel of niet gehoor geven aan de oproep tot registratie, en later tussen opvolgen van een deportatiebevel en onderduiken. De

Joodsche Raad maakte lijsten met namen van mensen voor Westerbork. Het was niet uitgesloten dat politie-agenten bevelen weigerden. Omstanders mochten niet, maar konden wel onderduik bieden. Als omstanders van een onderduik wisten, was het mogelijk joden aan te geven. De Duitse bezetter behoefde niet alle treinen uit Westerbork naar vernietigingskampen te laten rijden, er waren ook transporten naar werkkampen, er was een uitwisselings- en zelfs een pronkkamp. In kampen met gaskamers werd door SS'ers een selectie uitgevoerd.

De stelling dat het percentage omgekomen Nederlandse joden de uitkomst is van de vele, op elkaar volgende beslissingen waarmee verschillende soorten individuen te maken kregen, maakt duidelijk dat niet alleen vragen mogelijk zijn over het percentage uiteindelijk omgekomen joden. Naast deze vragen zijn er vragen over het percentage joden dat als jood werd geboekt, het percentage geregistreerde joden dat het eerste deportatiebevel opvolgde, het percentage ondergedoken joden dat toch werd opgepakt, het percentage naar het Oosten afgevoerde joden dat naar een vernietigingskamp moest, en het percentage dat aldaar bij aankomst werd vernietigd.

3.2 Gezagsdragers en de vastberadenheid van de bezetter

Een vaker te beluisteren hypothese houdt in dat de Duitse bezetter zo vastberaden was dat in functie gebleven Nederlandse gezagsdragers op zijn hoogst de jodenvervolging konden vertragen, maar dat ze het uiteindelijke resultaat daarvan niet hebben beïnvloed. Deze hypothese willen we afzetten tegen hypothesen volgens welke de politieke voorkeur van de burgemeester en de hoogste politie-ambtenaar van een Nederlandse gemeente wel degelijk wat uitmaakte in alle fasen van de jodenvervolging. Om te beslissen tussen de laatste, meer genuanceerde verklaring en de eerste, misschien te grove, is het van belang niet alleen een verband te voorspellen tussen de politieke voorkeur van de burgemeester en de politie in een gemeente en het percentage in die gemeente geregistreerde joden dat omkwam. Men moet ook hypothesen formuleren over het verband tussen hun voorkeur en de stand van zaken tijdens eerdere fasen in de jodenvervolging. Zulke verschijnselen noemden we zonet. In het onderstaande formuleren we hypothesen over politieke voorkeuren van Nederlandse gezagsdragers en tussen- en eindstanden in de jodenvervolging.

De socioloog Lammers (1988: 454) vroeg zich af waarom sommige bezettingsregimes succesvoller zijn dan andere. Zijn antwoord (1994: 381 en 391) luidt dat bezetters die ook lagere bestuursniveaus in handen hebben, hun doelen dichter benaderen dan bezetters die alleen het hoogste bestuur overnemen. De gedachtengang achter deze hypothese is dat elke maatregel van hogerhand op lagere niveaus wordt uitgevoerd, daar uitwerking behoeft en tijd neemt. Dat verschaft onwilligen gelegenheid maatregelen niet uit te voeren, te vertragen en te ontcrachten. Als een bezetter lagere bestuursniveaus opslokt, gebeurt dat echter tegen bepaalde kosten. Daarom kan de economische exploitatie van een land een hoger batig saldo opleveren wanneer de bezetter alleen de hogere niveaus overneemt. Maar als het doel de vernietiging van bepaalde inwoners van een land is, komt een hoger percentage van die personen om wanneer de bezetter lagere bestuursniveaus beheerst.

Lammers (1994: 374) stelt nadrukkelijker dan Fein dat in Nederland de bezetter aanvankelijk het hogere en het middenniveau van het bestuur aan zich had getrokken, maar later ook het lagere. In Frankrijk vond slechts een verschuiving van het hogere naar het middenniveau plaats. Deze bevindingen doen de vraag rijzen of in Nederland de beslissingen

over de verschillende fasen in de jodenvervolgung steeds op hetzelfde bestuursniveau vielen. Bovendien dringt zich de vraag op of er landen waren zonder SS-bewind waar de SS toch de joden vervolgde.

De registratie van joden vond in Nederland plaats door toedoen van burgemeesters. Die behoorden meestal niet, maar soms wel tot de NSB. Feins verklaring als voorbeeld nemend leiden we af dat in Nederlandse gemeenten met een NSB-burgemeester een hoger percentage joden als joden is geregistreerd dan in plaatsen zonder NSB-burgemeester, en dat uiteindelijk een hoger percentage van de joden uit gemeenten met een NSB-burgemeester omkwam.

Op dezelfde manier leiden we af dat als de hoogste politie-ambtenaar van de voor een bepaalde gemeente bevoegde politie tot de NSB behoorde, een hoger percentage in die gemeente geregistreerde joden bij eerste oproep werd afgevoerd en een hoger percentage van alle joden uit die gemeenten stierf. Amsterdam, waar ruim de helft van alle Nederlandse joden woonde, kreeg na de februaristaking een hoofdcommissaris van politie die NSB'er en SS'er was (Meershoek 1992, In 't Veld 1985). Wellicht is het daarom niet zo verwonderlijk dat Fein vond dat Nederland een uitzondering was op de regel dat een SS-bewind in een land gepaard gaat met een hoog percentage omgekomen joden. Overigens verwachten we voor gemeenten met een NSB-burgemeester ook hogere deportatiepercentages. We voorspellen voor joden uit NSB-gemeenten geen hogere kansen om uit Nederland op transport te worden gezet naar een vernietigingskamp in plaats van een ander kamp. Volgens De Jong (1963: 45) was de commandant van Westerbork een SS'er. De personen die de torens van dit kamp bemanden, waren dat ook.

3.3 De joden en de Joodsche Raad

Naast verklaringen van de tussen- en eindstand der jodenvervolgung die handelen over de bezetter en de personen op lagere bestuursniveaus, zijn er hypothesen over de joden zelf, in het bijzonder over hun beslissing wel of niet onder te duiken. Als we veronderstellen dat joden in gemeenten met relatief veel niet-joden meer mogelijkheden hadden om niet door de bezetter te worden opgemerkt, laat zich afleiden dat daar een hoger percentage van de geregistreerde joden onderdook. We komen verder tot de hypothese dat hoe meer inwoners een gemeente in absolute zin had, des te hoger de kans was dat de geregistreerde joden van deze gemeente onderdoken. Ook verwachten we dat er verhoudingsgewijs meer joden zijn ondergedoken uit gemeenten met een geringer aantal inwoners per vierkante kilometer. Van de ondergedoken joden die aan het begin van de oorlog woonden in een gemeente met een NSB-burgemeester en een NSB'er als hoogste politie-ambtenaar, zullen er meer zijn opgepakt. Een moeilijkheid met deze uitspraak, en eerdere hypothesen, is dat de gemeenten waar joden eerst woonden, vaak niet de gemeenten waren waar ze later onderdoken.

Daarnaast zijn hypothesen mogelijk over de Joodsche Raad. Lammers (1988: 451; zie ook Knoop 1983 en Michman 1992) stelt dat deze instantie een bijzonder boosaardig voorbeeld vormt van een door de bezetter bedachte combinatie van dwang- en lokmiddelen. In ruil voor uit- of afstel van deportatie werd bepaalde joodse personen de gelegenheid geboden de registratie van andere joodse personen te verzorgen, evenals de concentratie van deze personen in Westerbork. De Joodsche Raad had haar hoofdzetel in Amsterdam, met nevenvestigingen in enkele andere grote gemeenten. Als we aannemen dat de mensen die voor de Joodsche Raad werkten, woonden waar de Joodsche Raad was gevestigd, laat zich afleiden dat personen uit gemeenten zonder vertegenwoordiging gemiddeld eerder werden

gedeporteerd dan personen uit gemeenten met een vestiging. Indien mensen die bij de Joodsche Raad werkten beslissingen namen die gunstig waren voor hun plaatsgenoten, komen we nogmaals tot deze hypothese. Wanneer we veronderstellen dat mensen die uitstel kregen langer gelegenheid hadden een onderduikadres te vinden, verkrijgen we de hypothese dat uit plaatsen met vestigingen van de Joodsche Raad een lager percentage geregistreerde joden op transport ging.

3.4 Omstanders: NSB-stemmers en verzuiling

Onderduiken gebeurt bij omstanders. We leiden nu uitspraken af over de niet-joodse inwoners van een gemeente en het percentage geregistreerde joden dat onderdook en de kans dat ondergedoken joden werden gepakt.

Een eerste hypothese handelt over het antisemitisme onder niet-joden. Graadmeter hiervoor is de steun voor de NSB in de jaren '30. Hoe hoger het percentage NSB-stemmers in een gemeente, des te hoger het aantal gedeporteerde joden als percentage van het aantal geregistreerde joden.

In landenvergelijkend onderzoek is vaak gewezen op de opdeling van de Nederlandse bevolking in levensbeschouwelijke zuilen. Volgens de socioloog Kruijt (1957) is verzuiling geen zuiver organisatorisch verschijnsel. Zijn hypothese luidt dat het bestaan van organisaties op levensbeschouwelijke grondslag de omgang in het dagelijks leven binnen een zuil versterkt, en de kans op huwelijks- en vriendschapsbanden tussen de zuilen vermindert. In het vooroorlogse Nederland met onder meer haar katholieke, protestantse en openbare scholen, gingen niet alleen katholieken vooral met katholieken om en protestanten meestal met protestanten, maar ook joden veelal met joden. Dit betekent dat joden die een onderduikadres zochten, nauwelijks gelegenheid hadden niet-joodse vrienden te polsen. Tot de hulpbronnen van mensen behoort hun sociale netwerk, en dat van joden was zodanig dat hen weinig hulp werd geboden (Blom 1983: 22, Vuijsje 1986: 184).

In sommige plaatsen was het onderwijs meer verzuild dan in andere, in bepaalde gemeenten stemden meer mensen met een bepaalde kerkelijke gezindte toch voor een niet-confessionele partij. Onze hypothese luidt dat de joden die woonden in sterker verzuilde gemeenten minder frequent onderdoken en vaker tijdens de onderduik werden gepakt.

Onze laatste hypothese over omstanders gaat over gemeenten met een hoger percentage gereformeerde inwoners. Delleman (1949) betoogde dat gereformeerden meer dan anderen de joden beschouwen als Gods uitverkoren volk. Feins verklaring gebruikend, stellen we dat joden een meer centrale plaats innemen in het morele universum van gereformeerden. Als gereformeerden met een hogere kans joden onderduik boden, laat zich afleiden dat joden uit gemeenten met een hoger percentage gereformeerden minder vaak de eerste oproep tot deportatie opvolgden, vaker onderdoken en minder waarschijnlijk werden opgepakt, en dat uiteindelijk een lager percentage van de joden uit die gemeenten omkwam.

4. Toetsingsmogelijkheden

De afgelopen decennia verschenen veel boeken over de joden in diverse Nederlandse gemeenten. Bijna altijd bevatten ze een hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog en een lijst met namen van omgekomen en overlevende joden. Michman (1991) kritiseerde deze publicaties als 'nostalgische medienologie'. Zelf droeg hij bij aan de academische locale

geschiedschrijving (Michman, Beem & Michman 1992). Michmans kritiek gaat ons inziens wat ver. Ze verwacht de bedoelingen van schrijvers met de bruikbaarheid van gegevens. Locale studies maken ook duidelijk dat het mogelijk is voor Nederlandse gemeenten te bepalen hoeveel joden er aan het begin van de oorlog werden geregistreerd, bij eerste oproep werden afgevoerd, onderdoken, toch werden gepakt, en hoeveel joden omkwamen. Dat aantallen niet geheel nauwkeurig zijn, doet hieraan weinig af.

Dergelijk lokaal onderzoek - het meest vruchtbare vinden we dat van Van der Boom (1995) - kan worden uitgevoerd omdat in Nederland na Dinsdag wel archieven zijn vernietigd, maar weinig stukken over de jodenvervolgung. Zo bleven de bescheiden van de Joodsche Raad en het kamp Westerbork goeddeels bewaard. De tabellen van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters met het aantal 'personen van joodschen bloede' in elk van de Nederlandse gemeenten op 1 september 1941, verschenen in 1942 bij de landsdrukkerij. Het materiaal voor deze tabellen is aanwezig op het Rijksinstituut voor Oorlogdocumentatie, dat wil zeggen de lijsten die gemeenten maakten met de naam, het geslacht, de geboortedatum en -plaats van elke in die gemeente woonachtige persoon die geheel of gedeeltelijk van joodse bloede was. Behalve het boekwerk *In memoriam* (1995) met de namen van alle tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen joodse personen en hun datum en plaats van geboorte en overlijden, is er de Eindhovense lijst uit juni 1945 van in Nederland verblijvende joden en een aanvulling daarop.

Door de individuele gegevens op deze lijsten te combineren, verkrijgt men voor alle gemeenten van Nederland kwantitatieve aanwijzingen voor wat er in de verschillende fasen van de jodenvervolgung gebeurde met de joden die het begin van de Tweede Wereldoorlog in een bepaalde gemeente woonden. Wat niet kan worden bepaald, is het percentage joden dat in 1941 in een gemeente woonde maar zich niet als jood opgaf. Misschien hadden we over deze tussenstand geen hypothesen moeten maken. We wilden echter laten zien dat er een oorzaak is voor het hoge percentage Nederlandse joden dat als jood werd geregistreerd: een bevolkingsregister dat in andere landen niet zoveel gegevens bevatte. Maar wellicht zijn uitspraken hierover te toetsen door het aantal joden in een Nederlandse gemeente in 1941 te delen door dit aantal volgens de volkstelling van 1930. Het is ook mogelijk dat de data waarop lijsten uit gemeenten naar de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters werden gezonden, een verhaal vertellen. De vergelijking van het aantal joodse personen voor elke Nederlandse gemeente volgens de volkstellingen van 1930 en 1947 vormt een minder nauwkeurige maar daarom nog niet onbruikbare aanwijzing voor het percentage omgekomen joden.

Het percentage NSB-stemmers voor Nederlandse gemeenten is te putten uit verkiezingsstatistieken (Passchier & Van der Wusten 1979). Als de verzuildheid in een gemeente wordt bepaald door het aantal stemmen op een confessionele partij te vergelijken met het aantal mensen met bijbehorende kerkelijke gezindte, moeten de uitslagen voor de landelijke verkiezingen van 1929 en 1933 worden vergeleken met de samenstelling van gemeenten naar kerkelijke gezindte volgens de volkstelling van 1930. Het kan nog niet worden gezegd of andere aanwijzingen kunnen worden gemaakt voor de mate van organisatorische verzuildheid in een gemeente. Het percentage gereformeerden in een gemeente staat in de volkstelling van 1930. Het moeilijkst zijn wellicht gegevens te verkrijgen over de politieke voorkeur van burgemeesters (Derksen & Van der Sande 1984) en van de hoogste politieambtenaren. De kwestie is of men mag zoeken in de archieven over de na-oorlogse zuiveringen.

5. Slotbeschouwing

Welke bevindingen het geschetste onderzoek naar de jodenvervolgving oplevert, is een kwestie van afwachten.^[1] De gekozen opzet - niet een vergelijking van door Duitsland bezette landen, maar van Nederlandse gemeenten - vermijdt op twee manieren twee moeilijkheden met landenvergelijkend onderzoek. De eerste moeilijkheid is het beperkt aantal landen dat met elkaar kan worden verleden. De tweede is dat na Feins landenvergelijkend onderzoek, in later landenvergelijkend onderzoek de kans op kapitaliseren op toevalligheden groot is. De eerste manier om die moeilijkheden te vermijden is een vergelijking van Nederlandse gemeenten: terwijl Fein tot 22 landen of gebieden kwam, hadden volgens de volkstelling van 1930 ruim 100 van 1000 Nederlandse gemeenten 25 of meer joodse inwoners. De tweede manier is dat niet alleen hypothesen worden getoetst over het percentage omgekomen joodse inwoners van een gemeente, maar ook uitspraken over het percentage joden dat meteen werd gedeporteerd en het percentage dat met succes onderdook.

In hoeverre is de hierboven geschetste verklaring van macrofenomenen een microverklaring en een verklaring die de richtlijnen volgt van het door Wippler verdedigde individualistische programma in de sociologie? Een ieder die Fein (1979) bestudeert, zal beamen dat het hier gaat om een studie die bijna *avant-la-lettre* en in ieder geval *avant-la-mode* een individualistisch programma volgt. Een bezwaar tegen haar verklaring betreft echter de eerste noodzakelijke voorwaarde: er zijn mensen die joden buiten hun moreel universum plaatsen. Waarom hadden, zoals De Jong aanneemt, Duitsers het doel de joden te vernietigen? Veronderstellingen volgens welke alleen bepaalde mensen bepaalde doelen hebben zijn niet erg bevredigend. Er moet echter ook worden gezegd dat de hypothese van één individualistisch programma - *de gustibus non est disputandum* (Stigler & Becker 1977) - hier weinig verder lijkt te helpen. Plaatsten eigenlijk alle niet-joden de joden buiten hun morele universum of deed Hitler dat toch niet? Of was de jodenvervolgving volgens het individualistisch program geen doel, maar een middel? Maar waarom was het dan een middel dat Duitsers benutten?

Het zou overigens niet voor het eerst zijn dat de terminologie van het individualistische programma zo ver afstaat van de alledaagse betekenis van woorden dat verwarring ontstaat. De lezer heeft wellicht bemerkt dat we, als het om het gedrag van joden gaat, het woord 'keuze' vermeden. Joden konden niet kiezen tussen wel of niet gehoor geven aan een oproep tot deportatie zoals hedendaagse Nederlanders kiezen tussen wel of niet naar de bioscoop gaan. Het individualistische programma in de sociologie zit nog altijd te veel vast aan de veronderstelling van de klassieke economie van een vrije markt. De personen die op een vrije markt beslissen, hebben rechten: er is vrijheid van arbeid, consumptie, onderneming. De joden raakten hun rechten kwijt en werden gedwongen te kiezen tussen deportatie en onderduik. De handelingsmogelijkheid van het oude werk en de vertrouwde woning verdwenen. Joden hadden geen recht van leven.

We hopen dat onze microverklaring van een macroverschijnsel laat zien hoe sociologen met verklaringsvragen beschrijvend onderzoek van historici verder kunnen brengen. Door de verklaringsvraag van de historicus Blom, waarom zoveel Nederlandse joden omkwamen, niet op landen maar op gemeenten te betrekken, hebben we overigens weinig anders gedaan dan een regel hanteren die overeenkomstig is aan die welke Blom zelf toepaste bij onderzoek naar verzuiling in Nederland: met vragen over de oorzaken van verzuildheid zou

men verder komen door niet langer vragen over de landelijke politiek te stellen, maar vragen over plaatselijke verhoudingen (Blom 1985).

Omdat we onderzoek voorstellen en niet uitvoeren, kunnen we niet zeggen in hoeverre we erin zijn geslaagd de Nederlandse paradox op te lossen. Naar onze mening was het uitschrijven van microverklaringen in meerdere opzichten verhelderend. Eén nieuwe vraag voor landenvergelijkend onderzoek betreft het percentage joden dat door de Duitse bezetter officieel als jood werd geregistreerd. Onze gissing is dat dit door de vastlegging in Nederland van de kerkelijke gezindte van mensen in het bevolkingsregister, hoger was dan elders (Seegers & Wens 1993). Verder lijkt Fein in de fout te gaan door te veronderstellen dat als de SS in een bezet land niet aan het bewind was, de SS geen rol speelde bij de jodenvervolgung. Dat is nog maar de vraag, en naar die vraag is ook landenvergelijkend onderzoek nodig. Dan is er de vraag in hoeverre de verzuiling van Nederland de jodenvervolgung gemakkelijker heeft gemaakt. Ten slotte werd duidelijk dat landenvergelijkend onderzoek gewenst is naar de vraag in welke mate het uit een land afgevoerde percentage joden samenhangt met het percentage uit een land omgekomen joden. De vergelijkingsvragen die tot nu toe werden gesteld, gingen niet over tussenstanden.

De ondertitel van Wipplers oratie uit 1973 was *Over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. 'Theoriegestuurd onderzoek' is een doel van Wipplers latere individualistische programma. Hopelijk toonden we met deze bijdrage aan dat de sociologie niet alleen verder komt door individualistische theorievorming en theoriegestuurd onderzoek, maar ook door 'probleemgerichte theorievorming' en 'aaneenschakeling van vragen'. Vooruitgang blijkt uit een vergelijking van eerder en later onderzoek, van vroeger en nu gangbare theorieën, en van oude en nieuwe vragen.

Noot

1. Een dergelijk onderzoek zal binnen afzienbare tijd worden aangevat. Het onderzoek wordt mogelijk wordt door een subsidie van NWO. Flap hoopt met dit onderzoek zijn theorie over de gevolgen van netwerken op een nieuw gebied te kunnen toepassen. Ultee wil met dit onderzoek het spectrum van door hem bestudeerde ongelijkheden verbreiden.

Literatuur

- Blom, J.C.H. (1985). Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Blom, J.C.H.; Misset, C.J. (red.), *Broeders sluit U aan*. 's-Gravenhage: De Bataafsche Leeuw. Pp. 10-29.
- Blom, J.C.H. (1987). De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief. *De Gids* 150: pp. 494-507.
- Boom, B.E. van der (1995). *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: Seapress.
- Dawidowicz, L.S. (1975). *The War against the Jews*. London: Weidenfeld.
- Delleman, Th. (1949). *Opdat wij niet vergeten*. Kampen: Kok.
- Derksen, W.; Sande, M.L. van der (1984). Wij waren niet op heldendom geselecteerd. Derksen, W.; Sande, M.L. van der (red.), *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder*. Deventer: Kluwer. Pp. 5-82.
- Doorn, J.A.A. van; Hendrix, W.J. (1970). *Ontsporing van geweld*. Rotterdam: Universitaire Pers.
- Fein, H. (1979). *Accounting for Genocide*. New York: Free Press.
- Hilberg, R. (1992). *Perpetrators, Victims, Bystanders*. New York: Harper Collins.
- Hilberg, R. (1985). *The Destruction of the European Jews*. Revised and definitive edition. New York: Holes & Meier.

- In memoriam* (1995). Den Haag: Sdu.
- Jong, L. de (1963). *De bezetting* 3. Amsterdam: Querido.
- Jong, L. de (1976). Verzet en illegaliteit 1940-1945. *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*. Nieuwe Reeks, Deel 39, no. 6.
- Kruijt, J.P. (1957). Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland. *Sociologisch Jaarboek* 11: Pp. 29-65.
- Lammers, C.J. (1994). Collaboreren op niveau. *Mens en maatschappij* 69: Pp. 366-399.
- Lammers, C.J. (1988). The Interorganizational Control of an Occupied Country. *Administrative Science Quarterly* 33: pp. 438-457.
- Meershoek, G. (1992). De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de joden. *Derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*: pp. 9-43.
- Michman, D. (1992). De oprichting van de 'Joodsche Raad voor Amsterdam' vanuit een vergelijkend perspectief. *Derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*: pp. 75-100.
- Michman, J. (1991). Nostalgische en academische medienologie. *Studia Rosenthaliana* 25: pp. 91-98.
- Michman, J.; Beem, H.; Michman, D. (1992). *Pinkas*. Ede: Kluwer.
- Mommsen, H. (1991). *Der Nationalsozialismus und die Deutsche Gesellschaft*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Passchier, N.P.; Wusten, H.H. van der (1979). Het electoraal succes van de NSB in 1935. Klein, P.J.; Borger, G.J. (red.), *De jaren dertig*. Amsterdam: Meulenhoff. Pp. 262-273.
- Presser, J. (1965). *Ondergang. De vervolging en verdeling van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Rijksinspectie van de bevolkingsregisters (1942). *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.
- Seegers, G.H.J.; Wens, M.C.C. (1993). *Persoonlijk gegeven. Grepen uit de geschiedenis van bevolkingsregistratie in Nederland*. Amersfoort: Bekking.
- Steinberg, M. (1993). Le paradoxe français dans la Solution finale à l'Ouest. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 48: pp. 583-594.
- Stigler, G.J.; Becker, G. (1977). De Gustibus Non Est Disputandum. *American Economic Review* 67: pp. 76-90.
- Veld, N.K.C.A. in 't (1985). De reorganisatie der Nederlandse politie tijdens de Duitse bezetting. Blom, J.C.H.; Eland, J.R.; 't Hart, A.C.; Linthorst, R.; Reenen, P. van (red.), *Redenen van wetenschap. Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945*. Arnhem: Gouda Quint. Pp. 247-261.
- Vuijsje, H. (1986). *Vermoorde onschuld*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wippler, R. (1983). Een model van oligarchiseringsprocessen in democratische organisaties. Lindenberg, S.; Stokman, F.N. (red.), *Modellen in de sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus. Pp. 40-61.
- Wippler, R. (1978). The Structural-individualistic Approach in Dutch Sociology. *The Netherlands Journal of Sociology* 14: pp. 135-155.
- Wippler, R. (1975). *Theoretische sociologie als praktisch probleem*. Assen: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1971). Sociale ongelijkheid en diskriminatie. *Sociologische Gids* 18: pp. 391-401.

ARBEIDSMARKT

Sociale normen, sociale netwerken en het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen

Inpassing van sociale normen in een rationele keuzeverklaring

Liset van Dijk
Jacques J. Siegers*

1. Inleiding

Over 'normen' heersen binnen de sociologie controversiële meningen. Een aantal sociologen ziet normen als individueel gebonden kenmerken (bijvoorbeeld Van Snippenburg e.a. 1992). Normen worden dan opgevat als preferenties van de individuele actor. Andere sociologen zien normen daarentegen als een kenmerk van sociale systemen. Volgens deze opvatting specificeren normen welke handelingen als correct en welke handelingen als incorrect worden ervaren door een groep personen (Coleman 1990). Sociale normen kunnen dan gedefinieerd worden als relatief stabiele verwachtingen (met betrekking tot een bepaald soort gedrag in een bepaald soort situatie) die door ten minste twee personen gedeeld worden (Lindenberg 1991).

Normen worden veelal in roltheoretisch onderzoek gebruikt. In dat type onderzoek wordt ervan uitgegaan dat mensen zich gedragen volgens hun aangeleerde rollen. Rolverwachtingen geven aan hoe zij zich horen te gedragen. In die zin kunnen rolverwachtingen worden gezien als sociale normen. Vanuit de hoek van de verklarende sociologie is geregeld kritiek uitgeoefend op de roltheorie. Dit artikel start met kritiek die Wippler (1983) heeft op de roltheorie en de manier waarop de roltheorie volgens hem in de verklarende sociologie gebruikt kan worden. Volgens Wippler kunnen roltheoretische ideeën (o.a. normen) ingepast worden in de, in de verklarende sociologie veel gebruikte, rationele keuzetheorie. In de rationele keuzetheorie wordt er veelal vanuit gegaan dat verschillen in gedrag tussen mensen te verklaren zijn uit verschillen in de restrictieve omstandigheden waar deze mensen in verkeren (zie paragraaf 2). Het doel van deze bijdrage is na te gaan hoe normen, als restrictie, kunnen worden ingepast in een rationele keuzeverklaring. Ons toepassingsgebied is het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen.^[1] Veel onderzoek op dit terrein is gebaseerd op de micro-economische theorie van het arbeidsaanbod, welke valt binnen de rationele keuzetraditie. In dergelijk onderzoek wordt er vanuit gegaan dat verschillen in arbeidsmarktgedrag van vrouwen met jonge kinderen te verklaren zijn uit verschillen in tijds- en geldbudgetrestricties (zie paragraaf 3). In onze verklaring bouwen we hierop voort.

* Liset van Dijk (1965) is NWO-stipendiaat aan de Universiteit Utrecht en ten tijde van het schrijven van dit artikel gastonderzoeker het Department of Sociology, University of Arizona en aan het Survey Research Center van de Universiteit of Michigan (NWO TALENT beurs: S50-383). Jacques Siegers (1948) is als hoogleraar Economie verbonden aan het Economisch Instituut/Centrum van Interdisciplinair Onderzoek van Arbeidsmarkt- en Verdelingsvraagstukken (CIAV), Universiteit Utrecht.

De belangrijkste vragen die we in dit artikel willen beantwoorden, kunnen nu als volgt geformuleerd worden:

- a. Hoe kunnen (sociale) normen ingepast worden in een rationele keuzeverklaring betreffende het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen?
- b. In hoeverre kunnen verschillen in het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen verklaard worden uit verschillen in sociale normen waarmee zij geconfronteerd worden (bij identieke tijds- en geldrestricties)?

In eerder onderzoek naar onderwerpen die verwant zijn aan het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen zijn normen opgenomen in rationele keuzeverklaringen (Van der Lippe 1993, Vendrik 1994, Van Dijk 1994). In deze studies wordt gewezen op het belang van sociale normen, met name op die van leden van het sociale netwerk die als belangrijke 'rolpleggers' kunnen worden beschouwd. Een aantal punten krijgt in deze onderzoeken echter niet zo veel aandacht. Er wordt bijvoorbeeld niet ingegaan op verschillende mogelijkheden om normen van sociale netwerkliden in de verklaring op te nemen.

2. Roltheorie, sociale normen en sociale netwerken

2.1 Roltheorie: een kritiek

In 1983 schreef Wippler een kritische bijdrage over de plaats van roltheoretische ideeën in de sociologie in de bundel *Rollen: persoonlijke en sociale invloeden op het gedrag* (Visser e.a. 1983). Zijn kritiek richt zich onder andere op de beperkte verklaringskracht van de roltheorie. Zo stelt hij dat de algemene uitspraken die roltheoretici over menselijk gedrag doen eerder het karakter hebben van empirische generalisaties dan van universele gedragsbeginselen (wetmatigheden), waardoor hun gebruik in deductief-nomologische verklaringen problematisch is. Ook bekritiseert Wippler het feit dat binnen het roltheoretisch kader geen ruimte is voor keuzegedrag, hoewel rollen wel degelijk ruimte openlaten voor keuzegedrag. Boudon (1981) noemt een aantal structurele eigenschappen van rollen die keuzegedrag mogelijk of zelfs noodzakelijk maken. Zo is geen enkele rol dusdanig geformuleerd dat deze geen enkele ruimte voor interpretatie open laat. Daarnaast kunnen ten aanzien van een rol tegenstrijdige normen heersen en het is aan de actor zelf om te bepalen welke van deze normen hij of zij het belangrijkste vindt. Een rol bestaat vaak uit subrollen en welke subrol in welke situatie relevant is, mag door de actor zelf bepaald worden. Tot slot speelt iedereen meer dan één rol (bijvoorbeeld moeder en werknemer) en tussen de verschillende rollen kunnen conflicten optreden die de actor zelf dient op te lossen. De actor heeft dus zeker ruimte voor keuzegedrag. De rollen die een actor vervult leggen echter beperkingen aan hem of haar op; niet alle gedrag is gerechtvaardigd gegeven de rollen die de actor vervult. In die zin zijn rollen dus restricties voor gedrag en kunnen zij opgenomen worden in een algemene theorie van keuzehandelingen, de rationele keuzetheorie. Wippler (1983) sluit zich aan bij deze visie als hij stelt dat roltheorie in *theoretisch opzicht* (waarmee hij bedoelt als sociologisch relevante verklarende theorie) weinig te bieden heeft en dat rolverschijnselen alleen als een bepaald soort restricties in rationale-keuzeverklaringen een duidelijke plaats innemen.

Wippler acht de waarde van de roltheorie vooral gelegen in descriptieve studies. De roltheoretische benadering kan bijvoorbeeld heel goed gebruikt worden om de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen te beschrijven. Mannen en vrouwen krijgen

verschillende rollen aangeleerd. In de traditionele samenleving was het zo dat mannen de kostwinner waren en vrouwen de zorgtaken op zich namen. De vraag waarom sommige vrouwen nog steeds de traditionele rol van full-time huisvrouw/moeder vervullen en andere vrouwen niet, kan echter niet (alleen) met roltheoretische inzichten verklaard worden. Zoals Wippler (1983; p. 73) het stelt: niet tot de verklaringsproblemen van de roltheorie behoort bijvoorbeeld de vraag hoe individuen de vrijheidsmarge benutten die door rollen worden open gelaten. Daarnaast wordt in de roltheorie ook geen rekening gehouden met de kosten die een verandering van de traditionele rolverdeling met zich meebrengt (Lindenberg 1991). Tevens spelen ook andere omstandigheden, zoals de structuur van het huishouden en het stijgend opleidingsniveau (en daarmee de stijgende verdien capaciteit) van vrouwen, een rol bij de verdeling van taken binnen het huishouden. De roltheorie biedt weinig mogelijkheden om dergelijke omstandigheden in een analyse te integreren (Wippler 1983, Van der Lippe 1993).

2.2 Sociale normen en sociale netwerken

Zoals we in de inleiding aangaven, kunnen sociale normen beschouwd worden als een eigenschap van sociale systemen en specificeren zij welke handelingen als correct en welke handelingen als incorrect worden ervaren door een groep personen (Coleman 1990). Sociale normen worden gewoonlijk gehandhaafd door sancties. Als iemand zich niet gedraagt volgens de geldende normen wordt hij of zij daarvoor op een of andere manier gestraft, terwijl als iemand zich wel gedraagt volgens de geldende normen een beloning volgt. Lindenberg (1991) spreekt in dit verband van het verkrijgen van sociale waardering via gedragsbevestiging. Het handhaven van sociale normen door sancties wordt ook wel sociale controle genoemd: sancties dienen als controle-instrumenten. Personen die een bepaalde norm hebben, claimen het recht sancties toe te passen bij afwijking van die norm en erkennen ook het recht van anderen die de norm hebben om sancties toe te passen. Zoals Coleman (1990: p. 243) het stelt: personen van wie de handelingen onderworpen zijn aan normen, houden in hun handelingen rekening met deze normen en met de potentiële beloningen en straffen die gepaard gaan met deze normen. Vraag is nu waarom mensen zich niet altijd gedragen volgens de geldende normen. Een andere vraag is hoe deze ideeën toegepast kunnen worden op het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen.

Voor we ingaan op de beantwoording van deze vragen willen we aangeven dat we in deze bijdrage uitsluitend ingaan op de betekenis van een specifiek soort normen, namelijk de normen van iemands sociale netwerk. Waarom kiezen we deze normen en bijvoorbeeld niet de normen op het niveau van de maatschappij? Deze laatste normen zijn belangrijk als het gaat om maatregelen die het ouders mogelijk maken hun beroeps carrière en hun ouderschap te combineren. De wetten die de overheid hiervoor maakt, zijn in principe voor iedereen in Nederland geldig, hoewel er wel verschillen tussen bepaalde delen van de bevolking kunnen bestaan. Echter, deze macro-normen variëren veel minder tussen huishoudens dan normen die op een lager niveau gelegen zijn, de normen van het netwerk. De normen van relevante anderen zoals familieleden, vrienden en kennissen kunnen als belangrijk worden beschouwd. Immers, hoe belangrijker iemand voor het individu is, hoe belangrijker de meningen van die persoon voor het individu zijn. Een sanctie uitgedeeld door iemands beste vriend of vriendin zal effectiever zijn dan een sanctie van een willekeurig iemand. Een speciaal netwerk lid is de partner van de vrouw. Aangenomen kan worden dat hij op een andere manier invloed uitoefent dan de rest van het netwerk.^[2]

Beslissingen die de vrouw neemt, hebben direct invloed op zijn leven. We nemen daarom de man niet op als een lid van het netwerk. Zijn normen worden afzonderlijk opgenomen in de theoretische en empirische analyses.

3. De inpassing van sociale normen in de verklaring van het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen

3.1 Een verklaring

In veel rationele keuzeverklaringen wordt uitgegaan van het zogenaamde 'doelstellingen-restricties-gedrag'-schema (Siegers 1992). Daarin wordt over individuen verondersteld dat zij doelen nastreven. Zij proberen deze doelen zo goed mogelijk te verwezenlijken, maar worden hierbij geconfronteerd met restrictieve omstandigheden. Als gevolg hiervan moeten zij keuzes maken. Zij kiezen zo dat zij gegeven de restricties waar zij mee te maken hebben hun doelen zo goed mogelijk bereiken. Veelal wordt ook verondersteld dat alle mensen uiteindelijk dezelfde doelen nastreven. Dit betekent dat verschillen in gedrag tussen individuen verklaard kunnen worden door de verschillen in de restrictieve omstandigheden waarin zij verkeren.

Rationele keuzeverklaringen zijn bij uitstek gangbaar in de (micro-)economie. In de micro-economische theorie van het arbeidsaanbod (van vrouwen) wordt ervan uitgegaan dat vrouwen met jonge kinderen nut onttelen aan de consumptie van marktgoederen en aan vrije tijd; hun doel is om de beste combinatie van marktgoederen en vrije tijd te verkrijgen. Om te overleven heeft iedereen ten minste een bepaalde hoeveelheid marktgoederen (bijvoorbeeld eten) nodig, alsook een bepaalde hoeveelheid vrije tijd. Marktgoederen moeten gekocht worden en het benodigde geld hiervoor moet doorgaans verdiend worden door middel van het verrichten van betaalde arbeid (door ten minste één lid van het huishouden). De hoeveelheid tijd en daarmee, gegeven het per uur te verdienen inkomen, de hoeveelheid geld waarover mensen kunnen beschikken, zijn beperkt. Meer tijd besteden aan betaalde arbeid betekent meer geld voor de aanschaf van marktgoederen, maar betekent ook minder vrije tijd. Individuen proberen die combinatie van marktgoederen en vrije tijd te kiezen die hen zo veel mogelijk nut oplevert gegeven de tijds- en geldbudgetrestricties waar ze mee te maken hebben.

Het uurloon van de vrouw heeft effect op de afweging die zij maakt tussen marktgoederen en vrije tijd. Er treden twee verschillende effecten op. In de eerste plaats treedt er een inkomenseffect op. Dit houdt in dat bij een in eerste instantie gegeven arbeidsaanbod een stijging van het uurloon een toename van inkomen betekent. Bij een stijgend inkomen, stijgt de vraag naar goederen en diensten alsmede de vraag naar vrije tijd. De stijging van de vraag naar vrije tijd impliceert een daling van het arbeidsaanbod. Daarom leidt het inkomenseffect tot de verwachting dat bij een stijgend uurloon de vrouw minder uren gaat werken. Er treedt echter een tweede effect op, dat in de tegengestelde richting werkt. Dit is het substitutie-effect. Wanneer het uurloon stijgt, stijgt de prijs van vrije tijd. Dit betekent dat de vrouw vrije tijd zal inruilen voor betaalde-arbeidstijd. Wanneer we verder niets weten over de sterkte van deze twee effecten, dan kunnen geen voorspellingen gedaan worden over het totale effect van een uurloonverandering op het aantal uren dat de vrouw betaald werkt. Anders is dit als het gaat over de arbeidsparticipatie, dat wil zeggen over het al dan niet deelnemen aan het arbeidsproces. Immers, wanneer iemand niet betaald

werkt, leidt een stijging van het potentiële uurloon niet tot een stijging van het inkomen en treedt er geen inkomenseffect op. Het substitutie-effect treedt wel op. Derhalve is de verwachting dat een hoger potentieel uurloon leidt tot een toename van de kans dat de vrouw betaald werkt.

Uit empirisch onderzoek blijkt dat de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk beïnvloed wordt door haar uurloon. Hoe hoger het loon dat de vrouw per uur kan verdienen, des te groter de kans is dat zij deelneemt aan het arbeidsproces en des te meer uren zij aan betaalde arbeid besteedt (o.a. Van Dijk & Siegers 1995, Fox Folk & Beller 1993, Grift & Siegers, Henkens e.a. 1993, Leibowitz e.a. 1992).

Gegeven het feit dat het aantal uren dat een man betaalde arbeid verricht praktisch ongevoelig is voor de variatie in zijn uurloon, geldt dat hoe hoger zijn uurloon is, des hoger het inkomen van het huishouden zal zijn. Naarmate het huishoudinkomen hoger is, is de vraag naar goederen en diensten groter, waaronder de vraag naar vrije tijd. De verwachting is derhalve dat het arbeidsaanbod van de vrouw geringer is naarmate het uurloon van de man hoger is. In empirisch onderzoek wordt dit veelal bevestigd; hoe hoger het inkomen van de man hoe kleiner de kans dat de vrouw deelneemt aan het arbeidsproces. De effecten zijn echter minder sterk dan die voor het uurloon van de vrouw (o.a. Blau & Robins 1991, Fox Folk & Beller 1993, Grift & Siegers 1992).

In veel micro-economisch onderzoek wordt ook de aanwezigheid van kinderen in verschillende leeftijdsklassen opgenomen (zie voor Nederland bijvoorbeeld: Van Dijk & Siegers 1995, Henkens e.a. 1993, Van der Lippe 1993). De aanwezigheid van kinderen, en dan met name de aanwezigheid van jonge kinderen, verkleint de kans dat de vrouw deelneemt aan het arbeidsproces. Hiervoor kunnen verschillende redenen worden aangedragen. Kinderen kosten tijd en geld. De vrouw heeft, mede als gevolg van discriminatie op de arbeidsmarkt en een geringere ervaring op de arbeidsmarkt, doorgaans een kleinere verdien capaciteit dan de man (bijvoorbeeld: England 1992). Daarom zal zij vaak de tijdskosten van kinderen voor haar rekening nemen en de man de geldkosten. Daarnaast spelen ook normatieve overwegingen een rol. De vrouw wordt veelal nog gezien als de eerstverantwoordelijke voor de kinderen en het wordt normaler gevonden wanneer zij haar baan opgeeft als er kinderen zijn dan wanneer de man dat doet.

In een micro-economische benadering is voor dergelijke normen geen expliciete plaats ingeruimd, maar normen kunnen wel in een dergelijke benadering geïncorporeerd worden. Mensen worden in hun gedrag beïnvloed door elkaar en zij ontleen ook nut aan de sociale waardering die zij van anderen krijgen (Lindenberg 1991). Het introduceren van het idee dat mensen (in ons geval vrouwen met jonge kinderen) ook nut ontleen aan sociale waardering betekent dat zij nu niet alleen meer een afweging maken tussen marktgoederen en vrije tijd, maar dat zij ook kijken naar de sociale waardering die zij kunnen krijgen. Met andere woorden zij kiezen een optimale combinatie van marktgoederen, vrije tijd en sociale waardering. Opgemerkt dient te worden dat marktgoederen, vrije tijd en sociale waardering niet volledig nevengeschiedte doelen zijn. Om te overleven is het voor iedereen in ieder geval nodig ten minste voeding (marktgoederen) en slaap (vrije tijd) te krijgen. Wanneer niet in een bepaalde basisbehoefte aan marktgoederen en vrije tijd wordt voorzien, zal een individu er weinig aan gelegen zijn sociale waardering te krijgen (zie ook Van der Lippe 1993).

Het is voor vrouwen met jonge kinderen belangrijk dat mensen in de sociale omgeving, met name de partner en het sociale netwerk, waardering hebben voor de manier waarop zij hun leven inrichten. Tot ongeveer 1960 kregen bijna alle vrouwen bij uitstek waardering als

zij zich geheel op hun huishouden richtten. Hierna begonnen dingen echter snel te veranderen (Morée 1992). Steeds meer vrouwen traden toe tot de arbeidsmarkt (Plantenga 1993, Pott-Buter 1993) en dit had weer een effect op de sociale normen (zie ook Vendrik 1994). Het feit dat vrouwen met kinderen een betaalde baan en een gezinsleven combineerden werd steeds meer geaccepteerd, met name voor vrouwen met schoolgaande kinderen. Dit betekende dat normen ten aanzien van de rolverdeling tussen mannen en vrouwen minder stringent werden, wat met name gold voor normen ten aanzien van vrouwen. Mannen werden tot voor kort nog steeds geacht een voltijdbaan te hebben (Van der Lippe 1993). De veranderingen in normen ten aanzien van het arbeidsmarktgedrag van vrouwen met (jonge) kinderen gingen (en gaan) echter niet even snel in alle delen van de samenleving. Hoe traditioneler de omgeving is waar de vrouw leeft, des te meer sociale waardering zij zal krijgen wanneer zij full-time thuisblijft bij de kinderen. Wanneer een vrouw met jonge kinderen in een traditionele omgeving toch een betaalde baan heeft, leidt zij bijvoorbeeld reputatieverlies (Vendrik 1994). Naarmate haar omgeving moderner is, zal zij meer waardering ontvangen als zij haar gezinsleven combineert met een betaalde (deeltijd)baan. Dit leidt tot de hypothese dat hoe moderner de normen van de sociale omgeving zijn, des te groter de kans is dat de vrouw een betaalde baan heeft en des te meer uren zij betaald zal werken. Uit empirisch onderzoek blijkt dat wanneer een huishouden in een moderne omgeving leeft, de taken binnen het huishouden gelijkverdeeld worden en de vrouw meer tijd betaald aan betaalde arbeid (De Jong & De Olde 1994, Van der Lippe & Siegers 1994, Van Vonderen & Van Zeeuwen 1988).

Naarmate de man modernere normen heeft, is de verwachting dat hij er minder moeite mee heeft als zijn vrouw een betaalde baan heeft. Dit effect lijkt hetzelfde als bij netwerkleiden. Er is echter wel een verschil tussen netwerkleiden en de man. Wanneer de vrouw een betaalde baan heeft, heeft dat geen effect op het dagelijkse leven van de (meeste) netwerkleiden; er zal in ieder geval voor hen veel minder veranderen dan voor de man. Bij mannen spelen derhalve andere zaken, zoals de kosten die voor hem verbonden zijn aan de arbeidsparticipatie van de vrouw. Voorbeelden van dergelijke kosten zijn het feit dat hij misschien zijn bijdrage aan het huishoudelijk werk zal moeten verhogen of dat hij zijn status als kostwinner kwijtraakt (zie ook Lindenberg 1991). Lindenberg geeft aan dat acties gericht op verandering van publieke opinies ten gunste van een modernere rolverdeling zeker effect kunnen hebben, omdat de waardering voor een minder traditionele rolverdeling toeneemt. Hij stelt echter ook dat wanneer deze acties niets veranderen aan de opbrengsten die verbonden zijn aan een traditionele rolverdeling deze rolverdeling veel langzamer zal veranderen dan de publieke opinies hieromtrent. De verwachting is daarom wel dat modernere normen van de man een positief effect hebben op het arbeidsaanbod van de vrouw maar dit effect zou sterker zijn als er voor de man duidelijke voordelen zijn verbonden aan een moderne rolverdeling. Een voorbeeld hiervan is waardering voor mannen die zorgtaken op zich nemen, waardoor het verlies aan status ontleend aan betaald werk gecompenseerd wordt.

Zoals eerder is aangegeven, gaan we in dit artikel na in hoeverre verschillen in het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen verklaard kunnen worden uit verschillen in restricties tussen deze vrouwen zonder een beroep te hoeven doen op mogelijke verschillen in hun preferenties. Sociale normen kunnen beschouwd worden als restricties, individuele normen als preferenties. In een verklaring zoals we die hier gebruiken, gaan we er dus vanuit dat verschillen in arbeidsaanbod tussen vrouwen met jonge kinderen verklaard kunnen

worden uit verschillen in de normen van hun sociale omgeving en doen we geen beroep op de eigen normen van de vrouw. Om te zien of de aanname die we maken - dat we voor de verklaring van verschillen in arbeidsaanbod van vrouwen geen beroep hoeven te doen op haar eigen normen - terecht is, schatten we ook een model waarin naast de normen van het sociale netwerk en de normen man (deze normen vormen in onze verklaring samen de sociale normen voor de vrouw) ook de normen van de vrouw zelf zijn opgenomen (zie paragraaf 5).

Tot slot dient opgemerkt te worden dat vrouwen in een traditionele omgeving niet noodzakelijkerwijze voor een carrière als huisvrouw hoeven te kiezen. Wanneer de baten van het verrichten van betaalde arbeid (ze kan bijvoorbeeld meer marktgoederen aanschaffen) de kosten van het verlies aan sociale waardering overtreffen, dan zal ook een vrouw in een traditionele omgeving ervoor kiezen betaalde arbeid te verrichten.^[3]

3.2 Normen van netwerkliden nader beschouwd

Netwerkliden kunnen hun mening laten weten over onderwerpen die gerelateerd zijn aan het verdelen van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen, bijvoorbeeld over de arbeidsdeelname van vrouwen met jonge kinderen. Veelal zullen zij dit in algemene termen doen en niet direct gericht op de manier waarop een specifiek iemand in hun netwerk, in ons geval de vrouw met jonge kinderen, haar leven inricht. De normen zoals het netwerklid ze weergeeft, noemen we hier de feitelijke normen van het netwerklid. De normen van het netwerklid worden geïnterpreteerd door de vrouw. Deze door de vrouw gepercipieerde normen zijn niet noodzakelijkerwijze gelijk aan de feitelijke normen van het netwerklid. Een aanwijzing hiervoor geeft de studie van Tazelaar (1980). Hij bestudeerde het arbeidsmarktgedrag van academisch geschoolde vrouwen. Hij vroeg onder andere naar de preferenties van de vrouw ten aanzien van haar arbeidsdeelname. Tevens vroeg hij haar de preferenties van haar partner ten aanzien hiervan in te schatten. De partner kreeg dezelfde vragen: ook hem werd gevraagd naar zijn preferenties ten aanzien van arbeidsdeelname van zijn partner en een inschatting van de preferenties van de vrouw. Uit de resultaten komt naar voren dat de vrouw de preferenties van haar partner gelijkertijd aan die van haarzelf inschat dan ze in werkelijkheid zijn. Andersom schat ook de man haar preferenties dichtert bij die van hemzelf in de buurt dan ze in werkelijkheid zijn. Vraag is wat meer effect heeft op het arbeidsmarktgedrag van de vrouw: de feitelijke normen van de man of zijn normen zoals gepercipieerd door de vrouw. Voor de normen van netwerkliden kan dezelfde vraag gesteld worden.

In een theoretische benadering zoals wij die hier hebben gekozen, namelijk een benadering die gebaseerd is op het verklaren van verschillen in gedrag door verschillen in restricties waar mensen mee te maken hebben, ligt het meer voor de hand om de feitelijke normen van netwerkliden en de man in de analyse op te nemen. Immers, de door de vrouw gepercipieerde normen van het netwerk en de man zijn waarschijnlijk deels een reflectie van de preferenties van de vrouw (zij ziet de normen van netwerkliden zoals zij ze graag wil zien). Empirisch is het meten van feitelijke normen van het netwerk veel moeilijker dan het meten van gepercipieerde normen. Om de feitelijke normen van netwerkliden te achterhalen, zullen deze netwerkliden zelf ondervraagd dienen te worden; voor gepercipieerde normen is het voldoende alleen de vrouw als respondent te hebben.^[4] Het kan daarom interessant

zijn te bestuderen in hoeverre kenmerken van netwerkleden kunnen dienen als indicator voor hun normen. Het is van belang hiervoor (theoretisch) relevante indicatoren te vinden.

In een literatuuroverzicht doet Van Dijk (1994) een aantal suggesties. Naarmate de status van een sociaal netwerk hoger is, zullen de normen naar verwachting moderner zijn. In lagere sociale klassen geldt vaak nog de norm dat een vrouw niet hoeft te werken als haar man genoeg verdient. Hetzelfde geldt voor het opleidingsniveau (dat tevens een indicator is van de sociaal-economische status van een netwerk). Verder kan verwacht worden dat de normen van netwerkleden moderner zijn naarmate zij jonger zijn. Jonge mensen zijn opgegroeid in een samenleving waarin modernere ideeën heersen over de verdeling van arbeid tussen mannen en vrouwen (en over de arbeidsdeelname van vrouwen) dan oudere mensen. Dit is het zogenaamde generatie-effect. Geloofsovertuiging kan ook gezien worden als indicator voor normen van het netwerk. Tussen verschillende geloofsovertuigingen is er verschil als het gaat de normen die heersen omtrent de rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Wanneer in een netwerk veel leden een geloofsovertuiging aanhangen waarin deze normen traditioneel zijn, dan zullen de normen van het netwerk naar alle waarschijnlijkheid traditioneler zijn dan in een netwerk waarin bijvoorbeeld veel mensen zitten die helemaal geen geloofsovertuiging hebben. Daarnaast kan verwacht worden dat (vrouwelijke) netwerkleden die zelf een betaalde baan hebben modernere normen hebben ten aanzien van arbeidsdeelname van vrouwen met jonge kinderen. Hun feitelijke gedrag weerspiegelt hun normen. De hypothese is dan dat de normen van het netwerk moderner zijn naarmate het gemiddeld opleidings- dan wel statusniveau van de leden hoger is, naarmate hun gemiddelde leeftijd lager is, naarmate zij minder gelovig zijn en naarmate de vrouwelijke leden meer participeren in de arbeidsmarkt; in netwerken met genoemde kenmerken zal het arbeidsaanbod van de vrouw hoger zijn dan in andere netwerken.

Een aantal aanvullende opmerkingen dient te worden gemaakt. We gaan er tot nu toe steeds vanuit dat sociale normen een effect hebben op het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen. De vraag die zich voordoet, is of het arbeidsaanbod van vrouwen andersom ook sociale normen beïnvloedt. Wanneer meer vrouwen zich op de arbeidsmarkt begeven, bijvoorbeeld omdat ze minder kinderen hebben of omdat hun uurlonen stijgen, zien steeds meer vrouwen (en hun partners) dat het niet vanzelfsprekend is dat de vrouw zich volledig aan het huishouden wijdt. Vendrik (1994) spreekt in dit verband van erosie van de huishoudnorm. De sociale normen ten aanzien van de arbeidsdeelname van vrouwen (met kinderen) worden moderner als gevolg van een toename in deze arbeidsdeelname. In eerder Nederlands onderzoek werd een dergelijke relatie tussen de normen van de vrouw zelf en haar arbeidsparticipatie onderzocht (Van der Lippe & Siegers 1990). Hierin werd gevonden dat de normen van de vrouw wel effect hadden op haar arbeidsparticipatie maar dat andersom haar arbeidsparticipatie geen invloed heeft op haar normen. Onze data bieden slechts beperkte mogelijkheden om de causaliteit tussen de normen van het netwerk en het arbeidsaanbod van vrouwen te toetsen en derhalve gaan we hierop verder niet in. Daarnaast dient opgemerkt te worden dat ook de normen van de vrouw haar keuze voor een partner en andere netwerkleden beïnvloedt. Mensen kiezen eerder een partner en vrienden die qua ideeën dicht bij hun eigen ideeën liggen. Onze (cross-sectionele) data bieden weinig mogelijkheden dit te onderzoeken en derhalve laten we ook dit buiten beschouwing.

4. Gegevens

4.1 Steekproef

De gegevens die we gebruiken zijn afkomstig van het enquête-onderzoek 'Wie zorgt voor de kinderen?' dat is uitgevoerd in het voorjaar van 1993 in de provincie Utrecht (Van Dijk 1995). Uit de bevolkingsregisters van zeven gemeenten in deze provincie, inclusief de stad Utrecht, is een aselechte steekproef getrokken van huishoudens met jonge kinderen (nul t/m drie jaar). In totaal werden 1949 huishoudens benaderd om mee te werken aan een schriftelijke enquête. Hieraan gaven 991 huishoudens gehoor. In de enquête werd gevraagd of de ouders mee wilden werken aan verder onderzoek. Dit bestond uit een interview met de vrouw en het invullen van een aanvullende vragenlijst door de man. Iets meer dan de helft van de 991 huishoudens gaf toestemming voor verder onderzoek. Huishoudens werden uitgesloten van verder onderzoek als hun jongste kind vier jaar was geworden vòòr het interview plaatsvond, als zij verhuisden buiten het onderzoeksgebied of als het een éénoudergezin betrof. Uiteindelijk werden 450 vrouwen in tweeoudergezinnen geïnterviewd. De aanvullende vragenlijst werd teruggestuurd door 423 partners. Achttien huishoudens werden van de analyses uitgesloten omdat ze te veel ontbrekende waarden hadden of omdat het duidelijk was dat hun antwoorden op de tijdsallocatievragen niet klopten. De analyses zijn derhalve uitgevoerd voor de resterende 405 huishoudens.

4.2 Operationalisaties

Voordat we de operationalisaties van de verschillende variabelen behandelen, willen we erop wijzen dat de dataverzameling niet in de eerste plaats gericht was op het bestuderen van het effect van de normen van netwerkleiden op het arbeidsmarktgedrag van vrouwen. Dit betekent dat we ter toetsing van bepaalde ideeën slechts beperkte middelen voorhanden hebben. Op de gevolgen hiervan zullen we in de discussie (paragraaf 6) nader ingaan.

Arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen: Twee indicatoren voor het arbeidsaanbod van vrouwen worden gebruikt. In de eerste plaats is dat de vraag of de vrouw wel of geen betaalde arbeid verricht. De betreffende dummy-variabele heeft de waarde 1 wanneer de vrouw één uur of meer per week aan betaalde arbeid besteedt; in alle andere gevallen heeft deze variabele de waarde 0. De tweede variabele die we gebruiken, is het aantal uren dat de vrouw per week aan betaalde arbeid besteedt (inclusief het aantal uren overwerk).

Uurloon vrouw, man: Niet alle vrouwen in de steekproef hebben een betaalde baan en derhalve weten we ook niet van alle vrouwen wat zij met een uur betaalde arbeid kunnen verdienen. Om voor alle vrouwen een potentieel uurloon te schatten hebben we Heckman's twee-stappenprocedure gebruikt (Heckman 1979). In de eerste stap is een selectievergelijking geschat voor de kans dat de vrouw een betaalde baan heeft. Gebaseerd op deze vergelijking werd een correctiefactor, Mill's ratio, berekend voor iedere vrouw in de steekproef. In de tweede stap is voor de vrouwen in de steekproef die een betaalde baan hebben en waarvan hun uurloon bekend was, een uurloonvergelijking geschat. Uitgaande van de theorie van het menselijk kapitaal werden daarin de volgende kenmerken van de vrouw opgenomen: leeftijd, gekwadrateerde leeftijd, opleiding, gekwadrateerde opleiding en een interactie tussen leeftijd en opleiding. Tevens is de Mill's ratio gebruikt als verklarende variabele. Heckman heeft

aangetoond dat het toevoegen van Mill's ratio aan de loonvergelijking corrigeert voor het feit dat deze vergelijking gebaseerd is op het gebruik van een selectieve steekproef (werkende vrouwen). Het potentiële uurloon is berekend op basis van de parameters verkregen in de schatting van deze uurloonvergelijking. Voor het uurloon van de man hebben we alleen een loonvergelijking geschat (zonder Mill's ratio), omdat bijna alle mannen in de steekproef een betaalde baan hebben. We hebben een potentieel uurloon berekend omdat niet alle mannen in de steekproef antwoord hebben gegeven op de vragen naar hun inkomsten.^[5]

Kinderen: Variabelen zijn opgenomen voor de aanwezigheid van kinderen in de volgende vier leeftijdsklassen: 0-1 jaar, 2-3 jaar, 4-5 jaar en 6 jaar of ouder. Deze variabelen hebben de waarde 1 als er een kind in de betreffende leeftijdsklasse is en de waarde 0 als dat niet zo is.

Normen vrouw, man: Beide ouders kregen negen items voorgelegd die te maken hadden met de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. Voorbeelden van items zijn: 'Ik vind dat vrouwen niet buitenshuis behoren te werken zolang hun kinderen niet naar de basisschool gaan' en 'Als maar één van de partners betaald kan werken, hoort dat volgens mij de man te zijn'. De antwoorden varieerden van '1 = helemaal mee eens' tot '5 = helemaal mee oneens'. De interne consistentie van de schaal is voor vrouwen en mannen afzonderlijk bepaald met Cronbachs alpha. Een Cronbachs alpha van 0,80 en hoger betekent dat de schaal een goede interne consistentie heeft. Voor de schaal van de vrouwen is Cronbachs alpha 0,84 en voor die van de mannen 0,88.

Normen netwerk: De vrouw is gevraagd naast haar moeder en schoonmoeder de vier andere vrouwen in haar netwerk te noemen met wie zij het meeste contact heeft. De mening van deze zes vrouwen ten aanzien van de arbeidsdeelname van vrouwen met jonge kinderen en ten aanzien van het gebruik van kinderopvang door jonge kinderen voor meer dan één dag in de week werd gemeten op een vijfpuntsschaal (1 = ze is het daar sterk mee oneens; 5 = ze is het daar sterk mee eens). In totaal konden zo twaalf scores worden verkregen. Niet alle respondenten noemden zes netwerkleiden. We berekenden Cronbachs alpha voor die vrouwen die zes netwerkleiden noemden; de verkregen waarde is 0,87. De score voor netwerknormen werd verkregen door de scores van de netwerkleiden op te tellen en hiervan het gemiddelde te nemen.

Er bestaat een belangrijk verschil tussen de manier waarop de normen van de man zijn gemeten en de manier waarop de normen van het netwerk zijn gemeten. De normen van de man zijn de normen zoals die door hemzelf zijn gerapporteerd, terwijl de normen van het netwerk een inschatting zijn gemaakt door de vrouw (gepercipieerde normen). Voor de man hebben we geen door de vrouw gepercipieerde normen en voor de netwerkleiden hebben we geen feitelijke normen in ons databestand. Dit is, naast de theoretische overwegingen die we al gaven, een extra reden om de normen van de man en de normen van het netwerk niet in één variabele op te nemen. Feitelijke normen van de man, c.q. de netwerkleiden passen het beste binnen onze verklaring. Voor de man hebben we dus deze feitelijke normen in onze dataset, voor netwerkleiden echter niet. Daarom willen we voor netwerkleiden ook nagaan in hoeverre hun kenmerken het arbeidsaanbod van de vrouw kunnen verklaren.

Kenmerken netwerkleiden: In het bovenstaande gaven we redenen aan waarom netwerknormen ook door kenmerken van netwerkleiden zouden kunnen worden voorspeld. Het nadeel van onze dataset is dat deze niet veel relevante kenmerken van netwerkleiden bevat. We hebben de beschikking over twee kenmerken die van belang zijn: de leeftijd van de

netwerkleiden en de vraag of zij al dan niet een betaalde baan hebben. Omdat de moeder en de schoonmoeder veelal afwijken qua leeftijd en ook qua arbeidspatroon hebben we alleen de (in de meeste gevallen) vier andere vrouwen, die we verder vriendinnen zullen noemen, opgenomen. We hebben de gemiddelde leeftijd van deze vriendinnen in onze analyses opgenomen en het aandeel vriendinnen in het netwerk dat een betaalde baan heeft.

Tabel 1 geeft de gemiddelde waarden weer van de variabelen in de analyses.

Tabel 1: Gemiddelde waarden en standaard deviaties van de variabelen opgenomen in de analyses ter verklaring van het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen (N=405)

Variabele	Gemiddelde	(Standaard-deviatie)
Wel geen betaalde arbeid ^{a)}	0.64	(0.48)
Aantal uren betaalde arbeid per week	13.20	(12.07)
Potentieel uurloon	23.91	(2.39)
Potentieel uurloon man	26.47	(4.02)
Aanwezigheid van kinderen:		
* 0-1 jaar	0.59	(0.49)
* 2-3 jaar	0.65	(0.48)
* 4-5 jaar	0.30	(0.46)
* 6 jaar en ouder	0.23	(0.42)
Normen vrouw ^{b)}	3.82	(0.77)
Normen man ^{b)}	3.57	(0.97)
Normen netwerk ^{b)}	3.77	(0.66)
Gemiddelde leeftijd netwerk	34.57	(4.64)
Arbeidsparticipatiegraad netwerk	0.67	(0.27)

a) Alle variabelen hebben betrekking op de vrouw, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld

b) Normen geschaald van 1 (traditioneel) tot 5 (modern)

4.3 Analyses

Voor de analyse van de keuze van de vrouw al dan niet betaalde arbeid te verrichten, gebruiken we een logitanalyse. Voor de analyse van het aantal uren dat de vrouw werkt, gebruiken we een lineaire regressie-analyse.^[6] Omdat we in deze analyse ook niet-werkende vrouwen opnemen, zou een tobitanalyse gedaan kunnen worden vanwege het grote aantal nul-waarden op de te verklaren variabele. Echter, de resultaten van de tobitanalyse weken nauwelijks af van die van de lineaire regressie-analyse. De resultaten van deze laatste analyse zijn gemakkelijker te interpreteren en daarom worden alleen deze hier gepresenteerd.

Tabel 2: Resultaten van de logitanalyse ter verklaring van de arbeidsdeelname van vrouwen met jonge kinderen (wel/geen betaalde arbeid) (N=405)^{a)}

Verklarende variabelen	Ongestandaardiseerde coëfficiënten (t-waarden)			
	Model I	Model II	Model III	Model IV
Potentieel uurloon	0.17** (3.25)	0.16** (2.98)	0.16** (3.40)	0.16** (3.01)
Potentieel uurloon man	-0.07 (-1.89)	-0.07 (-1.92)	-0.08* (-2.10)	-0.08* (-2.16)
Aanwezigheid kinderen				
* 0-1 jaar	-0.24 (-0.73)	-0.25 (-0.76)	-0.33 (-1.01)	-0.35 (-1.06)
* 2-3 jaar	-0.36 (-1.09)	-0.25 (-1.00)	-0.34 (-1.06)	-0.30 (-0.90)
* 4-5 jaar	-0.32 (-1.22)	-0.31 (-1.16)	-0.35 (-1.39)	-0.33 (-1.28)
* 6 jaar en ouder	-1.08** (-3.54)	-1.07 (-3.54)	-1.14** (-3.88)	-1.13** (-3.85)
Normen vrouw		0.21 (1.01)		0.41* (2.13)
Normen man	0.50** (3.45)	0.43** (2.62)	0.67** (4.82)	0.41** (3.19)
Normen netwerk	1.09** (5.21)	1.04** (4.84)		
Gem. leeftijd netwerk			-0.02 (-1.10)	-0.03 (-1.22)
Arbeidsparticipatiegraad netwerk			0.83** (2.58)	0.74* (2.28)
Constante	-6.47** (-4.96)	-6.54** (-4.99)	-2.71* (-2.20)	-3.66** (-1.31)
Log likelihood	-209.69	-209.18	-221.33	-219.03

a) * = significant op 5%-niveau; ** = significant op 1%-niveau

We schatten per te verklaren variabele vier modellen. In elk van deze modellen zijn de loonvoeten van de vrouw en haar partner en de aanwezigheid van kinderen in de verschillende leeftijdsklassen als voorspellers opgenomen. De normen van de man zijn eveneens in alle modellen opgenomen. Variatie is er als het gaat om de normen van de vrouw en de normen van het netwerk. We hebben twee verschillende operationalisaties van normen van het netwerk: de door de vrouw gepercipieerde normen van het netwerk en de netwerkkenmerken. Dit levert twee varianten op. Zoals aangegeven in paragraaf 3.1 gaat onze benadering ervan uit dat verschillen in arbeidsaanbod tussen vrouwen verklaard kunnen worden uit verschillen in sociale normen waarmee ze geconfronteerd worden zonder hierbij een beroep te doen op de eigen normen van de vrouw. We willen nagaan of deze veronderstelling te rechtvaardigen is. Dit betekent dat we uiteindelijk uitkomen op vier modellen:

- I: Normen van het netwerk zoals gepercipieerd door de vrouw; normen van de vrouw niet opgenomen;
- II: Normen van het netwerk zoals gepercipieerd door de vrouw; normen van de vrouw opgenomen;
- III: Kenmerken van het netwerk als indicator voor normen van het netwerk; normen van de vrouw niet opgenomen;
- IV: Kenmerken van het netwerk als indicator voor normen van het netwerk; normen van de vrouw opgenomen.

In het vervolg van de tekst zal door middel van de hierboven vermelde Romeinse cijfers naar de betreffende modellen verwezen worden.

5. Resultaten

Tabel 2 geeft de resultaten weer van de logitanalyse ter verklaring van de arbeidsdeelname van de vrouw. In de vier modellen is het effect van de loonvoet van de vrouw in de voorspelde richting: hoe meer ze per uur betaalde arbeid kan verdienen, des te groter de kans dat ze een betaalde baan heeft. De loonvoet van de man is alleen significant in de modellen III en IV. Opgemerkt moet worden dat de gevonden effecten in de modellen I en II op de grens van significant ($p=0.05$) zijn. Hoe meer de man per uur kan verdienen, hoe kleiner de kans dat de vrouw deelneemt aan het arbeidsproces; dit is volgens verwachting. Wat betreft de aanwezigheid van kinderen blijkt alleen de aanwezigheid van een kind van zes jaar of ouder (naast ten minste één kind jonger dan vier jaar) het verwachte negatieve effect op de arbeidsdeelname van de vrouw te hebben.

Kijken we naar de verschillende 'normen-variabelen' dan valt een aantal dingen op. De (feitelijke) normen van de man hebben in alle vier modellen een positieve invloed: hoe moderner zijn normen zijn, des te groter de kans is dat de vrouw een betaalde baan heeft. Ook moderne netwerknormen (zoals gepercipieerd door de vrouw) leiden tot een verhoogde kans op arbeidsparticipatie. Ons idee dat de vrouw zich in haar gedrag sterker laat leiden door de normen die haar omgeving haar oplegt dan door haar eigen normen vindt ondersteuning. In model II hebben de normen van de vrouw namelijk geen significant effect op haar arbeidsdeelname. In model IV hebben zij dat echter wel. In dit model zijn niet de normen van het netwerk opgenomen maar twee kenmerken van het netwerk: de gemiddelde leeftijd van de vriendinnen in het netwerk en het aandeel vriendinnen dat een betaalde baan heeft. Het aandeel vriendinnen met een betaalde baan heeft een sterk positief effect op de arbeidsdeelname van de vrouw. Hier kan echter sprake zijn van een wederzijdse beïnvloe-

Tabel 3: Resultaten van de regressie-analyse ter verklaring van het aantal uren dat vrouwen met jonge kinderen per week besteden aan betaalde arbeid ($N=405^a$)

Verklarende variabelen	Ongestandaardiseerde coëfficiënten (t-waarden)			
	Model I	Model II	Model III	Model IV
Potentieel uurloon	1.06** (4.88)	0.98** (4.44)	1.01** (4.40)	0.90** (3.91)
Potentieel uurloon man	-0.21 (-1.36)	-0.22 (-1.41)	-0.23 (-1.47)	-0.24 (-1.55)
Aanwezigheid kinderen				
* 0-1 jaar	-2.01 (-1.47)	-2.08 (-1.51)	-2.25 (-1.61)	-2.33 (-1.68)
* 2-3 jaar	-3.56** (-2.62)	-3.39* (-2.50)	-3.15* (-2.26)	-2.89* (-2.09)
* 4-5 jaar	-2.77* (-2.48)	-2.70* (-2.42)	-3.04** (-2.67)	-2.89* (-2.54)
* 6 jaar en ouder	-5.14** (-4.00)	-5.12** (-3.99)	-5.38** (-4.09)	-5.28** (-4.03)
Normen vrouw		1.40 (1.62)		2.15* (2.52)
Normen man	3.03** (5.01)	2.53** (3.71)	3.53** (5.89)	2.68** (3.90)
Normen netwerk	4.52** (5.61)	4.18** (5.04)		
Gem. leeftijd netwerk			-0.01 (-0.08)	-0.03 (-0.23)
Arbeidsparticipatie- graad netwerk			8.36** (4.29)	7.83** (4.01)
Constante	-28.82** (-5.52)	-29.18** (-5.60)	-17.08** (-3.11)	-18.68** (-3.40)
Verklaarde variantie (gecorrigeerde R^2)	0.31	0.32	0.29	0.30

a) * = significant op 5%-niveau; ** = significant op 1%-niveau

ding; werkende vrouwen hebben waarschijnlijk ook collega's in hun netwerk. Omdat de relatie tussen het netwerklid en de vrouw niet bekend is, kunnen we dit niet nagaan. De gemiddelde leeftijd van de netwerkliden heeft geen effect op de arbeidsdeelname van de vrouw. In model IV reflecteren de normen van de vrouw deels de normen van het netwerk.^[7] De manier waarop de normen van het netwerk worden geoperationaliseerd heeft een effect op de resultaten. In de discussie in de volgende paragraaf gaan we hierop in.

In tabel 3 wordt het aantal uren dat de vrouw per week werkt verklaard. De loonvoet van de vrouw heeft een positief effect op het aantal uren dat zij werkt. De loonvoet van de man heeft geen invloed op het aantal uren dat de vrouw werkt. De aanwezigheid van kinderen in alle leeftijdsklassen, behalve die van 0 t/m 1 jaar, heeft een negatief effect op het aantal uren dat de vrouw werkt. Dit betekent dat de aanwezigheid van een kind (althans in de leeftijdsklassen 2 t/m 3 jaar en 4 t/m 5 jaar) geen effect heeft op de beslissing al dan niet te werken, maar het is wel zo dat werkende vrouwen met kinderen in deze leeftijdsklassen minder uren per week werken dan andere vrouwen. Het 'patroon' dat we vinden voor de variabelen die de normen van respectievelijk het netwerk, de man en de vrouw weerspiegelen, is vergelijkbaar met de resultaten voor de keuze al dan niet te werken; de normen van de man en de normen van het netwerk zijn sterkere predictoren voor het aantal uren dat de vrouw per week werkt dan haar eigen normen en de resultaten die we vinden, verschillen met de verschillende operationalisaties van netwerknormen.

6. Samenvatting en discussie

De roltheorie heeft vanuit de hoek van de verklarende sociologie het verwijt gekregen geen sterke verklaringskracht te hebben (Boudon 1981, Wippler 1983). Beide auteurs geven aan dat rolvoorschriften alleen waarde hebben als zij als een restrictie worden opgenomen in een algemene gedragstheorie, de rationele keuzetheorie. Normen kunnen gezien worden als rolvoorschriften. In deze bijdrage hebben we een poging gedaan om een speciaal soort normen, namelijk die van het sociale netwerk (en de partner), op te nemen in een verklaring van het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen die gebaseerd was op de rationele keuzetheorie. Door zich te gedragen volgens de geldende normen krijgen vrouwen sociale waardering. Naarmate de normen van haar netwerk moderner zijn, zal de vrouw meer waardering krijgen als zij zich op de arbeidsmarkt begeeft en derhalve zal haar arbeidsaanbod groter zijn. We hebben aangegeven dat netwerknormen op verschillende manieren kunnen worden opgenomen in een analyse ter verklaring van het arbeidsaanbod van vrouwen: de feitelijke normen van het netwerk, de normen van het netwerk zoals gepercipieerd door de vrouw en in de vorm van kenmerken van de netwerkliden (zoals opleiding, leeftijd) als indicatoren voor normen van het netwerk. In de empirische analyses hebben we alleen de gepercipieerde normen en de kenmerken van netwerkliden opgenomen. De normen van de man hebben we afzonderlijk opgenomen. Voor mannen geldt dat veranderingen in het arbeidsaanbod van hun partner direct invloed hebben op zijn persoonlijke leven en derhalve verwachten we dat zijn normen (hoewel werkend in dezelfde richting) een ander effect hebben op het arbeidsaanbod van de vrouw dan de normen van het netwerk. In de empirische analyse hebben we alleen de feitelijke normen van de man opgenomen. Daarnaast hebben we ook de loonvoeten van de vrouw en haar partner en de aanwezigheid van kinderen in verschillende leeftijdsklassen in de analyses opgenomen.

Uit de resultaten komt naar voren dat (feitelijke) normen van de man en de door de

vrouw gepercipieerde normen van het netwerk een positieve invloed hebben op haar arbeidsaanbod: hoe moderner deze normen des te groter haar arbeidsaanbod. De normen van de vrouw zelf bleken, wanneer de feitelijke normen van de man en de gepercipieerde normen van het netwerk waren opgenomen, geen significant effect te hebben op het arbeidsaanbod. Van de twee kenmerken van netwerken waarvan we een meting we hadden, de gemiddelde leeftijd en de arbeidsparticipatiegraad, had alleen de laatste een significant (positief) effect op het arbeidsaanbod van vrouwen. De normen van de vrouw hebben in de analyse waarin we kenmerken van netwerken gebruiken als indicatoren voor sociale normen wel een significant effect op het arbeidsaanbod van de vrouw.

Uit onze analyse blijkt hoe sociale normen ingepast kunnen worden in een rationele keuzeverklaring (in ons geval met betrekking tot het arbeidsaanbod van vrouwen met jonge kinderen). Sociale normen kunnen, zoals gesuggereerd door Boudon (1981) en Wippler (1983), gezien worden als een restrictie en wel als een restrictie in het streven van mensen naar sociale waardering. Wanneer iemand zich niet gedraagt volgens de in zijn of haar omgeving geldende normen, dan wordt hij of zij hiervoor gestraft door een vermindering van de sociale waardering die verkregen wordt. Een individu zal het hebben van sociale waardering afwegen tegen andere doelen die hij of zij nastreeft. In deze bijdrage hebben we aan deze afweging niet expliciet aandacht gegeven. Het zou interessant zijn te zien wat het relatieve belang is van het nastreven van sociale waardering ten opzichte van andere doelen die een individu nastreeft. Een andere interessante uitbreiding is het bestuderen van de wederzijdse beïnvloeding van de normen van het individu en zijn of haar keuze voor een partner en/of vrienden.

Wij hebben onze ideeën hier toegepast op het arbeidsmarktgedrag (van vrouwen met jonge kinderen), maar zij kunnen ook gebruikt worden voor de verklaring van andere soorten gedrag. Voorbeelden zijn consumptiegedrag, gedrag met betrekking tot de opvoeding en zorg voor kinderen en gedrag met betrekking tot het voeren van een huishouden.

Uit onze analyses blijkt dat het uitmaakt voor de conclusies welke operationalisatie van normen van het netwerk wordt gebruikt. Hierbij komen we meteen op een belangrijke beperking van onze analyse: de vertaalslag van de theorie naar de empirie, met name als het gaat om de normen van het netwerk. Zoals gezegd kunnen normen van het netwerk op verschillende manieren in een analyse worden opgenomen. Grofweg zijn er drie manieren om normen van het netwerk op te nemen in de analyse:

- de feitelijke normen van de netwerklleden;
- de normen van de netwerklleden zoals gepercipieerd door de actor (in ons geval de vrouw met een jong kind);
- kenmerken van de netwerklleden;

In deze bijdrage hebben we alleen de tweede operationalisatie op redelijke wijze kunnen uitvoeren.^[8]

Om de eerste operationalisatie te kunnen uitvoeren, is een multi-actor onderzoek noodzakelijk waarin netwerklleden zelf gevraagd wordt naar hun normen betreffende bepaalde soorten gedrag. Door in een zelfde onderzoek ook de actor de normen van de netwerklleden te laten inschatten, kunnen feitelijke en gepercipieerde netwerknormen, alsmede de effecten daarvan op het gedrag van de actor met elkaar vergeleken worden. Een heel andere benadering is de derde benadering waarin verondersteld wordt dat het effect van normen van het netwerk op een bepaald soort gedrag voorspeld kunnen worden aan de hand van (theoretisch relevante) kenmerken van de netwerklleden. We hadden helaas niet

voldoende relevante kenmerken van netwerkleden in ons databestand waardoor een goede toetsing van genoemde veronderstelling niet plaats gevonden heeft. In de toekomst verdient het aanbeveling te zoeken naar (meer) relevante kenmerken van netwerkleden die kunnen dienen als indicator voor de normen van netwerk; deze kenmerken kunnen variëren naar gelang het type gedrag, en als gevolg daarvan het type normen, dat bestudeerd wordt. Een bijkomend voordeel van deze benadering boven een benadering waarin (feitelijke) normen van netwerkleden zijn opgenomen, komt naar voren als blijkt dat het gedrag van de vrouw door de feitelijke normen van de netwerkleden wordt beïnvloed en niet zozeer door de door haar gepercipieerde normen. In dat geval moeten namelijk de normen van de netwerkleden daadwerkelijk bij de netwerkleden worden gemeten. Wanneer bepaalde kenmerken van netwerkleden net zo goed het arbeidsaanbod van vrouwen kunnen verklaren als de feitelijke netwerknormen dan kan volstaan worden met het navragen van belangrijke kenmerken van de netwerkleden bij de respondent.

In deze bijdrage hebben we geprobeerd het idee dat Wippler (1983) in zijn bijdrage in de bundel *Rollen: persoonlijke en sociale invloeden op het gedrag* naar voren bracht in praktijk te brengen. Deels zijn we daarin geslaagd. De hierboven geformuleerde opmerkingen geven echter aan dat er voor de toekomst nog behoorlijk wat werk te doen is als het gaat om het gebruik van sociale normen als verklaringsfactor voor menselijk gedrag.

Noten

1. Wanneer we in deze tekst spreken over 'vrouwen' dan worden daarmee vrouwen met jonge kinderen bedoeld. Hetzelfde geldt voor 'mannen'; hiermee bedoelen we mannen met jonge kinderen.
2. We spreken hier in de 'hij-vorm' omdat alle koppels in onze steekproef bestaan uit een man en een vrouw.
3. Er zouden mogelijk interactie-effecten kunnen optreden tussen netwerknormen en de loonvoet van de vrouw op het arbeidsaanbod van vrouwen. Eerder onderzoek wijst hier echter niet op (Van der Lippe 1993, Van der Lippe & Siegers 1994, Van Dijk 1994)
4. Voor de normen van de man zijn deze problemen minder groot. Het gaat hier om de normen van slechts één persoon die vrijwel in alle gevallen bij de vrouw in huis woont en gemakkelijk te ondervragen is.
5. We hebben voor de mannen ook een Heckman procedure gedaan om te kijken of de mannen die hun inkomen niet wilden geven een selecte groep vormden. Dit bleek niet het geval te zijn.
6. We hebben onze analyses ook uitgevoerd met uitsluitend de moeders die een betaalde baan hebben. De resultaten weken niet veel af van de analyses die we in dit artikel presenteren. Voor geïnteresseerden zijn de resultaten van deze analyse te verkrijgen bij de auteurs van dit artikel.
7. Een analyse waarin zowel de kenmerken als de normen van het netwerk waren opgenomen, alsmede de normen van de vrouw liet geen significant effect van de normen van de vrouw te zien.
8. Voor de normen van de man geldt juist dat we alleen de eerste operationalisatie hebben kunnen hanteren.

Literatuur

- Blau, D.M.; Robins, P.K. (1991). Child care demand and labor supply of young mothers over time. *Demography* 28: pp. 333-351.
- Boudon, R. (1981). *De logica van het sociale*. Alphen aan de Rijn: Samson.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge/London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dijk, L. van (1994). *Choices in child care. The distribution of child care among mothers, fathers, and non-parental care providers*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Amsterdam: Thesis.
- Dijk, L. van (1995). *Wie zorgt voor de kinderen?* ICS-Codeboek nr. 18. Utrecht: ICS.

- Dijk, L. van; Siegers, J.J. (1995). *The effect of the supply of subsidized day-care facilities on female labor supply*. Paper gepresenteerd op de '1995 Annual Meeting of the Population Association of America'. San Francisco.
- England, P. (1992). *Comparable Worth: theories and evidence*. New York: Aldine de Gruyter.
- Fox Folk, K.; Beller, A.H. (1993). Part-time work and child care choices of mothers of preschool children. *Journal of Marriage and the Family* 55: pp. 146-157.
- Grift, Y.K.; Siegers, J.J. (1992). Het aanbod van arbeid door individuen en huishoudens in Nederland: Wat heeft 15 jaar onderzoek opgeleverd? *Maandschrift Economie* 56: pp. 248-270.
- Heckman, J.J. (1979). Sample selection bias as a specification error. *Econometrica* 47, pp. 153-161.
- Henkens, K.; Meijer, L.; Siegers, J.J. (1993). The labour supply of married and cohabiting women in the Netherlands, 1981-1989. *European Journal of Population*: pp. 331-352.
- Jong, A. de; Olde, C. de (1994). *Hoe ouders het werk delen. Onderzoek naar de totstandkoming van de verdeling van het betaalde werk en het werk thuis tussen partners met jonge kinderen*. Den Haag: VUGA.
- Leibowitz, A.; Klerman, J.A.; Waite, L.J. (1992). Employment of new mothers and child care choice. *Journal of Human Resources* 27: pp. 112-134.
- Lindenberg, S. (1991). Social approval, fertility and female labour market. Siegers, J.J.; Jong Gierveld, J. de; Imhoff, E. van (red), *Female labour market behaviour and fertility. A rational choice approach*. Berlin: Springer-Verlag. Pp. 32-58.
- Lippe, T. van der (1993). *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen*. Proefschrift Universiteit Utrecht. Amsterdam: Thesis.
- Lippe, T. van der; Siegers, J.J. (1990). De relatie tussen beroepsdeelname van gehuwde vrouwen en hun houding ten opzichte van beroepsdeelname: Een simultane logitanalyse. *Sociale Wetenschappen* 33: pp. 94-112.
- Lippe, T. van der; Siegers, J.J. (1994). Division of household and paid labour between partners: Effects of relative wage rates and social norms. *Kyklos* 47: pp. 109-136.
- Morée, M. (1992). *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
- Plantenga, J. (1993). *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen. Amsterdam: SUA.
- Pott-Buter, H.A. (1993). *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Siegers, J.J. (1992). Interdisciplinary Economics. *De Economist* 140: pp. 531-547.
- Snippenburg, L.B. van; Voert, M. ter; Janssen, J. (1990). Social positions of women and sex-role attitudes: Differences between women in the Netherlands in the eighties. *European Sociological Review* 6: pp. 275-284.
- Steggerda, M.J. (1993). *Vrouwen in Nederland. Verscheidenheid in sociale contexten en opvattingen*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen. Nijmegen: ITS.
- Tavecchio, L.W.C.; IJzendoorn, M.H. (1982). Taakverdeling bij ouders van jonge kinderen: Een onderzoek naar man-vrouw verschillen in het hedendaagse gezin. *Bevolking en Gezin*: pp. 19-48.
- Tazelaar, F. (1980). *Mentale incongruenties - sociale restricties - gedrag. Een onderzoek naar beroeps participatie van gehuwde vrouwelijke academici*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Visser, A.P.; Vliert, E. van der; Heine, R.J.H. ter; Winnubst, J.A.M. (red). *Rollen: persoonlijke en sociale invloeden op het gedrag*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Vendrik, M. (1994). Invloed van sociale normen. *ESB*, 20-4: pp. 369-372.
- Vonderen, M. van; Zeeuwen, O. (1987). *Werken, moeder worden en carrière maken. Verslag van een onderzoek*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Wippler, R. (1983). De plaats van roltheoretische ideeën in de sociologie. Visser, A.P.; Vliert, E. van der; Heine, R.J.H. ter; Winnubst, J.A.M. (red), *Rollen: persoonlijke en sociale invloeden op het gedrag*. Meppel/Amsterdam: Boom. Pp. 61-82.

Netwerken van mannen en vrouwen en kansen op de arbeidsmarkt

13

Anneke van Doorne-Huiskes
Frits Tazelaar*

1. Inleiding

In zijn inaugurale rede over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën (1973), wijst Wippler op de overmatige aandacht binnen de sociologie-beoefening van toen voor metatheoretische problemen. Deze aandacht zou ten koste gaan van wat - terecht - door Wippler als kern van een empirische wetenschapsbeoefening werd gezien: het formuleren van precieze en relevante vragen, het construeren van informatieve theorieën en vervolgens het via empirisch onderzoek toetsen van theoretische uitspraken op hun, voorlopige, houdbaarheid. Het voert te ver om deze krachtige oratie van ruim 20 jaar geleden uitgebreid te behandelen. Veel van de daarin verwoorde kritische kanttekeningen blijken nog te gelden. De gedachte bijvoorbeeld dat theoretische uitspraken alleen binnen een bepaald 'theoretisch paradigma' kunnen worden bekritiseerd, kan nu nog op bijval van rekenen. Ook een ander belangrijk punt van kritiek, namelijk de scheiding tussen 'theoretische' sociologie zonder precisering van vragen en adequate empirische toetsing enerzijds en veldspecifiek onderzoek zonder adequate theorievorming anderzijds, lijkt nog niet geheel van zijn actualiteit ontdaan. Studieboeken opgebouwd rond begrippen, concepten, maatschappelijke sectoren en/of hoofdfiguren uit de sociologie bestaan ook nog steeds. Dat neemt niet weg dat een omvangrijk Nederlands sociologisch studieboek over vragen, uitspraken en bevindingen inmiddels is geschreven (Ultee c.s. 1992). Niet toevallig uiteraard door mensen die in hun sociologiebeoefening mede door Wippler zijn gevormd.

In de dissertatie van Tazelaar (1980) is gehoor gegeven aan het appèl van Wippler om maatschappelijke fenomenen met een precies uitgewerkt theoretisch instrumentarium te analyseren en te verklaren. Ten behoeve van een nadere analyse van het arbeidsmarktgedrag van hoog opgeleide vrouwen werd in deze studie als verklaringsvraag geformuleerd: 'Hoe is het te verklaren dat onder overeenkomstige restrictieve omstandigheden sommige gehuwde vrouwen wel en andere geen betaalde beroepsarbeid verrichten?' Als restricties golden de gezinssituatie, met name de aanwezigheid van jonge kinderen, en het perspectief dat voltooide studies hadden op het vinden van een baan. Dit laatste werd zowel via de eigen perceptie als via de mate van feitelijke werkloosheid voor de diverse studierichtingen geoperationaliseerd. Om dit verklaringsprobleem op te lossen werd uitgegaan van de mentale incongruentietheorie. Centraal in deze theorie staat het postulaat van spanningsreductie als dispositie tot gedrag. Daarbij gaat het niet, zoals in consistentietheorieën gebruikelijk was,

* Anneke van Doorne-Huiskes (1941) is als hoogleraar Emancipatiewetenschap verbonden aan de Erasmus Universiteit. Zij promoveerde in 1979 bij Wippler op het proefschrift *Vrouwen en beroeps participatie. Een onderzoek onder gehuwde vrouwelijke academici*. Frits Tazelaar (1946) is hoogleraar empirisch-theoretische sociologie aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1980 bij Wippler op het proefschrift *Mentale incongruentie - restricties - gedrag*.

om de spanning tussen verschillende cognities, maar om de spanning tussen standaards en cognities, tussen dat wat men wenselijk vindt of eigenlijk vindt dat moet en dat wat men feitelijk ervaart. Wanneer er bij individuen sprake is van een spanning tussen die beide mentale kenmerken, dan zijn in principe drie gedragsreacties mogelijk: verandering van de standaard in de richting van de cognitie; verandering van de cognitie in de richting van de standaard als gevolg van cognitieve trucage, of verandering van de cognitie in de richting van de standaard als gevolg van aanpassing van de werkelijkheid (gedrag of omstandigheid). Met behulp van deze centrale uitgangspunten is in een uitgebreid stelsel van afleidingen en hypothesen getracht om de mate van arbeidsmarktdeelname van de betrokken vrouwen te verklaren. Individueel gedrag staat in dit onderzoek centraal. Met behulp van cognitief-motivationele uitspraken worden individuele gedragskeuzen inzichtelijk gemaakt. Aan structurele of institutionele condities is veel minder aandacht geschonken (Van Doorne-Huiskes & Tazelaar 1976; zie ook: Clason & Van Hoof 1981)¹¹.

Terugkijkend op deze studie kan worden vastgesteld dat binnen de empirisch-theoretisch traditie van de laatste decennia, zoals die mede door Wippler vorm is gegeven, deze microlijn van cognities, motivaties en individuele gedragingen niet is gevolgd. In lijn met de erfenis van klassieke sociologen verschoof de aandacht naar de verklaring van collectieve verschijnselen. Wippler (1985) geeft daarvan zelf de voorbeelden: Opp over het ontstaan van normen, Voss over het ontstaan van instituties, Coleman over het functioneren van organisaties en Lindenberg over moreel gedrag. Deze verschuiving naar collectieve fenomenen heeft echter de aandacht voor individuele actoren niet heeft doen verdwijnen. In zijn studie *De logica van het sociale* laat Boudon (1981) overtuigend zien hoe structurele kenmerken of 'regels' van interactiesystemen gedragingen van individuen beïnvloeden en hoe vervolgens deze gedragingen te zamen tot - meestal onbedoelde - sociale uitkomsten leiden. Daarmee ligt het analytisch primaat van de sociologiebeoefening bij het inzichtelijk maken van interactiecontexten in hun beïnvloeding van individueel gedrag. Een dergelijk primaat verhoudt zich slecht met verfijnde onderscheidingen in cognities en motivaties van individuele actoren. Deze onderscheidingen en de energie die nodig is om ze te maken leveren te weinig op voor waar het binnen de sociologie om gaat: het verklaren van het ontstaan en voortbestaan van sociale verschijnselen, ook of juist wanneer deze als onbedoelde collectieve effecten van individuele intenties en keuzen kunnen worden beschouwd. De ontrafeling van vaak ingewikkelde interdependentiesystemen vraagt in theoretische en ook empirische zin de meeste aandacht. Op het microniveau moet daarom met sterk vereenvoudigende gedragsassumpties worden gewerkt. Dit gezichtspunt brengt de sociologie en de economie op een interessante wijze in (hernieuwd) contact.

Eén problematiek die zich op een dergelijke wijze laat analyseren zijn de effecten van netwerken op het verkrijgen van banen. Vanuit de vraag in hoeverre bepaalde mechanismen de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt in stand houden, zal in dit hoofdstuk nader op deze netwerkeffecten worden ingegaan.

2. Sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen

Op de arbeidsmarkt is nog steeds sprake van ongelijkheid in posities tussen mannen en vrouwen. Niet alleen in Nederland (Van der Lippe & Van Doorne-Huiskes 1995), maar ook in Europa (Van Doorne-Huiskes, Van Hoof & Roelofs 1995), in de Verenigde Staten (Reskin & Padavic 1994) en in alle overige landen van de wereld (Human Development

Report 1995). Naar sekse gesegregeerde arbeidsmarkten vormen een uitdrukking van die ongelijkheid. Vrouwen zijn in relatief geringe mate vertegenwoordigd in de hogere functieniveaus. Bovendien werken ze overwegend in zogenaamde vrouwenberoepen, die slechts een beperkt deel van het aantal beroepen vormen. Verklaringen voor deze verschijnselen verwijzen naar verschillende processen, die elkaar in hun werking versterken en in die verwevenheid aan de sociale ongelijkheid tussen de seksen een taai en hardnekkig karakter geven. De deelname van vrouwen is in Nederland pas de laatste tien à 15 jaar vrij substantieel toegenomen. Deze toename realiseert zich echter in hoge mate via deeltijd-aanstellingen. De Nederlandse samenleving wordt nog sterk door een tweedeling in verantwoordelijkheden getypeerd: mannen zijn primair met het kostwinnerschap belast, vrouwen primair met de verantwoordelijkheden voor de verzorgende taken thuis. Hoewel de onderwijsachterstand van vrouwen ten opzichte van mannen vrijwel is verdwenen, zet deze gelijkheid zich in het beroepsleven vooralsnog niet voort. De genoemde tweedeling in verantwoordelijkheden draagt daar in belangrijke mate toe bij. Hiermee is overigens niet gezegd dat de posities van vrouwen op de arbeidsmarkt zich volledig door dit mechanisme laten verklaren. De rol van arbeidsorganisaties dient evenzeer in de beschouwingen te worden betrokken. Recent onderzoek (Davidson & Cooper 1992, Bock & De Jong 1994, Jacobs 1995), laat voor Nederland zowel als daarbuiten zien, dat het voor vrouwen niet gemakkelijk is om tot de hogere functies door te dringen. Het 'glazen plafond' waar in de literatuur over wordt gesproken en dat als metafoor wordt gebruikt om de moeizame weg omhoog voor vrouwen aan te geven, is een ingewikkeld samenspel van verschillende mechanismen. Welbewuste uitsluitingsstrategieën om vrouwen de toegang tot de door mannen gedomineerde domeinen te ontzeggen komen voor, maar zij vormen niet het belangrijkste bestanddeel van dit glazen plafond. De meeste obstakels liggen gecompliceerder. In de geslotenheid van interne markten bijvoorbeeld, in de aard van de promotielijnen, in de organisatie van het arbeidsproces waar deeltijdbanen en flexibiliteit in arbeidstijden nog met carrièreverlies moeten worden gekocht, in de scherpe concurrentie om schaarse plaatsen, in het geringe aantal vrouwen dat zich voor hogere posities meldt, in de onwennigheid ten aanzien van nieuwkomers, in de mechanismen van soort-zoekt-soort en spelen-op-safe, in de heersende stereotypen dat vrouwen toch niet echt hoge posities ambiëren, in het omdraaien van de bewijslast bij selectieprocedures.

Deze opsomming is niet uitputtend. Zo vragen naast en in samenhang met deze mechanismen mogelijke netwerkeffecten aandacht. Netwerkonderzoek van de laatste tien à 15 jaar wijst uit dat sociale netwerken bij mannen een niet te verwaarlozen invloed uitoefenen op hun beroepskansen (Lin et al. 1981, Flap & De Graaf 1985). Bij vrouwen liggen deze relaties minder duidelijk. In dit hoofdstuk wordt nagegaan hoe dat komt.

3. Effecten van sociale netwerken op de baankansen van mannen en vrouwen

Onderzoek naar het ontstaan en veranderen van sociale netwerken, en vooral het onderzoek naar de effecten van sociale netwerken in tal van levensdomeinen, heeft de laatste jaren een grote vlucht genomen. Eén van de domeinen waar netwerkonderzoek veelvuldig wordt toegepast is het gebied van arbeid en arbeidsmarkt. De betekenis van sociale netwerken op de arbeidsmarkt lijkt inmiddels alom te worden onderschreven, hetgeen weerspiegeld wordt in de hausse van artikelen, in wetenschappelijke én niet-wetenschappelijke tijdschriften, waarin 'netwerken', niet alleen als zelfstandig naamwoord, maar inmiddels ook als

werkwoord, in verband worden gebracht met in- en uittreding, baanwisseling, baanverbetering en mobiliteit.

In 1987 reageerde de Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA) hierop door contact te zoeken 'in het onderzoeksveld', met de concrete vraag netwerk vragen te leveren voor de vragenlijst van het aankomende OSA-aanbodpanel dat in 1988 weer een interviewmoment zou kennen. Een verzoek met restricties weliswaar: de vragenlijst, die met tussenpozen van twee jaar aan een aanbodpanel wordt voorgelegd, telde nu eenmaal een zeer groot aantal 'vaste' vragen, een flinke uitbreiding van de vragenlijst zat er niet in en veel ruimte voor een apart 'netwerkcompartiment' was er dan ook zeker niet. Gedacht werd aan maximaal twee concrete vragen, die bovendien niet al te moeilijk moesten zijn en niet te veel of te ingewikkelde antwoordcategorieën mochten bevatten. Kortom: een heldere, maar niet eenvoudig opgave. Geen wisselgeld, geen mogelijkheden om nog eens het één of ander uit te proberen, geen extra vragen achter de hand. Nee, het moesten meteen de twee goede vragen zijn. Dan blijkt (opnieuw) hoe noodzakelijk het is over informatieve theorieën te beschikken.

3.1 Sociale hulpbronnen, gericht en effectief zoeken en het wisselen van baan

In de OSA88-vragenlijst werden twee interviewvragen opgenomen: één over de omvang van de vrienden- en kennissenkring van de ondervraagden en één over het aantal verenigingen en/of vrijwillige organisaties waarvan men op dat moment lid is. De antwoorden op deze vragen zouden een indicatie moeten geven voor de omvang van het netwerk van zwakke bindingen, maar indirect ook van de hoeveelheid sociale hulpbronnen waarover arbeidsaanbieders beschikken (Peters, Tazelaar & Jansen 1992). Achterliggende ideeën kwamen daarbij uit de sociaal kapitaaltheorie (Bourdieu 1973, 1980, Lin 1982, Flap 1987, Coleman 1988). Het sociaal netwerk en alle hulpbronnen die via dat sociaal netwerk gemobiliseerd kunnen worden, worden geacht het sociaal kapitaal van een persoon te vormen, en verondersteld wordt dat de kans op informatie, daadwerkelijke steun en voorspraak groter is naarmate mensen over meer sociaal kapitaal beschikken (zie: Flap & Tazelaar 1988: p.50). Iemand beschikt over meer sociaal kapitaal, naarmate niet alleen meer mensen in zijn of haar netwerk bereid zijn op de één of andere manier te helpen en naarmate de bereidheid van die mensen groter is, maar óók naarmate die mensen zelf meer hulpbronnen ter beschikking hebben die ze voor de betrokken persoon kunnen mobiliseren. Kortom, bij transitie op de arbeidsmarkt, geldt: meer sociaal kapitaal, naarmate meer netwerkleden *bereid* (of verplicht) en *in staat* zijn relevante informatie en/of daadwerkelijke steun te leveren (Flap & Tazelaar 1988, 1989). Het accent bij de uitwerking naar de twee interviewvragen lag op het tweede, op de zogenaamde 'tweede-orde hulpbronnen': aangenomen werd dat vooral mensen met wie de ondervraagden geen sterke band hebben, hun zwakke bindingen, in het sociaal netwerk een bijzondere plaats innemen, omdat juist deze zwakke bindingen vaak toegang geven tot mensen met betere hulpbronnen. Met een verwijzing naar Granovetter (Granovetter 1973, 1974, 1982) werd aangenomen dat zwakke bindingen bij uitstek geschikt zijn om bruggen te slaan over sociale scheidslijnen ('ze reiken *verder*'), en daarmee dus ook cruciaal zijn voor de verspreiding van informatie. Tevens werd met een verwijzing naar voorafgaand onderzoek (Lin, Ensel & Vaughn 1981, Sprengers & Tazelaar 1990) er van uitgegaan dat via dergelijke bindingen personen kunnen worden bereikt die meer in de melk te brokkelen hebben ('ze reiken *hoger* op de sociale ladder').

Idee is dat men vooral via kennissen, medeleden van verenigingen, en dergelijken, in andere sociale circuits raakt, hetgeen toegang tot nieuwe, nog niet in de eigen kleine kring voorhanden informatie geeft, onder andere met betrekking tot vacante plekken op de arbeidsmarkt (Peters & Tazelaar 1993: p.154-155). Ook zou zo informatie over kwalitatief betere banen beschikbaar komen, evenals informatie over de te verrichten arbeid en de organisatie waarbinnen dat gebeurt, via mensen bovendien die óf zelf zeggenschap hebben óf anderen kennen met zeggenschap. Om kort te gaan: verondersteld werd dat met de antwoorden op deze interviewvragen over de omvang van de vrienden- en kennissenkring en het aantal verenigingen en/of vrijwillige organisaties waarvan men lid is, een deugdelijke proxy gevonden was voor de omvang van het netwerk van zwakke bindingen, en indirect daarmee van de hoeveelheid sociaal kapitaal waarover de ondervraagden op de arbeidsmarkt beschikken. De te toetsen hypothese was dat de verdeling van arbeidsmarktkansen niet alleen samenhangt met het aanwezige humaan kapitaal, met arbeidsmarktrestricties en de prijs van de arbeid, maar ook met het aanwezige sociale kapitaal, hier geïndiceerd door de omvang van het netwerk van zwakke bindingen. De OSA verzocht in 1990 om die samenhang, aan de hand van het verzamelde panelmateriaal, nader in beeld te brengen, en daarover een OSA-Werkdocument te schrijven.

In het onderzoek dat daarop volgde werd de overstap gemaakt van theoretisch model naar analysemodel: de ongelijke verdeling van sociaal kapitaal werd niet simpelweg rechtstreeks met baanmobiliteit in verband gebracht, maar onderzocht werd in hoeverre, bij gegeven verschillen in marktsituatie en menselijk kapitaal, de verdeling van sociale hulpbronnen (hier: weinig of veel zwakke bindingen) samenhangt met baanmobiliteit^[2]. De effecten van het sociale netwerk dus *bovenop* de gangbare economische effecten. Tevens werd nagegaan in hoeverre de veronderstelde samenhang sekse-specifiek was. De aanleiding daartoe werd door eerder onderzoek gevormd (onder andere Campbell 1985, Campbell, Marsden & Hurlbert 1986, Corcoran, Datcher & Duncan 1980, Ensel 1979, Preisendörfer & Voss 1988)^[3].

Uit de multivariate toetsing op basis van de OSA88-steekproef, die in grote lijnen representatief geacht mag worden voor de Nederlandse bevolking tussen 16 en 60 jaar (N=4224) en op basis van een deelverzameling van de OSA86/88-paneldata van werknemers die in 1986 in loondienst werkzaam waren, blijkt dat er bij in loondienst werkende mannen (a) een positieve relatie bestaat tussen de omvang van het sociaal netwerk van zwakke bindingen en *de kans op vrijwillige baanmobiliteit*, en (b) dat die relatie blijft bestaan als gecontroleerd wordt voor economische factoren, zoals de situatie op de (regionale) arbeidsmarkt en het humaan kapitaal (opleiding en ervaring) van de betrokkenen. In een poging het mechanisme achter die relatie bloot te leggen wordt bovendien gevonden dat (c) werkende mannen met een omvangrijk(er) sociaal netwerk van zwakke bindingen (ceteris paribus) *gerichter en effectiever zoekgedrag* aan de dag leggen. Ook wordt aannemelijk gemaakt, dat overdracht van arbeidsmarktinformatie daarbij op de achtergrond een belangrijke rol speelt: (d) bij gegeven opportuniteiten blijken in loondienst werkende mannen met een omvangrijk netwerk van zwakke bindingen een *gunstiger perceptie van mogelijkheden tot baanwisseling* te hebben. Zij nemen in een gegeven marktsituatie als het ware meer kansen waar (Peters et al. 1992: pp.40-44, 56-63).

Opvallend is, dat alle genoemde relaties slechts bij mannen blijken te bestaan, en niet bij vrouwen. Voor vrouwen geldt dus *niet*, dat ze (ceteris paribus) meer mogelijkheden percipiëren, gericht en effectiever zoeken, en in een gegeven periode meer van baan

wisselen, naarmate hun netwerk van zwakke bindingen groter is (zie: Peters & Tazelaar 1993: pp.162-163). De vraag die zich opdringt is waarom dat zo is.

3.2 Zoeken en informeren aan de aanbodkant van de markt en netwerkeffecten

Antwoorden op deze verklaringsvraag kunnen in verschillende richtingen worden gezocht. Hieronder werken we twee van die richtingen verder uit. Alvorens dat te doen staan we eerst nog even stil bij de theorie achter het OSA-onderzoek. Deze 'theorie' was vooral gericht op de *aanbieders van arbeid* en hun netwerk. De vraag of zo'n aanbieder van arbeid niet alleen formeel maar ook via persoonlijke contacten zoekt wordt daar afhankelijk gesteld van de hoeveelheid sociaal kapitaal waarover hij beschikken. Bij de invulling van dat laatste is, minder dan op bereidheid van de netwerkleden tot het geven van informatie en/of het verlenen van hulp, het accent gelegd op de potentieel beschikbare hulpbronnen, in het bijzonder op de hoeveelheid nieuwe relevante informatie die via netwerkcontacten gegenereerd kan worden. Dezelfde vraag kan ook, in navolging van Boxman (1992), worden beantwoord door de kosten, baten en verwachtingen die aan de verschillende handelingsalternatieven zijn verbonden preciezer in beeld te brengen. Een werkzoekende zal informeel zoeken wanneer het produkt van de waarschijnlijkheid (P) dat een (nieuwe) baan via een informeel kanaal wordt gevonden en de baten (B) van de nieuwe baan ten opzichte van de oude groter zijn dan de kosten (K) van het verrichten van een wederdienst: $BP > K$ (Boxman 1992: p.26-33). Die kosten, baten en verwachtingen variëren al naar gelang de restricties waarmee de actor te maken heeft en de hulpbronnen waarover hij of zij kan beschikken. In zijn proefschrift werkt Boxman de sociale condities waaronder werkzoekenden handelen stap voor stap uit. Daarbij wordt, behalve op a) kenmerken van sociaal kapitaal, ook gelet op b) arbeidsmarktomstandigheden en c) functiekenmerken^[4] (Boxman 1992: p.33-46). Bij de uitwerking van de kenmerken van het sociaal kapitaal wordt niet alleen gekeken naar de omvang van het sociaal netwerk en de tweede-orde hulpbronnen daarin, maar ook naar de investeringen die eerder in de leden van het sociaal netwerk zijn gedaan, en - in navolging van Burt (1991) - naar de mate waarin de betrokkene een structureel autonome positie in het sociaal netwerk inneemt. Dit laatste wil zeggen dat er sprake is van een monopoliepositie en controlemogelijkheden over netwerkleden wat informatieverbreiding betreft (Burt 1991: p.42-43). Dit lijkt deels haaks te staan op Granovetter's 'strength of weak tie argument', dat hierboven werd gehanteerd. Burt stelt dat niet zozeer zwakke bindingen belangrijke hulpbronnen, met name informatie, representeren, maar juist sterke bindingen die tegelijkertijd door structurele autonomie worden gekenmerkt^[5]. Bij de uitwerking naar concrete voorspellingen gaat Boxman na hoe deze kenmerken van het sociaal netwerk de relatieve aantrekkelijkheid van de gedragalternatieven beïnvloeden, door eerst te kijken naar de kans dat via netwerkleden een baan wordt gevonden (P) en vervolgens naar de daaraan verbonden geachte reciprociteitskosten (K). De kans op informatie en voorspraak, en daarmee de kans op het vinden van een baan, wordt afhankelijk gesteld van de omvang van iemands netwerk, in het bijzonder van het aantal contacten uit de 'werksfeer', de omvang van de daaraan verbonden tweede-orde hulpbronnen, in het bijzonder de contacten die relevante informatie kunnen leveren en/of invloed uit kunnen oefenen op het selectieproces, de mate waarin de betrokkene in zijn of haar netwerkleden heeft geïnvesteerd (de kans dat die netwerkleden zullen helpen is dan groter en de reciprociteitskosten zijn lager), en de mate waarin betrokkene een structureel

autonome positie in het netwerk bezet (de kans op relevante informatie is dan groter en de reciprociteitskosten zijn dan lager) (zie: Boxman 1992: p.40-42).

Een mogelijke verklaring voor het sekse-specifieke netwerkeffect in het OSA-onderzoek, zou met een verwijzing naar deze uitwerking, gevonden kunnen worden in het feit dat vrouwen, in vergelijking tot mannen, bij een netwerk van zwakke bindingen van een gegeven omvang, over *minder* sociaal kapitaal beschikken, omdat a) het aantal contacten daarin uit de 'werksfeer' kleiner is, b) het aantal contacten dat relevante informatie kan leveren en/of invloed uit kan oefenen op het selectieproces kleiner is, c) de mate waarin vrouwen in hun netwerkleiden hebben geïnvesteerd kleiner is, en/of d) de mate waarin vrouwen een structureel autonome positie in het netwerk bezetten kleiner is. Zoals gezegd biedt het OSA-materiaal ons op al deze terreinen geen duidelijkheid. De OSA-vragenlijst is daarvoor te summier.

Uit de bestaande onderzoeksliteratuur kunnen wel al enkele aanwijzingen worden gevonden voor een geringere hoeveelheid sociaal kapitaal in de netwerken van een gegeven omvang van vrouwen, al moet daar wel meteen bij vermeld worden dat die aanwijzingen het sterkst zijn voor specifieke fasen van de levenscyclus (McPherson 1982, Fischer & Olicker 1983, Willmott 1987, McPherson & Smith-Lovin 1986). Een proef op de som kan ook genomen worden door secundaire analyses te verrichten op ander onderzoeksmateriaal, waarin terzake wél gegevens zijn verzameld. Een reeks van dergelijke secundaire analyses wordt momenteel in de Utrechtse Vakgroep Sociologie uitgevoerd. Daarbij wordt gekeken naar de relatieve aantallen contacten met *werkenden*, met *leidinggevendenden*, met netwerkleiden met een *hoog opleidings- of beroepsprestigeniveau*, én naar de aantallen contacten met seksegenoten, respectievelijk met leden van de andere sekse^[6], binnen netwerken van een gegeven omvang van mannen en vrouwen^[7]. De eerste resultaten van deze secundaire analyses wijzen inderdaad in de richting van minder sociaal kapitaal bij vrouwen dan bij mannen, als constant gehouden wordt op de omvang van hun sociaal netwerk (Verhoeven, Jansen & Tazelaar, in voorbereiding)^[8]. Tevens blijkt, dat die sekse-specifieke verschillen in sociaal kapitaal kleiner zijn, naarmate de leeftijd van de betrokkenen lager is en hun opleidingsniveau hoger. Als naar de proporties werkende, leidinggevende, en/of hoger opgeleide netwerkleiden gekeken wordt, lijken jonge, hoog opgeleide vrouwen duidelijk het meest op mannen. Dit zou moeten betekenen dat, meer dan bij oudere en laag opgeleide vrouwen, wél effecten van netwerkomvang op arbeidsmarktgedrag bij jonge, hoog opgeleide vrouwen gevonden zouden moeten worden. Toetsing van die hypothese levert evenwel evenmin een bevestiging op (Peters et al. 1992).

3.3. Selectie aan de vraagkant van de markt en netwerkeffecten

Tot nu toe is vrijwel uitsluitend geredeneerd vanuit *het zoekgedrag van de arbeidsaanbieder en zijn of haar sociaal netwerk*. Dat is, gezien het feit dat het hier om mogelijk interdependent gedrag op *markten* gaat, een wel erg eenzijdige benadering. Bij het beantwoorden van de vraag of en wanneer vooral baanwisselingen 'via-via' optreden zou daarnaast een analoge uitwerking via *het selectiegedrag van de arbeidsvrager* (de werkgever) en *diens netwerk* op zijn plaats zijn^[9]. Volgens Granovetter is er overigens in de praktijk doorgaans sterke overlap tussen beide netwerken. In zijn empirische studie onder professionals, technici en managers (Granovetter 1974) bleek er in een substantieel aantal gevallen vooraf reeds contact tussen beide actoren op de arbeidsmarkt te bestaan: in circa

één op de vijf gevallen was sprake van direct contact (werkgever en toekomstige werknemer kenden elkaar reeds) en in circa één op de drie gevallen verliep het contact indirect, via een 'derde' partij (een andere werknemer, of een zakenvriend van de werkgever). In 80 tot 90% van de gevallen waarin contacten gebruikt zijn, waren het volgens Granovetter de relaties tussen de werkgever en de werknemer zelf (Granovetter 1974: p.47)^[10]. Op basis van ander empirisch onderzoek^[11] schat Granovetter dat er in tussen de één op de zes en de één op de twee gevallen sprake is van 'prior information about, and/or relations with, the other party'^[12]. Verondersteld kan dus worden dat het bij de netwerken van arbeidsaanbieders en vragers van arbeid niet om volledig uitsluitende kringen van contactpersonen gaat, maar dat er sprake is van een substantiële overlap.

De uitwerking van de modellering van de vraagzijde kan analoog verlopen aan die van de aanbodzijde (verg. Boxman 1992: p.47). Daarbij worden voor werkgevers twee handelingsalternatieven beschouwd, te weten het uitsluitend volgens formele criteria selecteren van personeel^[13], én het daar bovenop ook selecteren op basis van aanvullende diepte-informatie^[14]. Aan beide handelingsalternatieven zijn kosten en baten verbonden. Volgens de signaleringstheorie streven werkgevers ernaar om zoveel mogelijk informatie te verwerven tegen zo laag mogelijke kosten (Rosenbaum 1990, Rosenbaum et al. 1990). Als de werkgever onzeker is over de (toekomstige) productiviteit van de betrokken werzoekende, bijvoorbeeld omdat die productiviteit niet rechtstreeks gemeten kan worden, geldt dat informatie, over kenmerken zoals levensstijl, betrouwbaarheid, inzet en ambitie, moeilijk af te lezen is uit sollicitatiebrieven, zodat langs andere wegen informatie over de kandidaat moet worden verworven. De kans dat een werkgever mede op grond van diepte-informatie selecteert wordt afhankelijk geacht van de kans dat via die aanvullende methode een goede/betere kandidaat geselecteerd kan worden (P), van de waarde die wordt toegekend aan het kunnen selecteren van een goede/betere kandidaat (B) en van de extra inspannings- en financiële kosten die daaraan verbonden zijn. Kortweg: een werkgever zal op basis van diepte-informatie selecteren indien de verwachte baten de kosten overtreffen; wanneer $BP > K$ (Boxman 1992). De kans om aan de hand van diepte-informatie de meest geschikte kandidaat te vinden is groter, maar de kosten van het verwerven van diepte-informatie zijn ook hoger dan de kosten van het selecteren op basis van uitsluitend extensieve informatie, hetgeen de werkgever tot een duidelijke afweging van de alternatieven dwingt. Welke keuze wordt gemaakt hangt af van de sociale omstandigheden waarin de werkgever zich bevindt; omstandigheden die de precieze baten, kosten en kansen van beide alternatieven bepalen (Boxman, Flap & Weesie 1994: p.306-307). Over dat laatste worden door Boxman c.s. nadere veronderstellingen geformuleerd, onder andere met betrekking tot a) de kenmerken van het netwerk en de netwerkleden van de werkgever (een grotere kans op het selecteren van de meest geschikte kandidaat, naarmate de omvang van het zakelijk- en/of privénetwerk van de werkgever groter is), b) functiekenmerken (onder andere: meer baten van het selecteren van de meest geschikte kandidaat, naarmate de functie kwalificaties moeilijker te meten zijn, het afbreukrisico groter is, de trainingskosten hoger zijn, en het meer om functies gaat met een carrièreperspectief), c) organisatiekenmerken (onder andere de mate waarin binnen organisaties potentiële tipgevers aanwezig zijn), en d) arbeidsmarktomstandigheden (Boxman 1992: p.54-65).

Een mogelijke verklaring van het seksspecifieke netwerkeffect in het OSA-onderzoek zou, met een verwijzing naar de laatste uitwerking, gevonden kunnen worden in het feit dat vrouwen over het algemeen werkzaam zijn in functies waarvoor minder bedrijfsspecifieke

kennis en vaardigheden zijn vereist (Oppenheimer 1970, Thurow 1975, Schippers 1987, Polachek & Siebert 1993); waar kwalificaties relatief gemakkelijk te meten zijn, omdat ze vooral op de mate van formele scholing betrekking hebben; waarvoor minder bedrijfs-specifieke opleidingen worden gegeven (Schippers 1986); waar het carrièreperspectief beperkter is (Tomaskovic-Devey & Risman 1993, Reskin & Merritt 1993, Epstein 1993, Bock & De Jong 1994) en het afbreukrisico geringer. Kortom: functies waarvoor het voor werkgevers minder aantrekkelijk of noodzakelijk is om te selecteren op basis van diepte-informatie.

Wel zijn er ontwikkelingen in de beroepensegregatie naar sekse gaande, die op de - langere - termijn dit soort verschillen zouden kunnen relativeren. Mede in verband met de sterk gestegen deelname van vrouwen aan het beroepsleven gedurende het laatste decennium, is de seksesegregatie op de arbeidsmarkt iets afgenomen (Faber et al. 1995). Vrouwen blijken niet alleen tot vrouwenberoepen te zijn toegetreden, maar ook tot de zogenaamde evenredige of 'gemengde' beroepen. Dit zijn beroepen waarin de vertegenwoordiging van mannen en vrouwen binnen bepaalde marges gelijk is aan de gemiddelde beroepsdeelname van mannen en vrouwen. Voorbeelden van dergelijke evenredige beroepen, eind jaren tachtig, zijn zelfstandige winkeliers, juridische beroepen, personeels- en beroepsspecialisten, journalisten^[15]. Ook zijn er aanwijzingen dat het arbeidsaanbod van vrouwen in toenemende mate op dergelijke, minder uitsluitend 'vrouwelijke' beroepen en functies is gericht.

Over de meeste van de voornoemde condities geeft het OSA-aanbodpanelmateriaal overigens weinig uitsluitsel. Een belangrijke uitzondering daarop vormen evenwel de beroeps-, functie- en baankenmerken van de betrokken arbeidsaanbieders^[16]. Meer empirische evidentie kan worden verkregen door secundaire analyses te verrichten op bestaand onderzoeksmateriaal, alsmede door primaire expertbeoordelingsgegevens te verzamelen en te analyseren. Hiermee is inmiddels een begin gemaakt. Wat het eerste betreft doen Peters c.s. in hun OSA-monografie *Sociale hulpbronnen, arbeidsmarktgedrag en baanmobiliteit* een eerste poging voor een verklaring in deze richting. Niet alleen wordt verondersteld, dat er binnen specifieke marktsegmenten een gedifferentieerd effect van *humana* kapitaal optreedt^[17], maar dat iets soortgelijks geldt voor sociaal kapitaal (Peters et al. 1992: p.32, Peters & Tazelaar 1993: p.155-156). De structuralistische conditionering van het effect van menselijke hulpbronnen, als opleiding en ervaring, wordt door Peters en Tazelaar dus veralgemeniseerd naar andere typen hulpbronnen. Verondersteld wordt dat het netwerkeffect op baanmobiliteit (*ceteris paribus*) groter is in het zogenaamde *primaire* marktsegment, met zijn ingewikkelde en bedrijfsspecifieke productieprocessen, waar behoefte is aan hooggekwalificeerde werknemers en waar niet zelden kostbare interne bedrijfsopleidingen in het geding zijn, dan in het *secundaire* segment (Peters et al. 1992: p.34)^[18]. Het ontbrekende netwerkeffect bij vrouwen zou, in het verlengde hiervan, toegeschreven kunnen worden aan het feit dat een relatief groot deel van de in loondienst werkende vrouwen zich bevindt in de 'allemande-deelmarkt', het secundaire segment. Voortgezette analyse van de OSA-paneldata geeft voor deze redenering slechts een gedeeltelijke onderbouwing. Aan de ene kant blijkt inderdaad, dat vrouwen procentueel gezien minder dan mannen werken binnen wat hier het 'primaire' marktsegment wordt genoemd, en dat het netwerkeffect op baanmobiliteit juist binnen dat primaire segment wordt teruggevonden, en niet binnen het secundaire segment^[19]. Maar aan de andere kant wordt ook dan nog steeds bij de binnen het primaire marktsegment werkende vrouwen géén relatie gevonden tussen de omvang van het netwerk van zwakke bindingen en baanmobiliteit

(Peters et al. 1992: p.68-71).

Wellicht kan een gedetailleerde analyse van beroepen en functies met betrekking tot de risico's en onzekerheden waarvoor potentiële werkgevers zich bij selectieprocedures geplaatst zien, nadere inzichten bieden. Eén van die onzekerheden betreft de toekomstige produktiviteit van werknemers in relatie met specifieke investeringsbeslissingen terzake, zoals het verstrekken van kostbare bedrijfsspecifieke opleidingen. Weegt de opbrengst daarvan op tegen de door de werkgever gemaakte kosten? Gaat een werknemer waarin geïnvesteerd is weg, en maakt hij de investeringen elders, bijvoorbeeld bij de concurrent, te gelde? Wat kost het om op stel en sprong voor vervanging te moeten zorgen? Risico's en onzekerheden zijn groter, naarmate er voor werknemers meer prikkels en/of mogelijkheden bestaan zich opportunistisch te gedragen, zich niet volledig te houden aan de met de werkgever gemaakte afspraken, vooral eigenbelang na te streven op kosten van de werkgever, en zo een voor de werkgever suboptimale prestatie te leveren. Naarmate dergelijke risico's en onzekerheden groter zijn wordt verondersteld dat werkgevers meer gebruik maken van diepte-informatie, en sociale netwerken^[20], bij de selectie van personeel.

In een afzonderlijk deelonderzoek zijn deze risico's en onzekerheden eerst nader gespecificeerd en operationeel uitgewerkt. Vervolgens is in een beoordelingsonderzoek onder experts terzake gevraagd aan te geven welke soorten risico's en onzekerheden bij welke beroepen/functies/banen in welke mate aan de orde zijn. Tevens is gevraagd aan te geven of en in welke mate de expert zelf, bij een vacature terzake, van diepte-informatie en netwerkcontacten gebruik zou maken (zie: Koenen 1995, Koenen & Tazelaar, in voorbereiding). In totaal zijn zeven kenmerken van functies en banen onderscheiden en ter beoordeling voorgelegd, te weten:

- * gebrek aan directe toezichtrelaties op de werkplek
- * complexiteit van de werkzaamheden
- * het belang van kunnen werken in teamverband / sociale vaardigheden
- * het afbreukrisico
- * het vertrouwensrisico
- * financiële schade tengevolge van inferieure prestaties
- * reputatieschade tengevolge van suboptimaal gedrag

Verondersteld wordt, dat de kans op opportunistisch gedrag van werknemers, en de risico's en onzekerheden van werkgevers bij werknemersselectie, groter zijn, naarmate het meer een functie/baan betreft waarmee de werkgever *monitoring problemen* mag verwachten. Dergelijke problemen zijn meer te voorzien bij functies a) waarin werknemers minder onder direct toezicht staan en het moeilijker is hun werkzaamheden te controleren, b) die gekenmerkt worden door complexe werkzaamheden, waarbij het voor de werkgever moeilijker is de exacte prestaties van de werknemer te beoordelen, c) waarin in teamverband gewerkt wordt en het voor de werkgever moeilijk is de individuele prestatie van de teamleden te meten. Om goed in een team te kunnen werken zijn bovendien specifieke, moeilijk via een sollicitatiebrief of -gesprek in te schatten, vaardigheden vereist. Ontbreken die vaardigheden bij één of meerdere teamleden dan zijn de te verwachten coördinatiekosten groter en is het twijfelachtig of de produktiviteit van het gehele team optimaal is. Verondersteld wordt ook, dat de kans op opportunistisch gedrag van werknemers, en de risico's en onzekerheden van werkgevers bij werknemersselectie, groter zijn, naarmate het meer een functie/baan betreft d) waarin het voor werknemers gemakkelijker en/of aantrekkelijker is in hen gedane bedrijfsspecifieke investeringen elders te gelde te maken,

en de directe en indirecte kosten daarvan voor de werkgever groter zijn, e) waarin de kans op vertrouwensschade en de kosten van vertrouwensschade groter zijn, f) waarin het effect van inferieure individuele prestaties op het totale resultaat van de organisatie groot is, hetzij in materiële, hetzij in immateriële zin (verg. Jacobs 1981)^[21].

De groep beoordelaars/experts (N=58) bestond uit twee typen experts, te weten:

- * werkgevers, resp. chefs/directeuren Personeel & Organisatie, resp. topmedewerkers van outplacement- en/of headhunterbureaus (N=31)
- * intercedenten en/of bureaumedewerkers van arbeids- en/of uitzendbureaus (N=27)

Aan alle experts is gevraagd een dertigtal beroepen en functies te schalen (5-puntsschaal^[22]) wat betreft de hiervoor genoemde functierisico's en -kenmerken. Tevens is voor dezelfde beroepen en functies gevraagd aan te geven of men, in de rol van werkgever/beslisser,

Tabel 1: De door experts (werkgevers, directeuren P&O, intercedenten en bureaumedewerkers van arbeids- en uitzendbureaus) te beoordelen beroepen/functies, in drie categorieën: 'mannelijke', 'gemengde' en 'vrouwelijke' beroepen/functies (k=10+10+10=30).

categorie-1: 'mannelijke' beroepen/functies

- * vrachtwagenchauffeur
- * automonteur
- * elektriciën (licht en kracht)
- * vertegenwoordiger (excl. technisch)
- * directeur (BV, cooperaties, overheidsbedrijven)
- * bedrijfsleider productie
- * hoofd; afdeling financiële zaken / interne administratie
- * bouwkundig opzichter
- * weg- en waterbouwkundige
- * verwarmingsmonteur; cv (installeren, monteren, repareren)

categorie-2: 'gemengde' beroepen/functies

- * winkelbediende (verkoop)
- * buschauffeur (personenvervoer)
- * bankbediende (financieringen)
- * medisch analyst/laborant
- * kok (hotel, restaurant, inrichting)
- * hoofdverpleegkundige (gediplomeerd)
- * commercieel administratief medewerker
- * boekhouder (gediplomeerd)
- * bedrijfsleider detailhandel (grotere winkel)
- * personeelsadministrateur/medewerker personeelsadministratie

categorie-3: 'vrouwelijke' beroepen/functies

- * werkvrouw (kantoren, keuken)
 - * secretaresse (excl. directiesecretaresse)
 - * loketbediende
 - * bejaardenhulp (tehuizen)
 - * typiste
 - * receptioniste; grondstewardess, e.d.
 - * kleuterhoofdleidster
 - * apothekersassistente
 - * maatschappelijk werkster
 - * telefoniste (algemeen)
-

gebruik zou maken van diepte-informatie via netwerkcontacten, om op die manier aanvullende informatie over de potentiële werknemer te verkrijgen. Bij de samenstelling van de steekproef uit het totaal aantal beschikbare beroeps- en functieomschrijvingen is rekening gehouden met de volgende criteria:

- * een gelijke verdeling van 'mannelijke' beroepen/functionies (tenminste 85% mannen), 'vrouwelijke' beroepen/functionies (tenminste 75% vrouwen) en 'gemengde' beroepen/functionies (zie: Glebbeek 1993): verhouding 10:10:10;
- * binnen elke categorie: vijf beroepen/functionies met vooraf veronderstelde hoge risico's en vijf met lage risico's^[23];
- * duidelijkheid en herkenbaarheid: een relatief grote bekendheid van de geselecteerde experts met de onderscheiden beroepen/functionies^[24];
- * frequentie van voorkomen in het OSA-aanbodpanel: tenminste redelijk frequent voorkomende beroepen/functionies.

De aldus geselecteerde beroepen en functies zijn weergegeven in Tabel 1^[25].

Voor elk van de hiervoor genoemde kenmerken zijn per beroep/functie zowel gemiddelde als mediane beoordelingsscores berekend^[26]. Deze vormen de 'schaalscores'. Om inzicht te verkrijgen in de consensus van beoordeling zijn tevens, per kenmerk en per beroep/functie, standaarddeviaties en interkwartielafstanden berekend en geïnspecteerd^[27].

De gemiddelde intercorrelatie tussen de diverse schaalscores bedraagt .44, waarbij opvalt dat de samenhang tussen de functiekenmerken 'complexiteit van de werkzaamheden', 'afbreukrisico', 'vertrouwensrisico', 'financiële schade tengevolge van inferieure prestaties' en 'reputatieschade tengevolge van suboptimaal gedrag' duidelijk het grootst is: de gemiddelde intercorrelatie tussen deze vijf kenmerken bedraagt .64^[28]. De beide andere functiekenmerken, te weten 'gebrek aan directe toezichtrelaties op de werkplek' en 'belang van kunnen werken in teamverband / sociale vaardigheden', hangen minder nauw met deze vijf kenmerken samen: de intercorrelatie bedraagt .29, respectievelijk .25. Ook hun onderlinge correlatie is laag: .18.

Als de aldus beoordeelde kenmerken van beroepen/functionies in verband worden gebracht met het antwoord op de vraag hoe waarschijnlijk het is dat de expert zelf, in de rol van werkgever/beslisser bij selectie van personeel, voor de gegeven functies gebruik zou maken van diepte-informatie via het sociaal netwerk, blijkt er in alle gevallen een duidelijke en significante samenhang tussen de zo geïndiceerde risico's en onzekerheden aan de ene kant en het beoogde netwerkgebruik aan de andere kant^[29] (Koenen & Tazelaar, in voorbereiding). Hoe sterker de onderscheiden beroepen en functies de genoemde kenmerken dragen, des te groter is dus kans dat werkgevers/beslissers bij selectie van personeel gebruik zullen maken van diepte-informatie via het sociaal netwerk.

In Tabel 2 zijn de 30 in het beoordelingsonderzoek opgenomen beroepen en functies geordend naar de waarschijnlijkheid dat werkgevers/beslissers bij selectie van personeel gebruik zullen maken van diepte-informatie via het sociaal netwerk. In dezelfde tabel wordt de rangordeplaats op de onderscheiden zeven beoordelingskenmerken weergegeven. Ook is tussen haakjes achter de functie aangegeven of het een 'mannelijk' (M), 'gemengd' (G) of 'vrouwelijk' beroep betreft.

Uit de tabel kunnen twee zaken direct worden afgelezen. In de eerste plaats is te zien dat functies die hoog geordend zijn wat beoogd netwerkgebruik betreft doorgaans óók hoog geordend zijn op de onderscheiden beoordelingskenmerken. In de tweede plaats valt meteen op, dat de hoog geordende functies heel vaak 'mannelijke' functies zijn, en de laag

Tabel 2: Rangvolgorde van door experts (werkgevers, directeuren P&O, intercedenten en bureaumedewerkers van arbeids- en uitzendbureaus) beoordeelde beroepen/functies, naar (a) netwerkgebruik, en (b) functietekmerken/risico.

		(a):	(b1)	(b2)	(b3)	(b4)	(b5)	(b6)	(b7)
directeur	(M)	(1)	(2)	(1)	(1)	(9)	(1)	(1)	(1)
bedrijfsleider productie	(M)	(2)	(11)	(3)	(2)	(3)	(3)	(2)	(3)
hoofd; afd. fin. zaken	(M)	(3)	(9)	(2)	(7)	(2)	(4)	(6)	(8)
bedrijfsleider detailhandel	(G)	(4)	(8)	(6)	(3)	(7)	(5)	(13)	(5)
kok (hotel/rest./inr.)	(G)	(5)	(18)	(15)	(19)	(6)	(7)	(8)	(4)
vertegenwoordiger	(M)	(6)	(3)	(12)	(13)	(1)	(2)	(18)	(2)
hoofdverpleegkundige	(G)	(7)	(14)	(8)	(4)	(18)	(15)	(5)	(9)
bouwkundig opzichter	(M)	(8)	(7)	(5)	(14)	(10)	(9)	(3)	(7)
boekhouder (gedipl.)	(G)	(9)	(19)	(10)	(23)	(12)	(8)	(11)	(18)
weg- en waterbouwkundige	(M)	(10)	(12)	(7)	(20)	(5)	(12)	(4)	(15)
bankbediende (financ.)	(G)	(11)	(25)	(17)	(17)	(13)	(10)	(15)	(10)
personeelsadministrateur	(G)	(12)	(15)	(13)	(12)	(8)	(13)	(19)	(27)
kleuterhoofdleidster	(V)	(13)	(6)	(11)	(5)	(23)	(26)	(22)	(22)
comm.adm. medewerker	(G)	(14)	(21)	(14)	(15)	(4)	(6)	(20)	(19)
medisch analist/laborant	(G)	(15)	(23)	(9)	(24)	(15)	(14)	(7)	(20)
secretaresse	(V)	(16)	(26)	(21)	(10)	(17)	(11)	(23)	(24)
vrachtwagenchauffeur	(M)	(17)	(1)	(23)	(30)	(24)	(27)	(14)	(11)
automonteur	(M)	(18)	(24)	(20)	(26)	(14)	(16)	(10)	(6)
maatschappelijk werkster	(V)	(19)	(5)	(4)	(6)	(21)	(20)	(21)	(23)
elektricien	(M)	(20)	(10)	(19)	(28)	(16)	(18)	(12)	(12)
apothekersassistente	(V)	(21)	(28)	(18)	(22)	(20)	(22)	(9)	(16)
verwarmingsmonteur; cv	(M)	(22)	(13)	(16)	(27)	(11)	(17)	(17)	(14)
receptioniste/grondstewardess	(V)	(23)	(22)	(27)	(11)	(22)	(24)	(28)	(21)
winkelbediende (verkoop)	(G)	(24)	(29)	(26)	(9)	(19)	(19)	(25)	(13)
buschauffeur	(G)	(25)	(4)	(22)	(21)	(27)	(28)	(16)	(17)
telefoniste (algemeen)	(V)	(26)	(20)	(28)	(16)	(28)	(23)	(27)	(26)
bejaardenhulp	(V)	(27)	(16)	(25)	(8)	(25)	(29)	(24)	(28)
loketbediende	(V)	(28)	(27)	(24)	(18)	(26)	(21)	(26)	(25)
werkvrouw (kantoren/keuken)	(V)	(29)	(17)	(30)	(29)	(30)	(30)	(30)	(29)
typiste	(V)	(30)	(30)	(29)	(25)	(29)	(25)	(29)	(30)

a = selectie d.m.v. vergaring diepte-informatie via netwerk

b1 = gebrek aan directe toezichtrelaties op de werkplek

b2 = complexiteit van de werkzaamheden

b3 = het belang van kunnen werken in teamverband / sociale vaardigheden

b4 = het afbreukrisico

b5 = het vertrouwensrisico

b6 = financiële schade tengevolge van inferieure prestaties

b7 = reputatieschade tengevolge van suboptimaal gedrag

geordende heel vaak 'vrouwelijke'. Dat geldt voor alle kenmerken, behalve voor het kenmerk 'belang van kunnen werken in teamverband / sociale vaardigheden'. Bij de naar beoogd netwerkgebruik hoogst geordende tien functies zijn maar liefst zes 'mannelijke' functies te vinden en geen enkele 'vrouwelijke', terwijl bij de op dat zelfde kenmerk laagst geordende functies zeven 'vrouwelijke' functies te vinden zijn en slechts één 'mannelijke'^[30]. Iets soortgelijks is te zien bij een nadere inspectie van de onderscheiden functiekenmerken. Alleen bij het kenmerk 'belang van kunnen werken in teamverband /

sociale vaardigheden' zijn de 'mannelijke' en 'vrouwelijke' functies gelijkelijk over de rangorde verdeeld.

De in de steekproef opgenomen 'vrouwelijke' beroepen en functies blijken voor werkgevers significant minder risico's en onzekerheden met zich mee te dragen dan de opgenomen 'mannelijke' functies. 'Vrouwelijke' functies worden althans minder dan 'mannelijke' functies door de experts gekarakteriseerd door 'gebrek aan directe toezichtrelaties op de werkplek', 'complexe werkzaamheden', 'afbreukrisico', 'vertrouwensrisico', 'grote kans op financiële schade tengevolge van inferieure prestaties' en 'grote kans op reputatieschade tengevolge van suboptimaal gedrag'. Ook komen, volgens de beoordelaars, 'vrouwelijke' beroepen en functies minder dan 'mannelijke' in aanmerking voor een wijze van personeelsselectie waarbij aanvullend gebruik gemaakt wordt van diepte-informatie via het sociale netwerk.

Blijft ten slotte de vraag, of het in het OSA-panelmateriaal gevonden sekse-specifieke netwerkeffect op zoekgedrag en baanmobiliteit met een verwijzing naar deze verschillen in de beroepsstructuur kan worden wegverklaard. Daarbij zijn twee onderzoeksvragen aan de orde: in de eerste plaats de vraag of het zo is dat het effect van netwerkomsvang, bovenop de gangbare economische verklaring van arbeidsmarktgedrag, daadwerkelijk vooral gevonden wordt ingeval het functies of vacatures betreft waarin het voor werknemers belangrijk of aantrekkelijk is via netwerkcontacten meer diepte-informatie over de sollicitant te verkrijgen, om zo hun onzekerheden bij selectie te reduceren, en in de tweede plaats de vraag of daarna, bij constanthouding op beroeps- en functiekenmerken, het sekse-effect daadwerkelijk verdwijnt. Deze vragen kunnen, na het hier uitgevoerde beoordelingsonderzoek, niet alleen aan de hand van het OSA-panelmateriaal, maar mogelijk ook aan de hand van andere databronnen, beantwoord worden.

4. Een agenda voor vervolgonderzoek

Koppelen we terug naar de hiervoor weergegeven theorie, dan wordt hier beweerd dat het feit dat er bij arbeidsaanbiedende mannen wél, en bij vrouwen géén effect van netwerkomsvang op gericht en effectief zoekgedrag en op de kans op baanwisseling wordt gevonden, verklaard kan worden door zowel op de sekse-specifieke structuur van netwerken, als op de sekse-specifieke structuur van de markt te wijzen. Een verklaring, in de eerste plaats door er op te wijzen dat, door deficiënties in sociaal kapitaal in netwerken van een gegeven omvang, de waarschijnlijkheid kleiner is dat vrouwen via netwerkleden aan een nieuwe/betere baan komen, en in de tweede plaats door er op te wijzen dat, doordat vrouwen in meerderheid nog steeds in specifieke marktsegmenten, beroepen en functies werken, en de waarde van het kunnen selecteren van een nieuwe/betere kandidaat uitgerekend in die segmenten, beroepen en functies voor werkgevers beperkt is, simpelweg omdat de risico's en onzekerheden voor werkgevers in dat van de markt kleiner zijn en selectie op grond van diepte-informatie via netwerken daarmee minder noodzakelijk is.

Wat vrouwen zouden moeten hebben zijn sociale netwerken waarin specifieke, nu nog vaak ontbrekende hulpbronnen voorhanden zijn. Concreet moet dan niet alleen gedacht worden aan contacten 'in de werksfeer', maar vooral aan contacten op hoog niveau (beslissers die over hoogwaardige, terzake relevante informatie beschikken, en die voorspraak kunnen geven) én aan contacten die de brug kunnen slaan naar delen van de markt, beroepen en functies, waar vrouwen tot voor kort nog maar weinig contacten hadden.

Dat laatste wil zeggen: niet alleen sociale contacten in de *eigen* werksfeer, maar vooral juist ook in de werksfeer *daarbuiten*.

Vervolgonderzoek kan zich in de eerste plaats richten op de twee hier uitgewerkte verklaringsschetsen. De éne is gericht op de verschillen in sociaal kapitaal dat in netwerken van gegeven omvang bij mannen en vrouwen die hun arbeid op de markt aanbieden kan worden aangetroffen, de ander op kenmerken van vacatures en functies, dus op het soort arbeid dat door werkgevers wordt gevraagd. Nog onvoldoende uitgewerkt is bovendien de verbinding tussen beide verklaringen. Daarbij gaat het kort gezegd om onderzoek naar de functiestructuur van bestaande netwerken. Wie beschikt, hetzij dichtbij, hetzij op enige afstand, over hoogwaardige contacten, niet alleen binnen de sfeer van het eigen beroep of de eigen werkring, maar ook daarbuiten?

Beide actoren, arbeidsaanbieders én vragers van arbeid, proberen op de markt hun onzekerheid te reduceren en informatie in te winnen, maar doen dat duidelijk niet tegen elke prijs. De condities waaronder ze daartoe vooral geneigd zijn, zijn hiervoor, in navolging van Boxman c.s., aangegeven. Voortgezet theoriegestuurd empirisch onderzoek is op zijn plaats. Tenminste op één gebied zou ook vooruitgang kunnen worden geboekt door theoretisch te investeren. We doelen hier op het terrein van de specifieke interdependenties; een terrein dat tot dusverre nog onvoldoende is ontgonnen. Eén voorbeeld volstaat hier wellicht. Burt en Granovetter verschillen van mening als het gaat om de vraag aan welk soort bindingen actoren op de arbeidsmarkt nu het meeste hebben. Granovetter beklemtoont het 'strength of weak ties'-argument, terwijl Burt juist meent dat *sterke* bindingen in combinatie met structurele autonomie het meest profijtelijk zijn. Als het, zoals Granovetter beweert, zo is dat arbeidsaanbieders en -vragers geen onbekenden van elkaar zijn en er vooraf, hetzij direct, hetzij indirect, vaak reeds contacten tussen beiden bestaan, moet ook rekening worden gehouden met wederzijdse afhankelijkheden in het gedrag van beiden. Dan mag het weliswaar op het eerste gezicht zo zijn, dat de arbeidsaanbieder het meest heeft aan een sterke binding (bijvoorbeeld: een familielid), die desnoods bereid is voor hem of haar te 'liegen', en dat de arbeidsvrager op zijn beurt het meeste heeft aan een voor hem sterke binding (bijvoorbeeld: iemand die reeds bij hem werkt en/of anderszins door hem gesanctioneerd kan worden); beide actoren mogen geacht worden in te kunnen schatten, dat sterke bindingen van de andere kant een grotere neiging tot liegen hebben, en daarmee in hun gedrag rekening houden. Kort gezegd: informatie of voorspraak van een levenspartner of broer/zus van een werkzoekende wordt, waarschijnlijk niet altijd ten onrechte, door een selectiebeslissers méér met een korreltje zout genomen dan als het om informatie of voorspraak van een zwakkere binding van de werkzoekende gaat.

5. Discussie

Deze bijdrage begon met een empirische generalisatie van sekse-specifieke netwerkeffecten op de arbeidsmarkt. Terwijl die effecten er voor mannen wél zijn, geldt voor vrouwen niet, dat ze onder gegeven markt- en menselijk kapitaalcondities op de arbeidsmarkt meer mogelijkheden percipiëren, gericht en effectiever zoeken, en in een gegeven periode meer van baan wisselen, naarmate hun sociaal netwerk groter is. Het rendement van sociale contacten, in termen van baanmobiliteit, is voor vrouwen simpelweg kleiner. Dat lijkt deels te liggen aan het feit dat vrouwen in de regel minder sociaal kapitaal in hun netwerken herbergen. Jonge, goed opgeleide vrouwen lijken op die regel overigens inmiddels een

uitzondering te vormen. Daarmee lijkt een trend van toenemende similariteit in netwerkcontacten tussen mannen en vrouwen te zijn ingeleid. Jonge, goed opgeleide vrouwen hebben in emancipatieprocessen vaker als voorhoede gefunctioneerd (verg. Van Doorne-Huiskes 1979).

De vraag waarom vrouwen - óók jonge, goed opgeleide vrouwen - ook bij min of meer gelijke netwerkcontacten daaruit minder winst weten te behalen intrigeert. De verklaring moet, lijkt het, in de structuur van de arbeidsmarkt gezocht worden. Bij een grove tweedeling van die markt blijken vrouwen vaker dan mannen in het zogenaamde secundaire segment werkzaam te zijn. Functies op deze 'allemande-deelmarkt' vragen minder bedrijfs-specifieke kennis, en worden derhalve minder gekenmerkt door, voor werkgevers vaak riskante, investeringen in het opleidingstraject. Kandidaten voor die functies worden daarom minder via netwerken geworven. Deze verklaring voldoet echter niet geheel. Ook binnen het primaire marktsegment blijft de geringere effectiviteit van netwerkcontacten voor vrouwen bestaan. Specifieker, meer fijnmazige, analyses op het niveau van afzonderlijke beroepen en functies geven aan dat beroepen waarin zich relatief veel vrouwen bevinden, in de regel door werkgevers en andere marktexperts als minder 'risicovol' worden gepercipieerd. Wanneer vertrouwens- en afbreukrisico's van een functie kleiner zijn, wanneer het om minder complexe en lastig te monitoren functies gaat, en wanneer het nadelig effect van inferieure prestaties binnen de functie voor de werkgever kleiner is, is er voor werkgevers minder reden om bij hun zoektocht naar goede kandidaten van dure zoek- en selectiemethoden gebruik te maken. Contact zoeken met netwerkleiden, als verschaffers van 'diepte-informatie' ter reductie van onzekerheid, ligt dan minder voor de hand.

Zal deze situatie zich ten gunste van vrouwen wijzigen? Dat hangt er van af, wat er in de toekomst gebeurt, en of een aantal eerder ingezette ontwikkelingen zich verder doorzetten. Er zijn goede redenen om te veronderstellen dat werkgevers voor vitale functies in hun bedrijven in toenemende mate behoefte zullen hebben aan extra informatie over hun toekomstige werknemers. Globaliseringstendensen en de tendens tot verkorting van de levenscyclus van producten en diensten doen het aantal contacten tussen bedrijven toenemen. In die contacten gaat het vaak om belangrijke transacties, die niet meer - volledig - vanuit centrale directies kunnen worden gestuurd. Het aantal medewerkers binnen bedrijven dat over een hoge mate van autonomie beschikt zal toenemen. Aan de ene kant door een toenemend complex economisch verkeer, aan de andere kant omdat er steeds meer goed geschoolde werknemers zullen zijn. Mogelijkheden en prikkels voor opportunistisch gedrag van actoren op de markt zullen toenemen. Vertrouwensrelaties zullen aan importantie winnen. Werkgevers zullen, in antwoord op deze wijzigende institutionele condities, er in toenemende mate behoefte aan hebben om onzekerheden met betrekking tot het functioneren van hun medewerkers te reduceren^[31]. Bij de selectie van toekomstige werknemers leidt dit, ceteris paribus, tot een stijgende behoefte aan additionele informatie. De werkgever kan het verschaffen daarvan overlaten aan professionele wervings- en selectiebureaus, maar kan ook zelf op onderzoek uitgaan. In beide gevallen spelen netwerken, contactpersonen, 'voorsprekers' en personen die over relevante informatie beschikken een belangrijke rol. In relatie tot de kernfuncties in organisaties, zal de mate waarin betrouwbare en 'geruystellende' informatie beschikbaar is over personen in toenemende mate de levens- en arbeidsmarktkansen van mensen bepalen. Interessant is de vraag wat geruystellend is in dit verband, en hoe deze kwalificatie mogelijkwijze samenhangt met verschillen in arbeidsmarktkansen van mannen en vrouwen. Moss Kanter (1977) wees in haar studie

binnen een internationale onderneming in de jaren zeventig in de Verenigde Staten al op het 'soort-zoekt-soort' effect dat managers in hun keuze voor collega's en opvolgers begeleidt. Juist voor een beroep als dat van manager, dat met veel onzekerheid is omgeven en waarvan de invulling sterk van persoonlijke kwalificaties afhankelijk is, bleek 'social similarity' een belangrijke eis te zijn die men aan kandidaten stelde (Kanter 1977). Vrouwen voldeden niet aan die eis, al was het alleen maar omdat ze in de kringen waaruit men putte weinig voorkwamen.

Recent onderzoek naar de loopbanen van auteurs van televisieprogramma's - een ongestructureerde markt, zoals de onderzoekers aangeven - geeft aan dat vrouwen in het nadeel zijn ten opzichte van mannen (Bielby & Bielby 1995). Niet omdat vrouwen welbewust werden uitgesloten, of omdat mannelijke auteurs emplooi vonden in de zogenaamde vrouwendomeinen binnen televisieprogramma's. De onderzoekers wijzen op meer subtiele mechanismen: mannelijke schrijvers bleken meer bekendheid te genieten, over betere referenties te beschikken en derhalve als een minder groot risico te worden gepercipieerd. Ditzelfde effect werd zichtbaar in een onderzoek naar benoemingen van hoogleraren aan een Nederlandse universiteit (Van Doorne-Huiskes 1993). Dergelijke netwerkeffecten impliceren een vicieus proces. Omdat vrouwen relatieve uitzonderingen zijn in de kernsegmenten van bedrijven voldoet de informatie over hen niet aan het criterium 'geruststellend'. Omdat dit laatste niet het geval is, neemt hun aantal niet betekenisvol toe. Onder condities van een groeiende behoefte bij werkgevers aan meer informatie over het functioneren van kandidaten, dragen deze interdependenties tussen aanbieders en vragers van arbeid bij aan een voortdurende ongelijkheid tussen vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt. Doorbreking daarvan is afhankelijk van twee factoren. In de eerste plaats van de mate waarin het geschikte aanbod van bezetters van kernfuncties schaars wordt. In de tweede plaats van de mate waarin vrouwen schaarse kwaliteiten zullen vertegenwoordigen. Die twee factoren hangen deels samen. Daarnaast hebben schaarse kwaliteiten bij vrouwen te maken met hun opleidingskeuzen en met de mate waarin ze gedurende de levensloop beroepservaring, als onderdeel van hun humaan kapitaal, weten te vergaren.

Noten

1. Clason, C.E. en J.J. van Hoof 1981. Bespreking van mentale incongruenties - sociale restricties - gedrag. *Mens en Maatschappij*, 1981, 1: 79-84.
2. Onderzocht werd specifiek de wisseling van werkgever bij Nederlandse werkenden in loondienst. Wisseling van baan of functie bij dezelfde werkgever/organisatie valt daarbuiten.
3. Voor een andere relevante conditionering, t.w. naar ethniciteit (zie o.a.: Bovenkerk 1986, Calzavara 1983, Corcoran, Datcher & Duncan 1980, Crain 1970, Epema & Valkenburg 1987, Crieo 1988), ontbreken in het OSA aanbodpanelmateriaal de substantiële randtotalen.
4. Daarnaast werkt Boxman ook nog kenmerken van de persoonlijke situatie van de arbeidsaanbieder uit. Daarbij gaat hij, behalve op de leeftijd en de sekse van de betrokkene, ondermeer in op diens financiële positie en de hoeveelheid menselijk kapitaal.
5. Boxman besluit daarop Burt's hypothese over te nemen en verder geen onderscheid meer te maken tussen sterke en zwakke bindingen. Als bijkomend argument stelt Boxman dat er weinig empirische bevestiging is geweest voor Granovetter's 'strength of weak tie argument' (Boxman 1992: p.37).
6. Als gegevens over het al dan niet verrichten van betaalde beroepsarbeid, het opleidings- of funktieniveau en/of het leidinggeven ontbreken, wordt aangenomen dat die proporties bij mannelijke netwerkleden ceteris paribus groter zijn dan bij vrouwelijke netwerkleden. Overigens: ook die assumptie wordt in materiaal waarin gegevens wel vollediger aanwezig zijn getoetst.

7. Let wel: deze op secundaire analyse van bestaand onderzoeksmateriaal gebaseerde proef op de som kent wel degelijk zijn specifieke beperkingen. Eén daarvan kan gelegen zijn in het ontbreken van empirische gegevens met betrekking tot tweede-orde hulpbronnen in bestaand datamateriaal. Te denken valt bijvoorbeeld aan vrouwen die weliswaar zelf weinig *directe* contacten in de werksfeer hebben, maar die via-via (bijvoorbeeld via de partner van het directe contact) wel degelijk over specifiek sociaal kapitaal beschikken..
8. Een andere uitwerking van deze secundaire analyses zou gelegen kunnen zijn in het, in navolging van Boxmans hypothesen met betrekking tot de arbeidsmarktenmerken (Boxman 1992: p.40-41) nagaan van de mate waarin betrokken mannen en vrouwen in gesloten deelmarkten werken, resp. kunnen gaan werken, en de mate waarin er binnen die deelmarkten sprake is van aanbodoverschot. We gaan daarop hier nu niet verder in.
9. We gaan er hier van uit dat we overwegend met een zogenaamde 'werkgeversmarkt' te maken hebben (vergelijk ook: Boxman, Flap & Weesie 1994); er is sprake van een aanbodoverschot. In dat geval ligt bestudering van het zoek- en informatiedrag van arbeidsaanbieders en het selectiedrag van arbeidsvragers voor de hand. Mocht er daarentegen sprake zijn van een vraagoverschot op de arbeidsmarkt dan ligt meer de bestudering van het selectiedrag van arbeidsaanbieders en het zoek- en informatiedrag van arbeidsvragers voor de hand (zie: Sprengers 1992: p.11-13).
10. Hoewel Granovetter het niet van de hele steekproef precies weet, geeft hij op basis van een gedetailleerde bestudering van een sub-sample aan dat de werkgever en de toekomstige werknemer elkaar reeds in drie-op-de-vier gevallen, hetzij direct, hetzij indirect, kenden (Granovetter 1974: p.57).
11. Onder meer: Corcoran et al. 1980, Langlois 1977, Shack-Marquez & Berg 1982.
12. Granovetter acht die kans in het geval van kleine organisaties nog beduidend hoger dan in het geval van grote bedrijven of instellingen (Granovetter 1984: p.327).
13. Verondersteld wordt dat zoekgedrag aan de vraagzijde niet aan de orde is, gezien het feit dat de arbeidsmarkt al geruime tijd als 'werkgevers'-markt getypeerd kan worden: er is op de meeste deelmarkten sprake van een aanbodoverschot, waarbij de werkgever zich tot selectie kan beperken.
14. Ook hier wordt 'formeel' gezet tegenover 'formeel + informeel'.
15. Bij deze ontwikkelingen moet overigens wel worden bedacht dat segregatie naar sekse binnen beroepen vaak nog sterker is dan die tussen beroepen.
16. Nota bene: belangrijke kanttekening daarbij is evenwel dat de functiekenmerken zoals in de hiervoor genoemde theoretische uitwerking worden bedoeld de kenmerken zijn van de vacante functies, niet van de functies die eerst door de arbeidsaanbieders werden bezet. Om op dit punt verder te komen moet de vereenvoudigende assumptie worden gemaakt dat arbeidsaanbieders grosso modo opteren voor functies die inhoudelijke gelijk zijn of grotendeels overeenkomen met de functie zoals tot op dat moment bezet wordt.
17. Veronderstellingen hierover zijn eerder geformuleerd, onder meer door Vissers, Koopmans, Valkenburg & Van Wezel 1977: p.41, en door Valkenburg & Vissers 1978.
18. We gaan hier niet in detail op segmenteringstheorieën en onderscheiden segmenten in (zie verder: Peters et al. 1992: p.31, Glebbeek 1993: p.13-50).
19. Zie: Peters et al. 1992: p.44-47.
20. Andere vormen van vergaring van diepte-informatie, zoals bijvoorbeeld via psychologische tests, of andere uitgebreide screeningsprocedures, via stages of werkervaringsplaatsen, en dergelijke, worden hier verder buiten beschouwing gelaten.
21. Bij het laatste wordt nog een onderscheid gemaakt tussen de mate waarin een grote mate van nauwkeurigheid en zorgvuldigheid vereist wordt en een inferieure prestatie gepaard gaat met grote financiële gevolgen voor de organisatie enerzijds, en de mate waarin een werknemer binnen de functie in staat is door middel van bijvoorbeeld slordigheid, onkunde of opzet de goede naam van de organisatie te schaden.
22. Categorieën: 1) niet of nauwelijks, 2) in geringe mate, 3) gemiddeld, 4) in hoge mate, 5) in zeer hoge mate.
23. Daartoe is een groter aantal functies vooraf door een beperkt aantal experts globaal beoordeeld.
24. Idem.
25. Het gaat hierbij inderdaad om redelijk frequent voorkomende beroepen/functies: met de genoemde 30 beroepen en functies zouden in totaal N=1062 personen uit het OSA86/88-aanbodpanel geanalyseerd kunnen worden.
26. Dit is zowel voor alle beoordelaars te zamen gedaan, als voor de twee afzonderlijke groepen beoordelaars apart. Verschillen in beoordeling tussen beide typen beoordelaars blijken betrekkelijk klein te zijn.
27. Die spreidingen zijn tamelijk groot, hetgeen op een beperkte consensus in beoordeling wijst. Overigens zijn de verschillen in gemiddelde spreiding per *kenmerk* (tussen .82 en .97) en per *beroep/functie* (tussen .80 en .97) niet erg groot. Dat betekent dat er geen aanwijzingen zijn dat specifieke kenmerken en/of beroepen/functies

extreem moeilijk te beoordelen zijn.

28. Interrelaties: .63, resp. .61, .68, .64 en .62. Op grond van deze vijf kenmerken laat zich een betrouwbare schaal construeren: Spearman-Brown betrouwbaarheidscoëfficiënt = .89.

29. De samenhang met de functiekenmerken 'complexiteit van de werkzaamheden', 'afbreukrisico', 'vertrouwensrisico', 'financiële schade tengevolge van inferieure prestaties' en 'reputatieschade tengevolge van suboptimaal gedrag' is het sterkst: de correlatie met beoogd netwerkgebruik belooft waarden tussen de .57 en .85 (gemiddeld: .70). De samenhang met de functiekenmerken 'gebrek aan directe toezichtrelaties op de werkplek' en 'belang van kunnen werken in teamverband / sociale vaardigheden' is iets minder sterk, maar toch nog altijd substantieel: correlatie met beoogd netwerkgebruik .42, respectievelijk .48.

30. Natuurlijk moet hierbij de nodige voorzichtigheid worden betracht. Deze conclusie lijkt, gezien de resultaten van beoordeling, tamelijk robuust, maar is vanzelfsprekend op slechts 30 beroepen en functies gebaseerd. Met deze onderzoeksuitslag is helemaal niet gezegd dat er geen specifieke 'vrouwelijke' functies zijn die hoog op de dimensie 'netwerkgebruik' scoren. Zou bijvoorbeeld 'werkvrouw (particulier)' in plaats van 'werkvrouw (kantoren/keukens)' ter beoordeling zijn opgenomen, zou de rangvolgorde op de dimensie 'netwerkgebruik' wel eens heel anders kunnen hebben uitgepakt.

31. Dat werkgevers, in antwoord op deze wijzigende institutionele condities, tegelijkertijd wijzigingen zullen willen aanbrengen in aanstellingsregels (kortere dienstverbanden, proefaanstellingen, e.d.) en incentive structuren ligt eveneens voor de hand (verg. ook: Boxman, Flap & Weesie 1994: 309-310, 320).

Literatuur

- Bielby, W.T.; Bielby, D.D. (1995). Cumulative versus continuous disadvantage in an unstructured labor market. Gender differences in the careers of television writers. Jacobs, J.J. (ed.), *Gender inequality at work*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications. Pp. 209-230.
- Bock, B.; Jong, A. de (1994). *Carrières van vrouwen en mannen. Een vergelijkend onderzoek naar loopbaanpatronen van vrouwen en mannen in hogere functies bij de rijksoverheid*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Boudon, R. (1981). *De logica van het sociale*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Bourdieu, P. (1973). Cultural reproduction and social reproduction. Brown, R. (ed.), *Knowledge, Education and cultural change*. London: Tavistock. Pp. 71-112.
- Bourdieu, P. (1980). Le capital social. Notes provisoires. *Actes de la Recherche en Science Sociales* 3, pp. 2-3.
- Boxman, E.A.W. (1992). *Contacten en carrière. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar de relatie tussen sociale netwerken en arbeidsmarktposities*. Diss. Amsterdam: Thesis.
- Boxman, E.A.W.; Flap, H.D.; Weesie, J. (1992). Personeelsselectie door werkgevers: het belang van diepte-informatie. *Mens & Maatschappij* 69, 3: pp. 303-321.
- Burt, R.S. (1991). *Tertius gaudens, a study of structural holes as social capital and entrepreneurial opportunity*. New York: Department of Sociology, Columbia University.
- Campbell, K.E. (1985). *Women's and men's job searches, job changes, and social resources*. Diss. Chapel Hill: University of North Carolina.
- Campbell, K.E.; Marsden, P.V.; Hurlbert, J.S. (1986). Social resources and socioeconomic status. *Social Networks* 8: pp. 97-117.
- Corcoran, M.; Datcher, L.; Duncan, G.J. (1980). Information and influence networks in labor markets. Duncan, G.J.; Morgan, J.N. (eds), *Five thousand American families: patterns of economic progress*. VIII, Ann Arbor: University of Michigan. Pp. 1-37.
- Clason, C.E.; Hoof, J.J. van (1981). Bespreking van mentale incongruenties - sociale restricties - gedrag. *Mens & Maatschappij* 56, 1: pp. 79-84.
- Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology* 94, supplement: pp. 1309-1335.
- Davidson, M.J.; Cooper, C.L. (1992). *Shattering the glass ceiling. The woman manager*. London: Paul Chapman.
- Doorne-Huiskes, J. van (1979). *Vrouwen en beroeps participatie. Een onderzoek onder gehuwde vrouwelijke academici*. Diss. Utrecht: Elinkwijk BV.
- Doorne-Huiskes, J. van (1993). *Benoemingsprocedures hoogleraren*. Dordrecht: De Jong & Van Doorne-Huiskes.
- Doorne-Huiskes, J. van; Hoof, J.J. van; Roelof, E. (eds) (1995). *Women in the European labour markets*. London: Paul Chapman.

- Doorne-Huiskes, J. van; Tazelaar, F. (1976). Beroepsarbeid van gehuwde vrouwen. Een onderzoek naar structurele en dispositionele determinanten van gedrag. *Z.W.O.-Jaarboek*. 's Gravenhage: Z.W.O.
- Ensel, W.M. (1979). *Sex, social ties and status attainment*. Unpublished diss. State University of New York at Albany.
- Epstein, C.F. (1993). *Women in Law*. Urbana: University of Illinois Press.
- Faber, F.; Doorne-Huiskes, J. van; Schuur, W. van (1995). De beroepensegregatie tussen mannen en vrouwen in Nederland opnieuw in kaart gebracht. Veranderingen in de seksesamenstelling van de beroepen in Nederland tussen 1971 en 1989. *Mens en Maatschappij* 70, 3: pp. 243-260.
- Fischer, C.; Oliker, S.J. (1983). A research note on friendship, gender, and the life cycle. *Social Forces* 62: pp. 24-133.
- Flap, H.D., Graaf, N.D. de (1985). Sociaal kapitaal en bereikte beroepshoogte. *Mens en Maatschappij* 60: pp. 325-344.
- Flap, H.D.; Tazelaar, F. (1988). De rol van sociale netwerken op de arbeidsmarkt: flexibilisering en uitsluiting. Flap, H.D.; Arts, W.A. (Red.), *De flexibele arbeidsmarkt*. Deventer: Van Loghum Slaterus. Pp. 48-64.
- Glebbeeck, A.C. (1993). *Perspectieven op loopbanen*. Diss. Assen: Van Gorkum.
- Granovetter, M.S. (1973). The strenght of weak ties. *American Journal of Sociology* 78: pp. 1360-1380.
- Granovetter, M.S. (1974). *Getting a job: A study of contacts and careers*. Cambridge: Harvard University Press.
- Granovetter, M.S. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology* 91: pp. 481-510.
- Granovetter, M.S. (1988). The sociological and economic approaches to labor market analysis. A social structural view. Farkas, G.; England, P. (eds), *Industries, firms and jobs: sociological and economic approaches*. New York: Plenum Press. Pp. 188-217.
- Grieco, M. (1988). *Keeping it in the family: Social networks and employment chance*. London: Tavistock.
- Human Development Report 1995* (1995). Published for the United Nations Development Programme (UNDP). New York, Oxford: Oxford University Press.
- Jacobs, D. (1981). Toward a theory of mobility and behavior in organizations: An inquiry into the consequences of some relationships between individual performance and organizational success. *American Journal of Sociology* 87: pp. 684-707.
- Jacobs, J.J. (ed.) (1995). *Gender inequality at work*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Kanter, R. (1977). *Men and women of the corporation*. New York: Basic Books.
- Koenen, M. (1995). *De brokkenpiloot. Het veronderstelde gebruik van extra informatie en sociale hulpbronnen bij werving en selectie van personeel: een beoordelingsonderzoek*. Doctoraalscriptie. Utrecht: Vakgroep Sociologie. Universiteit Utrecht.
- Koenen, M.; Tazelaar, F. (1996, in voorbereiding). *Beroeps- en functiespecifiek netwerkgebruik door werkgevers bij de selectie van personeel. Een beoordelingsonderzoek*.
- Lin, N. (1982). Social resources and instrumental action. Marsden, P.V.; Lin, N. (eds), *Social structure and network analysis*. Beverly Hills: Sage. Pp. 131-145.
- Lin, N.; Vaughn, J.C.; Ensel, W.M. (1981). Social resources and occupational status attainment. *Social Forces* 59: pp. 1163-1181.
- Lippe, T. van der; Doorne-Huiskes, J. van (1995). Veranderingen in stratificatie tussen mannen en vrouwen? Dronkers, J.; Ultee, W.C. (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum. Pp. 104-124.
- McPherson, J.M. (1982). Women and weak ties: differences by sex in the size of voluntary organizations. *American Journal of Sociology* 87: Pp. 883-904.
- McPherson, J.M.; Smith-Lovin (1986). Sex segregation in voluntary organizations. *American Sociological Review* 51: pp. 69-79.
- Oppenheimer, V.K. (1970). *The female labor force in the United States*. Berkeley.
- Peters, A.; Tazelaar, F. (1993). De sterkte van zwakke bindingen op de Nederlandse arbeidsmarkt. Een studie naar de relatie tussen sociale contacten en arbeidsmarktgedrag bij mannen en vrouwen die in loondienst werkzaam zijn. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 9, 2: pp. 153-166.
- Peters, A.; Tazelaar, F.; Jansen, W. (1992). *Sociale Hulpbronnen, Arbeidsmarktgedrag en Baanmobiliteit*. OSA-Werkdocument Nr. W-104. Den Haag: Stichting Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA).
- Polachek, S.W.; Siebert, W.S. (1993). *The economics of earnings*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Preisendörfer, P.; Voss, Th. (1988). Arbeitsmarkt und soziale Netzwerke: Die Bedeutung sozialer Kontakte beim Zugang zu Arbeitsplätzen. *Soziale Welt* 39: pp. 104-119.
- Reskin, B.; Merritt, D.J. (1993). *Sex segregation among Law Faculty members*. Unpublished paper.
- Reskin, B.; Padavic, I. (1994). *Women and men at work*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Rosenbaum, J.E. (1990). Structural models of organizational careers: a critical review and new directions. Breiger, R.L. (ed.), *Social mobility and social structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenbaum, J.E.; Kariya, T.; Settersten, R.; Maier, T. (1990). Market and network theories of the transition from high school to work: Their application to industrial societies. *Annual Review of Sociology* 16: pp. 263-299.
- Schippers, J.J. (1986). Bedrijfsopleidingen voor vrouwen. *Sociaal Maandblad Arbeid* 41, 1: pp. 49-61.
- Schippers, J.J. (1987). *Beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen*. Diss. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Sprengers, M.; Tazelaar, F. Changes in Social Networks after Unemployment. Weesie, J.; Flap, H.D. (eds), *Social networks through time*. Utrecht: ISOR. Pp. 177-196.
- Tazelaar, F. (1980). *Mentale incongruenties - sociale restricties - gedrag. Een onderzoek naar beroeps participatie van gehuwde vrouwelijke academici*. Diss. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Thurow, L.C. (1975). *Generating inequality*. Basic Books: New York.
- Tomaskovic-Devey, D.; Risan, B. (1993). Telecommuting innovation en organization: A contingency theory of labor process change. *Social Science Quarterly* 74: pp. 367-385.
- Ultee, W.; Arts, W.; Flap, H.D. (1992). *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Verhoeven, N.; Jansen, W.; Tazelaar, F. (1996, in voorbereiding). *Sociaal kapitaal in de netwerken van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt*.
- Willmott, P. (1987). *Friendship networks and social support*. London: Policy Studies Institute.
- Wippler, R. (1973). *Theoretische sociologie als praktisch probleem. Over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. Oratie. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.
- Wippler, R. (1985). *Sociologie en economie: mogelijkheden voor en grenzen aan integratie*. Paper voor de discussiedag 'Integratie van economie, psychologie en sociologie', georganiseerd door de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Limburg, 13 december 1985.

Over de invloed van geld, sekse en politiek

Albert Klijn

Sylvia van Leeuwen*

1. Twee tegengestelde verwachtingen

Precies 21 jaar na oprichting van het Amsterdams Advokatenkollektief (AAK) - doorgaans beschouwd als het begin van de sociale advocatuur in ons land - verscheen in NRC Handelsblad (13 oktober 1995) het bericht met de kop: 'Spigt ziet het licht'. Gemeld werd het vertrek van deze top-advocaat, *"de gun for hire van Joep van den Nieuwenhuyzen, Borsumij-topman Jan Noordam en de familie Van der Valk"*, naar zonniger oorden. *'De man die ooit krakers in Amsterdam verdedigde gaat nu zaken behartigen van bedrijven die om fiscale redenen op de Antillen zitten'*, zo werd deze carrière-stap in verband gebracht met zijn verleden als lid van dat kollektief. In harmonie met de toentertijd revolutionaire sfeer startte het Kollektief met de proclamatie van een Preambule. Ter illustratie van de aspiraties van die dagen, daaruit enkele citaten (in originele spelling).

"Vanuit een politieke stellingname ten aanzien van de maatschappelijke verhoudingen zal het AAK zich in dienst stellen van de meest kwetsbare groepen in de samenleving, in het algemeen de laagst-betaalden. (...) Immers, de vele formele waarborgen die er bestaan om iedereen gelijke kansen te geven worden in de praktijk te zeer doorkruist door de maatschappelijke structuur en belangentegenstellingen. (...) Hierdoor wil het AAK de ondernemingsgewijze opzet van de gevestigde advocatuur die ertoe leidt dat de meestbetalende de beste juridische hulp krijgt, doorbreken. (...) Dat betekent dat de rechtsgebieden als arbeidsrecht, huurrecht, consumentenrecht, sociale verzekeringsrecht en het strafrecht, die van oudsher van belang zijn voor de niet-kommersiële cliënt, de partikulier, nauwelijks belangstelling genieten of worden overgelaten aan jongere, hierin niet opgeleide, advocaten. Specialisatie op deze gebieden is dan ook nodig." (AAK 1975).

Het AAK verweet de 'gevestigde advocatuur' een tweeslachtige opstelling. Enerzijds streeft de advocaat als vrije ondernemer naar zo veel mogelijk commerciële (dat wil zeggen betalende) cliënten, anderzijds vergt de professionele ethiek dat men ook rechtsbijstand verleent aan hen die vanwege hun geringe financiële draagkracht geacht worden niet zelf geheel de kosten van een advocaat te kunnen betalen en daarom een beroep kunnen doen op door de overheid gefinancierde rechtsbijstand (de zogenaamde 'gefinancierde zaken' of 'toevoegingen').⁽¹⁾ Die tweeslachtigheid - in die dagen stond dat gelijk aan hypocrisie -

* Albert Klijn (1946), hoofdonderzoeker op het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie promoveerde in 1991 bij R. Wippler (en J. Griffiths, RUG) op het proefschrift: *Rechtshulp onderzocht en overdacht; theoretische reflectie en empirisch onderzoek omtrent rechtshulp in Nederland 1979-1989*. Sylvia van Leeuwen (1960), studeerde in 1992 af bij de vakgroep Empirisch-theoretische sociologie van de RUU. Zij was ten tijde van dit onderzoek als onderzoeker verbonden aan het WODC.

wilde het AAK doorbreken; het ging tenslotte om heldere keuzes!

Maar terug naar het heden. Hoe kan een sociaal advocaat 'commercieel' gaan? Dat is de vraag die hier aan de orde wordt gesteld. Is de geschetste loopbaan van advocaat Spigt nieuws omdat het een uitzonderlijke is? Dat impliceert de verwachting dat advocaten die eenmaal gekozen hebben voor een 'sociale praktijk' - dat wil zeggen een praktijk die overwegend uit toevoegingen bestaat - ook sociaal blijven. Of is Spigts loopbaan niet anders is dan men menselijkerwijs kan verwachten? Met een variatie op een aloud gezegde: 'wie voor z'n veertigste geen sociaal advocaat is heeft geen hart, wie het daarna nog is heeft geen verstand'. Aanhangers van de eerste stelling zullen verwachten dat er door de opkomst van de sociale advocatuur een ander loopbaanpatroon ontstaan is, aanhangers van de tweede stelling zullen dat ontkennen.

Bovenstaande voert naar de vraag welke factoren van invloed zijn op de praktijksamenstelling van advocaten: *Welke advocaten doen (veel) toevoegingen en hoe valt het verschil in deelname aan de gefinancierde rechtshulp te verklaren?*

2. Van 'Pro Deo'-zaken naar de 'Gefinancierde Praktijk'

Alvorens bovenstaande vraag te beantwoorden schetsen we de achtergrond van de probleemstelling en ontwikkeling van de rechtsbijstand aan de lagere inkomensgroepen. Die ontwikkeling wordt hier beschreven enerzijds in termen van wettelijke regelingen, anderzijds in termen van gebruiksfrequentie.

2.1 De wettelijke regeling

Denkend in termen van wettelijke veranderingen vormt 1957 een scharnierpunt in het maatschappelijk debat; voor 1957 ging het om de vraag óf de overheid zou moeten financieren, na 1957 over de vraag in welke mate.

Vóór 1957 werd de rechtsbijstand aan onvermogenen door advocaten grotendeels 'pro deo' verleend.^[2] De discussie of de Staat haar verantwoordelijkheid diende te nemen door de charitas om te zetten in overheidszorg ving aan rond de eeuwwisseling: 1890 - 1907 (Schuyt e.a. 1976: 6 e.v.). In die periode werd een aanvang gemaakt met de bouw van de sociale zekerheid en de daarbij behorende rechtspraak als effectuering van die verkregen rechten. De uitbreiding van die rechtelijke aanspraken van burgers gaat gepaard met een uitbreiding van het beroep op de balie door onvermogenen. Aan de fundamentele noodzaak van die rechtsbijstand twijfelde niemand: het is een kwestie van rechtstatelijk fatsoen. Maar daaraan hing een prijskaartje, en wie zou dat betalen? De Staat, luidde het door mr. J.H. Worst in 1907 verdedigde standpunt ten overstaan van de Nederlandse Juristen Vereniging. Immers, wanneer de overheid door haar wetgeving de charitatieve traditie der balie als het ware oprekt tot een routine verplichting, dan stelt zich de vraag naar de rechtsgrond van dat beroep. Dat is dan eenvoudig een vordering van zakelijke dienstverlening en dient als zodanig vorm te krijgen (Worst 1907). Deze omslag van gunst naar recht - die bij gebrek aan ruimte hier onbesproken moet blijven - werd echter pas in 1957 een feit met de publikatie van de Wet tot regeling van de rechtsbijstand aan on- en minvermogenen (WROM, Stbl. 1957, nr. 233). Deze wet trad per 1 januari 1958 in werking en bepaalde dat toegevoegde advocaten, procureurs en gerechtsdeurwaarders voor kosteloos door hen

verrichte diensten een vergoeding van staatswege zouden ontvangen.

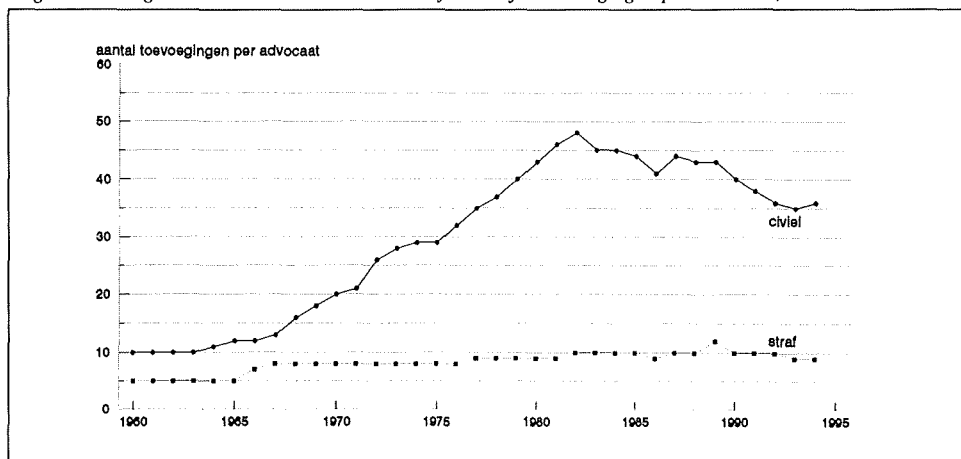
Daarmee was het tweede deel van het debat geopend. Feitelijk begint de discussie pas in 1968 met de instelling van de commissie Reuder, die moest adviseren over (onder meer) de vraag of het wenselijk was de vergoeding te verhogen en zo ja, tot welk bedrag. In het instellingsbesluit nam de minister op dat 'de uitgaven voor die rechtsbijstand de laatste jaren sterk gestegen zijn en er niet op gerekend kan worden, dat eventuele wijzigingen kunnen leiden tot een wezenlijke verhoging van het totaal der rijksuitgaven op dit punt' (Reuder 1970: 4). Vandaar dat de commissie ook gevraagd werd te adviseren over een eventuele lastenverzwaring voor rechtzoekenden. De commissie adviseert als basis van het stelsel een landelijk tarief in te voeren van meerdere eigen bijdrage-schalen gecombineerd met een dito schalentarief voor vergoedingen. Realisering van hun voorstel zou onvermijdelijk tot verhoging van de overheidsuitgaven leiden. Bijgevolg is het er toen niet van gekomen. Pas in de jaren tachtig is - eerst voor het civiele en administratieve recht en vervolgens voor het strafrecht - een dergelijk honoreringssysteem gerealiseerd. Overigens is de gebruikte metafoor van het maatschappelijk debat ietwat verhullend. De werkelijkheid was heel wat grimmiger. Van overleg in welke vorm dan ook was nauwelijks sprake: het departement nam de ene bezuinigingsmaatregel na de andere (Klijn & Paulides 1988). De balie zag zich uiteindelijk gedwongen liefst driemaal op een rij een beroep te doen op de rechter in kort geding tegen de Staat (tweemaal in 1989 en eenmaal in 1990). Uiteindelijk is een verhoging van het honorarium per 1 januari 1994 een feit geworden, als onderdeel van de op die datum in werking getreden Wet op de rechtsbijstand (WRB, Stb.1993, nr. 775).

2.2 De omvang van de gefinancierde rechtsbijstand

Tot nu toe is gesproken over de gefinancierde rechtsbijstandverlening zonder ook maar enige indicatie omtrent de omvang van het verschijnsel. Figuur 1 geeft een indruk van de omvang van de werkgelegenheid in de gefinancierde rechtsbijstand. Weergegeven is het gemiddeld aantal toevoegingen per advocaat (onderscheiden naar civiel- en strafrecht) sinds 1960. Uit figuur 1 blijkt dat de werkgelegenheid (het aantal toevoegingen per advocaat) sterk is uitgebreid. Niet in de figuur weergegeven is dat ook de omvang van de balie sterk is toegenomen. De groei van het aantal totaal toevoegingen is dus groter geweest dan uit deze grafiek blijkt (vgl. Klijn, Kester & Huls 1992).

Opvallend is verder het verschil in ontwikkeling tussen civiel- en strafrecht. Het aantal straftoevoegingen is sinds het begin van de jaren zestig ternauwernood verdubbeld en de groei is zeer gelijkmatig verlopen. Het aantal civiele toevoegingen daarentegen is ongeveer verviervoudigd en het groeipatroon vertoont duidelijke breekpunten. Zo ziet men een versnelde groei medio jaren zestig (het decor waartegen de commissie Reuder werd ingesteld). In het begin van de jaren zeventig doet de verandering in de echtscheidingswetgeving er een schep bovenop. De wetgeving inzake arbeid, huurbescherming en de uitbreiding van de rechtsbescherming op het bestuurlijke vlak zorgen in de tweede helft van de jaren zeventig - het era van de 'maakbare samenleving' - voor toenemende vraag. Vanaf 1982, toen het gemiddelde 5 maal dat van 1958 bedroeg, zet een daling van het aantal civiele toevoegingen per advocaat in. Deze moet voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan bezuinigingen van rijkswege.

Figuur 1: Het gemiddeld aantal civiele - en strafrechtelijke toevoegingen per advocaat, 1960 - 1994.

3. De variatie in aandacht voor toevoegingen in de loop der tijd

Hierboven is een statistisch gemiddelde per advocaat weergegeven. In werkelijkheid zijn de toevoegingen zeer ongelijk onder de advocaten verdeeld. In de literatuur is op tal van plaatsen informatie aan te treffen over de mate waarin verschillende advocaten aandacht besteden aan toevoegingen. Hoewel de auteurs daarbij doorgaans de intentie hadden de situatie te beschrijven, kan de literatuur ook gelezen worden met een reconstruerend oog (Wippler 1975), en de beschrijvingen opvatten als antwoorden op een (nog) niet geëxpliciteerde vraag naar het waarom van de aangetroffen verdeling.

Een mooi voorbeeld van een ongeproblematiseerde beschrijving biedt het eerder gememoreerde betoog van Worst uit 1907. Daaruit blijkt dat de civiele toevoegingen in Amsterdam door de President van de rechtbank verdeeld worden 'over de advocaten der jongste 4 à 5 jaren, ongeveer een 50-tal uitmakende'. Kortom: de jongere garde advocaten.

Uit de eerste landelijke enquête onder de advocaat-stagiaires, gehouden in 1970, bleek dat de stagepraktijk gemiddeld voor 37% uit toevoegingen bestond. Uitgesplitst naar de drie stagejaren blijkt het aandeel toevoegingen respectievelijk 65% (1e jaars), 39% (2e jaars) en 33% (3e jaars). De rapporteurs merken op dat in het algemeen de stagepraktijk wordt gekenmerkt door een groot aantal zaken van gering financieel belang. Het afnemend aandeel van de toevoegingen in de loop van de stage gaat gepaard met een toenemend aandeel 'overige zaken', met name handelszaken (Bakker-van der A e.a. 1970). Uit de tweede, in 1973 gehouden stagiaire-enquête rijst in grote trekken eenzelfde beeld. De gemiddelde stagepraktijk bestaat voor 42% uit toevoegingen. Wederom neemt dit aandeel af met de ervaring, maar (en dat is nieuw) meer nog met de grootte van het kantoor: de praktijk van stagiaires bij solo-praktijken en bij maatschappen van 2 tot 3 partners bestaat voor 45% respectievelijk 51% uit toevoegingen, op grotere kantoren is dat 40% (Schuyt 1973). De stagiaires op de grote kantoren doen meer 'overige zaken', gevolgd door de uitleg dat het gaat om 'vermoedelijk zaken van meer commerciële aard'. Deze (impliciete) referentie naar de financiële rentabiliteit vormt een eerste verklaringsstap.

De belangrijkste beperking van bovenstaande betreft het feit dat de gegevens slechts betrekking hebben op de stagiaires en niet op alle advocaten. In een portret van de gehele balie voorzag de eerste landelijke enquête uit 1979 (Klijn 1981). Daaruit blijkt ten eerste dat 5% van de balie in 1979 geheel geen toevoegingen deed. Ten tweede bleek de afnemende omvang van de toevoegpraktijk naarmate de ervaring toenam. Eenzelfde verband was er tussen de positie van de advocaat binnen het kantoor en het aandeel toevoegingen binnen de praktijk: stagiaires 61%, advocaat-medewerkers 42% en de partners 31%.^[3] Ook de op de stagiaire-enquête gebaseerde verwachting omtrent de invloed van de kantoorgrootte werd bevestigd. Daarbij werd expliciet een relatie gelegd met financiële rentabiliteit en het doen van toevoegingen (zie ook: Van Manen 1978). Ten derde bleek er een duidelijke samenhang tussen de omvang van de toevoegpraktijk en het geslacht van de advocaat. Bij de aanvang van de loopbaan is dat verschil in sekse nog niet relevant. Gaandeweg gaan mannen minder toevoegingen doen, vrouwen niet. Daarbij werd gewezen op de grotere aandacht van vrouwen voor het familierecht (echtscheidingen), met de maatschappelijke rolverdeling en de ongelijke arbeidsmarktkansen van mannen en vrouwen als verklaringsgrond. In dat onderzoek werd ook voor de eerste maal langs empirische weg het afwijkende profiel van het advocatenkollektief (als exponent van de sociale advocatuur) geschetst.

Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de kollektieven werd een onderzoek gehouden onder advocaten die in de periode 1974-1979 de balie binnentraden, al dan niet in een kollektief (Klijn, Schuijt-Lucassen & Blankenburg 1986, Klijn 1991). Dit onderzoek vormde de empirische beproeving van de these dat de sociale praktijk een resultante is van een moreel-politieke keuze. De bevindingen onderstrepen de 'motivationale recruitering': de advocaten in de kollektieven kwamen niet uit een ander nest maar ze kwamen de praktijk binnen met andere verwachtingen, opgedaan in de rechtswinkel en via hun lidmaatschap van politiek-maatschappelijke organisaties. Als verdedigers van 'de goede zaak' zetten ze zich af tegen het commerciële establishment. Anders gezegd: waar voor de traditionele advocaat de toevoegpraktijk een vanzelfsprekend begin van de loopbaan was, vormde deze praktijk voor de sociale advocatuur een doelbewuste keuze.

4. De vraag 'waarom' en drie mogelijke antwoorden

4.1 Een theoretisch gestuurde aanpak als opgave

Bij zijn entree als hoogleraar verdedigde Wippler de stelling dat beoefening van empirisch-theoretische sociologie gericht dient te zijn op het aandragen van verklaringen voor maatschappelijke verschijnselen (Wippler 1973). Hij verdedigde daarbij de aanpak van het structureel-individualisme. Het gedrag van individuele actoren wordt opgevat als resultante van een rationele afweging van kosten en baten, gegeven diens preferenties enerzijds en de (interne zowel als externe) restricties anderzijds (Wippler 1975). Specifieke vraagstellingen - in zijn bewoordingen: het domein der 'speciale sociologieën' - zouden aan de voortgang van die kennis kunnen bijdragen wanneer auteurs zich de moeite zouden getroosten hun gedachten te laten leiden door bestaande algemene theorieën, om vervolgens hun empirische bevindingen wederom als kritische toets van die theorieën aan te wenden.

Aansluiting zoekend bij de door Wippler gestelde opgave is in de voorgaande paragraaf het eerder verrichte empirische werk bijeengebracht. De volgende stap is deze losse bevindingen systematisch te ordenen en te stileren tot theoretisch gestuurde antwoorden op

de vraag hoe de omvang van de gefinancierde praktijk kan worden verklaard. Drie antwoorden vallen te onderkennen: economisch-financiële drijfveren, refererend aan de economische rationele keuze-theorie, een antwoord dat refereert aan sekse-segregatie als vorm van maatschappelijke ongelijkheid, en een antwoord in termen van een sociaal-politieke keuze vanuit een engagement. In het onderstaande wordt elk afzonderlijk antwoord kort beschreven. Vervolgens wordt de empirische waarde van elk afzonderlijk antwoord getoetst aan de hand van de meest recente data.

4.2 Drie antwoorden ter verklaring

Antwoord 1: de financiële prikkel

Uitgangspunt is de algemene veronderstelling dat het gedrag van mensen kan worden begrepen vanuit hun streven naar inkomensmaximalisatie. Voor advocaten geldt dat met een commerciële praktijk een hoger inkomen kan worden bereikt dan met een sociale praktijk. Aangezien de omvang van de markt beperkt is, ontmoeten advocaten daarbij concurrentie van confrères met eenzelfde optie. De vraag is dan welke advocaten, gegeven hun hulpbronnen en restricties, de sterkste positie op die markt innemen.

We veronderstellen dat hierbij zowel persoonlijke kwaliteiten (ervaring, specifieke deskundigheid, specialisatie) als de positie van de advocaat in het netwerk dat toegang geeft tot betalende cliënten van belang zijn. Het opbouwen van zo'n netwerk of het veroveren van een strategische positie binnen een bestaand netwerk vergt tijd. Daarbij geldt tevens dat grotere netwerken doorgaans waardevoller zijn dan kleine; niet alleen omdat die meer contactpunten opleveren maar ook omdat grootte doorgaans samenhangt met sociaal aanzien. Ze bieden ook meer gelegenheid tot arbeidsdeling en dus tot specialisatie, wat gunstig geacht wordt voor kwaliteit.

Van groot belang voor het netwerk van de advocaat is diens kantoor. Het is economisch rationeel voor een kantoor om zaken binnen te halen (ook gefinancierde), zolang de produktiekosten zijn afgestemd op de opbrengst. Ook bij de verdeling van zaken tussen kantoorgenoten is sprake van concurrentie. Advocaten met een hogere positie binnen het kantoor die een groter aantal uren beschikbaar zijn, zullen bij die verdeling de sterkste positie innemen.

Op grond van bovenstaande verwachten we dat de deelname aan gefinancierde rechtsbijstand geringer zal zijn naarmate advocaten een sterkere concurrentiepositie op de betalende markt innemen. Dit zijn advocaten die meer ervaring hebben, gespecialiseerd zijn, bij een groter kantoren werken, binnen dat kantoor een hogere positie innemen en full-time beschikbaar zijn.

Antwoord 2: de sekse-segregatie

De sekse-segregatie op de arbeidsmarkt is een sociaal-wetenschappelijk goed gedocumenteerd feit (Clason 1979, Van Doorne-Huiskes 1979, Van Mourik, De Poel & Siegers 1983, Van Mourik & Siegers 1988, Faber, Van Doorne-Huiskes & Van Schuur 1995). Uit die bevindingen blijkt onder meer dat mannen, ook bij gelijk opleidingsniveau en ervaring, gemiddeld een betere arbeidsmarktpositie hebben (in termen van beroepsniveau, inkomen, rechtspositie) dan vrouwen. Ook zijn mannen en vrouwen zeer ongelijk verdeeld over

arbeidsmarktsectoren en beroepen. Vrouwen zijn op de arbeidsmarkt oververtegenwoordigd in beroepen waar het verzorgende, dienstverlenende en emotionele element sterker aanwezig is. Mannen werken vaker in arbeidssectoren waarop instrumentele, technisch-rationele aspecten een groter stempel drukken. Ter verklaring van deze verschillen wordt dikwijls gewezen op de verschillen in de maatschappelijke socialisatie en machtsongelijkheid.

In ons geval hebben we van doen met mannen en vrouwen met eenzelfde opleidingsniveau binnen eenzelfde beroep. Desondanks veronderstellen we dat de invloed van de maatschappelijk 'onzichtbare hand', die de positionering van mannen en vrouwen op velerlei gebied beïnvloedt, ook hier zichtbaar is. Zo verwachten we dat de praktijken van mannelijke en vrouwelijke advocaten verschillend zijn samengesteld (naar rechtsterreinen). Mannen zullen vaker de juridische kwesties doen in sectoren waar zij vanouds dominant zijn: de 'harde' sectoren; het werk waarin het meer om institutionele belangen gaat. Vrouwelijke advocaten zullen zich vaker bezighouden met juridische vraagstukken van de 'zachte sectoren', waar de aanwezigheid van vrouwen reeds meer geaccepteerd is en waarin het persoonlijke element van de rechtzoekende sterk de aard van het werk bepaalt. Het gevolg van die selectie is dat de 'mannenpraktijken' vaker bestaan uit commerciële terreinen, de 'vrouwenpraktijken' meer uit toevoeg-terreinen.

Antwoord 3: de sociaal-politieke keuze

In jaren '60 en '70 ontstond binnen veel beroepsgroepen een duidelijke tegenbeweging: een oppositie van binnen-uit die zich afzette tegen de gevestigde beroepsuitoefening. Bekende voorbeelden zijn de anti-psihiatrie, alternatieve hulpverleningsvormen als JAC en Release en actiegroepen als Tomaat (toneelwereld) en de Notekraker (muziekuitvoeringspraktijk). Steeds ging het om verzet gevoed vanuit een algemeen, sterk politiek (anti-kapitalistisch) waardenpatroon: de politiek geëngageerde tegencultuur. Binnen de advocatuur ontstond uit deze veranderingsbeweging het advocatenkollektief als aanzet tot het doorbreken van kapitalistische, hiërarchische verhoudingen (Prakken 1985). In het vaandel voerde men de solidaire houding ten opzichte van de cliënt, dit in tegenstelling met de dominante professionele afstandelijkheid en neutraliteit. *'Dat was een cultuur die ons niet paste. (...) Wij noemden dat toen huurtongen. Je legt er een gulden in en ze doen hun mond voor je open. Het geeft niet wat er uit moet komen'*, zo heette het (Haenen & Jensma 1987). Hun sociale praktijk was een doelbewuste politieke keuze en dat was nieuw.^[4] Daarmee beschikken we tevens over een derde verklaringsgrond.

5. Een empirische beproeving van de antwoorden

Hoe waardevol is elk van deze drie theoretische antwoorden? Houden de veronderstellingen die we van de drie theorieën hebben afgeleid stand bij empirische beproeving? We gebruiken hiervoor door ons verzamelde data in het kader van het in 1994 door het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie gehouden onderzoek *'Praktijkuitoefening advocatuur'*. Het bestand, gebaseerd op een aselechte steekproef onder de leden van de balie (uitgezonderd zij die eind 1993 minder dan 1 jaar werkzaam waren), bevat gegevens over 833 advocaten, onder meer over hun praktijk-samenstelling, enkele persoonskenmerken en de mate waarin zij deelnamen aan de gefinancierde rechtsbijstand. De vragen hadden betrekking op hun praktijksituatie in 1993,

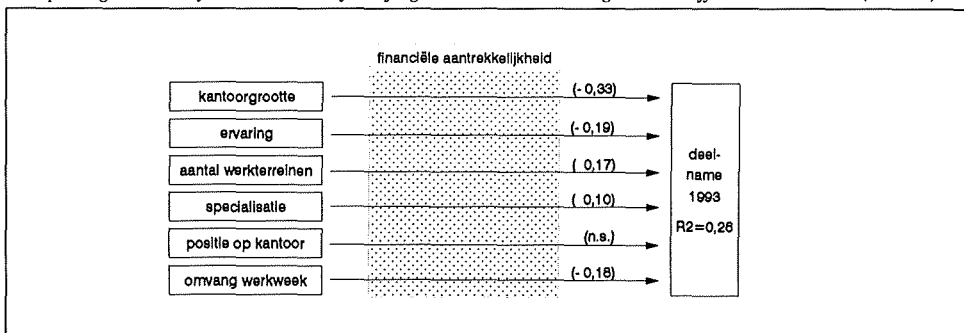
aangevuld met enkele vragen over de start van de loopbaan en de praktijk in 1988. Hoewel het geen longitudinaal onderzoek betreft, kan dus toch enig inzicht verkregen worden in de individuele loopbanen van advocaten.

De mate van deelname aan de gefinancierde rechtsbijstand - de afhankelijke variabele in deze analyse - is gemeten in termen van het percentage tijd dat een advocaat aan toevoegingen besteedt.^[5] Bij de analyses is gebruik gemaakt van multiple regressieanalyse (methode stepwise) waarbij missende waarden paarsgewijs verwijderd zijn. In de tabellen zijn alleen de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten opgenomen die significant zijn bij $p < 0,05$. Een * duidt op een niet significante coëfficiënt.

5.1 De financiële prikkel

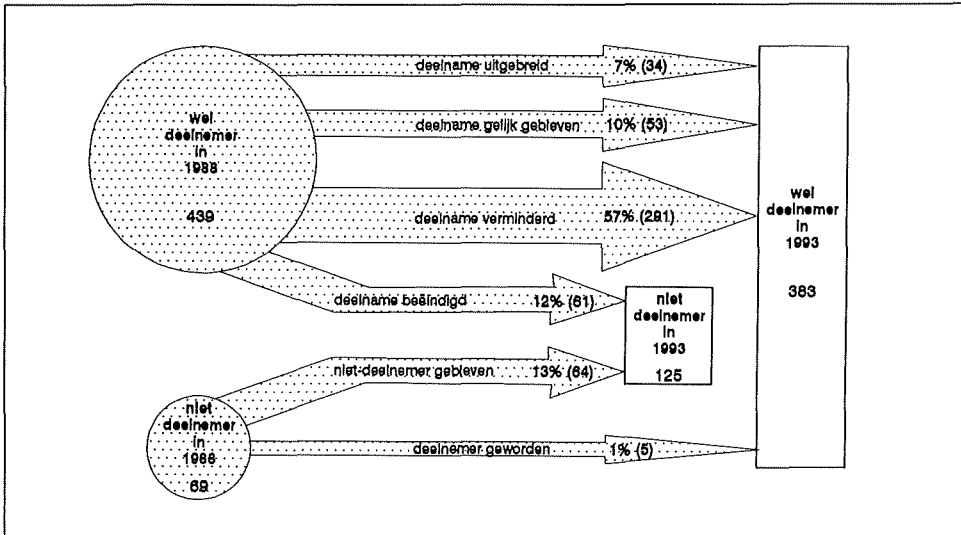
Uit de *economisch-rationele keuzetheorie* volgt de verwachting dat advocaten minder deelnemen aan gefinancierde rechtsbijstand naarmate ze meer ervaring hebben, op een groter kantoor werken, een hogere positie binnen het kantoor hebben, meer gespecialiseerd zijn en meer uren per week beschikbaar zijn voor de advocatuur. Specialisatie is door ons op twee manieren gemeten: subjectief (of een advocaat zich al of niet specialist noemt) en objectief (het aantal rechtsterreinen in de praktijk anno 1993). Inderdaad blijken deze factoren (met uitzondering van de positie binnen het kantoor) invloed te hebben op de deelname aan gefinancierde rechtsbijstand. Dit alles laat zich interpreteren als bevestiging van de financiële prikkel-theorie. Deze factoren samen verklaren 26% van de variantie in deelname.

Figuur 2: Deelname aan gefinancierde rechtsbijstand, verklaard vanuit de financiële prikkel. Resultaten van multiple regressieanalyse; tussen haakjes zijn gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten vermeld (N=833).

Bovenstaande analyse heeft betrekking op de situatie in 1993 en geeft geen beeld van de loopbaanontwikkeling van individuele advocaten. We hebben daarom de tijdsbesteding aan toevoegingen in 1993 vergeleken met die in 1988. Het resultaat is weergegeven in figuur 3 die de ontwikkeling in deelname op individueel niveau schetst. De ontwikkeling van de omvang van de toevoegpraktijk van bijna alle advocaten vertoont een neergaande lijn: de meeste toevoegingen aan het begin van de loopbaan, gevolgd door geleidelijke vermindering of beëindiging van de deelname. De grootste groep, bijna 60% van de respondenten, is blijven deelnemen, maar in verminderde mate. De omgekeerde richting - het starten of uitbreiden van de toevoegpraktijk - blijkt vrijwel niet voor te komen. Advocaten die in 1988 geen toevoegingen deden blijken dat in 1993 meestal ook niet te doen.

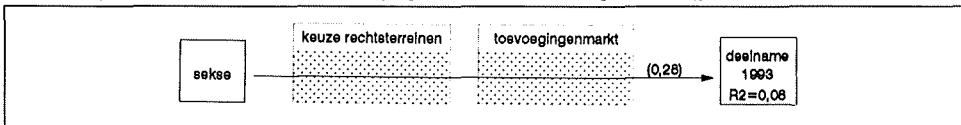
Figuur 3: Deelname aan gefinancierde rechtsbijstand in 1988 en 1993. (N=508)

5.2 De sekse-segregatie

De hypothese dat vrouwen vaker en intensiever deelnemen aan de gefinancierde rechtsbijstand dan mannen wordt ondersteund. Van de vrouwen neemt anno 1993 93% deel aan de gefinancierde rechtsbijstand, van de mannen 76% (X2-toets, $p=0,00$). Vrouwelijke deelnemers besteden gemiddeld ook bijna twee keer zo veel tijd aan toevoegingen dan mannelijke deelnemers: 46% versus 25% (t-toets, $p=0,00$).

Figuur 4: Deelname aan gefinancierde rechtsbijstand, verklaard vanuit de sekse-segregatie. Resultaten van multiple regressieanalyse; tussen haakjes zijn gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten vermeld (N=833).

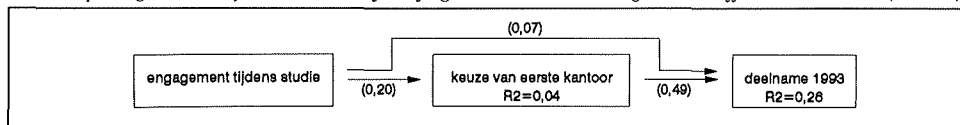
Onze veronderstelling was dat dit verschil in deelname te verklaren zou zijn uit het verschil in praktijksamenstelling. Dat blijkt het geval. Slechts drie van de 26 door ons onderscheiden terreinen komen (relatief) vaker voor in de praktijk van vrouwelijke advocaten dan in die van mannelijke advocaten: personen- en familierecht, sociale zekerheidsrecht en vreemdelingenrecht. Terreinen waar de advocaat in aanraking komt met de persoonlijke levenssfeer van cliënten. De rechtsbijstandsvraag hier is afkomstig van particulieren, waaronder een groot aantal op toevoegingsbasis. De 13 terreinen waarop mannelijke advocaten relatief zijn oververtegenwoordigd, zijn grotendeels terreinen waar de vraag vrijwel uitsluitend afkomstig is van institutionele (betalende) cliënte. De terreinen zijn gerelateerd aan de 'harde' sectoren van de arbeidsmarkt (bouw, techniek, automati-

sering) en aan het beheer van institutionele vermogens en relaties (het bank- en ondernemingswezen).^[6] In hoeverre hier sprake is van verschillen in preferentie dan wel in externe restricties valt op grond van bovenstaande niet te zeggen. Onze indruk is dat vooral het laatste aspect een rol speelt. Daarin worden we gesteund door een uiting van een vrouwelijke advocaat die wij in het kader van ons onderzoek vroegen naar de ontwikkeling van haar praktijk (en de specialismen daarin). 'Ik heb een tijdje bouwzaken gedaan en dat ging best goed, alleen het is toch niet zo'n vrouwenwereld. Dan zit je op een zitting met alleen maar kerels. Nou vind ik dat helemaal niet erg, maar je moet natuurlijk ook wel voor vol worden aangezien. Als dan de volgende keer het beter is dat een man dat doet, kan dat zelfs een argument zijn om het dan over te dragen aan een ander. En dan rolt die specialisatie-in- wording, die rolt dan bij je weg.'

5.3 De sociaal-politieke keuze

De geopperde notie van de tegencultuur genereert de verwachting dat de keuze voor de 'sociale praktijk' opgevat kan worden als een expliciete keuze voor een nieuwe beroepsrol. In plaats van dat men advocaat wordt kiest men uit sociaal-politieke overwegingen voor een specifiek type praktijk binnen het beroep. We veronderstellen dat het engagement vanaf het begin van de loopbaan als advocaat invloed heeft, en reeds zichtbaar wordt bij de keuze van het eerste kantoor. Geëngageerde advocaten (afgemeten aan activiteiten tijdens de studie)^[7], zullen hun loopbaan vaker aanvangen in een sociaal kantoor, niet-geëngageerde advocaten vaker in een commercieel kantoor. Vervolgens verwachten we dat engagement en deze eerste keuze de gehele verdere loopbaan kleuren. Dat betekent dat we een samenhang verwachten tussen engagement en type kantoor enerzijds, en deelname aan de gefinancierde rechtsbijstand in 1993 anderzijds.

Figuur 5: Deelname aan gefinancierde rechtsbijstand, verklaard vanuit de sociaal-politieke keuze. Resultaten van multiple regressieanalyse; tussen haakjes zijn gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten vermeld (N=833).

In overeenstemming met onze verwachtingen blijkt er een duidelijke invloed van het 'pre-professionele' engagement op de aard van de eerste praktijk. Van degenen die niet geëngageerd waren tijdens hun studie begon 5% de loopbaan in de sociale praktijk, van de enigszins en sterk geëngageerden is dat respectievelijk 13% en 32%. Niet-geëngageerden beginnen daarentegen vaker op een commercieel kantoor. Ook blijkt dat de aard van die eerste praktijk van invloed is op de huidige participatie. Advocaten die hun loopbaan begonnen op een kantoor met een sociale praktijk dan wel een familie- of algemene praktijk participeren in 1993 vaker en intensiever dan advocaten die begonnen op een commercieel kantoor. Nadat rekening is gehouden met de eerste praktijk, heeft het engagement tijdens de studie slechts een zwak zelfstandig effect op deelname in 1993. Deze resultaten betekenen een ondersteuning voor de sociaal-politieke keuze als verklarende factor: 26% van de variantie in deelname kan hiermee worden verklaard.

In hoeverre heeft de verklaring vanuit de sociaal-politieke keuze een 'historisch'

karakter? Daartoe hebben we de respondenten verdeeld in vier cohorten op basis van het jaar van hun eerste beëdiging.^[8] Van het oudste cohort maakt 20% deel uit van de 'geëngageerde balie', de keuze voor de sociale praktijk ontbreekt nagenoeg. In de volgende cohorten begint steeds 9 à 10% in een sociaal kantoor, hoewel de omvang van de geëngageerde groep verschilt: binnen het tweede cohort, de zeventigers, is dat 51%, in het derde (de vroeg tachtigers) en het vierde (de laat-tachtigers) cohort 32% à 33%. Niets wijst echter op een afnemende invloed van engagement op het type eerste kantoor (interactie-effect niet significant).

6. De drie theorieën in onderling verband

Voor elk antwoord valt blijkens het bovenstaande wat te zeggen. Is het wellicht zo dat de verklaringskracht van een van de antwoorden verreweg dominant is, zodat we de andere antwoorden als inferieur moeten beschouwen? Of zijn alle antwoorden van belang? Daartoe moet men ze in onderlinge samenhang - zie tabel 1 - zien. Met behulp van de drie theorieën gezamenlijk wordt 46% van de variantie in 'deelname' verklaard. Het wijst erop dat we met de ons ter beschikking staande informatie afgeleid van de drie theorieën redelijk kunnen verklaren waarom (en in het individuele geval voorspellen of) de ene advocaat veel deelneemt en de andere weinig of niet.

Tabel 1: Verklaring van deelname door advocaten aan gefinancierde rechtsbijstand in 1993, met behulp van multiple regressie-analyse, weergegeven zijn gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten (beta's).

financiële prikkel	
ervaring	-0,11
positie op kantoor ¹	0,08
kantoor grootte	-0,23
totaal aantal rechtsterreinen	0,18
specialist ²	0,08
omvang werkweek	-0,07
seksse segregatie	
seksse ³	0,21
sociaal-politieke keuze	
engagement tijdens studie	*
type eerste kantoor	0,41
totale verklaringskracht (R ²)	0,46

1) positie: stagiaire (1), advocaat-medewerker (2), partner (3)

2) is reeds specialist(1), is van plan zich te specialiseren (2), geen van beiden (3)

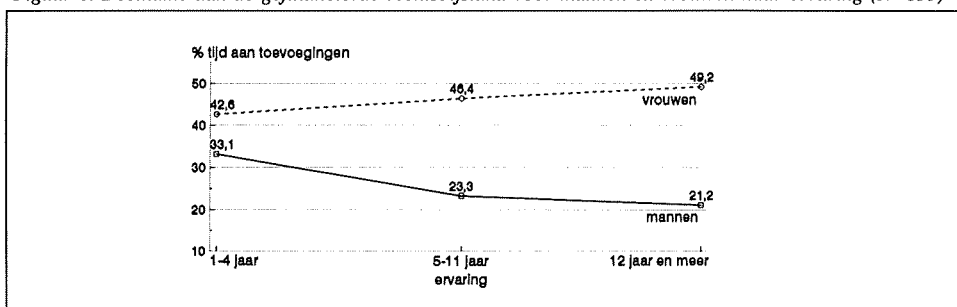
3) man (1), vrouw (2)

4) commercieel (1), algemeen/familie (2), sociaal (3)

Wanneer we de bijdrage van de drie theorieën aan de verklaring vergelijken blijkt dat ze alle drie een substantiële bijdrage leveren, waarbij de financiële prikkel en de sociaal-politieke keuze meer gewicht in de schaal leggen dan de seksse-segregatie. Niettemin is de bijdrage van de laatste niet te verwaarlozen. Men moet immers bedenken dat we hier 'ceteris paribus'

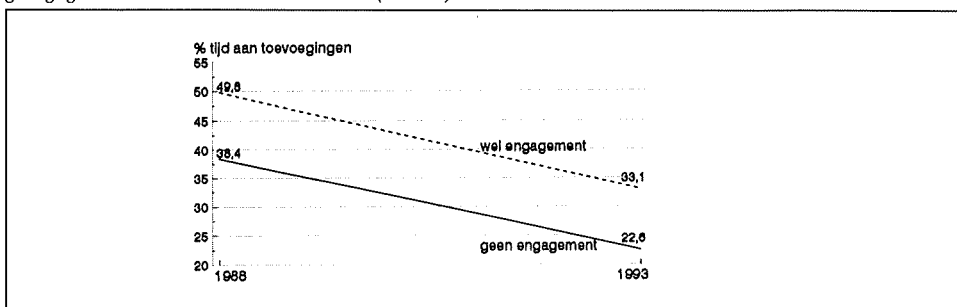
toetsen: we vergelijken mannen en vrouwen met eenzelfde opleiding, binnen eenzelfde beroep, met gelijke ervaring en positie binnen het kantoor etc. Als met al deze factoren rekening is gehouden blijkt de invloed van deze factor aanzienlijk. Bekijkt men de relatie tussen deelname en ervaring¹⁰ voor mannen en vrouwen afzonderlijk (figuur 6) dan blijkt dat mannen significant minder deelnemen naarmate hun ervaring toeneemt. Hun tijdsbesteding daalt van 33 naar 21%; bij de vrouwen blijken er geen significante verschillen tussen de ervaringsgroepen (gemiddeld 46%). Dat betekent dat de financiële prikkel het gedrag van mannen beter verklaart dan dat van vrouwen. Daarmee is niet aangetoond dat de vrouwen ongevoelig voor deze prikkel zijn, het kan evenzeer zijn dat vrouwen minder kansen krijgen. Daarover later nog.

Figuur 6. Deelname aan de gefinancierde rechtsbijstand voor mannen en vrouwen naar ervaring (N=833)

De twee meer 'krachtige' antwoorden, de politieke keuze en financiële prikkel, sluiten elkaar niet uit zoals figuur 7 illustreert. Daarin is de gemiddelde tijdsbesteding aan toevoegingen in 1988 en 1993 weergegeven voor geëngageerde en niet-geëngageerde advocaten. In beide groepen neemt de tijdsbesteding in ongeveer hetzelfde tempo af.

Figuur 7. Vergelijking van deelname aan de gefinancierde rechtsbijstand door geëngageerde en niet-geëngageerde advocaten in 1988 en 1993 (N=500)

7. Een geïntegreerd rationeel handelingsmodel ter verklaring

Keren we terug naar de centrale vraag: de verklaring van de deelname van advocaten aan de gefinancierde rechtsbijstand. Alle drie afzonderlijke antwoorden vallen te integreren in

een rationeel handelingsmodel, door ze te herformuleren in termen van keuzemogelijkheden, preferenties en restricties. Elke advocaat staat in een dergelijk model voor de keuze omtrent de verhouding commerciële/gefinancierde praktijk. De mate van deelname aan gefinancierde rechtsbijstand wordt dan opgevat als resultante van de preferenties die binnen zekere marges - de eigen hulpbronnen en de externe restricties - kunnen worden gerealiseerd.

Wat de financiële prikkel betreft: het streven naar inkomensmaximalisatie is een 'klassieke' preferentie in het rationele keuzemodel. Ook bij de verklaring van het gedrag van advocaten blijkt deze preferentie van betekenis en in het voorgaande is reeds beschreven welke hulpbronnen en restricties bij het realiseren van deze preferentie een rol spelen.

Maar inkomensmaximalisatie vormt niet de enige factor 'that makes Sammy run'. Immateriële factoren blijken evenzeer van belang te zijn. De keuze voor de sociale praktijk vanuit een sociaal-politiek engagement is op te vatten als een dergelijke preferentie binnen het keuzemodel.

Uit onze resultaten blijkt dat de ene preferentie (sociaal-politiek engagement) *niet in de plaats treedt van de andere* (inkomensmaximalisatie). Beiden geven tegelijkertijd richting aan het gedrag van advocaten. Dat hiermee niet meteen het belang van de immateriële drive teniet gedaan wordt, lijkt vooral voor de betrokkenen zelf soms moeilijk te begrijpen. Getuige daarvan vormt de door 'socialen van het eerste uur' geuite teleurstelling dat men ook in eigen kring al spoedig over geld begon te praten. Dat was een verlies van idealen en dus vloeken in de kerk (De Roos 1980).

Een dergelijke kijk gaat ook voorbij aan het belang van de maatschappelijke context waarbinnen actoren hun keuzes maken. Zo is het geen diskwalificatie van het engagement als men zich realiseert dat een preferentie vanuit sociaal-politiek engagement pas gerealiseerd kon worden toen de gefinancierde vraag van voldoende omvang was en de overheid bereid en in staat bleek hiervoor een vergoeding te betalen. Dat het oudste cohort niet in een sociaal kantoor begon, komt niet zozeer door het geringere engagement binnen dat cohort; gelet op de omstandigheden was een sociale praktijk destijds niet realiseerbaar.

De verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke advocaten kunnen binnen een geïntegreerd rationele keuzemodel opgevat worden als een verschil in restricties ten gevolge van sekse-segregatie op de arbeidsmarkt en maatschappelijke ongelijkheid van mannen en vrouwen. Doordat mannelijke advocaten minder belemmeringen ondervinden bij de toegang tot de commerciële markt dan vrouwen, zijn zij beter in staat hun financiële preferenties te realiseren, met alle gevolgen voor de loopbaan vandien. Dezelfde empirische uitkomsten kunnen evenzeer geïnterpreteerd worden als een verschil in preferenties. Daarmee zouden verschillen in praktijksamenstelling een gevolg zijn van verschillende juridisch-inhoudelijke voorkeuren van mannen en vrouwen voor commerciële rechtsterreinen resp. terreinen waarin persoonlijke en emotionele aspecten een grotere rol spelen. Een dergelijke interpretatie stoelt in feite op de veronderstelling dat de verschillen tussen mannen en vrouwen in termen van zorgzaamheid en zakelijkheid de verschillen in praktijk verklaren. Uit de studie van Hofstede blijkt echter dat de waardenoriëntaties van mannen en vrouwen in ons land op dit punt weinig verschillen en derhalve niet veel grond bieden aan een dergelijke verklaring (Hofstede 1991: 110 e.v.).

Vanuit het veld is in reactie op de gesignaleerde grotere uitstroom van mannelijke advocaten uit de sociale praktijk (Klijn, e.a. 1986) weleens gesuggereerd dat vrouwen waarschijnlijk de 'betere vertegenwoordigers' zijn van het echte sociale elan (Huls 1986).

In ons theoretisch model zou dat betekenen dat de financiële preferentie voor mannen zwaarder weegt terwijl vrouwen de sociaal-politieke preferentie zwaarder laten wegen. Ons materiaal levert nauwelijks aanwijzingen voor een verband tussen geslacht en engagement. Aldus illustreert deze aandoenlijke vorm van selectief heroïsme naar onze mening de paradox dat de sociale advocatuur, bedoeld als mechanisme om maatschappelijke ongelijkheid in het recht te bestrijden, zelf niet geheel aan die ongelijkheid kan ontsnappen.

Noten

1. De laatste benaming is afgeleid van het gebruikte formulier waarin de advocaat het bevoegde gezag vraagt te worden toegevoegd aan de betrokken cliënt.
2. Er bestond wel al een voorziening die recht gaf op gratis procederen (kwijschelding van de griffierechten), maar advocaten leverden hun diensten onbetaald. Daarnaast kende het Wetboek van Strafvordering al sinds 1926 een bepaling die de advocaat een honorering in het vooruitzicht stelde, maar die bepaling werd om allerlei redenen pas op 1 januari 1950 realiteit (Klijn 1991: 50/51).
3. Partners zijn (mede-)eigenaar van de onderneming en nemen binnen een advocatenkantoor de hoogste positie in.
4. Hoewel, het was niet de eerste keer in de geschiedenis dat advocaten zich bij het aannemen van zaken laten leiden door ideologische motieven. Zo maakte Voetelink melding van calvinistische en katholieke advocaten die in de jaren veertig en vijftig uit principiële overtuiging weigerden echtscheidingen te behandelen (Voetelink 1985).
5. Ten behoeve van de analyses is deze afhankelijke variabele als volgt ingedeeld: 1. geen deelname (tijd 0%), 2. geringe deelname (tijd 1-19%), 3. middengroep deelname (tijd 20-60%), 4. veel deelname (tijd >60%).
6. De 10 terreinen waarop geen (significant) verschil is tussen mannen en vrouwen zijn soms te kenschetsen als sociale terreinen (consumentenrecht, huurrecht, vluchtelingen & asielrecht) en soms als gemengde terreinen (arbeidsrecht, gezondheidsrecht, strafrecht, handel- en vermogensrecht) waarop zowel vraag is van particulieren als van instanties/bedrijven.
7. Aansluitend bij de werkwijze in eerder onderzoek (Klijn, Schuijt-Lucassen & Blankenburg 1986) is 'engagement' geoperationaliseerd in termen van de mate van werkzaamheid tijdens de studie in de wets-/rechtswinkel, het lidmaatschap van op maatschappelijke verandering gerichte organisaties en dat van linkse politieke partijen.
8. De 4 cohorten bevatten de advocaten die beëdigd zijn in: (1) 1973 of eerder (N=96); (2) 1974-1980 (N=177); (3) 1981-1986 (N=218); (4) 1987-1992 (N=338).
9. Drie ervaringsgroepen zijn hier onderscheiden: (1) van 1 t/m 4 jaar praktijkervaring; (2) 5 t/m 11 jaar en (3) 12 jaar en meer.

Literatuur

- Amsterdams Advokatenkollektief (1975). *Jaarverslag 1975*. Amsterdam: in eigen beheer.
- Bakker, A.M. van der; Schuyt, C.J.M.; Bakker, A.F.; Tienenius Kruithof, J.G. (1970). Verslag van de stagiaire-enquête 1970. *Advocatenblad* 51, bijvoegsel bij nr. 16, november.
- Clason, C.E. (1979). *Huisvrouwen, werkende vrouwen? De betekenis van het verrichten van beroepsarbeid door gehuwde vrouwen in de rolverdeling tussen man en vrouw*. Assen: Van Gorcum.
- Doorne-Huiskes, J. van (1979). *Vrouwen en beroeps participatie. Een onderzoek onder gehuwde vrouwelijke academici*. Utrecht: in eigen beheer.
- Faber, F.; Doorne-Huiskes, A. van; Schuur, W. van (1995). De beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen in Nederland opnieuw in kaart gebracht. *Mens en Maatschappij* 70, 3: pp. 243-260.
- Haenen, M.; Jensma, F. (1987). Sociale praktijken; Portret van het Tilburgs Advokatenkollektief Wilhelminapark. *NRC/Handelsblad* (7 februari 1987): p. 3.
- Huls, N. (1986). Bespreking van Klijn e.a. (1986) in *Rechtshulp* (nr 8-9): pp. 15 e.v.

- Hofstede, G. (1991). *Allemaal andersdenkenden; omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Klijn, A. (1981). *De balie gescheitst; verslag van een door het WODC gehouden schriftelijke enquête onder de Nederlandse advocatuur*. Den Haag: Staatsuitgeverij WODC Onderzoek en Beleid, nr. 24.
- Klijn, A. (1991). *Rechtshulp onderzocht en overdacht. Theoretische reflectie en empirisch onderzoek omtrent rechtshulp in Nederland 1979-1989*. Arnhem: Gouda-Quint.
- Klijn, A.; Kester, J.G.C.; Huls, F.W.M. (1992). *Advocatuur in Nederland 1952-1992. Justitiële Verkenningen* (18-6): pp. 10-44.
- Klijn, A.; Paulides, G. (1988). *Duurder recht, minder vraag? De prijsverhoging van rechtsverzorging en de gevolgen daarvan voor de lagere inkomens*. Den Haag: SDU WODC Onderzoek en Beleid, nr. 81.
- Klijn, A.; Schuijt-Lucassen, N.; Blankenburg, E.R. (1986). Beroep zonder carrière; de loopbaanontwikkeling in de sociale rechtshulp van de generatie '74-'79. *Recht en Kritiek* 12, 3: pp. 229-253.
- Manen, N.F. (1978). *De rechtshulpverleners*. Deventer: Kluwer.
- Mourik, A. van; Poel, Th.J. de; Siegers, J.J. (1983). Ontwikkelingen in de beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen in de jaren zeventig. *Economisch Statistische Berichten* (6 juli).
- Mourik, A. van; Siegers, J.J. (1988). Ontwikkelingen in de beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen, 1971-1985. *Economisch Statistische Berichten* (10 augustus): pp. 732-737.
- Leeuwen, S. van; Klijn, A.; Paulides, G. (1996). *De toegevoegde kwaliteit. Een ex ante evaluatie van inschrijffvoorwaarden in de wet op de rechtsbijstand*. Arnhem: Gouda-Quint. WODC Onderzoek en Beleid, nr. 151.
- Prakken, T. (1985). *Rechtshulp en juridies aktivisme; een vergelijkend onderzoek naar recente ontwikkelingen in het gebruik van recht*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- Commissie van advies inzake de rechtsbijstand aan on- en minvermogenden (1970). *Rapport van de Commissie van advies inzake de rechtsbijstand aan on- en minvermogenden*. Rotterdam/Den Haag: Ministerie van Justitie in eigen beheer.
- Roos, Th.A. de (1980). Stagnatie in de rechtshulpbeweging? *Recht en Kritiek*. Pp. 478-?
- Schuyt, C.J.M. (1973). De stagiaire van 1973; verslag van een enquête. *Advocatenblad* 54, 10: pp. 473-490.
- Schuyt, C.J.M.; Groenendijk, C.A.; Slood, B.P. (1976). *De weg naar het recht; een rechtssociologisch onderzoek naar de samenhangen tussen maatschappelijke ongelijkheid en juridische hulpverlening*. Deventer: Kluwer.
- Voetelink, H.M. (1985). Advocaten, wie zijn dat tegenwoordig. *Non ex regula*. Deventer: Kluwer (Liber amicorum Mr. J. van der Hoeven). Pp. 199-203.
- Wippler, R. (1973). *Theoretische sociologie als praktisch probleem; over stagnatie en vooruitgang bij het opstellen van sociologische theorieën*. (Oratie Utrecht, 23 november).
- Wippler, R. (1975). Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën. *Mens en maatschappij* 50, 1: pp. 4-23.
- Worst, J.H. (1907). De toevoeging van rechtsbijstand als algemeen vraagstuk (civielproces, strafproces, administratief proces). *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging*: pp. 249-298.

Het bindende effect van het huwelijk

Wim Bernasco*

1. Inleiding

Het behoeft in deze bundel geen betoog dat de uitgangspunten die aan het onderzoeksprogramma van de verklarende sociologie ten grondslag liggen een grote overlap vertonen met de uitgangspunten van de economische wetenschap. Vooral toepassingen op het terrein van keuzeproblemen binnen huishoudens zijn sterk beïnvloed door de neoklassieke economie. Zo is het begrip 'sociale productiefunctie' (Lindenberg 1990, Sanders 1991) ontleend aan het tijdsbestedingsmodel van Becker (1965) en zijn enkele recente onder supervisie van Wippler verschenen dissertaties op dit terrein (Van der Lippe 1993, Bernasco 1994, Van Dijk 1994) eveneens sterk door de neo-klassieke economie beïnvloed. In deze dissertaties wordt aangesloten bij de in de economie vrij gangbare veronderstelling dat de keuzes die in de context van huishoudens en gezinnen gemaakt worden, geanalyseerd kunnen worden als zijnde gezamenlijke keuzes van de leden van het huishouden. In de terminologie van de economie: de keuzes vormen de uitkomst van het maximaliseren van een gezamenlijke (huishoudens-)nutsfunctie. Hoewel alle drie de genoemde auteurs zich er rekenschap van geven dat deze veronderstelling problematisch is (Van der Lippe 1993: 153-154, Bernasco 1994: 197-200, Van Dijk 1994: 28), handhaven zij haar wel.

In deze bijdrage wordt betoogd dat de veronderstelling van een gezamenlijke nutsfunctie onnodig restrictief is omdat er een alternatief voorhanden is in de vorm van onderhandelingsmodellen. Met behulp van deze onderhandelingsmodellen zijn hypothesen af te leiden over de uitkomst van allocatieproblemen in huishoudens, hypothesen die niet uit modellen met een huishoudens-nutsfunctie volgen. Ter ondersteuning van de argumentatie bestudeer ik het verband tussen enerzijds de samenleefvorm van paren (d.i. de vraag of zij gehuwd of ongehuwd samenwonen) en anderzijds de arbeidsdeelnahme van de vrouwen in deze paren (d.i. de vraag of zij betaald werk verrichten). Ik beargumenteer waarom dit verband niet goed verklaard kan worden met modellen waarin een gezamenlijke nutsfunctie verondersteld wordt, maar wel met onderhandelingsmodellen.

De opbouw van het betoog is als volgt. In paragraaf 2 wordt de veronderstelling van de gezamenlijke huishoudens-nutsfunctie besproken en wordt aangegeven waarom deze problematisch is. In paragraaf 3 beschrijf ik onderhandelingsmodellen. Deze modellen vormen een generalisatie van de gangbare modellen, waarin alleen de veronderstelling van een gezamenlijke nutsfunctie wordt losgelaten en van individuele nutsfuncties wordt

* Wim Bernasco (1961) promoveerde in 1995 bij Wippler en Ultee op het proefschrift *Coupled Careers: the Effects of Spouse's Resources on Success at Work*. Hij is als post-doc onderzoeker verbonden aan de Vakgroep Sociologie / Onderzoekschool ICS, Universiteit Utrecht.

uitgegaan. In eerste instantie lijken deze onderhandelingsmodellen vooral de uitkomst van een verdelingsprobleem te modelleren en geen consequenties te hebben voor de uitkomst van allocatieproblemen. In een dynamische context echter, zo wordt in paragraaf 4 in navolging van Ott (1992 1995) betoogd, kunnen ze gebruikt worden om een coöperatieprobleem tussen partners te beschrijven. In hoeverre er van zo'n coöperatieprobleem sprake is, hangt onder meer af van de mate waarin afspraken tussen partners afdwingbaar zijn. In paragraaf 5 wordt uiteengezet dat de het al dan niet gehuwd zijn van een paar voor een deel bepaalt in welke mate deze afspraken afdwingbaar zijn. Met behulp van empirische gegevens wordt vervolgens de hypothese getoetst dat de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen lager is dan die van ongehuwd samenwonende vrouwen in verder identieke omstandigheden. In paragraaf 7 wordt het model complexer gemaakt door de keuze voor samenleefvorm endogeen te maken en beide keuzes, arbeidsdeelname en samenleefvorm, simultaan te modelleren. Daarbij wordt tevens rekening gehouden met de invloed van normatieve overwegingen op beide keuzes.

2. Het joint-utility model

Binnen de neo-klassieke micro-economie wordt gedrag gezien als de uitkomst van een proces waarbij, gegeven preferenties en restricties, individuen het alternatief kiezen dat hun nut maximaliseert. Daarbij wordt het individu als eenheid van analyse beschouwd: het zijn individuen die hun nut maximaliseren gegeven individuele preferenties en restricties. Het keuze probleem voor het individu wordt daarbij gemodelleerd als een optimalisatieprobleem: maximalisatie van een nutsfunctie onder inkomens- en tijdsrestricties.

In de meeste toepassingen van de micro-economische theorie op het terrein van consumptie, fertiliteit en arbeidsaanbod door huishoudens wordt impliciet of expliciet verondersteld dat de keuzes van huishoudens die uit meerdere personen bestaan, geanalyseerd kunnen worden als was zo'n huishouden een individu. Huishoudens worden in deze benadering verondersteld een gezamenlijke nutsfunctie te maximaliseren onder een gezamenlijke inkomensrestrictie en individuele tijdsrestricties. Hierbij wordt verondersteld dat de leden van het huishouden hun acties coördineren en tot consensus komen over hoe deze gezamenlijke nutsfunctie er uit ziet. Eventuele belangenverschillen en conflicten binnen het huishouden worden daarmee niet geïdentificeerd, en als men al zou kunnen spreken van een gezamenlijke nutsfunctie dan is onduidelijk hoe de leden van een huishouden overeenstemming bereiken over zo'n functie. De klasse van neo-klassieke modellen waarin het bestaan van een gezamenlijke huishoudens-nutsfunctie verondersteld wordt, zal ik hierna aanduiden als het *joint-utility model*.

Becker (1981) rechtvaardigt het joint-utility model door ervan uit te gaan dat binnen het huishouden sprake is van altruïsme. Altruïsme binnen het huishouden houdt in dat het nutsniveau van een altruïstisch individu in positieve zin afhankelijk is van het door de andere leden bereikte nutsniveau. Zoals Manser & Brown (1980) beargumenteren, is het echter niet de introductie van altruïsme die het bestaan van een gezamenlijke nutsfunctie garandeert, maar de aanname dat huishoudens de nutsfunctie van de altruïst maximaliseren.

Tegen het joint-utility model rijzen in toenemende mate bezwaren. Het meest pregnante bezwaar is wellicht dat veranderingen in de samenstelling van huishoudens niet verklaard kunnen worden met behulp van de aanname van een gezamenlijke nutsfunctie (Nerlove 1974, Griliches 1974). Voor verklaringen van bijvoorbeeld huwelijk, samenwoning en

(echt)scheiding moet daarom een beroep worden gedaan op andere theoretische uitgangspunten. Een voorbeeld daarvan is de introductie van onzekerheid (Becker, Landes & Michael 1977, Peters 1986). Een theoretisch model dat zowel keuzes van huishoudens als veranderingen in de samenstelling van huishoudens verklaart, verdient om redenen van consistentie en spaarzaamheid de voorkeur. Een tweede bezwaar tegen het joint-utility model is, dat vragen naar de verdeling van welvaart binnen huishoudens niet geproblematiseerd wordt. Het joint-utility model geeft wel antwoord op de vraag hoe huishoudens hun hulpbronnen optimaal kunnen gebruiken (allocatie), maar niet op de vraag hoe de vruchten daarvan vervolgens over de leden van het huishouden verdeeld worden (distributie). Onderhandelingsmodellen komen aan beide bezwaren tegemoet. Zij vormen een generalisatie van het joint-utility model zonder de restrictieve aanname van een overkoepelende huishoudens-nutsfunctie, en geven bovendien antwoord op vragen naar de welvaartsverdeling binnen huishoudens.

3. Onderhandelingsmodellen

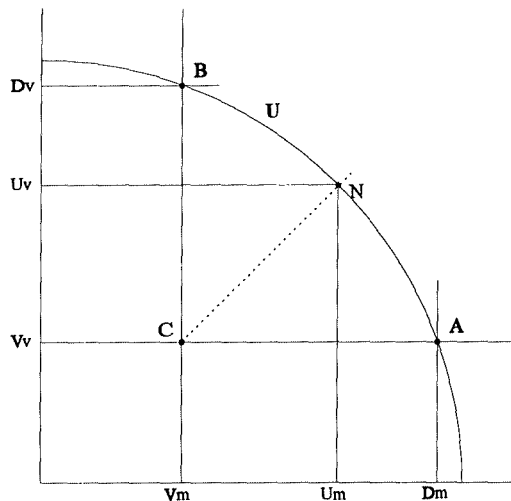
Diverse auteurs hebben gewezen op de mogelijkheden om keuzes van huishoudens te analyseren als de uitkomst van een onderhandelingsproces (Manser & Brown 1980, McElroy & Horney 1981, McElroy 1990, Ott 1989, 1992, 1995, Lundberg & Pollak 1994, Kooreman 1986, Kooreman & Kapteyn 1990). In navolging van deze auteurs beperk ik me hier tot een bespreking van bilaterale onderhandelingen tussen een man en een vrouw die samen een huishouden vormen, waarbij dit huishouden eventueel ook kinderen omvat maar waarbij de kinderen niet als onderhandelaar optreden.

In onderhandelingsmodellen wordt de veronderstelling van de gezamenlijke nutsfunctie losgelaten en vervangen door de veronderstelling dat individuen hun eigen nutsfuncties maximaliseren. Hierdoor volstaat het niet langer om keuzes te modelleren als de uitkomst van een optimalisatieprobleem, maar dienen zij gemodelleerd te worden als de uitkomst van een speltheoretisch probleem. De individuen zijn interdependent in die zin dat het nut van een bepaald alternatief voor één persoon afhankelijk is van de keuze die de ander maakt. Dit sluit natuurlijk niet uit dat de nutsfuncties zelf ook interdependent kunnen zijn in de zin dat het nut van een individu een argument is in de nutsfunctie van de ander. Dit is echter een mogelijkheid, en geen voorwaarde zoals in de rechtvaardiging van het joint-utility model door Becker (1981).

Het onderhandelingsprobleem kan in eerste instantie beschouwd worden als een verdelingsprobleem. Aan de vorming van een huishouden zijn verschillende voordelen verbonden (Ben-Porath 1980, Manser & Brown 1980, Pollak 1985), waarvan ik er hier twee noem. Allereerst biedt huishoudensvorming de mogelijkheid om door middel van taakverdeling optimaal te profiteren van de specifieke vaardigheden van de partners. Deze voordelen worden verkregen door specialisatie. Een gebruikelijke vorm van specialisatie is de traditionele taakverdeling binnen gezinnen waarbij mannen zich voornamelijk op betaalde arbeid richten en vrouwen de verantwoordelijkheid voor onbetaalde arbeid thuis hebben. Naast specialisatievoordelen treden er schaalvoordelen op door de gezamenlijke consumptie van duurzame consumptiegoederen zoals woning, auto en televisie. Wanneer het gebruik van een goed door één partner niet ten koste gaat van het gebruik door de ander kan zelfs gesproken worden van een publiek goed binnen het huishouden. Voor zover men bereid is de vergelijking te maken kunnen kinderen als zodanig gezien worden.

Wanneer specialisatie- of schaalvoordelen bestaan, zullen partners bereid zijn samen een huishouden te vormen. Hun gezamenlijke inspanningen leveren dan meer op dan de som van hun inspanningen op zou leveren indien zij apart zouden blijven leven. Hierbij dient zich het probleem aan hoe het ontstane surplus te verdelen. Omdat beiden in ieder geval niet met minder genoegen nemen dan zij buiten het huishouden zouden kunnen bereiken als alleenstaande of met een andere partner, wordt de onderhandelingsruimte enerzijds begrensd door deze minimaal acceptabele nutsniveaus van beide partners en anderzijds door de nutscombinaties die gezamenlijk maximaal haalbaar zijn. De minimaal acceptabele nutsniveaus worden wel *dreigpunten* genoemd, omdat wanneer het binnen het huishouden verkregen nut onder dit niveau komt, het individu het huishouden zal verlaten. In dat geval moeten beide partners met hun minimaal acceptabele nutsniveau genoegen nemen. In figuur 1 wordt het onderhandelingsprobleem grafisch weergegeven. Op de horizontale as wordt het nutsniveau van de man afgebeeld, op de verticale as het nutsniveau van de vrouw. De curve U geeft alle mogelijke combinaties aan waarin het totaal bereikbare nut onder man en vrouw verdeeld kan worden. De dreigpunten V_m en V_v geven de minimaal acceptabele nutsniveaus van de man en de vrouw aan, en punt C de situatie in geval het huishouden wordt ontbonden.

Figuur 1: Onderhandelingsprobleem met Nash-oplossing. Statistisch model.

Oplossingsconcepten voor het onderhandelingsprobleem zijn uitspraken over de uitkomst van dit onderhandelingsprobleem, dat wil zeggen over de vraag welke nutscombinatie (U_v , U_m) wordt gekozen bij gegeven U , V_m en V_v . Daarbij wordt meestal de aanname gemaakt dat een coöperatieve oplossing gevonden wordt die Pareto-optimale uitkomst garandeert, dat wil zeggen een uitkomst waarin geen van de partijen zijn of haar nut kan verhogen zonder dat dit ten koste gaat van het nut van de ander (niet-coöperatieve modellen worden besproken

door Lundberg & Pollak 1994). De eis van Pareto-optimaliteit beperkt de mogelijke oplossingen in figuur 1 tot de punten op de curve U die de punten A en B verbindt. Dit suggereert reeds dat naarmate de alternatieven van een individu buiten het huishouden beter zijn en bijgevolg het minimaal acceptabele nutsniveau binnen het huishouden groter, de omvang van de onderhandelingsruimte in zijn of haar voordeel verkleind wordt.

Manser & Brown (1980) bespreken drie oplossingen voor dit onderhandelingsprobleem. De dictatoriale oplossing stelt dat één van beide partners, de dictator, zijn of haar nut maximaliseert onder de restrictie dat de ander niet minder dan zijn of haar minimaal acceptabele nutsniveau bereikt. Als de man de dictator is vormt punt A in figuur 1 de oplossing, is de vrouw de dictator dan is dit punt B . In Becker's (1981) theorie wordt van een dictatoriale oplossing uitgegaan, met dien verstande dat de dictator een altruïst is die het nut van de partner in zijn of haar nutsfunctie laat meewegen. De Kalai-Smorodinsky oplossing stelt dat in de bereikte oplossing de winsten van de partners ($U_m - V_m$ voor de man en $U_v - V_v$ voor de vrouw) zich verhouden als hun maximaal haalbare winsten als dictator ($D_m - V_m$ voor de man en $D_v - V_v$ voor de vrouw). De Nash-oplossing is het door de meeste auteurs geprefereerde model, onder meer omdat deze oplossing ook beschouwd kan worden als de oplossing waar partners belanden als de onderhandeling sequentieel gemodelleerd wordt (Schultz 1990, Ott 1992, Lundberg & Pollak 1993). De Nash-oplossing voor het onderhandelingsprobleem stelt dat het produkt van de winsten van de partners $[(U_m - V_m) * (U_v - V_v)]$ wordt gemaximaliseerd. In figuur 1 vormt punt N de Nash-oplossing, die hier overigens samenvalt met de Kalai-Smorodinsky oplossing.

Alle drie de oplossing impliceren dat, bij gelijkblijvende U , individuen een hoger nutsniveau bereiken naarmate hun minimaal acceptabele nutsniveaus V , en dus hun maximaal haalbare nutsniveaus buiten het huishouden, toenemen. Op zichzelf is dit resultaat om verschillende redenen waardevol. Allereerst wordt de besluitvorming in huishoudens niet langer als een 'black box' opgevat, maar gefundeerd op een model voor onderhandelingen (Ott 1995: 93). Daarnaast is altruïsme in het onderhandelingsmodel niet langer een noodzakelijke voorwaarde voor de afleiding van een huishoudens-nutsfunctie, al moet natuurlijk erkend worden dat deze veronderstelling door andere veronderstellingen vervangen wordt, zoals de veronderstellingen die aan de coöperatieve oplossing ten grondslag liggen.

Ten slotte kunnen uit het onderhandelingsmodel hypothesen afgeleid worden over de welvaartsverdeling binnen huishoudens die niet uit het joint-utility model volgen. Een voorbeeld hiervan is het effect van niet-arbeidsinkomen dat persoonsgebonden is. Volgens het onderhandelingsmodel, en dit geldt voor alle drie de genoemde oplossingen, verhoogt een dergelijk inkomen het bereikte nutsniveau van degene aan wie het toekomt. In het joint-utility model maakt het niet uit aan wie dit inkomen toebehoort. Deze bevinding is ook van belang voor beleidsvragen. Vooral daar waar gezinsbeleid op specifieke categorieën personen binnen huishoudens gericht is (bijvoorbeeld kinderen of vrouwen) hebben onderhandelingsmodellen implicaties voor het te voeren gezinsbeleid. Zo geven de bijdragen in Rogers & Schlossman (1990) diverse voorbeelden van toepassingen van onderhandelingsmodellen op beleidskwesties in ontwikkelingslanden, en leveren Lundberg & Pollak (1993) een analyse op het terrein van de toekenning van het recht op kinderbijslag in de Verenigde Staten.

Anderzijds geven de bevindingen van het besproken onderhandelingsmodel nog geen aanleiding om de veronderstelling van een gezamenlijke huishoudens-nutsfunctie te laten vallen wanneer het gaat om de uitkomst van allocatieproblemen. Immers, de Nash-oplossing van het onderhandelingsprobleem leidt tot een nieuwe huishoudens-nutsfunctie, namelijk de

term $(U_m - V_m) * (U_v - V_v)$ die gemaximaliseerd wordt. Wanneer de dreigpunten V_m en V_v verondersteld worden exogeen te zijn, heeft het onderhandelingsmodel dan ook geen implicaties voor de vraag naar de optimale aanwending van hulpbronnen in huishoudens (McElroy & Horney 1981, Ott 1992).

4. Arbeidsdeelname als sociaal dilemma: dynamisch model

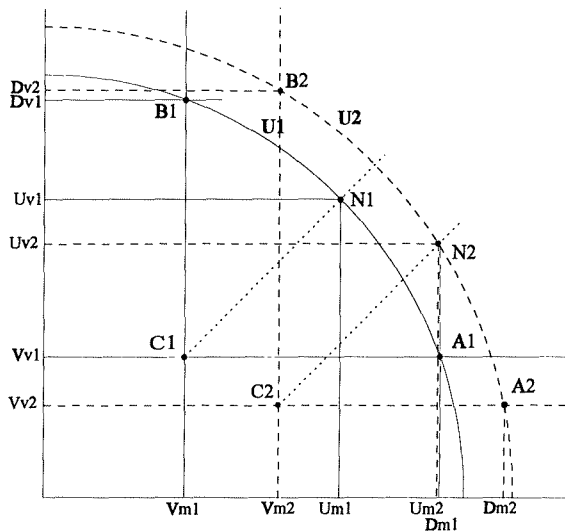
Onderhandelingsmodellen hebben wel implicaties voor de uitkomst van allocatieproblemen wanneer de veronderstelling dat dreigpunten exogeen zijn wordt losgelaten. Ott (1992 1995) geeft aan welke inhoudelijke redenen er zijn om dreigpunten als endogeen te beschouwen, en laat met behulp van een dynamisch (twee-perioden) onderhandelingsmodel zien hoe onderhandelingen tussen partners tot sociale dilemma's aanleiding kunnen geven, dat wil zeggen tot situaties waarin Pareto-optimale oplossingen niet bereikt kunnen worden. De nu volgende uiteenzetting is grotendeels gebaseerd op Ott (1992: 68-142). Ott redeneert dat dreigpunten niet (alleen) exogeen zijn maar ook endogeen, dat wil zeggen dat keuzes die binnen het huishouden gemaakt worden de alternatieven van de partners buiten het huishouden beïnvloeden. Zij concentreert zich daarbij op keuzes omtrent arbeidsdeling. Zoals eerder aangegeven, kunnen huishoudens efficiënter opereren wanneer de partners zich specialiseren in taken waarin zij relatief het meest productief zijn. Voor veel huishoudens worden specialisatievoordelen verkregen wanneer één van de partners zich richt op betaalde arbeid terwijl de ander zich voornamelijk met de onbetaalde huishoudelijke arbeid bezighoudt. Het is bekend dat deze taakverdeling in de praktijk in hoge mate geslachts-specifiek is. Ott (1995: 68-72) beargumenteert dat deze specialisatie asymmetrische effecten heeft op de dreigpunten van de partners. Op grond van de theorie van het menselijk kapitaal stelt zij dat betaalde arbeid in de regel investeringen in kennis en vaardigheden met zich meebrengt die tot een hogere produktiviteit leiden. Het afzien van betaalde arbeid impliceert dat dergelijke vaardigheden niet worden opgebouwd, en dat ze ten dele waarschijnlijk ook verlerd worden of aan waarde verliezen door technologische vernieuwingen zoals automatisering. Aangezien deze arbeidsmarkt-gerelateerde vaardigheden persoonsgebonden zijn, worden ze door het individu 'meegenomen' bij ontbinding van het huishouden. Investeren in dergelijke vaardigheden verhogen dus het dreigpunt van de partner die zich in betaalde arbeid specialiseert, meestal de man. Het afzien van betaalde arbeid laat het dreigpunt van de persoon die zich in huishoudelijke arbeid specialiseert ongemoeid, of verlaagt het zelfs wanneer vaardigheden vergeten worden of verouderen.

Ott modelleert vervolgens keuzes over de taakverdeling tussen levenspartners met behulp van een dynamisch (twee-perioden) model waarbij in beide perioden een Nash-onderhandelingsprobleem bestaat, waarbij de keuzes in periode 1 van invloed zijn op de dreigpunten en dus op de verdeling in periode 2. In de eerste periode wordt beslist over de taakverdeling tussen partners, en wel in het bijzonder over de vraag of gekozen wordt voor een specialisatie tussen betaalde arbeid en onbetaalde thuisarbeid. In de tweede periode wordt heronderhandeld op basis van de na verloop van tijd ontstane situatie. Het kenmerkende van dit model is dat de dreigpunten in periode 2 afhankelijk zijn van de keuze die in periode 1 gemaakt is. Het model wordt grafisch toegelicht in figuur 2. De ononderbroken lijnen in deze figuur geven het onderhandelingsmodel in periode 1 weer, en zijn identiek aan die in figuur 1 (waarbij de symbolen van een suffix '1' zijn voorzien). Figuur 2 toont twee curven U_1 en U_2 . Het feit dat U_2 hoger en meer naar rechts ligt geeft

aan dat in periode 2 als gevolg van specialisatie een groter surplus ontstaat.

Als in periode 1 gekozen is voor een traditionele vorm van specialisatie waarbij de vrouw de verantwoordelijkheid voor huishoudelijke arbeid op zich neemt, dan zullen haar alternatieven buiten de relatie minder goed zijn in periode 2 dan wanneer zij betaald zou zijn blijven of gaan werken in periode 1. Door continuering van de deelname van betaald werk worden kennis en vaardigheden opgebouwd of in ieder geval onderhouden en worden hoge zoekkosten bij eventuele herintrede in de toekomst voorkomen. Een loopbaanonderbreking ten behoeve van onbetaalde thuisarbeid kan gezien worden als een investering in vaardigheden die grotendeels waarde hebben binnen de huidige relatie, en veel minder daarbuiten. In figuur 2 is V_v2 kleiner dan V_v1 . Voor de man daarentegen geldt dat zijn alternatieven buiten de relatie in periode 2 beter zijn, en wel des te sterker naarmate hij zich in meer in betaalde arbeid heeft gespecialiseerd. De in beroepsarbeid opgedane kennis en vaardigheden (menselijk kapitaal) zijn immers niet relatie-specifiek: zij leveren hem net zoveel op in zijn huidige relatie als in eventuele andere relaties. De verbetering van de alternatieven van de man buiten de relatie uit zich in figuur 2 doordat V_m2 groter is dan V_m1 .

Figuur 2: Onderhandelingsprobleem met Nash-oplossing. Dynamische oplossing (twee-perioden) model.

Indien een paar dus volgens de traditionele rolverdeling besluit te specialiseren dan worden asymmetrisch relatie-specifieke investeringen gedaan: de vrouw doet relatief veel relatie-specifieke investeringen, de man relatief weinig. Hierbij dient overigens wel bedacht te worden dat de taken die vrouwen in thuisarbeid verrichten voor een belangrijk deel bijdragen aan de opbouw van algemene vaardigheden die niet specifiek aan de relatie met haar partner gebonden zijn. De organisatie en coördinatie van de activiteiten binnen het huishouden, de budgettering van uitgaven, het onderhouden van relaties met leveranciers zijn hier voorbeelden van. Het onderhouden van relaties met (schoon)familie en vrienden en de

verzorging en opvoeding van kinderen zijn voorbeelden van taken die meer relatie-specifiek zijn. Daarnaast heeft de specialisatie van mannen in betaalde arbeid tevens als consequentie dat zij dit soort huishoudelijke vaardigheden slecht ontwikkelen en bij een eventuele echtscheiding ook kwetsbaar zijn. Deze argumenten geven aan dat er bij specialisatie niet sprake is van een volledige asymmetrie in relatie-specifieke investeringen. In het algemeen echter kan een gebrek aan huishoudelijke vaardigheden gecompenseerd worden door allerlei diensten op de markt aan te schaffen maar kan een gebrek aan inkomen door een lage verdien capaciteit moeilijk gecompenseerd worden. Daarom lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd dat de traditionele taakverdeling vrouwen kwetsbaarder maakt voor verlating door hun man dan omgekeerd.

Wanneer in een huishouden specialisatievoordeel te behalen valt doordat de vrouw zich op onbetaalde arbeid richt, dan zal de vrouw bij haar beslissing om al dan niet met specialisatie in te stemmen een vergelijking maken tussen haar nutsniveau zonder specialisatie (U_v1) en met specialisatie (U_v2), en kiezen voor het alternatief dat haar nut maximaliseert. In het voorbeeld van figuur 2 betekent dit dat zij niet tot specialisatie bereid is omdat $U_v2 < U_v1$, maar er zijn natuurlijk ook situaties denkbaar waarin de winst uit specialisatie dermate groot is, of de verandering in dreigpunten dermate klein, dat specialisatie ook voor de vrouw lonend is. In het algemeen geldt dat de waarde van $U_v2 - U_v1$ groter is naarmate het specialisatievoordeel groter is, de daling van haar dreigpunt geringer is en de stijging van het dreigpunt van haar man geringer is.

Afhankelijk van de winst uit specialisatie en de effecten van specialisatie op de dreigpunten ontstaat dus een probleem-structuur die overeenkomt met wat in de spel-theoretische literatuur een Trust-game genoemd wordt (Snijders 1996). Hierbij is sprake van een sociaal dilemma omdat een Pareto-optimale oplossing bestaat. In die gevallen is de vrouw in periode 1 niet bereid tot specialisatie omdat de man in een volgende periode zal heronderhandelen op basis van de veranderde dreigpunten, waardoor zij met minder nut (U_v2) genoegen moet nemen dan in de uitgangssituatie (U_v1). Beiden zouden echter specialisatie verkiezen wanneer een oplossing overeen gekomen kon worden die de vrouw in periode 2 in ieder geval haar minimaal acceptabele nut uit periode 1 garandeert, bijvoorbeeld door in een bindend contract vast te leggen dat de dreigpunten uit de eerste periode in de tweede periode onveranderd blijven ($D_v1 = D_v2$ en $D_m1 = D_m2$).

Contracten kunnen hier beschouwd worden als impliciete of expliciete afspraken over de nutsverdeling in de toekomst op lange termijn. Wanneer bindende afspraken mogelijk zijn, en de kosten ervan niet al te hoog uitvallen, dan zullen partners zo'n contract afsluiten. In het twee-perioden model kan dit ingepast worden door te veronderstellen dat met zo'n bindende afspraak wordt vastgelegd dat de dreigpunten van periode 1 ook gelden in periode 2. Wanneer er zo'n bindende afspraak gemaakt wordt bestaat er geen coöperatieprobleem. Deze veronderstelling ligt ten grondslag aan Becker's (1973, 1974) huwelijkstheorie (zie ook Grossbard-Shechtman 1995). In deze theorie wordt bij de vorming van een huishouden een contract afgesloten waarin zowel de lange-termijn taakverdeling als de verdeling van het geproduceerde surplus wordt vastgelegd. De mate waarin een individu van het surplus profiteert is daarbij afhankelijk van zijn of haar alternatieven buiten het huishouden op het moment van huishoudensvorming.

Deze oplossing, waarin specialisatie dus geen risico voor heronderhandeling met zich meebrengt, berust echter op de aanname dat volledige contracten tegen 'redelijke' kosten op te stellen zijn en dat deze contracten ook afdwingbaar zijn. Ott (1992: 110-126) betoogt

echter dat afspraken tussen partners in de regel slecht afdwingbaar zijn, zodat heronderhandeling moeilijk verhinderd kan worden. Toch bestaat er in de vorm van de huwelijkswetgeving wel zo'n afdwingbare afspraak (Ott 1992: 121-123). In de huwelijks-wetgeving is immers een wederzijdse verzorgingsplicht vastgelegd die ook na een eventuele echtscheiding van kracht blijft in de vorm van een alimentatieverplichting. Omdat deze afspraak door een externe instantie (i.c. de rechterlijke macht) bekrachtigd wordt is zij afdwingbaar. Overigens bestaan er tussen landen in dit opzicht wel verschillen. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld wordt een alimentatie-eis in lang niet alle gevallen door de rechter gehonoreerd en kunnen mannen zich relatief gemakkelijk aan alimentatieverplichtingen onttrekken, bijvoorbeeld door naar een andere staat te verhuizen (Weitzman & MacLean 1992, Sørensen 1994). Gescheiden vaders zijn daarnaast verplicht om bij te dragen aan het onderhoud van hun kinderen, die na een scheiding in de regel bij de moeder blijven wonen. Deze plicht geldt voor alle vaders, onafhankelijk van het al dan niet samenwonen of gehuwd zijn met de moeder. Om deze reden laat ik de onderhoudsplicht ten aanzien van kinderen hier buiten beschouwing.

De alimentatieverplichting kan geïnterpreteerd worden als het recht op compensatie voor gedane relatie-specifieke investeringen. Deze compensatie wordt ook vaak genoemd als grond voor de alimentatieplicht. Als tot een alimentatieplicht besloten wordt, wordt de hoogte ervan door de rechter op basis van jurisprudentie bepaald. Het oordeel wordt mede door overwegingen van compensatie geleid, zoals geïndiceerd door de duur van het huwelijk, het inkomen van de alimentatie-plichtige partner en de arbeidskansen van de alimentatie-gerechtigde partner (Stichting de Ombudsman 1993). Sinds 1994 gelden in Nederland beperkingen aan de duur van de alimentatie (Ministerie van Justitie 1994). In termen van het abstracte onderhandelingsmodel dat in figuur 2 is weergegeven, betekent dit dat voor gehuwden het dreigpunt van degene die relatief de meeste relatie-specifieke investeringen doet door de alimentatieplicht verhoogd wordt (i.e. het beste alternatief buiten de huidige relatie omvat de te ontvangen alimentatie), terwijl het dreigpunt van degene die de minste relatie-specifieke investeringen doet juist verlaagd wordt (d.i. het beste alternatief buiten de huidige relatie omvat de te betalen alimentatie). Omdat de rechter op grond van compensatieoverwegingen de hoogte van de alimentatie vaststelt staan deze verhoging en verlaging, bij benadering natuurlijk, in verhouding tot de relatie-specifieke investeringen die door de partners gemaakt zijn.

5. Arbeidsdeelname als functie van huwelijk

Alleen gehuwde paren zijn onderworpen aan de huwelijkswetgeving, die een wederzijdse verzorgingsplicht bevat. Ongehuwd samenwonenden hebben deze plicht niet automatisch. Zij kunnen weliswaar een vergelijkbare alimentatieverplichting in een notarieel samenlevingscontract op laten nemen, maar in de praktijk wordt door slechts een kleine minderheid van de paren van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Van de ongehuwd samenwonende paren laat 27% een samenlevingscontract opstellen (Giesen 1994), terwijl in 10% van deze contracten een alimentatieregeling is opgenomen. Uiteindelijk is dus op minder dan 3% van de ongehuwd samenwonenden een alimentatieregeling van toepassing.

Wanneer we er voorlopig van uitgaan dat de burgerlijke staat van de partners exogeen is, dan betekent dit voor de onderhandelings situatie dat in overigens vergelijkbare omstandigheden de kwetsbaarheid voor heronderhandeling van gehuwde vrouwen kleiner

is dan die van ongehuwd samenwonende vrouwen. Volgens deze argumentatie zal dus, in verder gelijke omstandigheden, de arbeidsdeelname van ongehuwde vrouwen groter zijn dan die van gehuwde vrouwen. Volgens de traditionele theorie bestaat er echter geen onderscheid tussen gehuwde en ongehuwde paren voor wat betreft arbeidsdeelname, en dus leidt de onderhandelingstheorie hier tot een voorspelling die niet uit de traditionele theorie volgt. Indirecte ondersteuning voor deze hypothese wordt geleverd door Peters (1986), die voor de Verenigde Staten aantoonde dat de arbeidsdeelname van vrouwen hoger is in staten waar echtscheiding zonder aanwijzing van een schuldige partij (*no-fault divorce*) mogelijk is. *No-fault divorce* wordt over het algemeen gezien als ongunstig voor gescheiden vrouwen (Grossbard-Shechtman 1995), en kan geïnterpreteerd worden als een verlaging van haar dreigpunt die de waarschijnlijkheid dat zij met specialisatie zal instemmen kleiner maakt.

Of de arbeidsdeelname onder ongehuwd samenwonende vrouwen inderdaad hoger is dan onder gehuwde vrouwen in overigens gelijke omstandigheden wordt in deze bijdrage getoetst met behulp van gegevens uit de enquête *Huishoudens in Nederland 1994* (Weesie & Ganzeboom 1994, Kalmijn & Giesen 1995). In de hier gepresenteerde analyses is gebruik gemaakt van de gegevens van 544 gehuwd of ongehuwd samenwonende man-vrouw paren waarbij de vrouw jonger dan 55 jaar was en de vrouw noch de man een volledige dagopleiding volgde ten tijde van de enquête.

Tabel 1: Probit regressie-analyse ter verklaring van arbeidsdeelname door vrouwen tot 50 jaar

Aantal observaties	544	
Gemiddelde	66%	
Variabele	Coefficient ¹	z-waarde
Opleidingsniveau		
Lager onderwijs (referentie)		
LBO, MAVO	.61**	3.38
MBO, HAVO, VWO	.96**	5.93
HBO	1.58**	7.25
Universitair	1.85**	5.04
Kinderen in huishouden		
Geen kinderen (referentie)		
Jongste kind 0-4	-.52**	-3.60
Jongste kind 5-12	.54**	-3.91
Jongste kind 13-17	.40*	2.39
Inkomen partner in hfl. 100	-.02**	-3.44
Gehuwd	-.49**	-2.93

Bron: Telefonische Enquête Huishoudens in Nederland 1994

¹ ** Coëfficiënt significant $p < .01$

* Coëfficiënt significant $p < .05$

In tabel 1 worden de resultaten weergegeven van een model waarbij de arbeidsmarktdeelname van vrouwen, een dichotome variabele die aangeeft of de vrouw betaald werk verricht, een functie is van haar opleidingsniveau, de aanwezigheid van kinderen in het huishouden en de leeftijd van het jongste kind, het inkomen van haar partner en de samenlevingsvorm van het paar. Met uitzondering van deze laatste variabele vormen deze

variabelen indicatoren voor de mate waarin specialisatie voordelen oplevert. Deze voordelen zijn geringer naarmate de verdien capaciteit van de vrouw (geïndiceerd door haar opleidingsniveau) groter is, naarmate het arbeidsinkomen van de man hoger is, en als er jonge kinderen in het huishouden aanwezig zijn.

De in tabel 1 weergegeven coëfficiënten zijn geschat met behulp van een probit regressiemodel. Dit model is speciaal geschikt voor het modelleren van dichotome afhankelijke variabelen. Uit de uitkomsten blijkt dat de kans dat een vrouw betaald werk heeft significant kleiner is wanneer zij gehuwd is, onder constanthouding van de werking van andere factoren waarvan verondersteld wordt dat ze van invloed te zijn op haar keuze voor betaalde arbeid. De effecten van deze andere factoren laat ik hier overigens verder buiten beschouwing, omdat het joint-utility model en het onderhandelingsmodel niet verschillen voor wat betreft de voorspelde richting en sterkte van deze effecten.

De analyse dient hier vooral als empirische illustratie van het sterke effect van de samenleefvorm van een paar op de arbeidsdeelname van de vrouw. Dit effect is echter dermate substantieel dat het ongetwijfeld overeind blijft in meer uitgebreide modellen met een rijkere verzameling onafhankelijke variabelen.

6. Het huwelijk als onderdeel van het keuzeprobleem

Tegen deze redenering kan uiteraard het één en ander worden ingebracht. Het eerste tegenargument komt neer op de tegenwerping dat de samenhang tussen arbeidsdeelname en huwelijk in de verkeerde richting geïnterpreteerd wordt. Immers, als het zo is dat het huwelijk werkelijk zo effectief is als oplossing van het geschetste coöperatieprobleem, dan ligt het voor de hand dat het ook als zodanig gebruikt wordt: wanneer een ongehuwd samenwonend paar merkt dat zij zich in het hierboven geschetste dilemma bevindt, dan kunnen zij door te trouwen zich beiden verbeteren ten opzichte van hun huidige situatie, en is hun coöperatieprobleem opgelost. Wanneer trouwen een niet al te kostbare aangelegenheid is (in zowel materiële als immateriële zin), dan zullen zij dit zeker doen. In dat geval is de conclusie onjuist dat de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen lager is omdat het huwelijk hun bescherming biedt tegen de negatieve consequenties van scheiding. Het is dan immers het gewenste, want meest efficiënte, lage arbeidsaanbod van vrouwen die tot de beslissing voor een huwelijk leidt. Ook kunnen beide causale interpretaties waar zijn. Enerzijds leidt een laag arbeidsaanbod van vrouwen dan tot een grotere behoefte aan zekerheid voor de vrouw, welke via een huwelijk bereikt kan worden. Anderzijds biedt een eenmaal gesloten huwelijk vrouwen de mogelijkheid om zich van de arbeidsmarkt terug te trekken met de garantie dat zij hiervoor bij een eventuele scheiding, in ieder geval ten dele, gecompenseerd worden.

Tegen het argument dat de samenhang tussen arbeidsdeelname van vrouwen en samenleefvorm verklaard wordt doordat het huwelijk de onderhandelingspositie van de partners aanpast, is nog een tegenargument te bedenken; dit argument komt er op neer dat aan de keuze voor samenleefvorm en arbeidsdeelname van de vrouw een derde, gemeenschappelijke oorzaak ten grondslag ligt, namelijk de normatieve druk om aan verwachtingen van de omgeving te voldoen. In de Nederlandse samenleving zijn zowel het ongehuwd samenwonen als het verrichten van beroepsarbeid door vrouwen met (jonge) kinderen persoonlijke keuzes die omstreden zijn. Dit betekent dat er veelal druk wordt uitgeoefend op mensen om zich aan normen te conformeren, maar dat de mate waarin men die druk

ondervindt tussen verschillende sociale omgevingen varieert. In het algemeen is de sociale acceptatie van werkende moeders en van ongehuwd samenwonen in de afgelopen decennia natuurlijk toegenomen. Wanneer de normen omtrent ongehuwd samenwonen en normen omtrent arbeidsdeelname door (jonge) vrouwen onderling samenhangen, dan is het goed mogelijk dat de samenhang tussen huwelijk en arbeidsdeelname van vrouwen zijn oorsprong heeft in variaties in sociale normering. Voor paren in een omgeving waar traditionele normen overheersen, leveren ongehuwd samenwonen en arbeidsdeelname door de vrouw hoge sociale kosten op, voor paren in een omgeving waar moderne normen overheersen leveren ze minder sociale kosten of wellicht ook sociale baten op. In deze interpretaties worden beide keuzes dus voor een belangrijk deel gebaseerd op overwegingen van normatieve aard.

Tabel 2: Twee-stappen ('simultane') probit regressie-analyse ter verklaring van arbeidsdeelname door vrouwen en samenleefvorm.

	deelname		gehuwd	
Aantal observaties	544		544	
Gemiddelde	66%		75%	
Variable	Coëfficiënt ¹	z-waarde	Coëfficiënt	z-waarde
Opleidingsniveau				
Lager onderwijs (referentie)				
LBO, MAVO	.52**	2.80		
MBO, HAVO, VWO	.81**	4.81		
HBO	1.34**	5.95		
Universitair	1.48**	3.82		
Kinderen in huishouden				
Geen kinderen (referentie)				
Jongste kind 0-4	-.55**	-3.86		
Jongste kind 5-12	-.55**	-3.96		
Jongste kind 13-17	.51**	2.93		
Inkomen partner (in hfl. 100)	-.02*	-2.50		
Progressiviteit	.17*	2.38	-.03	-.30
Gehuwd²	-.20**	-4.51		
Arbidsdeelname³			-.17	-.99
Prohuwelijkse normen ouders			.19	1.61
Prohuwelijkse normen vrienden			-.01	-.09
Ooit Kinderen			.73**	2.73
Bezit eigen huis			.35*	2.04
Duur samenwoning (jaren)			.11**	5.85
Kerkelijkheid			.50**	3.86
Eerder gehuwd			-.86**	-3.93

Bron: Telefonische Enquête Huishoudens in Nederland 1994

¹ ** Coëfficiënt significant p < .01

* Coëfficiënt significant p < .05

² Voorspelde samenleefvorm uit eerste stap

³ Voorspelde arbeidsdeelname uit eerste stap

In tabel 2 worden de resultaten gepresenteerd van een model waarin met deze tegenargumenten rekening wordt gehouden. De beide beslissingen, huwelijk en arbeidsdeelname door de vrouw, worden simultaan gemodelleerd. Hierbij wordt, ten opzichte van het in tabel 1 gepresenteerde model, de veronderstelling losgelaten dat de beslissing om al dan niet te huwen exogeen is. Om een dergelijk model te schatten moet het goed geïdentificeerd zijn, wat eenvoudig gezegd inhoudt dat er voldoende factoren aanwezig dienen te zijn die uitsluitend de samenleefvorm, maar niet de arbeidsdeelname van de vrouw beïnvloeden, en voldoende factoren die uitsluitend de arbeidsdeelname maar niet de samenleefvorm beïnvloeden.

Voor de analyse waarover in tabel 2 gerapporteerd wordt is gebruik gemaakt van een variant op een voor dit probleem gebruikelijke *two-stage least squares* (2SLS) methode. Wanneer een stelsel van twee simultane vergelijkingen geschat wordt, dan houdt deze methode in dat in de eerste stap van de modelschatting beide endogene variabelen gemodelleerd worden als functie van de alle variabelen die niet endogeen zijn. In de tweede stap worden de vergelijkingen geschat zoals gebruikelijk, met dien verstande dat de voorspelde waarden (van de endogene variabelen dus) uit de eerste stap gebruikt worden als onafhankelijke variabelen in deze tweede stap. Deze procedure garandeert dat de endogene variabelen ongecorrleerd zijn met het residu (de error term) uit de andere vergelijking. Voor de situatie waarin beide endogene variabelen dichotoom zijn (zoals hier samenleefvorm en arbeidsdeelname van de vrouw) werd hier een twee-staps probit model gebruikt, waarbij de voorspelde index-scores uit de eerste stap gebruikt worden als voorspellers in de tweede stap.

De factoren die geacht worden de deelname aan betaalde arbeid te beïnvloeden zijn identiek aan de in tabel 1 gebruikte factoren, onder toevoeging van een variabele *progressiviteit*. De gestandaardiseerde waarde van deze variabele is gecreëerd op basis van opgegeven voorkeur voor politieke partij, type dagblad en omroepvereniging van de respondent. Omdat er geen informatie over deze voorkeuren van de partner van de respondent voorhanden was, wordt hier aangenomen dat progressiviteit een gemeenschappelijk kenmerk van het paar is. De variabele wordt geacht een indicator te zijn voor een omgeving waarin algemene progressieve normen overheersen. Juist omdat we veronderstellen dat progressiviteit *algemene* normen indiceert is deze variabele ook opgenomen in het model waarin we de samenleefvorm modelleren. Voor dit laatste model veronderstellen we verder de volgende factoren (zie ook Giesen 1994). Verondersteld wordt dat mensen deels trouwen om rechten en plichten ten opzichte van hun kinderen vast te leggen, zodat de kans om gehuwd te zijn groter is voor paren die kinderen hebben. Hierbij gaat het, anders dan bij het arbeidsaanbod, niet noodzakelijkerwijs om thuiswonende kinderen en is de leeftijd van de kinderen irrelevant. Daarnaast veronderstellen we dat ongehuwd samenwonen als proefperiode voor het huwelijk gebruikt wordt en dat partners, naarmate zij langer bij elkaar zijn, meer inzicht hebben in de kans van slagen van een huwelijk. Er wordt daarom verwacht dat naarmate paren langer samenwonen de kans dat zij getrouwd zijn groter is. Verder verwachten we een lagere kans op huwelijk in geval minstens een van de partners eerder gehuwd geweest is. In zo'n geval wordt de keuze voor een volgend huwelijk waarschijnlijk minder snel gemaakt vanwege een verondersteld verhoogd risico op scheiding. Verder biedt een huwelijk de mogelijkheid om in geval van een grote gezamenlijke investering zoals de aanschaf van een eigen huis, de eigendomsrechten vast te leggen.

De variabele religie is een gestandaardiseerde index samengesteld uit antwoorden op vragen naar kerklidmaatschap en kerkbezoek en is bedoeld om normatieve druk uit de

omgeving te meten. Hetzelfde geldt voor de variabelen die prohuwelijkse opvattingen van ouders en van vrienden meten. In de enquête werd hierbij expliciet gevraagd naar opvattingen van ouders en vrienden op het moment dat men voor het eerst, gehuwd of ongehuwd, ging samenwonen. Ook voor deze variabele geldt dat de antwoorden betrekking hebben op de ouders en vrienden van de respondent en niet op die van de partner, maar dat verondersteld wordt dat een paar gezamenlijk aan deze normatieve druk onderhevig zijn.

Tot slot wordt verondersteld dat er een negatief effect is van arbeidsdeelname van de vrouw, conform de redenering dat een huwelijk de vrouw de garantie van compensatie voor verlies aan menselijk kapitaal biedt in geval van scheiding, en dat het huwelijk het echtpaar zodoende in staat stelt om tot een efficiënte taakverdeling te besluiten.

De resultaten bevestigen grotendeels de eerder op grond van tabel 1 getrokken conclusie dat het huwelijk de arbeidsdeelname van vrouwen daadwerkelijk verlaagt. Anderzijds blijkt het arbeidsaanbod van de vrouw geen significant effect te hebben op de samenleefvorm. Hierbij dient echter bedacht te worden dat samenleefvorm en arbeidsdeelname ongelijksoortige keuzes zijn. De beslissing om te trouwen is naar zijn aard een eenmalige en bindende keuze, die niet eenvoudig terug te draaien is wanneer de oorspronkelijke redenen om te trouwen niet meer geldig zijn. Zo kan de beschermende werking van het huwelijk na verloop van tijd overbodig worden, maar valt er voor de partners niets te winnen door het huwelijk te doen ontbinden. Voor arbeidsdeelname geldt deze redenering in veel mindere mate; men kan, voorzover de arbeidsmarkt dat toelaat natuurlijk, herhaaldelijk de arbeidsmarkt betreden en verlaten alnaargelang de op dat moment aanwezige hulpbronnen en restricties.

De variabelen waarvan verondersteld wordt dat zij normatieve overwegingen representeren, blijken, met uitzondering van religie (op samenleefvorm) en progressiviteit (op arbeidsdeelname), geen effect te hebben. Belangrijker voor de vraag die hier centraal staat is echter dat zij de samenhang tussen arbeidsdeelname en samenleefvorm niet verklaren.

7. Conclusies

De uitkomst van verdelingsvraagstukken in gezinnen wordt in belangrijke mate gestuurd door de mate waarin de gezinsleden de controle hebben over schaarse hulpbronnen, zodanig dat degenen die over de meeste hulpbronnen beschikken systematisch een relatief groot aandeel van de beslissingsmacht krijgen. De onderhandelingstheorie zoals die in deze bijdrage aan de orde is geweest stemt met deze bevindingen overeen. Zij levert een model voor de uitkomst van onderhandelingen tussen partners waarin een individu een groter aandeel van de gezamenlijke produktie krijgt naarmate hij of zij over meer alternatieven buiten de relatie beschikt. In aansluiting op het werk van Ott (1992) heb ik laten zien dat de theorie niet alleen antwoorden biedt op vragen over verdelingsproblemen, maar ook op vragen over samenwerkingsproblemen. Uit het onderhandelingsmodel bleek de hypothese af te leiden dat de arbeidsdeelname van vrouwen lager is als er bindende afspraken gemaakt zijn over de compensatie voor verlies aan verdien capaciteit. Aangezien het huwelijk zo'n bindende afspraak bevat lag het voor de hand om deze hypothese te toetsen aan de hand van het verschil in arbeidsdeelname tussen gehuwde en ongehuwd samenwonende vrouwen. In een empirische analyse werd deze hypothese bevestigd. Het onderhandelingsmodel is vervolgens uitgebreid door de keuze voor het huwelijk endogeen te maken. In een simultane

analyse van beide beslissingen blijft het effect van samenleefvorm op arbeidsdeelname bestaan, maar wordt geen effect gevonden van arbeidsdeelname op samenleefvorm. Het lijkt er dus op dat paren de keuze voor een huwelijk niet of nauwelijks maken om een efficiënte arbeidsdeling te kunnen realiseren, maar dat een eenmaal gesloten huwelijk wel dat effect heeft.

Onderhandelingsmodellen voor de besluitvorming in huishoudens hebben een grotere reikwijdte dan in deze bijdrage aan de orde is geweest. Zoals McElroy (1990) aangeeft vallen met onderhandelingsmodellen aanzienlijk meer toetsbare hypothesen over de uitkomsten van verdelingsvraagstukken te formuleren dan met behulp van de traditionele theorie. Hierbij gaat het om wat zij 'extramarital environmental parameters' noemt: variabelen die van invloed zijn op het nut van de partners in het beste alternatief buiten hun huidige gezin. Verder problematiseren onderhandelingsmodellen niet alleen vragen over de verdeling van welvaart binnen huishoudens, zij laten ook zien dat huishoudens zich, juist vanwege deze verdelingsproblemen, voor coöperatieproblemen gesteld zien. Het huwelijkscontract is een al lang bestaand voorbeeld van een oplossing voor zo'n coöperatieprobleem door middel van een wettelijk bekrachtigd contract.

Literatuur

- Becker, G.S. (1965). A Theory of the Allocation of Time. *Economic Journal* 75: pp. 493-517.
- Becker, G.S. (1973). A Theory of Marriage; Part I. *Journal of Political Economy* 81: pp. 813-846.
- Becker, G.S. (1974). A Theory of Marriage; Part II. *Journal of Political Economy* 82: pp. 11-26.
- Becker, G.S. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Becker, G.S.; Landes, E.M.; Michael, R.T. (1977). An Economic Analysis of Marital Instability. *Journal of Political Economy* 85: pp. 1141-1187.
- Ben-Porath, Y. (1980). The F-Connection: Families, Friends and Firms and the Organization of Exchange. *Population Development Review* 6: pp. 1-30.
- Bernasco, W. (1995). *Coupled Careers; The Effects of Spouse's Resources on Success at Work*. Amsterdam: Thesis.
- Dijk, L. van (1995). *Choices in Child Care; The Distribution of Child Care among Mothers, Fathers and Non-parental Care Providers*. Amsterdam: Thesis.
- Giesen, D. (1994). *Legal Arrangements and Intimate Relationships*. ISCORE Working Paper No. 27. Utrecht: ISCORE.
- Griliches, Z. (1974). Comment. Schultz, T.W. (Ed.), *Economics of the Family*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grossbard-Shechtman, S. (1995). Marriage Market Models. Tommasi, M.; Ierulli, K. (Eds.), *The New Economics of Human Behavior*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Kalmijn, M.; Giesen, D. (1995). Codeboek Huishoudens in Nederland 1994 - Telefonische Enquête. Utrecht: ICS/ISCORE.
- Kooreman, P. (1986). *Essays on Microeconomic Analysis of Household Behavior*. Dissertation. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant.
- Kooreman, P.; Kapteyn, A. (1990). On the Empirical Implementation of Some Game Theoretic Models of Household Labor Supply. *Journal of Human Resources* 25: pp. 584-598.
- Lippe, T. van der (1993). *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen; Een interdisciplinaire studie naar betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens*. Amsterdam: Thesis.
- Lindenberg, S. (1990). Social approval, fertility and female labor market behavior. Siegers, J.; Jong Gierveld, J. de; Imhoff, E. van (Eds.), *Female Labour Market Behaviour and Fertility: A Rational Choice Approach*. Berlin/New York: Springer.
- Lundberg, S.; Pollak, R.A. (1993). Separate Spheres Bargaining and the Marriage Market. *Journal of Political Economy* 101: pp. 988-1010.

- Lundberg, S.; Pollak, R.A. (1994). Noncooperative Bargaining Models of Marriage. *American Economic Review* 84: pp. 132-137.
- Manser, M.; Brown, M. (1980). Marriage and Household Decision-Making: A Bargaining Analysis. *International Economic Review* 21: pp. 31-44.
- McElroy, M.B. (1990). The Empirical Content of Nash-Bargained Household Behavior. *Journal of Human Resources* 25: pp. 559-583.
- McElroy, M.B.; Horney, M.J. (1981). Nash-Bargained Household Decisions: Toward a Generalization of the Theory of Demand. *International Economic Review* 22: pp. 333-349.
- Ministerie van Justitie (1994). *Alimentatie na 1 juli 1994*. Voorlichtingsbrochure. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Nerlove, M. (1974). Toward a New Theory of Population and Economic Growth. Schultz, T.W. (Ed.), *Economics of the Family*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ott, N. (1989). Familienbildung und familiäre Entscheidungsfindung aus verhandlungstheoretischer Sicht. Wagner, G.; Ott, N.; Hoffmann-Nowotny, H.-J. (Eds.), *Familienbildung und Erwerbstätigkeit im demographischen Wandel; Proceedings*. Berlin u.a.. Pp. 97-116.
- Ott, N. (1992). *Intrafamily Bargaining and Household Decisions*. Berlin: Springer.
- Ott, N. (1995). Fertility and Division of Work in the Family. Kuiper, E.; Sap, J. (Eds.), *Out of the Margin; Feminist Perspectives on Economics*. London/New York: Routledge. Pp. 80-99.
- Peters, E. (1986). Marriage and Divorce; Informational Constraints and Private Contracting. *American Economic Review* 76: pp. 437-454.
- Pollak, R.A. (1985). A Transaction Cost Approach to Families and Households. *Journal of Economic Literature* 23: pp. 581-608.
- Rogers, B.L.; Schlossman, N.P. (Eds.) (1990). *Intra-household Resource Allocation: Issues and Methods for Development Policy Planning*. Tokyo: United Nations University Press.
- Sanders, K. (1991). *Vrouwelijke pioniers; Vrouwen en mannen met een 'mannelijke' hogere beroepsopleiding aan het begin van hun loopbaan*. Amsterdam: Thesis.
- Schultz, T.P. (1990). Testing the Neoclassical Model of Family Labor Supply and Fertility. *Journal of Human Resources* 25: pp. 599-634.
- Snijders, C. (1996). *Trust and Commitments*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Sørensen, A. (1994). Women's Economic Risk and the Economic Position of Single Mothers. *European Sociological Review* 10: pp. 173-187.
- Stichting de Ombudsman (1993). *Trouwen is zo gek nog niet*. Voorlichtingsbrochure. Hilversum: Stichting de Ombudsman.
- Weesie, J.; Ganzeboom, H.B.G. (1994). *Huishoudens in Nederland 1994 - Telefonische Enquête* [Databestand]. Utrecht: ICS/ISCORE.
- Weitzman, L.; MacLean, M. (1992). *Economic Consequences of Divorce; The International Perspective*. Oxford: The Clarendon Press.

Der Wandel von Berufsprestiges in Ostdeutschland als Folge institutioneller Veränderungen

16

Kurt Mühler*

1. Einleitung

Dieser kleine Aufsatz soll ein Dank an Reinhard Wippler für dessen aktives und hilfreiches Engagement beim Neuaufbau der Soziologie an der Leipziger Universität sein. Sowohl als Mitglied der Gründungskommission als auch in seinen Lehrveranstaltungen 1991 und 1992 sowie der umfangreichen Unterstützung in der Neukonzipierung der Forschung hat er entscheidend zur Entstehung einer modernen Soziologie in Leipzig beigetragen. Ganz persönlich möchte ich Reinhard Wippler für dessen freundschaftliche und kollegiale Hilfe bei meiner Neuorientierung in der Soziologie nach der Wende danken.

Die folgenden Ausführungen basieren auf einem gemeinsamen Projekt^[1] mit Reinhard Wippler, das in den Jahren 1992 bis 1994^[2] in Ostdeutschland durchgeführt wurde. In drei empirischen Erhebungsintervallen wurden in den Städten Leipzig und Dresden 489 Personen befragt, die z.T. zufällig über die Einwohnermeldeämter sowie im Schneeballverfahren ausgewählt wurden. Das Projekt untergliedert sich in zwei Schwerpunkte. Zum einen, ob der Wandel der sozialen Institutionen in Ostdeutschland nach 1989 nachweislich die Struktur und die Funktionen der sozialen Beziehungen (als persönliche Netzwerke) der individuellen Akteure beeinflußt hat; und zum anderen, welchen Einfluß der institutionelle Wandel auf den Berufserfolg in Ostdeutschland (Aufwertung bzw. Abwertung von Humankapital) genommen hat.

Parallel zu diesen empirischen Untersuchungen fand eine Teilstudie statt, in der Daten zu Veränderungen des Ansehens verschiedener Berufe erhoben wurden. Von Interesse war, ob es aus der beruflichen Perspektive individueller Akteure infolge des institutionellen Wandels in Ostdeutschland (Veränderung des Ansehens von Berufen) Gewinner und Verlierer gibt.

2. Theoretische Annahmen und Problemstellung

So unbestritten die Existenz von Prestigezuweisungen in jeglichen sozialen Zusammenhängen ist, so kontrovers sind auf der anderen Seite die Ansichten über die Feststellbarkeit von Prestigeordnungen.

Die Ausbildung und Anerkennung sozialer Ränge ist ein Basisphänomen, das in allen Gesellschaften anzutreffen, aber in den entwickelten Gesellschaften aufgrund ihrer sozialen Differenzierungen immer problematischer zu bestimmen ist. Das Agieren individueller

* Kurt Mühler (1953), Universität Leipzig, arbeitet zusammen mit Reinhard Wippler an einem Projekt im Rahmen des DFG-Schwerpunktprogramm 'Sozialer und politischer Wandel im Zuge der Integration der DDR-Gesellschaft'.

Akteure in verschiedenen sozialen Zusammenhängen führt dazu, daß auch ihr soziales Prestige weitaus komplexer zusammengesetzt ist als etwa in einfachen Gesellschaften, wie sie z.B. Linton (Linton 1936) untersuchte. Hier entsprachen sich soziale Rolle und sozialer Status noch mehr oder weniger eindeutig und wurden durch herrschaftsgestützte Zuweisung gesichert. Die Zusammenfassung bzw. Bewertung der verschiedenen sozialen Positionen eines Akteurs impliziert das Problem inwieweit diese überhaupt konsistent sind und welche Gewichtungen zwischen den einzelnen Positionen vorgenommen werden können.

So hebt z.B. Wegener die Doppelnatur von Prestige hervor: zum einen als objektive Gesellschaftsvariable und zum anderen als subjektives Erleben (Wegener 1985). Dies mündet letztlich in die Frage, ob es überhaupt möglich ist, eine Prestigeordnung zu erheben, die unabhängig von den sozialen Standorten der Beurteilenden ist.

Befürwortung des absoluten Prestigeconzepts stützt sich darauf, daß Prestigeordnungen mit einer gewissen Plausibilität und nicht zu übersehenden Konsistenz empirisch nachweisbar sind. Eine solche Annahme über eine latente Hierarchie von Prestigeurteilen gründet sich auf einen vom jeweiligen individuellen Standort relativ unabhängigen gesellschaftlichen Konsens. Auch wenn eine solche Annahme eher für statische Gesellschaften zutreffend erscheint, läßt sich dieser Standpunkt nicht ohne weiteres zurückweisen, aber die Annahme der Subjektivität von Prestigeurteilen läßt sich ebenso nicht ohne weiteres entkräften. Darauf weist Wegener (1986) hin, wenn er bemerkt, daß man den Prestigebegriff nicht mehr vorfindet, wenn man die autonom-subjektiven Bestandteile entfernt, aber zu dem gleichen Resultat gelangt, wenn man den strukturellen und objektiven Anteil beiseite läßt.

Im folgenden soll versucht werden, die Wirkung dieser ambivalenten Struktur bezogen auf Wandlungen des Berufsprestiges in Ostdeutschland (als Kern des sozialen Ansehens einer Person in Erwerbsgesellschaften) an Hand empirischer Ergebnisse näher zu betrachten. Die folgende Frage steht deshalb im Mittelpunkt: *Welchen Einfluß haben Objektivität und subjektives Erleben hinsichtlich der individuellen Urteile, die über Berufsprestiges gefällt werden?*

Die sozialen Bedingungen in der DDR wie auch die neuen sozialen Bedingungen in Ostdeutschland weisen neben den grundlegenden Unterschieden der gesellschaftlichen Organisation auch übereinstimmende Züge industrieller Gesellschaften auf: Der Beruf und die berufliche Position sind in beiden institutionellen Kontexten grundlegend für den sozialen Status bzw. die Schichtzugehörigkeit eines Akteurs.

Berufe sind jedoch nicht nur wegen ihres Effekts auf den sozialen Status eines Akteurs soziologisch interessant, sondern auch wegen ihrer institutionellen Einbettung. Sowohl beabsichtigte Regulationen Seitens politischer Eliten oder bestimmter Unternehmen im Rahmen ihrer Arbeitskräftepolitik als auch unbeabsichtigte Effekte durch den Arbeitsmarkt beeinflussen das Berufssystem und seine Prestigeordnung. Wenn dem so ist, dann prägt sich die Gesamtheit von Berufen im Zusammenhang mit den Institutionen einer Gesellschaft in einer den Effekten -- die sowohl beabsichtigt als auch unbeabsichtigt sein können -- dieser Institutionen entsprechenden Weise aus. Der beabsichtigten institutionellen Einflußnahme liegt ein Wertkonsens zugrunde, der durch die jeweiligen Herrschaftsverhältnisse begründet ist. Diese Einflußnahme wird über ideelle oder materielle Gratifikationen für bestimmte Berufe bzw. Berufsgruppen realisiert. Das Interesse an der Beeinflussung der Reproduktion der Berufe gründet sich darauf, daß diese zum einen das Gerüst *der Wirtschaft* darstellen und zum anderen - über ihre Schichtkonstituierung - auch die Stabilität *der sozialen Ordnung* beeinflussen.

In der Rangfolge von Berufsprestiges schlagen sich sowohl beabsichtigte als auch unbeabsichtigte Effekte institutioneller Regelungen nieder. Daraus leitet sich die folgende konkretisierte Annahme ab:

- A. Die Rangordnung von Berufsprestiges wird entscheidend durch den institutionellen Kontext einer Gesellschaft bestimmt.

Wenn diese Annahme zutreffend ist, dann stellt sich die Frage: *Stimmt es, daß sich die Rangordnung von Berufsprestiges unter den veränderten institutionellen Bedingungen nach der Wende in Ostdeutschland deutlich verändert hat?*

Diese Annahme ist allerdings problematisch, weil sie nicht berücksichtigt, in welcher Weise individuelle Akteure auf diese Wandlungsprozesse Einfluß nehmen. Darauf soll die ergänzende Annahme eingehen:

- B. Prestigeurteile lassen sich nicht anordnen. Sie stehen in Beziehung mit den Absichten individueller Akteure. Diese lassen sich unter dem Aspekt ihrer Generalisierung als Streben nach Verbesserung bzw. Erhalt ihrer Lebensqualität fassen.^[3] In dieser generellen Bestimmung verfolgen individuelle Akteure eine konstante Absicht, die sie über variable instrumentelle Ziele zu verwirklichen suchen.

Diese zweite allgemeine Annahme führt zur Formulierung einer Gegenfrage: *Stimmt es, daß sich, obgleich die institutionellen Kontexte verändert sind, die Rangordnung von Berufsprestiges nicht verändert, weil sich die allgemeinen Ziele der individuellen Akteure letztendlich nicht verändert haben?*

Beide Fragen sind im Grunde plausibel, obwohl sie konträr sind. Die folgenden Annahmen sollen beide Standpunkte verbinden. Um es vorwegzunehmen: Es soll versucht werden, den Aspekt der Objektivität von Prestigeordnungen nicht durch Elimination des individuellen Standpunkts - wie es plausibel zu sein scheint -, sondern im Gegenteil durch die Einbeziehung seiner generellen Präferenzen zu begründen. D.h. die Objektivität bzw. Stabilität von Prestigeordnungen ist somit keine Systemeigenschaft, sondern kommt ebenfalls durch die Abgabe individueller Urteile unter Bezugnahme auf deren invarianten Kern zustande. Hierzu brauchen wir die folgende erweiterte Annahme:

- C. Jede Berufsgruppe verfügt über eine spezifische Ausprägung und Konstellation von Gütern und Fähigkeiten (berufliche Ressourcen). Die Erlangung dieser Ressourcen resultiert aus ihren Investitionen in Humankapital und den verfügbaren Ausgangsressourcen (soziale Herkunft). Zwei Erträge aus beruflichen Ressourcen spielen hinsichtlich der Urteile über ihre Wertigkeit eine bedeutsame Rolle:

- a. der Effekt auf die Lebensqualität (Transfer beruflicher Tätigkeit in eine bestimmte Einkommenshöhe), und
- b. der Effekt auf die Respektabilität von Berufsausübungen.

Letzteres bedarf der Erläuterung. Obwohl Neigungen, Interessen im Vorfeld der Berufswahl eine unübersehbare Rolle spielen, dominieren in den faktischen Handlungen jedoch die Restriktionen der Situation: das Angebot an Lehrstellen und Bildungswegen, die eigenen materiellen Ressourcen, der Einfluß guter Bekannter, Talent usw. Die Unterschiede in den allgemeinen Vorstellungen über erstrebenswerte Berufe sind aber weitaus geringer, als sich dies in den faktischen Handlungen individueller Akteure niederschlägt. Hier wirkt, was Elster (1987) als "saure Trauben" bezeichnet hat. Es können übereinstimmende Grundvorstellungen über erstrebenswerte Berufe angenommen werden, aber aufgrund der ungleichen Verteilung der zur Verfügung stehenden Ressourcen kommt es dennoch zur Besetzung eines sehr heterogenen beruflichen Spektrums und entsprechender Identifikationen mit ihnen.

Worin besteht dieses allgemein Erstrebenswerte?

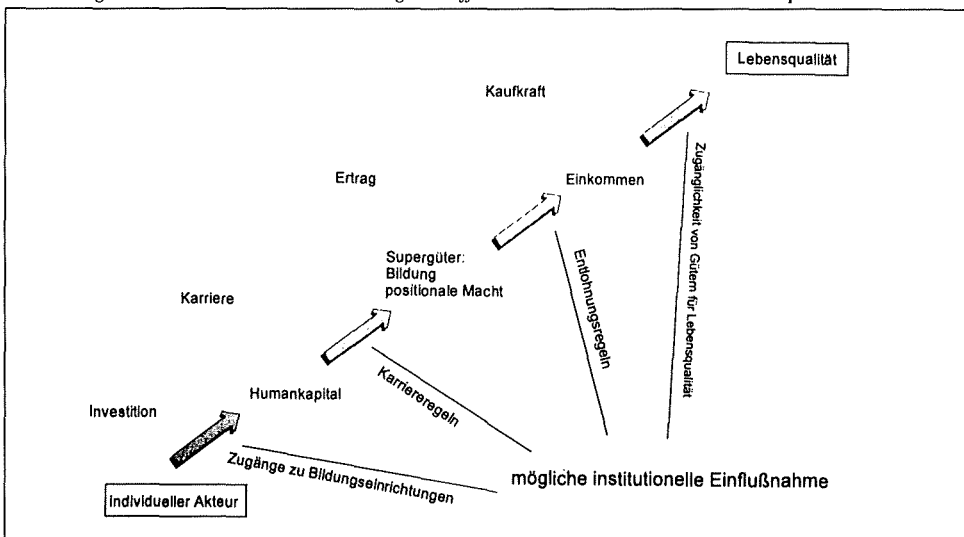
Bildung und Macht sind eine Art Supergüter, die über berufliche Positionen zugänglich werden. Sie werden im allgemeinen von individuellen Akteure angestrebt. Bildung, kann als Erklärungsmacht bezeichnet werden, d.h. beobachtbare Abläufe durch 'unsichtbare', kontraintuitive Zusammenhänge (in den frühen Kulturen von Priesterkasten zum Zweck der Stützung positionaler Macht monopolisiert) erklären zu können, hat Menschen immer schon erstaunt. Denn durch überdurchschnittliches Wissen kann ein Mensch jene Lücke in der Erklärung alltäglicher oder nichtalltäglicher Abläufe füllen, die ursprünglich von Göttern und okkulten Wesen besetzt sind. Bacons Aussage Wissen ist Macht, meint eine solche Beeindruckbarkeit durch Wissen. (Positionale) Macht beinhaltet das Treffen von Entscheidungen für kollektive Handlungen, das Tragen von Verantwortung dafür sowie die Verfügung über Durchsetzungsinstrumente.

Das Gemeinsame beider Güter besteht in der Möglichkeit der absichtsvollen Einflußnahme auf Restriktionen (Umwandlung von Restriktionen in Opportunitäten). Restriktionen engen das Handeln von Menschen ein. Dadurch sind Menschen gezwungen, beständig Kompromisse zwischen dem was sie wollen und dem was sie können/dürfen zu schließen. Je umfangreicher die Möglichkeiten sind, mittels bestimmter beruflicher Ressourcen Restriktionen zurückzudrängen, desto höher ist die allgemeine Wertschätzung, Respektabilität eines Berufs.

Diese beide Effekte wirken bei der Zumessung von Anerkennung:

- D. Berufe werden hinsichtlich des Ertrages beurteilt, den sie auf die Lebensqualität haben. Dabei stehen die konkreten Ressourcen im Vordergrund. Über welche konkreten Güter, welche konkreten Fähigkeiten verfügt der Vertreter eines Berufs und welchen Nutzen zieht er daraus (*Alltagsgüter*)?
- E. Berufe werden auch hinsichtlich ihrer Macht bzw. Ohnmacht beurteilt. Dabei steht im Vordergrund, wie hoch der mögliche Grad der Einflußnahme mittels der beruflichen

Abbildung 1: Die institutionelle Einbettung des Effekts aus der Investition in Humankapital.

Ressourcen auf Restriktionen ist, denen Akteure ausgeliefert sind (*Supergüter*).

Beide Aspekte sind miteinander verbunden. Generell kann man nun folgern:

- F. Prestigeordnungen sind stabil und effektiv (hinsichtlich der Stabilität einer sozio-ökonomischen Ordnung), wenn Berufe mit einem hohen Grad an Verfügung über Supergüter auch zu einem hohen individuellen Ertrag für die Lebensqualität führen, also ein hoher Anreiz gegeben ist, in Humankapital zu investieren und dies auch der individuell effektivste Weg ist, die eigene Lebensqualität zu verbessern.
- G. Prestigeordnungen verändern sich, wenn hohe Erträge für die individuelle Lebensqualität auch ohne die graduelle Erlangung dieser Supergüter möglich sind, sich also Alternativen für Investitionen bieten. Dann lösen sich beide Aspekte voneinander.

Von der Investition in Humankapital bis zum Effekt auf die Lebensqualität finden verschiedene Transfers statt. Auf diese Transfers wirkt die institutionelle Einbettung des dargestellten Zusammenhangs. D.h. institutionelle Regelungen werden mit der Absicht getroffen, bestimmte Transfers zu erleichtern oder zu erschweren, bestimmte soziale Gruppen zu fördern usw. Diese Regelungen schließlich konstituieren ein Anreizsystem für individuelle Akteure in diesen Weg zu investieren oder nicht. Dadurch wird - als kollektiver Effekt - eine Prestigeordnung stabilisiert. Abbildung 1 soll dies verdeutlichen.

4. Berufsprestige in der DDR - institutionelle Einflußnahmen

Eine besondere Schwierigkeit Genaueres über Berufsprestiges im institutionellen Kontext der DDR festzustellen besteht darin, daß es keine systematischen empirischen Untersuchungen zu diesem Gegenstand gibt. Noch in den 60er Jahren interessierten sich die Redaktionen verschiedener Tageszeitungen für die Meinungen ihrer Leser zum Prestige verschiedener Berufe. Veröffentlicht wurden die Ergebnisse jedoch nie. Weitaus vorsichtigere Untersuchungen wurden z.B. durch das Zentralinstitut für Jugendforschung in Leipzig betrieben, indem Jugendliche danach gefragt wurden, wie attraktiv sie verschiedenen Leitungspositionen (Bereitschaft Verantwortung zu tragen) fänden. Das Meinungsforschungsinstitut der DDR wurde 1978 geschlossen. Die DDR bildet damit auch in Osteuropa eine Ausnahme. Warum wurde derart empfindlich auf die Erhebung von Prestiges reagiert?

Bohring und Dücke waren die Spezialisten auf dem Gebiet der Berufssoziologie. In ihrem Buch 'Mensch und Beruf' findet sich auch ein sechsseitiger Abschnitt mit dem Titel "Einige Probleme des Ansehens der Berufe" (Bohring & Dücke 1979). Nachdem die forschungsbezogene Wichtigkeit des Berufsprestiges gewürdigt wird, weisen die Autoren auf das Dilemma hin, dem sich jeder Autor gegenüber sah: die herrschenden ideologischen Forderungen und die empirische Wirklichkeit in Übereinstimmung zu bringen. Aus dieser Schwierigkeit heraus fehlen auch in dieser Arbeit jegliche empirischen Bezüge zum Berufsprestige. Statt dessen bleibt nur Platz für die Wiedergabe ideologischer Prophezeiungen: "Die politische Herrschaft der Arbeiterklasse und die von Ausbeutung freien und qualitativ neuen sozialen Beziehungen in der sozialistischen Gesellschaft, die gleichen sozialen Bedingungen für die Bildung und für das Erlernen von Berufen sowie die politisch-ideologische Erziehung im Sinne der Wertvorstellungen der Arbeiterklasse haben zur Folge, daß sich tendenziell eine Annäherung im Ansehen der Berufe durchsetzt. So hat sich beispielsweise das Ansehen der Produktionsberufe im Sozialismus bedeutend erhöht." (Bohring & Dücke 1979: 119).

Da sich solche Hypothesen nicht verifizieren ließen, unterblieb, auf Weisung der

ideologischen Aufsichtsbehörden im Zentralkomitee der SED, ihre Testung schlechthin. Der beabsichtigte ideologische Kern ist recht einfach strukturiert: Die Arbeiterklasse galt als ideologisches Alibi für den Führungsanspruch der SED-Elite. Dieser Anspruch als sozial fortschrittlichste Kraft wurde durch die enge Verbindung der Arbeiterklasse mit der materiellen Produktion begründet, aus der letztendlich aller materielle Reichtum einer Gesellschaft hervorgeht. Da diese historische Einsicht in ihrer Ausprägung individuell aber stark variiert, benötigt die Arbeiterklasse eine Avantgarde, die in Übereinstimmung mit den historischen Entwicklungsgesetzen die politische Führung übernimmt. Die daraus entwickelte Doktrin besagte, daß sich in der Arbeiterklasse jene Eigenschaften entwickeln, die typisch für den sozialistischen neuen Menschen sind. So z.B. Verantwortungsbewußtsein, echtes Selbstvertrauen, Bescheidenheit, Offenheit gegenüber dem Fortschritt, usw. Diese Eigenschaften sind in anderen sozialstrukturellen Zusammenhängen etwa der so bezeichneten Intelligenz oder den Genossenschaftsbauern objektiv weniger ausgeprägt, weil ihre Arbeitsweise anders organisiert ist (Ferne von der materiellen Praxis bzw. Nähe zu produktiven Eigentum). Deshalb sollten sich die Angehörigen anderer Klassen und Schichten jene Wesensmerkmale der Arbeiterklasse im Laufe eines längeren historischen Prozesses aneignen.^[4] So erhielten die Angehörigen der Arbeiterklasse ein hohes ideologisches Ansehen durch die politische Elite verliehen, um dem geringen sozialen Ansehen von Arbeiterberufen im Alltag entgegenzuwirken. Schließlich wurden im Prinzip nur noch theoretische Konstruktionen zum Thema Berufsprestige und Prestige überhaupt zugelassen.

Worin bestanden die Leitvorstellungen der politischen Elite? Grob ausgedrückt sollten folgende Berufsgruppen aufgewertet werden:

- Die politischen und administrativen Führer (genannt Parteiarbeiter in den verschiedenen staatlichen und politischen Institutionen);
- in der Industrie tätige Arbeiter (Kern des Proletariats).

Ein Schattendasein führten Angestellte, die zur Arbeiterklasse gezählt wurden, jedoch aufgrund ihres nichtmateriellen Tätigkeitsbereichs nicht jene progressiven Merkmale ausprägen konnten. Ein Abwertung dagegen erhielten:

- akademische Berufe, als eine Schicht, die durch die Tätigkeit der Arbeiterklasse subventioniert wurde, die zur Selbstüberschätzung neigt sowie ungenügende politische Disziplin aufwies,
- Kleinproduzenten und Handwerker, die aufgrund des Besitzes oder der Nähe zu produktivem Eigentum noch immer ein kleinbürgerliches, egoistisches Bewußtsein reproduzierten.

Die Absichten institutioneller Einflußnahme auf die Ordnung des Berufsprestiges war konzeptionell durch politische Sollvorstellungen getragen und basierte auf der Annahme, den Prozeß von Prestigezuweisungen planen und anordnen zu können wie Produktionsprozesse.

Welche institutionellen Einflußnahmen sind in diesem Zusammenhang relevant? Die folgenden Aspekte sind keineswegs vollständig, sondern geben nur die grundlegenden Maßnahmen wieder:

- Einkommensnivellierung zwischen körperlichen und geistigen Arbeiten (als Abwertung akademischer Berufe bzw. Aufwertung von Handarbeitsberufen) (Grimm & Hoene, Roloff).
- Kontrolle der Zugänge zu nahezu allen Bildungsinstitutionen (neben der Pflicht-einführung des Abschlusses der 10.Klasse für alle Schüler existierte eine starke herkunftsorientierte Kontrolle der Zugänge zu Abiturklassen sowie ein quasi numerus

clausus aller Studienfächer).

- Regelung der Mobilitätsprozesse (hohe Bedeutung von ideologischer Loyalität bzw. Aktivität) (Solga 1994).
- Aufwertung von Industriearbeiterberufen in der Berichterstattung der Nachrichten in allen Medien (neben der Berichterstattung über jegliches Tun von Elitemitgliedern nahmen das Berichten über Arbeitserfolge und Heldentum in der materiellen Produktion den größten Raum ein).
- Ausstattung von Produktionsbetrieben mit knappen Gütern (Wohnungen, Urlaubsplätze).
- Einflußnahme auf Darstellungen von Berufen in der Kunst (Malerei, Film, Literatur; die Vergabe finanziell lukrativer Aufträge geschah unabhängig davon, ob sich später ein Publikum finden würde).

Die Leitvorstellung über die Einflußnahmen auf die Sozialstruktur war die Annäherung aller Klassen und Schichten an die sich entwickelnde Arbeiterklasse und dabei wiederum an deren Kern (Industriearbeiter). Gleichzeitig dazu wurde eine massive Abwertung akademischer Berufe betrieben. So wurde einerseits nie deren Unentbehrlichkeit für das Gelingen der 'wissenschaftlich-technischen Revolution' in Zweifel gezogen, aber andererseits kein Hehl daraus gemacht, daß diese Berufsgruppen einer Schicht angehören ('Intelligenz'), die ihre soziale Existenz der Arbeiterklasse verdankt und ideologisch stark in den Rudimenten vergangener Zeiten befangen ist. So galt die Wachsamkeit der politischen Elite gegenüber dieser Schicht als legitim und allgemein akzeptiert.^[5]

Daraus leiteten sich die Hauptrichtungen der institutionellen Einflußnahme ab:

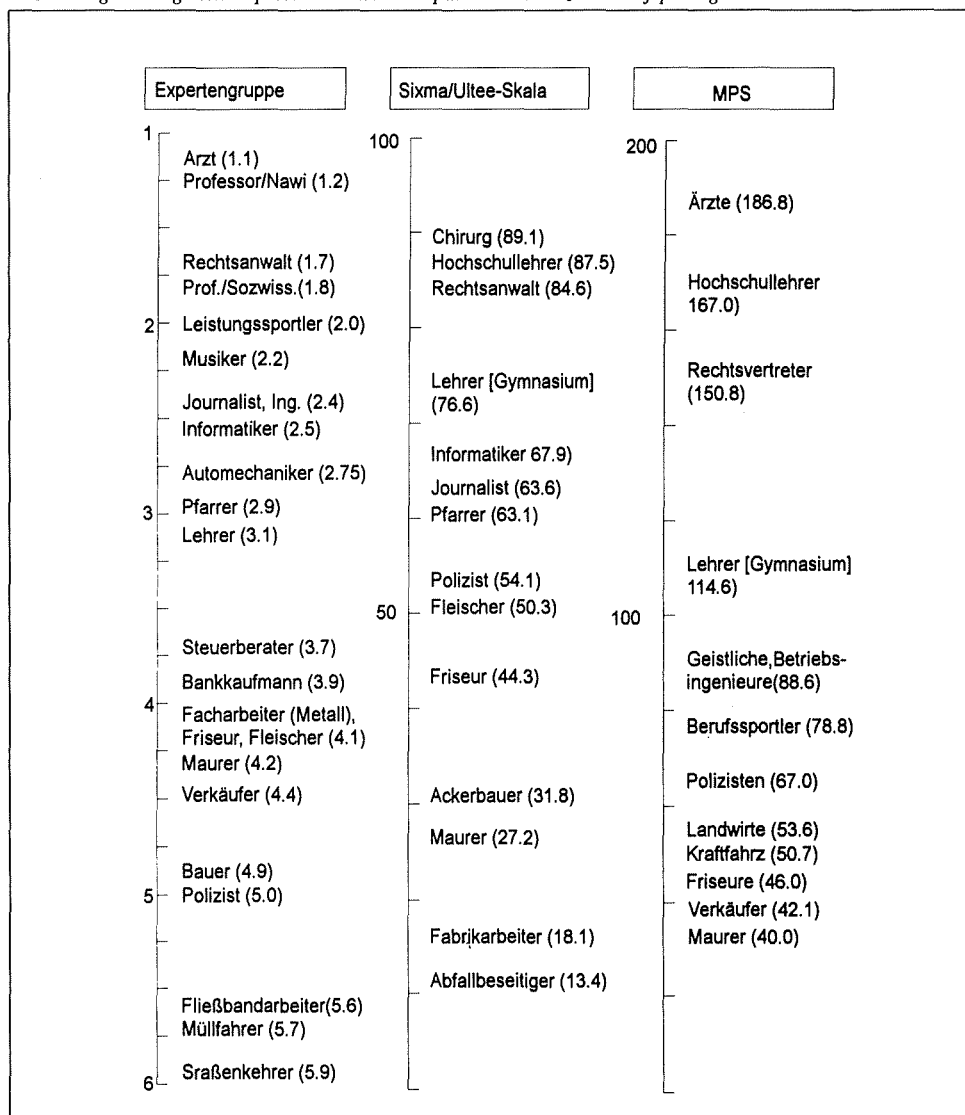
- Steuerung der sozialen Mobilität^[6] nach den ideologischen Kriterien der politischen Elite, und
- Erhöhung der Popularität von Produktionsberufen in der Öffentlichkeit, um eine Öffnung zur Arbeiterklasse hin zu erreichen (Austausch als Lernprozeß zu fördern).

Die Möglichkeiten zur empirischen Überprüfung des Effekts dieser Einflußnahmen ist natürlich von vorn herein sehr eingeschränkt, da sie nur retrospektiv erfolgen kann. Dennoch war es der Versuch wert, eine kleinere Studie zur nachträglichen Erhebung des Prestiges verschiedener Berufe in der DDR durchzuführen, um zu prüfen, ob diese beabsichtigten Effekte auf die Prestigeordnung tatsächlich eingetreten waren.

5. Rekonstruktion des Berufsprestiges durch eine Expertengruppe

Dazu wurde ein Gruppe von 41 Soziologen, die bereits in der DDR in wissenschaftlichen Einrichtungen arbeiteten, zusammengestellt. Ihre Auswahl erfolgte teils zufällig, teils auf Empfehlung durch Kollegen. Ihre Aufgabe bestand darin, 59 Berufe in sechs Gruppen einzuordnen, die jeweils ein Prestigeniveau repräsentierten.^[7] Die Experten sollten diese Einordnung unabhängig von ihrem eigenen Standpunkt vornehmen und statt dessen die öffentliche Meinung, wie sie diese vor der Wende wahrgenommen haben, zur Grundlage nehmen. Die Befragung von Experten sollte eine höhere Gewähr für die Objektivität der Urteile (wie dies auch bei Skaleneichnungen der Fall ist) bieten. Natürlich kann damit nur eine quasi-Unabhängigkeit erreicht werden, denn hier wird nicht bestritten, daß es im Grunde nur sehr bedingt möglich ist, vom eigenen sozialen Standort zu abstrahieren. Es gab also keine Garantie dafür, daß die Experten nicht als Experten, sondern vom sozialen Standpunkt des Akademikers urteilten. Ferner ist diese Erhebung natürlich mit jenen Mängeln behaftet, die typisch für retrospektive Erhebungen sind. Es gab also auch keine

Abbildung 2: Vergleich Experten und westeuropäische Werte zum Berufsprestige.

Garantie dafür, daß nicht Gegenwartseinflüsse die Urteile verzerren. Die Befragung erfolgte schriftlich. Wiedergegeben wird die Rangfolge der Berufe in der folgenden Übersicht an Hand des arithmetischen Mittels der Einzelurteile.

Zweifellos ist dies eine sehr einfache Vorgehensweise, die unter Prestigespezialisten als vielleicht zu simpel beurteilt wird. Allerdings sollten nur grobe Aufschlüsse über den Zusammenhang von institutionellem Einfluß und Berufsprestige in Erfahrung gebracht

werden. Der zusätzliche Anreiz aber bestand darin, selbst mit diesen einfachen Mitteln etwas zu rekonstruieren, worüber keine Daten vorhanden sind.

Die Ergebnisse (Abbildung 2) sind zunächst überraschend. Die Experten beurteilten das Berufsprestige in der DDR in Rangfolgen, wie sie annäherungsweise in jedem westeuropäischen Land zu erwarten gewesen wären. An der Spitze sind akademische Berufe und Berufe mit hoher positionaler Machtbefugnis. Danach kommen verschiedene Facharbeiterberufe und schließlich einfache Berufe, die wenig Ausbildung erfordern. Ein Vergleich mit zwei Skalen aus den Niederlanden (Sixma & Ultee 1983) und der Bundesrepublik (Wegener 1985) zeigen, obwohl die Skalenkonstruktionen völlig verschieden voneinander sind, eine auffallende Ähnlichkeit der Rangordnungen.

Die simple, aber robuste Einordnung der Experten weicht lediglich in einigen wenigen Berufen ab, die z.T. DDR-spezifisch sind, so z.B. dem Leistungssportler. Der Erfolg von Sportlern erlaubte Identifikationen bzw. stellte spezifische Überlegenheiten her, die in anderen Bereichen nicht zu erzielen waren. Desweiteren glich der ostdeutsche Leistungssport weniger dem marktorientierten Geschehen des reinen Profisports in westlichen Ländern (die Prämien nahmen sich eher bescheiden aus). Aus diesen Gründen kann in diesem Prestigeurteil ein typischer institutioneller Effekt gesehen werden.

Weiterhin sind Finanzberufe leicht niedriger bewertet (Steuerberater, Bankkaufmann). Zum einen wurde das Streben nach Geld, der Umgang mit Geld überhaupt in der offiziellen Doktrin zurückhaltend behandelt (der neue Mensch sollte nach wirklichen Werten streben bzw. sich für die Sache des Fortschritts um seiner selbst Willen einsetzen) und zum anderen war Geld in seiner Tauschfunktion infolge Knappheit zahlreicher alltäglicher und nichtalltäglicher Waren und Dienstleistungen stark eingeschränkt. Dies sind aber die einzigen augenfälligen Unterschiede.

Wie ist das Ergebnis zu bewerten? Zunächst widerspricht es nicht den getroffenen Annahmen. Diese gehen davon aus, daß kein direkter institutioneller Einfluß auf die Prestigeordnung vermutet wird, sondern dieser über strukturelle Anreize vermittelt ist.

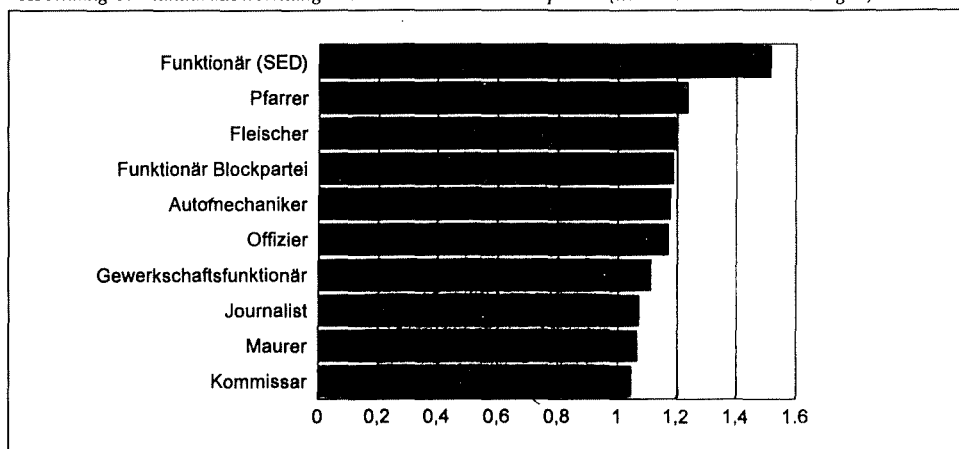
Eine Betrachtung der Übereinstimmung zwischen den Urteilen der Experten kann Aufschluß darüber geben, ob etwaige Unterschiede in der Sicherheit der Beurteilung dieser 59 Berufe existieren. Aus diesem Grund sollen nun die Standardabweichungen (Abbildung 3) etwas näher betrachtet werden. Es lassen sich nach der Höhe der Streuung zwei Kontrastgruppen bilden: eine mit einer Standardabweichung größer 1 und eine Gruppe mit Werten unter 0.7. Es ist aufschlußreich, bei welchen Berufsgruppen die Experten offenbar größere bzw. geringere Übereinstimmung in ihren Urteilen aufweisen.

Drei Berufsgruppen zeigen eine überdurchschnittlich hohe Standardabweichung:

- politische Tätigkeiten und Funktionen,
- Berufe, die mehr oder weniger eng mit dem staatlichen Apparat in Verbindung standen, und
- Handwerksberufe bzw. Dienstleistungsberufe.

Eine Ausnahme bildet auch die Beurteilung des Ansehens des Pfarrers. Dieser Beruf birgt die Schwierigkeit in sich, daß einerseits die atheistische Einflußnahme der politischen Elite unverkennbar erfolgreich war (das zeigt sich auch noch heute in Ostdeutschland), aber andererseits Pfarrer aktiv oppositionelle Bewegungen unterstützten und maßgeblich an der

Abbildung 3: Standardabweichungen in den Urteilen der Experten (hohe Standardabweichungen)

Wende beteiligt waren (Mühler & Wippler 1993). Aufgrunddessen konnte also von vorn herein kaum ein Konsens zwischen den Experten angenommen werden.

Politische Funktionäre wiesen ebenso wie Berufe im staatlichen Dienst einerseits aufgrund ihrer Machtposition ein hohes Ansehen auf, das andererseits aber aufgrund des Zwangscharakters bei Teilen der Bevölkerung nicht auf Anerkennung stieß. Darüber hinaus ist natürlich auch ein retrospektiver Verzerrungseffekt zu erwarten. Die politische Fundierung der Wende und die öffentliche Auseinandersetzung um die Ereignisse in der DDR richteten sich gerade auf jene Tätigkeiten und bewirken damit ein verstärktes Distanzierungsbedürfnis, das in der 'Echtzeit' in diesem Umfang nicht zu beobachten war.

Anders hingegen ist der Sachverhalt bezüglich der Handwerks- bzw. Dienstleistungsberufe. Hier liegen Ausbildungsniveaus vor, die sich nicht von denen anderer Facharbeiterberufe unterscheiden, aber dennoch sind die Standardabweichungen durchschnittlich deutlich höher als bei den letzteren. Dieser Umstand ist natürlich nicht mit dem Hinweis auf eine enge Verbindung mit den beseitigten Machtstrukturen zu erklären.

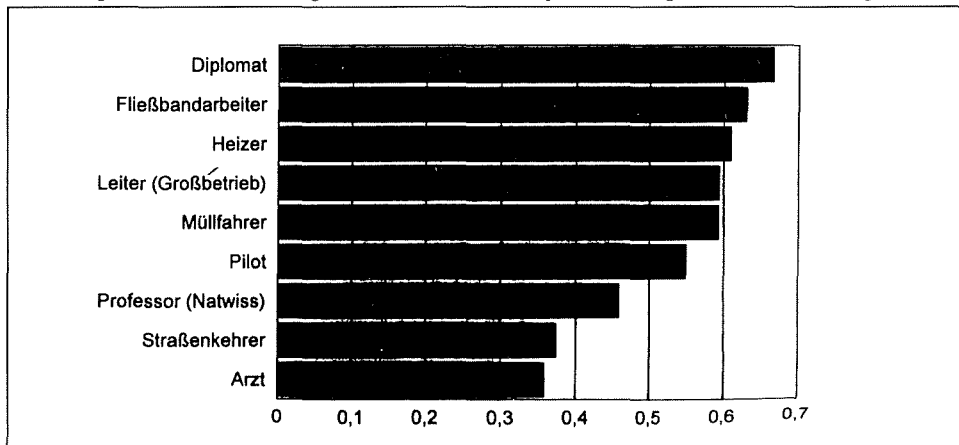
Zunächst soll aber noch die Gruppe der niedrigen Standardabweichungen betrachtet werden (Abbildung 4). Auffällig ist, daß in dieser Gruppe vor allem Berufe mit einem sehr hohen sowie Berufe mit einem sehr einfachen Ausbildungsniveau und unattraktiven Arbeitsbedingungen (monoton, gesundheitsschädigend, einseitig) vertreten sind. Ferner sind dies Berufe, die in der Prestigebewertung durch die Experten, entweder an der Spitze oder am Ende der Rangreihe anzutreffen sind, d.h. die Inkonsistenzen der Bewertung sind im oberen und im unteren Teil der Rangordnung am geringsten. Dieses Ergebnis entspricht den Erwartungen.

Zusammenfassend läßt sich folgendes feststellen: Grundsätzlich bleibt zunächst offen, ob die Mitglieder der Expertengruppe eher aus der Perspektive des Sozialwissenschaftlers oder eher aus der sozialen Perspektive des Akademikers geurteilt haben. Dennoch sind die Ergebnisse sehr aufschlußreich. Zum ersten deshalb, weil sie nicht grundsätzlich von jenen in westeuropäischen Ländern abweichen, was die grobe Rangfolge betrifft. Zum zweiten hat die Einschätzung durch die Experten ergeben, daß es problematisch ist, daß öffentliche

Ansehen von Berufen zu beurteilen, die entweder politischen Inhalts waren oder relativ eng mit dem staatlichen Apparat der DDR in Beziehung standen. Eine retrospektive Erhebung kann hierbei nur bedingt verwendbare Ergebnisse liefern. Demgegenüber gibt es bei Berufen mit einem hohem Ausbildungsniveau bzw. einfachen Tätigkeiten eine deutlich höhere Konsistenz der Bewertungen.

Offen bleibt nun, warum es auch bei manchen, vor allem handwerklichen Berufen, deren Ansehen insgesamt nicht sehr hoch bewertet wurde, relativ hohe Standardabweichungen ähnlich denen der politischen Berufe gibt. *Warum hatten die Experten hinsichtlich dieser Berufsgruppen deutlich auseinandergehende Meinungen?*

Abbildung 4: Standardabweichungen in den Urteilen der Experten (niedrige Standardabweichungen)

6. Rekonstruktion des Berufsprestiges durch eine Normalstichprobe

Aufschluß darüber sollte eine weitere schriftliche Befragung von Personen aus einer Normalstichprobe geben, die an der Hauptuntersuchung zur Veränderung ihrer persönlichen Netzwerke beteiligt waren. Von Interesse war insgesamt, inwieweit die Ergebnisse der Expertengruppe als Prognose für die Normalstichprobe geeignet sind. Den Befragten wurde eine Liste von 28 Berufen vorgelegt. Ähnlich den Experten sollten sie das Ansehen dieser Berufe in der Öffentlichkeit vor der Wende (1989) und in der Gegenwart (1994) - wiederum unabhängig von ihrem eigenen Standpunkt -- beurteilen. Den Befragten standen aus Gründen der Anpassung an die Skalen der Hauptuntersuchung fünf Werte (zwischen 1 = sehr hohes Ansehen und 5 = sehr geringes Ansehen) zur Verfügung. Auch hier erfolgt die Wiedergabe aufgrund des arithmetischen Mittels. Insgesamt gingen 46 auswertbare Listen ein. Zum einen sind, wie dies aufgrund der Expertenurteile zu erwarten war, ausbildungsintensive akademische Berufe im oberen Drittel anzutreffen und unattraktive Berufe wie Abfall-beseitiger im unteren Drittel. Unerwartet dagegen ist, daß sich im oberen Drittel die Handwerksberufe befinden, Berufe, die in den Bewertungen der Experten und den beiden westeuropäischen Skalen eher im letzten Drittel angesiedelt sind. Interessanterweise sind es durchweg Handwerksberufe und nicht schlechthin Facharbeiterberufe, die in dieser Weise hoch bewertet wurden.

Abbildung 5: Retrospektive Prestigewerte 1989. Ergebnisse der Normalstichprobe (N=46)

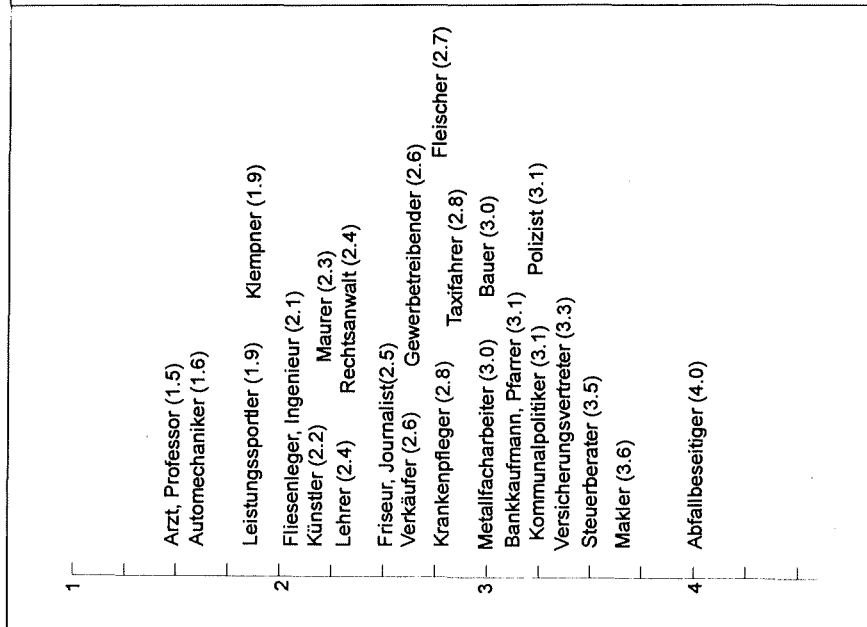
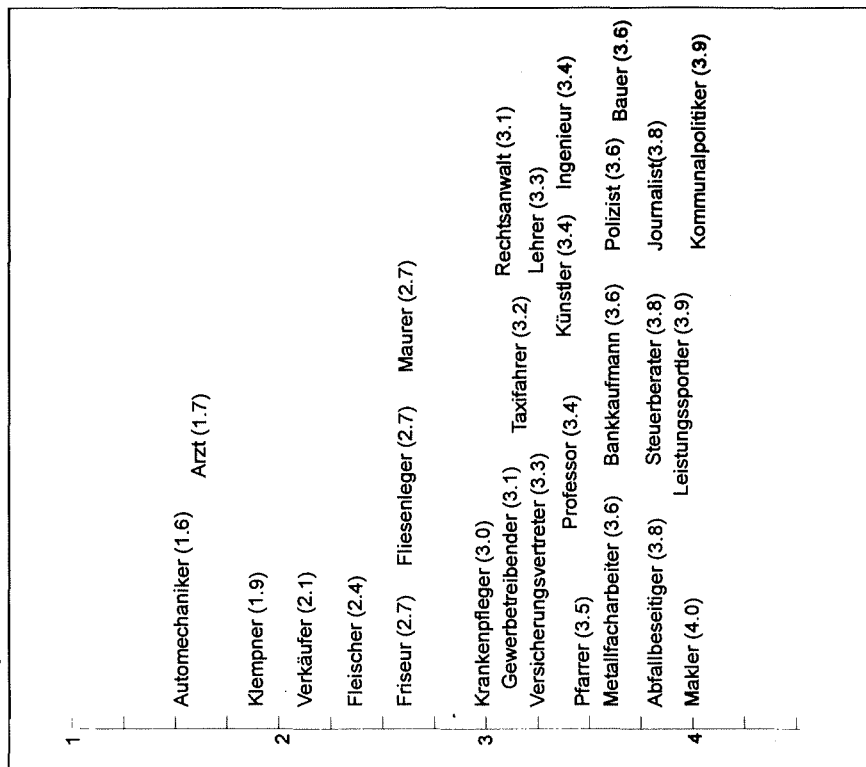

Abbildung 6: Persönliche Bedeutung von Berufen 1989. Ergebnisse der Normalstichprobe (N=29).

So rangiert der Metallfacharbeiter wie erwartet im mittleren Drittel. Ein Blick auf die Standardabweichungen ergibt, daß die Urteile der Befragten der Normalstichprobe nur bei Berufen stark streuen (über 1.0), die mehr oder weniger in politischen oder ideologischen Tätigkeitsfeldern angesiedelt sind (Journalist, Kommunalpolitiker, aber auch Leistungssportler) oder ein Randdasein unter den sozialen Bedingungen der DDR fristeten (Makler, Steuerberater). Dagegen liegen die Standardabweichungen der Berufe mit unerwarteten Prestigepositionen um 0.8. Mit Blick auf die getroffenen Annahmen wurden demzufolge Berufe, deren Ressourcen ausschließlich Alltagsgüter betreffen, ähnlich hoch bewertet wie Berufe, mit hoher Verfügung über Supergüter.

Daraus ergibt sich die naheliegende Frage: *Warum beurteilen die Befragten der Normalstichprobe das Berufsprestige von Handwerksberufen deutlich höher als dies auf der Grundlage der Expertenbewertung zu erwarten gewesen wäre?*

Es zeigt sich sowohl in den Ergebnissen der Expertengruppe als auch in denen der Normalstichprobe, daß die beabsichtigte institutionelle Einflußnahme offensichtlich nicht die erwarteten Effekte hervorgebracht hat, nämlich eine deutliche Prestigeaufwertung von Industriefacharbeiterberufen sowie eine Angleichung der Prestigeniveaus aller Berufe. Wenn die getroffenen Annahmen richtig sind, dann müßte eine Erhebung von Urteilen, die den eigenen sozialen Standort direkt implizieren nähere Aufschlüsse darüber geben können, ob etwa Unterschiede in der 'Alltagsmacht' (Aufwertung von Ressourcen für die Erhaltung einer bestimmten Lebensqualität) von Berufen Ursache für diese Differenz ist.

Bereits 1993 wurde eine schriftliche Befragung zur Bewertung von Berufen in dieser Stichprobe durchgeführt. Zu diesem Zeitpunkt wurden die Befragten aufgefordert, sich dazu zu äußern, wie gern sie 1989 jemanden kennengelernt hätten, der einen dieser 28 Berufe ausübte. Die Bewertung konnte zwischen 1 = sehr gern und 5 = überhaupt nicht vorgenommen werden. Abstrahiert wurde dabei von jeglichen anfallenden Such- und Kontaktkosten. Herausgehoben wurde, daß es sich dabei nicht um Freunde, sondern um Bekannte handeln soll. D.h. es interessierten nur die Orientierungen im Rahmen monofunktionaler Tauschbeziehungen, wie sie für schwache Bindungen typisch sind. Diese Bedeutung der Berufe im Alltag sollte von den Befragten im Gegensatz zur Prestigebewertung, vom eigenen Standpunkt aus bestimmt werden, um Aufschlüsse über fiktive Investitionen in Austauschbeziehungen persönlicher Netzwerke zu erhalten. Es sollte ferner ausgeschlossen werden, daß die beiden Beurteilungen (persönliche Bedeutung und Prestige) in der Befragung sich wechselseitig beeinflussen, d.h. im Antwortverhalten einander angepaßt werden. Der Befragungsabstand von einem Jahr sichert wahrscheinlich, daß es auch keine Beeinflussung durch Gedächtniseffekte gibt. Andererseits kann nun aber auch der Nachteil retrospektiver Erhebungen, wonach die Ergebnisse durch Gegenwartseinflüsse verzerrt werden, stärker wirken. Weiterhin haben nicht alle Personen an beiden Befragungen teilgenommen. Die Zahl der Personen, die 1993 und 1994 einen auswertbaren Fragebogen zurückgeschickten beläuft sich nur auf 29. Dennoch soll versucht werden, einem Zusammenhang zwischen der Begehrtheit bestimmter Güter, die hier gleichgesetzt werden mit typischen beruflichen Ressourcen (Verfügung, materielle Güter, Fähigkeiten) und der Prestigebewertung dieser Berufe nachzugehen.

Zwei Tendenzen hinsichtlich der Bewertung des Prestiges müssen dabei auseinandergehalten werden:

- die Prestigebewertung basiert auf Alltagserfahrungen, (Beobachtungen im Alltag bei der Beurteilung des Effekts beruflicher Ressourcen auf die Lebensqualität), oder

- die Prestigebewertung basiert auf den eigenen persönlichen Austauschorientierungen (Effekt auf die eigene Lebensqualität auf der Grundlage von Tauschbeziehungen mit Personen, die bestimmte Berufe ausüben).

Zuerst soll die Reihung der Berufe betrachtet werden. Auch sie ist nachträglich wie die vorangegangenen aufgrund des arithmetischen Mittels gebildet. Hier zeigt sich nun eine auffällige Ähnlichkeit mit der Prestigebewertung. Da ein Ausstrahlungseffekt der Bewertung des Kennenlernens von Vertretern der jeweiligen Berufsgruppen auf die Prestigebewertung aufgrund des dazwischenliegenden Zeitraums mit großer Wahrscheinlichkeit ausgeschlossen werden kann, liegt die Vermutung nahe, daß es einen Zusammenhang zwischen Prestige und Alltagsbedeutung geben dürfte, der in den Ergebnissen der Experten 'unterdrückt' ist und lediglich als hohe Streuung der Urteile in Erscheinung tritt. Bei den Befragten der Normalstichprobe dagegen ist die Perspektive deutlicher durch den Alltag geprägt und deshalb der Zusammenhang zwischen Alltagsbewältigung und sozialer Anerkennung (wie dies in den Grundannahmen des Modells vermutet wurde) enger als bei den Experten. Wahrscheinlich wurde durch einen Teil von ihnen versucht, eine eher objektive Reihung von Berufsprestiges wiederzugeben, während ein anderer Teil ähnlich der Normalstichprobe aufgrund der eigenen sozialen Position urteilte. Auch wenn die Mittelwerte etwas voneinander abweichen, so ist doch unverkennbar, daß die Prestigereihung und die Reihung der persönlichen Bedeutung von Berufen ähnlich ist. Die Differenz in den Punktwerten der Handwerksberufe zwischen beiden Reihen könnte u.a. daher rühren, daß der eigene Standpunkt (d.h. konkret jemanden damals kennenzulernen) bei einigen Befragten zwar eine solche Orientierung nicht auswies, aber die Kenntnis bei der Prestigebewertung eine Rolle spielte, daß Personen mit solchen Berufen oft gebraucht wurden. Nähere Aufschlüsse über den Zusammenhang zwischen dieser Alltagsbedeutung und der Prestigebewertung soll nun hinsichtlich der unerwartet positionierten Berufe eine Aufstellung der Pearson-Korrelationswerte geben. In der folgenden Tabelle sind der Übersichtlichkeit wegen nur die signifikanten Korrelationen wiedergegeben. In der Diagonale zeigt sich, daß bei den Berufen Fleischer, Fliesenleger, Klempner und Maurer eine enge Beziehung zwischen der Prestigezuweisung und der persönlichen Bedeutung besteht. Signifikante Korrelationen bestehen nur bezüglich der genannten Berufe und lediglich noch bei den Berufen des Krankenpflegers, Rechtsanwalts und Versicherungsvertreters. Diese letzteren Korrelationen sind jedoch deutlich niedriger, weshalb sie hier nicht aufgeführt werden. Alle anderen Berufe weisen zwischen beiden Dimensionen keine verwertbaren Zusammenhänge auf.

Worauf basiert nun die spürbare Attraktivität dieser herausgehobenen Berufe?

Der Beruf des Automechanikers fällt aus diesem Zusammenhang etwas heraus, wobei die Ursachen dafür hier nur andeutungsweise in einem kleinen Exkurs umrissen werden können. Der Erhalt eines Pkw war unter den Bedingungen der DDR etwas symptomatisches für die Gesamtsituation im Alltag. Neue Pkw konnten, wenn keine Sondererlaubnis vorlag, Verwandte in der Bundesrepublik hilfreich waren, man an einem sozialistischen Großprojekt im Ausland arbeitete oder sonstige Vergünstigungen besaß, nur über eine zentral (bezirkswise) geregelte Anmeldung erfolgen. Die Wartezeiten lagen je nach dem für welchen der regulären acht Typen man sich entschieden hatte zwischen 10 und 15 Jahren. Gebrauchte Pkw konnten in den ersten vier Jahren im durchschnittlichen Zustand sogar noch

über dem Kaufpreis auf dem Schwarzen Markt wiederverkauft werden. Für neue Pkw aus dem westlichen Ausland konnte man bis zu sechsstellige Summen (in den 80er Jahren) erzielen. Hinzu kam eine krasse Unverhältnismäßigkeit zwischen Durchschnittseinkommen und Pkw-Preisen.^[8] Dies änderte nichts an der Begehrtheit des Autos.^[9] Aufgrund dieser Sachlage wurden Pkw überdurchschnittlich pfleglich behandelt, denn sie mußten über eine hohe Zeitdauer zur Verfügung stehen. In diesem Zusammenhang erhielten Automechaniker infolge ihrer spezifischen Fähigkeiten und der Verfügbarkeit über knappe Ersatzteile eine hohe Alltagsbedeutung. Obwohl sich keine signifikante Korrelation zwischen persönlicher Bedeutsamkeit und Prestigebewertung zeigt, ist doch aufschlußreich, daß in der betrachteten Stichprobe, von denjenigen, die keinen Automechaniker kannten 76% gern oder sehr gern eine Person mit diesem Beruf kennengelernt hätten und auch Prestigewerte zwischen 1 und 3 wählten.

Abbildung 7: Zusammenhang persönliche Bedeutung und Berufsprestige (vor der Wende)

		persönliche Bedeutung von Berufen						
		1	2	3	4	5	6	7
Berufsprestige	1	-	-	-	-	-	-	-
	2	-	.4596*	-	-	-	-	.4129*
	3	-	-	.3673*	-	.4142*	.5697**	-
	4	-	-	-	-	-	-	-
	5	-	-	-	-	.4284*	.6691**	-
	6	-	.3838*	-	-	.5076**	.6857**	-
	7	-	.4794**	-	-	.4996**	.5262**	-

1=Automechaniker, 2=Flischer, 3= Fliesenleger, 4=Friseur, 5=Klempner, 6=Maurer, 7=Verkäufer

Beim Beruf des Verkäufers tritt in Abhängigkeit vom jeweiligen Verkaufsbereich, der berufliche Kontakt mit Waren in den Vordergrund, die knapp sein konnten.^[10] So war es üblich, daß es bei knappen Waren selbstverständliche Grundreservierungen für das Verkaufspersonal gab. Das Verkaufspersonal hatte natürlich auch meist Familie, Verwandtschaft, gute Freunde, hilfreiche Bekannte. So konnte es durchaus geschehen, daß Waren überhaupt nicht zum 'Ladentisch' vordrangen oder Alibiverkäufe stattfanden (von

9.00 bis 9.10 Uhr). Auch um diese Bedeutung wußte man (diese Alltagsmacht führt wahrscheinlich auch hier zur Prestigezuweisung).

Die Berufe Klempner und Maurer erweisen sich über den deutlichen Zusammenhang zwischen persönlicher Bedeutung und Prestigezuweisung hinaus noch als besonders mit den anderen Handwerksberufen verbunden. Ihre herausgehobene Bedeutung geht auf eine weitere Besonderheit in der DDR zurück. Mit dem ehrgeizigen Wohnungsbauprogramm, das nach dem Machtwechsel in der SED-Spitze 1971 beschlossen wurde, kam es zu einem forcierten Baugeschehen am Rande ausgewählter Großstädte (Halle-Neustadt, Berlin-Marzahn, -Hellersdorf, Leipzig-Grünau waren die größten Bauplätze; diese Trabantensiedlungen wurden später auch aufgrund ihrer Monofunktionalität als "Schlafstädte" bezeichnet) sowie in (Ost)Berlin (zur Gestaltung als sozialistische Hauptstadt). Diese Konzentration hatte zur Folge, daß die Altbausubstanz der Städte zunehmend verfiel, weil kein Material und keine Handwerker zur Verfügung standen. Im Prinzip wurde am Rande der Städte neu gebaut und im Stadtkern nahm die Unbewohnbarkeit von Gebäuden zu. Neben länger werdenden Wartezeiten auf Wohnungen wurden zunehmend diejenigen begünstigt, die in der Lage waren, sich selbst zu helfen, also selbst Material zu beschaffen und handwerkliche Leistungen wie Installation, Dächer abdichten usw. zu erbringen bzw. Handwerker dafür fanden. Der "Selbstausbau" von verfallenen Altbauwohnungen war ein typisches Moment im Alltag der DDR. So verwundert es nicht, daß diese beiden Berufe bei den Befragten auch eine hohe Bedeutung aufweisen.

Eine lineare Regression hinsichtlich der Prüfung des Zusammenhangs zwischen Prestige und persönlicher Bedeutung zeigt zwar einen positiven, aber zum Teil nur schwachen Zusammenhang zwischen diesen beiden betrachteten Dimensionen der Berufsbewertung. Zufriedenstellend ist der Zusammenhang nur hinsichtlich des Berufs Maurer ($R^2 = 0.513$).

Dies stützt letztlich die erweiterte Annahme, wonach sowohl erfahrene als auch beobachtete Effekte auf die Lebensqualität in die individuelle Prestigebewertung von Berufen eingehen.

Im Hinblick auf die festgestellten institutionellen Regelungen zur Beeinflussung des Berufsprestiges vor der Wende handelt sich jedoch um einen unbeabsichtigten Effekt, denn begünstigt durch die institutionelle Einflußnahme sollten Facharbeiterberufe in der Industrie sowie politisch Tätige sein. Den Hauptgrund für das Scheitern kann man darin sehen, daß bei der Konstruktion der institutionellen Regelungen durch die politische Elite nicht eine gegebene menschliche Natur zur Basis genommen wurde, sondern die Vorstellung von der beliebigen Erziehbarkeit des Menschen (im Sinne der jeweiligen Orientierungen der politischen Elite). Berufsprestiges sollten direkt den ideologischen Leitvorstellungen angepaßt werden. Aus der Perspektive individueller Akteure jedoch waren jene Berufe bedeutsam, welche über Ressourcen verfügten, die einen hohen Effekt auf die Lebensqualität hatten.

7. Prestigebewertung nach der Veränderung des institutionellen Kontextes

Wenn die aufgestellten Annahmen zutreffen, dann müßten nach der Wende die Handwerksberufe aufgrund der veränderten Bedingungen in ihrer Alltagsbedeutung sinken, was wiederum eine spürbare Prestigeabwertung zur Folge haben müßte.

Welche Veränderungen der institutionellen Einbettung sind dabei bedeutsam?

- die sprunghafte Anhebung der Einkommensdifferenzierung zwischen körperlicher und

geistiger Arbeit (deutliche Einkommensaufwertung von bildungsintensiven Berufen und leitenden Positionen in der Wirtschaft),

- die Verknappung von Arbeitsplätzen in allen Branchen,
- die Ausdehnung der Ware-Geld Beziehungen (deutliches Ansteigen der Tauschbarkeit von Geld in Waren und Dienstleistungen),
- die sprunghafte Ausdehnung der konsumtiven Güterwelt,
- die soziale Legitimierung von Karriere ("Gesellschaftsfähigkeit" von Aufstieg als Handlungsziel),
- das Ansteigen der Tiefe und Sichtbarkeit sozialer Differenzierungen und
- die Verrechtlichung sozialer Beziehungen.

Vor allem die Einkommensdifferenzierung und die Ausdehnung der Geldbeziehungen sind entscheidende institutionelle Einflüsse, die auf die Veränderung der Anreizstruktur in der Berufswelt wirken. Damit werden zum einen die Supergüter, die über eine Steigerung der Investition in Humankapital erreicht werden können im Hinblick auf die Lebensqualität effektvoller (Einkommensdifferenzierung, Umfang der Weisungskompetenz). Zum anderen wird die Erlangung vormals knapper Güter (insbesondere Waren und Dienstleistungen) unpersönlicher, d.h. unabhängiger von persönlichen Beziehungen.

In Abbildung 8 sind die Ergebnisse dargestellt. 1993 wurde nach der aktuellen persönlichen Bedeutsamkeit und 1994 nach dem aktuellen Berufsprestige gefragt. Alle Berufe, die auf die Situation vor der Wende bezogen unerwartet hohe Werte erbrachten, sind nun in ihrer Alltagsbedeutung gesunken. Auffällig ist ferner, daß die Differenzierung in dieser Dimension insgesamt gesunken ist, also berufliche Ressourcen weniger attraktiv für den Aufbau von schwachen Bindungen sind. Nur wenige Berufe ragen nun noch heraus, während der überwiegende Teil sehr eng beieinander zu finden ist.

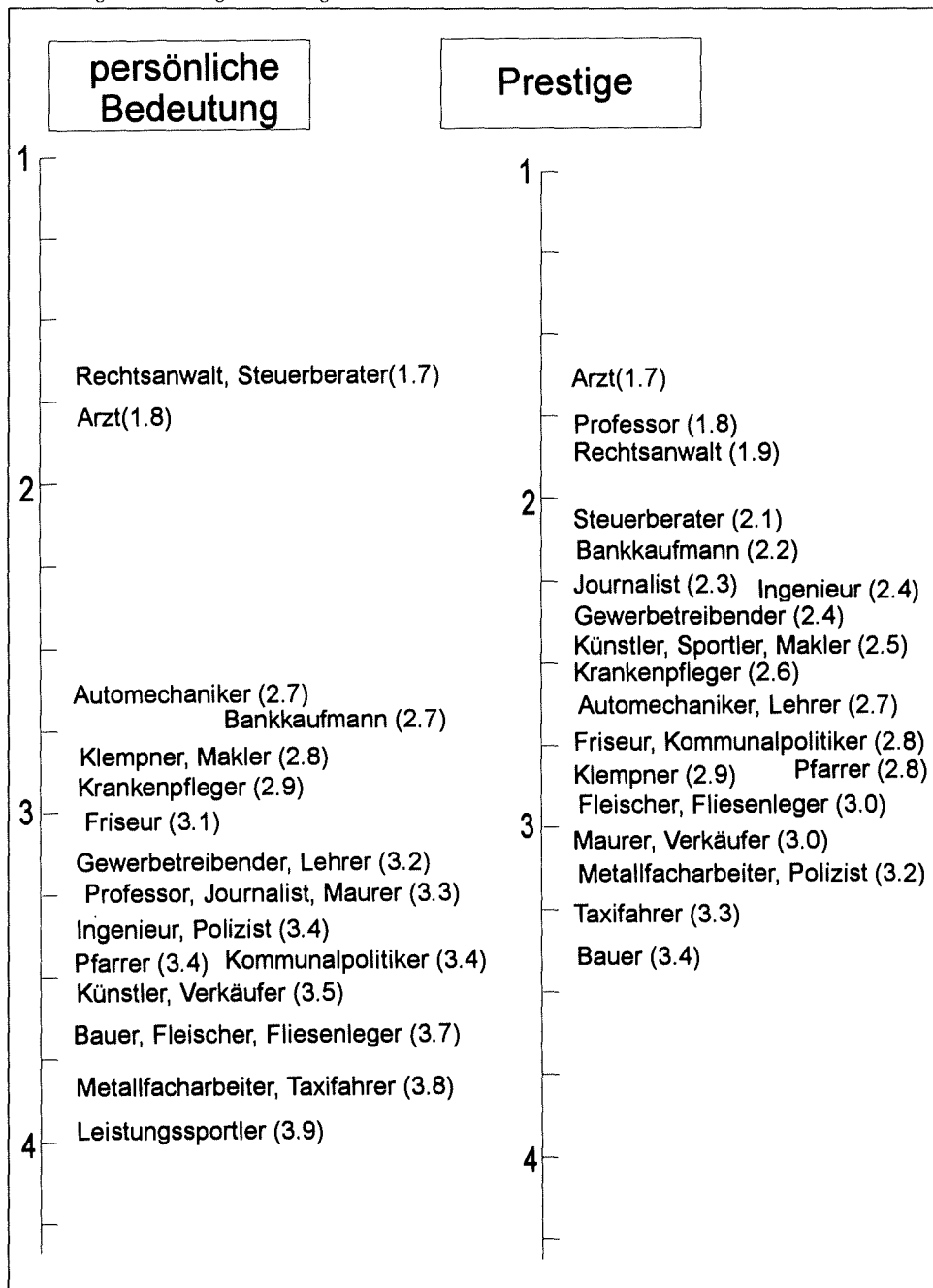
Die Berufe Rechtsanwalt, Steuerberater, Bankkaufmann und Versicherungsvertreter sind in ihrer Bedeutung spürbar gestiegen. Diese Veränderung der Rangfolge läßt sich auch auf das Berufsprestige bezogen beobachten. Hier haben die Handwerksberufe und der Beruf des Verkäufers eine starke Abwertung erfahren. Tendenziell bestätigt sich, daß im öffentlichen Ansehen jene Berufe eine Aufwertung erfahren, die besonders eng mit den institutionellen Veränderungen korrespondieren.

8. Schlußbemerkungen

Obgleich der Datensatz aufgrund seiner kleinen Befragtenzahl keine gesicherte Prüfung der Annahmen zuläßt, haben sich doch zusätzliche Aufschlüsse über den Zusammenhang von institutionellem Wandel und Prestigeordnung ergeben. Die Objektivität von Prestigeordnungen ist nicht schlechthin das Resultat der Basisinstitutionen einer Gesellschaft, sondern hat ihre Grundlage letztlich in der Verfügung sozialer Gruppen über bestimmte Güter, die allgemein begehrt sind.

Der Einfluß von Institutionen auf eine Prestigeordnung ist dann nicht wirkungsvoll, wenn er direkt auf die Prestigeordnung gerichtet ist, d.h. Prestige, hier Berufsprestige kann nicht angeordnet werden. Institutionelle Einflüsse wirken über Güter. Die Wirkung ist deshalb um so größer, je stärker auf die Handlungsanreize individueller Akteure Einfluß genommen wird. Prestigeordnungen können demzufolge nur gezielt verändert werden, wenn die institutionellen Regelungen nicht im Gegensatz zu den allgemeinen Zielen menschlichen Handelns stehen.

Abbildung 8: Bedeutung und Prestige nach der Wende

Im Kontext der sozialen Bedingungen in der DDR spielte jedoch zum einen die Erziehbarkeit der Menschen, die Anpassung ihrer Ziele an die ideologischen Vorgaben der politischen Elite (Aufwertung von Facharbeiterberufen der materiellen Produktion), eine übergeordnete Rolle. Als sich jene Hierarchie nicht einstellte, wurden konkrete empirische Untersuchungen zum Berufsprestige unterbunden.

Zum anderen wurden die Anreize nivelliert, welche zentrale Bedeutung für die Verbesserung der Lebensqualität haben. Die Nivellierung des Einkommens und die Zugangskontrolle zu höherer Bildung haben einerseits das Mobilitätsstreben gebremst und andererseits unbeabsichtigte Anreize geschaffen, sich aufgrund der wachsenden Knappheit von Gütern und Dienstleistungen auf Austauschbeziehungen zu orientieren, über die jene Güter und Dienstleistungen, die einen Effekt auf die Lebensqualität hatten, beschafft werden konnten. Die damit mehr oder weniger einhergehende Prestigeaufwertung jener Berufsgruppen, die diese Waren herstellten oder diese Dienstleistungen ausführten bzw. damit handelten, ist ein unbeabsichtigter Effekt dieser Einflußnahmen. Mit dem Einsetzen der neuen Institutionen (Transformation) und der einhergehenden veränderten Richtung ihrer Effekte, stellt sich eine Prestigeordnung her, die den nun bestehenden Bedingungen entspricht. Das bedeutet, daß vor allem Berufe aufgewertet werden, die im Umgang mit Geld und Recht stehen.

Neben diesen 'beweglichen' Berufen, die in einem engen Zusammenhang mit den Wirkungen des institutionellen Kontextes auf die Gestaltung der individuellen Lebensqualität stehen, lassen sich in der Prestigeordnung auch relativ feststehende Berufe beobachten. Diese stützen die eingangs getroffene Annahme über die Wirkung von Supergütern, welche über berufliche Karrieren zugänglich sind.

Anmerkungen

1. Hierbei handelt es sich um ein von der DFG (Deutschen Forschungsgemeinschaft) gefördertes Projekt.
2. Unter dem Titel 'Should auld Acquaintance be forgot...?' hat Beate Völker eine umfangreiche Analyse der empirischen Befunde vorgenommen. An einer weiteren Dissertation arbeitet Per Kropp. Darin untersucht er Faktoren für den Berufserfolg unter dem Einfluß des institutionellen Wandels in Ostdeutschland.
3. Diese allgemeine Formulierung haben Reinhard Wippler und ich auch in unserem Paper 'Consequences of the institutional change 1989/90 in East Germany' gewählt. Wir halten dies für gangbar, weil sich der Erklärungsgegenstand nur vermittelt auf die genaue Bezeichnung menschlicher Ziele richtet, so daß statt dessen die Annahme ausreichend ist, wonach alle menschlichen Akteure letzten Endes aus ihrer Natur resultierend, formalisierbare Ziele verfolgen. Die konkrete Bezeichnung solcher letzter Ziele würde in diesem Zusammenhang keine weiterführenden Erklärungen erbringen.
4. Einen guten Überblick bieten: Adler, Jetzschmann & Kretzschmar (1977) und Kretzschmar (1985).
5. Die Bewährung von intellektuellen Kritiker oder Personen, bei denen man dies vermutete, bekamen - bis in die 70er Jahre - Gelegenheit, sich für einen vorgegebenen Zeitraum in der Praxis zu bewähren. Der Akademiker galt als ein soziales und politisches Erziehungsobjekt.
6. Im allgemeinen werden Umschichtungsprozesse in ehemals sozialistischen Staaten stark überschätzt. Huinink wies an Hand einer repräsentativen Studie in Ostdeutschland nach, daß die Mobilitätsprozesse in der zweiten Hälfte der Existenz der DDR sehr deutlich zurückgingen. (Huinink, Mayer & Wagner, 1995)
7. Den Experten standen zur Einordnung sechs Skalenwerte zur Verfügung: hoch/hoch, hoch/niedrig, mittel/hoch, mittel/niedrig, niedrig/hoch und niedrig/niedrig.
8. Das Durchschnittsverdienst eines Facharbeiters lag bei 1.300 Mark. Eines Akademikers bei ca. 1.500 Mark. Ein Trabant in der Grundausrüstung kostete ca. 11.000, Wartburg, Lada, zwischen 26.000 und 30.000.
9. Man kann diese Situation auch als ein aufschlußreiches ex-post-facto Experiment betrachten und analysieren, wie hoch die Kosten gesetzt werden können, ohne das die Lust am Auto schwindet.

10. Dazu gehörte nicht nur die symbolhafte Banane, sondern Baumaterialien, Fliesen, Armaturen, neue konsumtive Technik, Bücher (natürlich nur bestimmte) usw.

Literatur

- Adler, F.; Jetzschmann, H.; Kretzschmar, A. (1977). *Arbeiterklasse und Persönlichkeit im Sozialismus*. Berlin: Dietz.
- Bertram, H. (1981). *Sozialstruktur und Sozialisation*. Darmstadt: Neuwied Luchterhand.
- Blau, P.M.; Duncan, O.D. (1967). *The American occupational structure*. New York: Wiley.
- Bohring, G.; Ducke, K. (1979). *Mensch und Beruf*. Berlin: Dietz.
- Boudon, R.; Bourricault, R. (1992). *Soziologische Stichworte*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Elster, J. (1987). *Subversion der Rationalität*. Frankfurt a.M./New York: Campus.
- Frey, B. (1990). *Ökonomie ist Sozialwissenschaft*. München: Franz Vahlen.
- Grimm, E.; Hoene, B. (1992). Der Wandel der Regulierung des Lohn-Leistungs-Verhältnisses. Kurzstudie im Auftrag der Kommission für die Untersuchung des sozialen und politischen Wandels in den neuen Bundesländern (Abkürzung: KSPW). Nr. 309. Halle.
- Homans, G. (1972). *Grundlagen soziologischer Theorie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Huinink, J.; Mayer, K.U.; Wagner, M. (1995). Staatliche Lenkung und individuelle Karrierechancen: Bildungs- und Berufsverläufe. Huinink, J.; Mayer, K.U. (Hrsg.), *Kollektiv und Eigensinn*. Berlin: Akademie Verlag. Pp. 89-143.
- Kerschke-Risch, P. (1990). Statusinkonsistenz. *Zeitschrift für Soziologie* 19, 3: pp. 195-202.
- Kreckel, R. (1983). Statusinkonsistenz und Statusdefizienz in gesellschaftstheoretischer Perspektive. Kreckel, R. (Hrsg.), *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co.
- Kretzschmar, A. (1985). *Soziale Unterschiede - unterschiedliche Persönlichkeiten?* Berlin: Dietz.
- Lindenberg, S. (1985). An Assessment of the New Political Economy. *Sociological Theory* 3, 1: pp. 99-113.
- Lindenberg, S. (1991). Die Methode der abnehmenden Abstraktion. Esser/Troitsch (Hrsg.), *Modellierung sozialer Prozesse*. Bonn: Informationszentrum Sozialwissenschaften.
- Linton, R. (1936). *The Study of Man*. New York.
- Mayer, K.U.; Solga, H. (1993). Mobilität und Legitimität. *Arbeitsbericht 3*. Berlin: Max-Planck-Institut für Bildungsforschung.
- Mühler, K.; Wippler, R. (1993). Die Vorgeschichte der Wende in der DDR. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 45, 4: pp. 691-711.
- Roloff, J. (1992). Zur Einkommenssituation in den Familien und ihr Einfluß auf das generative Verhalten in der DDR. Kurzstudie im Auftrag der KSPW, Nr. 604. Halle.
- Sixma, H.; Ultee, W. (1993). Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig. *Mens en Maatschappij* 58, 4.
- Solga, H. (1994). 'Systemloyalität' als Bedingung sozialer Mobilität im Staatssozialismus, am Beispiel der DDR. *Arbeitsbericht 10*. Berlin: Max-Planck-Institut für Bildungsforschung.
- Strasser, H.; Randall, S.C. (1979). *Einführung in die Theorien des sozialen Wandels*. Darmstadt: Neuwied Luchterhand.
- Vanberg, V. (1983). Der individualistische Ansatz zu einer Theorie der Entstehung und Entwicklung von Institutionen. *Jahrbuch für neue politische Ökonomie*, Bd. 2. Tübingen: Mohr/Siebeck. Pp. 50-69.
- Weber, M. (1985). *Wirtschaft und Gesellschaft*. 1. Halbband. Tübingen: Mohr/Siebeck.
- Wegener, B. (1988). *Kritik des Prestiges*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Wegener, B. (1985). Gibt es Sozialprestige? *Zeitschrift für Soziologie* 14, 3: pp. 209-235.
- Wippler, R. (1978). Nicht-intendierte soziale Folgen individueller Handlungen. *Soziale Welt*, 2: pp. 155-179.
- Wippler, R. (1983). Die Entstehung oligarchischer Strukturen in demokratisch verfaßten Organisationen. Büschges/Raub (Hrsg.), *Soziale Bedingungen - individuelles Handeln - soziale Konsequenzen*. Frankfurt a.M.: Verlag Peter Lang. Pp. 23-48.
- Wippler, R. (1987). Kulturelle Ressourcen, gesellschaftlicher Erfolg und Lebensqualität. Giesen, B.; Haferkamp, H. (Hrsg.), *Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Opladen: Westdeutscher Verlag. Pp. 221-254.
- Wuggenig, U. (1990). Eine strukturelle Version der Theorie der Statusinkonsistenz. Opp, K.D.; Wippler, R. (Hrsg.), *Empirischer Theorienvergleich*. Opladen: Westdeutscher Verlag. Pp. 37-69.

CULTUURDEELNAME

Gerbert Kraaykamp
Tanja van der Lippe
René Verhoeff *

1. Inleiding: de vrouw in het vrijetijdsonderzoek

In onderzoek naar vrijetijdsbesteding vormt de differentiatie tussen mannen en vrouwen een ondergeschoven kindje. Soms wordt sekse nog wel als standaardvariabele meegenomen (Kamphorst & Van Besouw 1973), maar in veel onderzoeken naar cultuur en mediagebruik wordt de sekse-differentiatie volledig genegeerd (bijv. Ganzeboom 1989, Knulst 1989, Maas e.a. 1990). Op grond van het Sociaal en Cultureel Rapport van 1988 is vast te stellen dat dit gebrek aan aandacht volstrekt ten onrechte is. Er bestaat een relatief groot onderscheid tussen activiteiten die vrouwen in hun vrije tijd ondernemen, en activiteiten die mannen meer aanspreken. Rekening houdend met verschillen in opleiding en inkomen, zijn vrouwen cultureel actiever; zij bezoeken meer dan mannen toneel-, concert-, en balletuitvoeringen en tentoonstellingen van beeldende kunst. Daarnaast is het vrouwelijke deel van de Nederlandse bevolking actiever als het gaat om openluchtrecreatie, sociaal-culturele activiteiten en amateuristische kunstvormen (SCR 1988). Slechts in het geval van sportbeoefening blijken de mannen oververtegenwoordigd.

De onderzoeksbevinding dat vrouwen en mannen van elkaar verschillen, als het gaat om hun vrijetijdsbesteding, kan men ook al aantreffen in de sociologische literatuur van de jaren zestig (CBS 1964, Wippler 1968). Zo veronderstelt Wippler in zijn dissertatie *Sociale Determinanten van het Vrijetijdsgedrag* dat mannen meer in formele bezigheden participeren, zoals het verenigingsleven en de politiek, terwijl vrouwen aan een informele vrijetijdsvulling de voorkeur geven, via het leggen van sociale contacten met vrienden en kennissen. Wipplers onderzoeksgegevens voor de provincie Groningen bevestigen zijn gedachten. "De vrijetijdsbesteding van mannen wordt gekenmerkt door praktisch-nuttige, latent-spannende en lichamelijk actieve bezigheden, tegenover lichamelijk passieve en consumptieve activiteiten die het vrijetijdsgedrag van vrouwen kenmerken (p.128)". Daarnaast constateert Wippler duidelijke verschillen waar het gaat om het sociale aspect van vrijetijdsbesteding. Bij de beide seksen prevaleren sociale activiteiten boven solitaire, maar bij mannen voeren de formele sociale contacten de boventoon, terwijl vrouwen de voorkeur geven aan informele contacten bij hun vrijetijdsbesteding.

Veel verder dan de constatering dat er in de vrije tijd verschillen bestaan tussen mannen

* Gerbert Kraaykamp (1961) is als universitair docent verbonden aan de Vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1993 bij Wippler en Ganzeboom op *Over lezen gesproken*. Tanja van der Lippe (1963) is universitair docent bij de Vakgroep Sociologie van de Universiteit Utrecht en promoveerde in 1993 bij Wippler, Siegers en Van Doorne-Huiskes op *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen binnen huishoudens*. René Verhoeff (1959) is directeur onderwijs van de onderzoeksschool NETHUR en universitair docent aan de Vakgroep Toegepaste Geografie en Planologie van de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1993 bij Wippler op *De weg naar de podia: ruimtelijke aspecten van het bezoek aan podiumkunsten*.

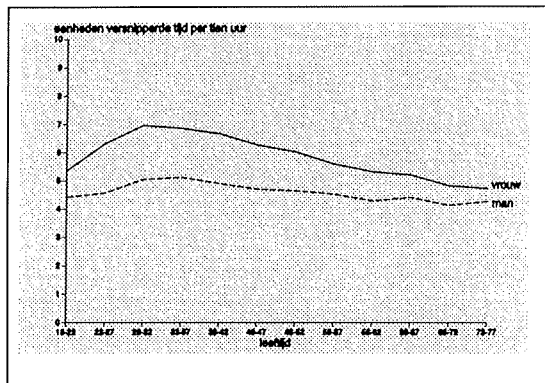
het uit eten gaan in restaurants, het is allemaal leefstijl. Via deze leefstijl onderscheidt men zich van velen en zoekt men aansluiting bij gelijkgestemde personen. Nu verschillen vrijetijdsactiviteiten naar de hoeveelheid en de aard van de hulpbronnen die zij vereisen (Ganzeboom 1988, Knulst 1991). De mate waarin men restricties ervaart of de beschikking heeft over hulpbronnen bepaalt dus voor een persoon hoe hij of zij zich in zijn of haar vrije tijd kan presenteren. Omdat hulpbronnen en restricties niet evenredig over de leden van sociale groepen zijn verdeeld, is segmentering van de vrije tijd het gevolg van een *drietal* factoren, te weten de financiële bestedingsruimte, de kennis en vaardigheden en de beschikbare vrije tijd (Kraaykamp & De Graaf 1995).

Inkomen en bezit bepalen direct wat mogelijk is. Vrijetijdsactiviteiten vragen namelijk in meer of mindere mate financiële offers. Zodoende is relevant hoeveel financiële middelen iemand beschikbaar heeft om aan recreatieve activiteiten uit te geven. Over het algemeen geldt dat bij activiteiten waarvoor men veel geld moet uitgeven, de participatie geringer en exclusiever is (Ganzeboom 1988, SCP 1992). Daarbij denken we dan bijvoorbeeld aan het gaan naar opera, restaurantbezoek of golf spelen. Tegelijkertijd zijn deze vrijetijdsbestedingen zeer geschikt om zich te presenteren als iemand met geld, dus als een lid van de economische elite. Zodoende is het voor iemand met veel economisch kapitaal door participatie aan dure en exclusieve activiteiten mogelijk de eigen statuspositie uit te dragen.

Sommige vrijetijdsactiviteiten vooronderstellen specifieke kennis en vaardigheden bij een participant. Vooral wanneer deelname een beroep doet op intellectuele vermogens, zoals bij kunst en cultuur, is kennis van het gebodene een voorwaarde (Ganzeboom 1982). Zo zal men een uitvoering van Wagners 'Ring der Nibelungen' meer appreciëren als men enige informatie bezit over de componist, zijn werk en zijn plaats in de muziekgeschiedenis, terwijl ook bij het lezen van literaire romans voorkennis het plezier verhoogt. Het bereikte opleidingsniveau geeft een relatief goede benadering van het bezit aan voorkennis, omdat het inzicht geeft in de intellectuele vermogens en vaardigheden van een persoon, maar ook in diens culturele achtergrond in de vorm van opvoeding en milieu van herkomst (Bourdieu 1973, SCP 1992). Vrijetijdsactiviteiten die een beroep doen op een zekere competentie, zoals lezen en theaterbezoek, bieden derhalve de mogelijkheid zich te laten zien als een persoon met veel intellectuele baggage, dus als iemand uit de culturele elite. Ook via niet-culturele recreatie dragen de hogere opleidingsgroepen hun status uit. Daarbij kiezen zij vooral voor die vrijetijdsbestedingen die gericht zijn op het vergaren van informatie en ascese en die weinig lichamelijk zijn (Ganzeboom 1988).

Naast financiële consequenties en noodzakelijke kennis heeft de keuze voor bepaalde vormen van recreatieve participatie ook te maken met de tijd die men voor vrije tijd beschikbaar heeft (Knulst 1989). Om een keuze voor sommige activiteiten te kunnen maken, moet men namelijk over voldoende vrije tijd beschikken. Zo is het bijvoorbeeld voor het bezoeken van een theatervoorstelling noodzaak dat men 's avonds tijd vrij maakt, terwijl men ook bij kunsttentoonstellingen aan specifieke openingstijden gebonden is. Vrije tijd is betrekkelijk ongelijk verdeeld onder de leden van de Nederlandse bevolking. Jongeren en ouderen, die zich buiten het arbeidsproces ophouden hebben relatief veel vrij besteedbare tijd, terwijl personen die werken, gehuwd zijn en kinderen moeten opvoeden veel minder mogelijkheden hebben om deel te nemen aan tijdsintensieve sociale activiteiten.

Figuur 1 (vervolg): Tijdsdruk van mannen en vrouwen over de levensloop. Bron: SCP Tijdsbestedingsonderzoek 1975-1990.

zoveel aan betaald werk. Ook al is dit onderscheid tussen mannen en vrouwen tussen 1975 en 1990 afgenomen, toch blijft een groot verschil bestaan (Van der Lippe & Niphuis-Nell 1994). In totaal besteden vrouwen in 1990 nog altijd zo'n 30 uur aan huishoudelijke taken en 9 uur aan betaalde arbeid, en voor mannen zijn deze getallen respectievelijk 15 en 25 uur. Tevens bestaan grote verschillen tussen mannen en vrouwen in de tijdsbesteding over de levensloop. De zorg voor jonge kinderen geeft bij vrouwen een flinke toename in tijdsbesteding aan

huishoudelijk werk met als gevolg een beperkte vrije tijd in deze levensfase (Van der Lippe 1993). Tegelijkertijd zijn het vooral mannen die betaalde arbeid verrichten en lijken zij op de top van hun carrière-ontwikkeling een tekort aan vrijetijdsmogelijkheden te kennen.

In Figuur 1 is, op basis van vier Tijdsbestedingsonderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau, de tijdsbesteding aan betaalde en huishoudelijke arbeid over de levensloop weergegeven. Figuur 1 leert ons dat met name voor wat betreft het aantal uur betaalde en huishoudelijke arbeid omvangrijke verschillen bestaan over de levensloop voor mannen en vrouwen. Zo besteden mannen gemiddeld 26 uur per week aan betaalde arbeid, maar tussen het 25-ste en 50-ste levensjaar neemt dat toe tot meer dan 35 uur per week. Bij vrouwen is een geheel andere ontwikkeling te signaleren. Gemiddeld besteden vrouwen ongeveer 8 uur aan betaalde arbeid. Daarvan ligt het zwaartepunt juist voor het dertigste levensjaar. Vrouwen gaan na hun dertigste, vermoedelijk door de zorg voor kinderen, steeds minder tijd aan betaalde arbeid besteden.

Voor huishoudelijke arbeid liggen de kaarten heel anders. Gemiddeld besteden vrouwen zo'n 33 uur per week aan huishoudelijk arbeid, waarbij duidelijk is dat zich vooral tussen de dertig en de vijftig het hoogtepunt van de huishoudelijke tijdsdruk voordoet. Na de vijftig zien we de tijdsbesteding van vrouwen aan het huishouden weer licht dalen. Voor mannen is een ander opmerkelijk patroon waar te nemen. Met het klimmen van de jaren gaan mannen steeds meer tijd aan huishoudelijke taken besteden. Waar een twintig-jarige man nog slechts zo'n 7 uur aan het huishouden besteedt, is dat voor een vijf-en-zestig-jarige gestegen tot zo'n 12 uur.

In Figuur 1 is ook de tijdsbesteding aan onderwijs gepresenteerd. Het is niet verwonderlijk dat tijdsdruk als gevolg van onderwijsverplichtingen zich vooral bij jeugdigen voordoet. Mannen en vrouwen tussen 18 en 23 jaar besteden beiden relatief veel tijd aan onderwijs, maar mannen besteden gemiddeld iets meer tijd aan studie dan vrouwen.⁽¹⁾

Naast de inhoud van activiteiten die tijdsdruk veroorzaken, lijkt ook aard van de vrije tijd relevant. Knulst (1977) signaleert drie aspecten van vrije tijd naast de absolute omvang, namelijk, ten eerste de mate van versnippering, ten tweede de mate van afwisseling, en ten derde de mate van uithuizigheid. Voor een verklaring van een sekse-specifiek vrijetijds-gedrag lijkt in het bijzonder de versnippering relevant: het aantal periodes waarin vrije tijd

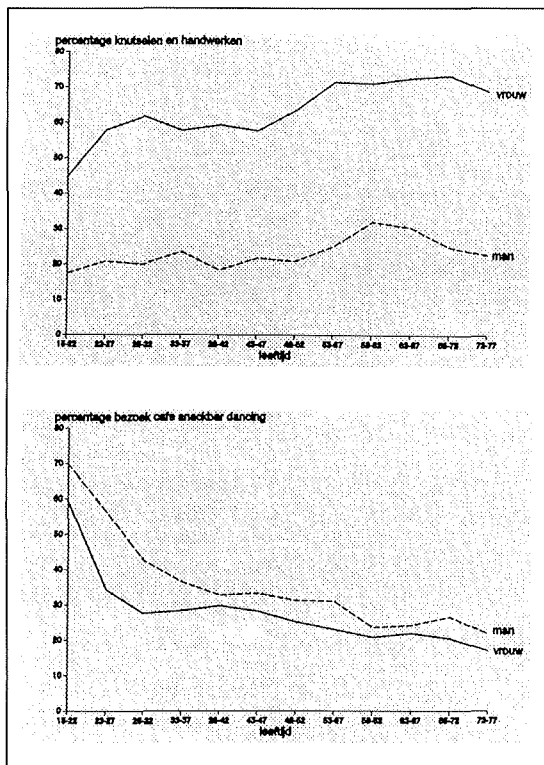
vijftal inhoudelijk te interpreteren dimensies, waarbinnen men elke vorm van vrijetijdsbesteding kan plaatsen (p.45). Elk van de vijf dimensies is door Wippler geduid met twee eigenschappen. Enerzijds hebben alle bezigheden binnen één dimensie deze eigenschappen gemeen, en anderzijds onderscheiden deze activiteiten zich door deze eigenschappen van andere activiteiten. Onze veronderstelling is dat Wippler's onderverdeling in vijf dimensies goed bruikbaar is als een illustratie van het brede scala aan mogelijke vrijetijdsbestedingen. Daarbij nemen we tevens aan dat de vijf de nodige variatie naar sociale achtergrondkenmerken vertonen, zoals naar leeftijd, opleiding en uiteraard sekse.

In dit artikel is er voor gekozen om elk van de door Wippler beschreven dimensies te duiden met één onzes inziens centrale activiteit. Daarbij representeert ten eerste *cultuurparticipatie* het 'cultureel-participerend' vrijetijdsgedrag. Onder cultuurparticipatie wordt verstaan bioscoopbezoek, het bezoek aan toneel of concerten, en het bezoek aan een museum of tentoonstelling. Als tweede beschouwen we het *bezoeken van sportwedstrijden* als representant van een 'latent-spannend' vrijetijdsgedrag. Ten derde is het *lezen van boeken* bij uitstek 'ontspannend-intellectueel', terwijl we als vierde *bezoeken van cafés en dancings* als een 'vitaal-expansieve' bezigheid willen kenschetsen. Ten vijfde, tenslotte, beschouwen we het *knutselen en handwerken* als een voorbeeld van 'praktisch-nuttig' vrijetijdsgedrag. Al dan niet participatie is vastgesteld door via het dagboek na te gaan of een persoon in de onderzoeksweek een kwartier of meer aan een activiteit heeft besteed.

De sociale achtergronden zijn in het tijdsbestedingsonderzoek als volgt geoperationaaliseerd. Bij *seks* hebben mannen de score 0 en vrouwen 1. *Leeftijd* is als continue kenmerk opgenomen, lopend van 18 tot 77 jaar. Voor redenen van interpretatie is standaard 18 jaar van de leeftijd afgetrokken. In logistische regressie is daardoor de constante als de situatie voor achttien-jarigen te interpreteren. *Opleiding* is gemeten in zes categorieën lopend van alleen lagere school tot universitair onderwijs. Ook een aantal andere persoonskenmerken kan consequenties hebben voor het vrijetijdsgedrag. Zo kan men een *partner* bezitten én kan deze partner al dan niet werken. Verder is het specifiek verplichtende karakter van het opvoeden van jonge kinderen gemeten door na te gaan of men zorgt voor een *thuiswonend kind jonger dan 14 jaar* (1) of niet (0). De relevantie van de urbanisatiegraad (*grote stad*) is nagegaan door het wonen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag als 1 en de rest van Nederland als 0 te coderen. Belangrijk nadeel van het TBO is de relatief gebrekkige meting van het *huishoudinkomen* (meer dan 35% missende waarden). Eerder onderzoek laat echter zien dat het besteedbare inkomen bij vrijetijdsgedrag slechts een marginale betekenis heeft (SCR 1992). Daarom is er voor gekozen hier inkomen buiten beschouwing te laten.

In dit artikel zoeken we de verklaring voor man-vrouw-verschillen in vrijetijdsgedrag bij de verschillen in tijdsdruk. Daarom is op basis van de tijdregistratie in het dagboek nagegaan hoeveel uur een respondent per week aan verplichte bezigheden dient te besteden. Allereerst onderscheiden we het aantal uren *betaald werk* dat een persoon verricht per week. Als tweede gaan we na welke de relevantie is van het aantal uren dat men wekelijks aan *huishoudelijk werk* besteedt. Ten derde lijkt ook de tijdsbesteding in uren aan onderwijsverplichtingen voor het vrijetijdsgedrag relevant. Ten slotte onderzoeken we of het al dan niet beschikbaar komen van vrije tijd in korte weinig aaneengesloten perioden, de zogenaamde *versnippering* (per tien uur vrije tijd), van belang is voor de sekse-differentiatie van het vrijetijdsgedrag. Voor een beschrijving van de verdelingskenmerken voor deze variabelen verwijzen we naar Bijlage A.

Figuur 2 (vervolg): Deelname aan vijf vrijetijdsactiviteiten door mannen en vrouwen gedurende de levensloop. Bron: SCP Tijdsbestedingsonderzoek 1975-1990.

als vrijetijdsbesteding kiezen dan vrouwen. Na het vijftigste levensjaar zijn de verschillen in de aantrekkingskracht van het boek voor mannen en vrouwen minder pregnant, maar nog wel significant.

Het bezoeken van café en dancing blijkt voornamelijk bij het mannelijk deel van de Nederlandse bevolking populair en dan nog vooral bij de jongeren. Over het algemeen bezoekt 39% van de mannen een dergelijke gelegenheid, maar voor jongeren rond de twintig loopt dit op tot zo'n 70%. Bij vrouwen signaleren we eenzelfde ontwikkeling in de levensloop; 30% van de vrouwen participeert, met als uitschieter de twintig-jarigen waarvan zo'n 60% dergelijke uitgaansgelegenheden frequenteert.

Ten slotte blijkt knutselen en handwerken een vrouwen-aangelegenheid. Waar 22% van de mannen in de onderzoekswEEK knutselt, doet gemiddeld zo'n 61% van de vrouwen dat. Een beschouwing van ontwikkelingen in het leven leert ons dat de belangstelling voor het knutselen bij zowel mannen als vrouwen met de leeftijd licht toeneemt. Met name na het vijftigste levensjaar lijkt een optimale fase voor het knutselen aangebroken.

vijftig weer iets vaker in theater, bioscoop of museum aantreft.

Het bezoeken van sportwedstrijden is veel meer een mannen-activiteit. Gemiddeld heeft 18% van de mannelijke bevolking van achttien jaar en ouder in de onderzoekswEEK als toeschouwer een wedstrijd bijgewoond, tegen 11% van het vrouwelijke bevolkingsdeel. Uitgesplitst naar leeftijdsgroepen blijkt het verschil tussen mannen en vrouwen een constante. Er zijn geen leeftijdsgroepen waartussen het sekse-verschil enorm fluctueert.

Opmerkelijk is het feit dat het lezen van boeken een door vrouwen overheerste vrijetijdsactiviteit genoemd mag worden. Van alle vrouwen heeft in de onderzoekswEEK maar liefst 52% in een boek gelezen, tegenover slechts 37% van de mannen. Het verschil in al dan niet boeken lezen tussen mannen en vrouwen lijkt zich voornamelijk voor te doen door 'ontlezing' onder jeugdige mannen (Knulst & Kraaykamp 1996). Het zijn mannen jonger dan vijftig die minder vaak een boek

5. Sekse en vrije tijd: multivariate analyses

Op basis van de beschrijvende analyses is te constateren dat zich verschillen in de recreatie van mannen en vrouwen voordoen. Om na te gaan of de sekse-differentiatie in de vrije tijd kan worden verklaard door de verschillende tijdsrestricties voor mannen en vrouwen, presenteren we in Tabel 1 een logistische regressie-analyse voor de vijf activiteiten. Voor elk van de vrijetijdsactiviteiten zijn drie modellen geschat. Het basismodel A inventariseert de relatie tussen het geslacht en de al dan niet deelname aan de activiteit. In Model B worden vervolgens een aantal relevant geachte achtergrondkenmerken geïntroduceerd. De procentuele afname in het effect voor sekse ten opzichte van Model A geeft dan aan in hoeverre verschillen naar de sociale achtergrond de relatie tussen geslacht en de activiteit verklaren. Met Model C is de invloed van tijdsrestricties op de verandering in de sekse-differentiatie gemodelleerd. Wederom geeft een vergelijking met het sekse-effect uit Model A informatie of en hoe tijdsrestricties intermediairen tussen sekse en vrijetijdsbesteding.

Zoals verwacht op basis van de beschrijving is er bij *culturele participatie* in Model A geen significant verschil tussen mannen en vrouwen te onderkennen. Opmerkelijk genoeg heeft echter het rekening houden met de man-vrouw-verschillen voor enkele achtergrondkenmerken (Model B) tot gevolg dat een significante sekse-differentiatie naar voren komt ($b=.197$). Dit houdt in dat vrouwen, ceteris paribus, gemiddeld 22% vaker deelnemen aan culturele activiteiten dan mannen. In Model A is derhalve sprake van een onderdrukt verband. Nemen we daarnaast in Model C de specifieke tijdsrestricties op dan worden deze man-vrouw-verschillen nog groter ($b=.374$); vrouwen nemen maar liefst 41% meer deel aan cultuur dan mannen. Een en ander laat zien dat tijdsdruk het verschil in cultuurparticipatie tussen mannen en vrouwen niet verklaart, maar juist versterkt. Onze verwachtingen dat achtergronden en tijdsrestricties de sekse-differentiatie zouden wegverklaren worden derhalve niet bevestigd.

Interpretatie van de coëfficiënten uit Model C laat verder zien dat voor culturele participatie, zoals verwacht, opleiding zeer relevant is ($b=.194$); het zijn vooral de hoger opgeleiden die we in het theater of het museum aantreffen. Verder blijkt het samenleven met een partner (al dan niet werkend), en het hebben van jonge kinderen, een negatieve invloed uit te oefenen op het culturele uitgaan. Opmerkelijk is verder dat geografische restricties bij het culturele participeren van belang zijn; wonend in een grote stad heeft men 26% meer kans deel te nemen aan het culturele uitgaansleven dan daarbuiten (zie ook Verhoeff 1993). Alle tijdsrestricties hebben een verwachte negatieve invloed op de mogelijkheid deel te nemen aan het culturele leven. Huishoudelijke taken zijn het meest restrictief ($b=-.113$), maar ook het veel uren betaalde arbeid verrichten ($b=-.058$) en een versnipperde vrije tijd ($b=-.060$) zijn beperkend voor culturele participatie.

Bij het *bezoeken van sportwedstrijden* blijkt al in het basismodel A een sterke sekse-differentiatie op te treden ($b=-.538$). Het zijn voornamelijk mannen die we op het sportveld aantreffen. Introductie van sociale achtergrondkenmerken in Model B versterkt deze differentiatie nog eens extra. Als rekening wordt gehouden met de verschillen in tijdsrestricties tussen mannen en vrouwen is te constateren dat het directe effect van sekse gedeeltelijk verdwijnt; 32% van het effect uit Model A wordt wegverklaard door introductie van tijdsdrukaspecten. Echter, het is nog steeds zo dat we 30% meer kans hebben om een man bij een sportwedstrijd aan te treffen dan een vrouwen.

Inspectie van Model C laat zien dat het bezoeken van sportwedstrijden vooral een zaak

Ten slotte blijkt *knutselen en handwerken* een typische vrouwenactiviteit. De kans dat een vrouw knutselt is 439% groter dan de kans dat een man dat doet. Rekening houden met de verschillen in sociale achtergronden tussen mannen en vrouwen (Model B), heeft geen invloed op de optredende sekse-differentiatie. Model C laat wel zien dat specifieke tijdsrestricties belangrijk zijn bij de verklaring van de man-vrouw-verschillen bij knutselen; 12% van het effect is wegverklaard na introductie van de tijdsdrukaspecten.

Naast het gegeven dat knutselen en handwerken veel door vrouwen gebeurt, blijkt van de achtergronden alleen de regionale verschillen significant. Op het platteland treft men 38% meer knutselaars aan dan in de grote stad. Van de tijdsrestricties blijken vooral het intensief volgen van onderwijs en de tijdsbesteding aan betaald werk negatief samen te hangen met al dan niet knutselen. Huishoudelijk werk gaat daarentegen prima samen met knutselen en handwerken. Wellicht omdat men een en ander prima kan afwisselen. Een aanwijzing daarvoor vinden we in het gegeven dat versnipperde vrije tijd positief samengaat met handwerken en knutselen ($b=.044$).

6. Epiloog: sekse en vrije tijd

In dit artikel signaleren we aanzienlijke verschillen tussen mannen en vrouwen in hun vrijetijdsbesteding: mannen bezoeken vaker sportwedstrijden en gaan vaker naar het café en de dancing, terwijl vrouwen meer boeken lezen en handwerken. Kortom, mannen zijn meer uithuizig in hun vrijetijdsbesteding en vrouwen zijn meer binnenshuis georiënteerd voor de besteding van hun vrije tijd. Onze verwachting dat tijdsrestricties de verschillen in vrije tijd tussen mannen en vrouwen kunnen verklaren, blijkt realistisch. Met name de belasting van veel betaalde en huishoudelijke arbeid heeft negatieve consequenties voor eigenlijk alle vormen van vrijetijdsgedrag. Voorts werkt het bezitten van een weinig aaneengesloten vrije tijd negatief uit bij die activiteiten waarvoor men langere tijd achtereen dient te reserveren, zoals cultuurparticipatie, bezoek aan sportwedstrijden en cafébezoek. Echter, voor boeken lezen en knutselen is een versnipperde vrije tijd juist weer geschikt.

Meer in het algemeen geldt dat het sekseverschil bij het bezoek aan sportwedstrijden, boeken lezen, bezoek aan café en dancing, en knutselen en handwerken deels te verklaren is met de door ons beschouwde tijdsdrukaspecten. Alleen bij cultuurparticipatie wordt het sekseverschil groter wanneer we rekening houden met verschillen in tijdsdruk. Aangezien het hier een eerste poging betreft om de verschillen in vrije tijd tussen mannen en vrouwen meer inhoudelijk te duiden, is onze tijdsdrukverklaring een stap in de goede richting. Desondanks kunnen we niet volstaan met een verklaring vanuit tijdsrestricties alleen. Ook na controle voor het tijdbudget blijven er immers aanzienlijke verschillen tussen de seksen bestaan. In toekomstig onderzoek lijkt het daarom raadzaam de volgende richtingen te verkennen.

Ten eerste is het mogelijk specifieker de invloeden van de andere restricties, die zijn besloten in de theorie over leefstijlen, te toetsen voor de consequenties aangaande sekse-differentiatie. Met name de verschillen in kennis en vaardigheden tussen mannen en vrouwen lijken hiervoor veelbelovend. Daarenboven lijkt het relevant te onderzoeken of, en in welke mate de werking van opleiding verschillend is voor mannen en vrouwen; is het zo dat hoger opgeleide vrouwen anders met hun vrije tijd omgaan als hoger opgeleide mannen, en zo ja, hoe komt dat?

Ten tweede lijkt de sekse-specifieke socialisering van mannen en vrouwen van belang.

Bijlage A: Gemiddelden en standaarddeviaties van de variabelen, uitgesplitst naar sekse.

	Allen	Vrouwen	Mannen
Cultuurparticipatie	.14 (.14)	.14 (.35)	.13 (.34)
Bezoek sportwedstrijden	.14 (.35)	.11 (.31)	.18 (.38)
Boeken lezen	.46 (.50)	.52 (.50)	.37 (.48)
Bezoek café en dancing	.34 (.47)	.30 (.46)	.39 (.49)
Knutselen en handwerken	.45 (.50)	.61 (.49)	.22 (.42)
Leeftijd	40.42 (15.22)	39.99 (14.79)	41.18 (15.78)
Opleiding			
lo-vglo-lavo	.19 (.39)	.20 (.40)	.18 (.39)
lbo	.25 (.43)	.26 (.44)	.24 (.42)
ulo-mavo	.18 (.38)	.21 (.41)	.14 (.34)
havo-vwo-mbo	.21 (.41)	.20 (.40)	.22 (.42)
hbo	.12 (.33)	.10 (.30)	.15 (.36)
universiteit	.04 (.20)	.02 (.15)	.06 (.24)
Partner			
geen partner	.24 (.42)	.24 (.43)	.23 (.42)
partner werkt niet	.32 (.47)	.16 (.37)	.54 (.50)
partner werkt	.45 (.50)	.60 (.49)	.23 (.42)
Kinderen < 14 jaar	.40 (.49)	.44 (.50)	.35 (.48)
Kleine stad/platteland	.88 (.32)	.89 (.32)	.88 (.32)
Betaalde arbeid (in uren)	15.49 (19.58)	8.11 (14.01)	25.93 (21.49)
Huishoudelijk werk (in uren)	24.03 (16.99)	33.11 (15.11)	11.19 (9.62)
Onderwijs (in uren)	2.81 (8.37)	2.13 (6.92)	3.73 (9.93)
Versnippering (per 10 uur vrije tijd)	5.59 (2.23)	6.21 (2.27)	4.70 (1.84)

25 Jaar onderzoek naar de diversiteit van het vrijtijdsgedrag

18

Wim Knulst*

1. Inleiding en probleemstelling

Tot de interessante paradoxen van deze tijd behoort het verschijnsel dat produktie en arbeid in het algemeen door specialisatie worden gekenmerkt en de vrijetijdsbesteding door despecialisatie. Verschillende onderzoekers op dit terrein signaleren dat personen hun welvaart en intellectuele capaciteit niet zozeer benutten om uit te blinken in één liefhebberij, maar veeleer om aan veel uiteenlopende activiteiten deel te nemen. Diversiteit in vrijetijdsgedrag blijkt regel te zijn, verdieping uitzondering. Volgens verschillende auteurs (Groffen 1968, Scitovsky 1976, Wippler 1987) zou verdieping van een bepaalde liefhebberij op den duur meer voldoening opleveren: oefenen zou inderdaad kunst baren. Wie tevoren iets gelezen heeft over het landschap of de steden die men langs trekt op weg naar een vakantiebestemming, zal meer genoegen aan zo'n reis beleven dan wanneer men slechts op het aantal nog af te leggen kilometers heeft kunnen letten. De extra moeite zou in dit soort gevallen ruimschoots worden beloond. Hoe valt te verklaren dat toch veel meer personen kiezen voor een breed programma van activiteiten en relatief weinig voor specialisatie in één richting?

Wipplers bijdrage

Het opsporen van dominante verschillen in vrijetijdsgedrag tussen bevolkingsgroepen nam een belangrijke plaats in binnen het onderzoek dat in de jaren zestig en zeventig op dit terrein werd uitgevoerd. Met zijn dissertatie over *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag* uit 1968 behoorde Wippler tot de eersten die de factoranalyse en de multiple-regressieanalyse op dit terrein hanteerden. De analyse werd uitgevoerd op surveygegevens over het vrijetijdsgedrag van de bevolking uit de provincie Groningen in 1966. Aangezien Wipplers staalkaart van begrippen en operationele definities bijzonder veelzijdig was, heeft een aanzienlijk deel hiervan de tand des tijds doorstaan. Daartoe behoort het begrip *diversiteit van het vrijetijdsgedrag*. Dit begrip heeft later vooral zijn nut bewezen in de sociologische methode die Reinhard Wippler in het vervolg van zijn loopbaan met verve heeft uitgedragen: het empirisch-theoretisch onderzoek.

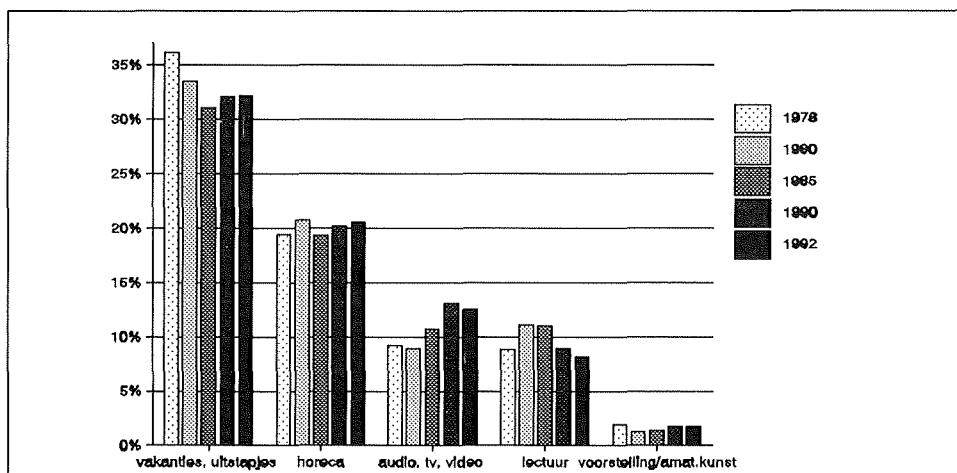
Maar zover was het nog niet in 1968. Het opsporen en determineren van intrinsiek verschillende patronen van vrijetijdsgedrag was zijn hoofddoel geweest. Terwijl het onderzoek op dit punt het nodige had opgeleverd, wist Wippler zijn resultaten ook op

* Wim Knulst (1945) is als senior onderzoeker werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en als bijzonder hoogleraar Kunsteducatie en Cultuurparticipatie verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1989 bij Wippler op het proefschrift *Van vaudeville tot video*.

verdeling (SCP 1992: 399-412).

Houdt men rekening met de verkorting van de werkweek en de uitbreiding van het aantal verlofdagen dan had een modale werknemer eind jaren tachtig per arbeidsvrij uur reëel (dus gecorrigeerd voor inflatie) 2,2 maal zoveel te verteren als midden jaren vijftig. Alle inkomensklassen hebben tot de jaren negentig naar verhouding kunnen delen in de welvaartsgroei. Hoewel er aanzienlijke verschillen zijn blijven bestaan in de bestede bedragen, wijzen cijfers over luxe consumptiegewoonten (waarbij de deelname en niet het bestede bedrag is gemeten) evenzeer op een spreiding van welvaart. Consumptiegewoonten die begin jaren zeventig nog als luxe golden, zoals autorijden voor privé doeleinden, buitenlandse vakanties, buitenhuis eten, audiovisuele apparatuur, hebben - afgestemd op de inhoud van ieders beurs - in alle sociale klassen ingang hebben gevonden.

Figuur 1: Uitgaven ten behoeve van diverse vrijetijdsbesteding van het totale vrijetijdsbudget 1978-1992

Bron: CBS Budgetonderzoek, diverse afleveringen, bewerking SCP.

Het aandeel van het gezinsbudget dat het publiek voor de vrije tijd heeft kunnen vrijmaken is ook in de jaren tachtig verder gestegen: van gemiddeld 15,5 in 1978 tot 17,8% in 1992. Figuur 1 laat zien aan welke doeleinden dit budgetdeel globaal wordt uitgegeven (niet alle doeleinden zijn in deze figuur gespecificeerd). In 1992 werd ongeveer een derde deel aan vakantie en weekenduitstapjes besteed, een vijfde aan verteringen buitenshuis in horeca-bedrijven, een achtste aan elektronische media, een twaalfde aan lectuur, en een bescheiden vijftigste deel aan entrees voor voorstellingen, uitvoeringen en amateurkunst⁽²⁾. Elektronische media zijn in de beschreven periode van ca. 9 tot 12,5% gestegen.

De kooplust met betrekking tot audiovisuele apparaten is al opmerkelijk sinds het begin van de jaren zeventig. Nog voordat de videorecorder rond 1985 onder een derde van de bevolking was doorgedrongen, was de intrede van de cd-speler begonnen. Op dit moment zijn de cd-i-speler en de cd-rom voor de pc in opmars.

Van een reeks van apparaten (kleurentoestellen, met of zonder teletekst en afstandsbediening, videorecorder, cd-speler, audioset enz.) waren er in huishoudens met de lagere inkomens in 1990 gemiddeld ongeveer 4 aanwezig; in huishoudens met de hogere inkomens gemiddeld 5 à 5,5. In alle inkomensklassen was de omvang van de elektronische uitrusting

tijd dan jongeren. Dit geldt evenzeer voor liefhebberijen op het gebied van tuin, planten en dieren.

3. Het begrip diversiteit

Personen die in de kracht van hun leven verkeren en een redelijk onderwijsniveau hebben bereikt, onderscheiden zich in het algemeen niet door geheel op te gaan in een bepaalde liefhebberij, maar veeleer door een patroon van vrijetijdsbesteding dat uit veel verschillende activiteiten bestaat.

In verband hiermee worden er relatief weinig soorten vrijetijdsgedrag gevonden die elkaar onderling uitsluiten. Reeds bij de eerste empirische onderzoeken naar vrijetijdsgedrag werden er weinig negatieve correlaties tussen de onderzochte activiteiten en bezigheden waargenomen. Mensen die bijvoorbeeld actief zijn op het gebied van de cultuur trekken bij tijd en wijle ook graag de natuur in, en doen als regel ook wel iets aan sport (Allardt et al. 1958, Wippler 1968, SCP 1976: 152-153).

Vagt veronderstelde dat dit verschijnsel ten dele op een bias van de gehanteerde vragenlijsten zou berusten. Volgens hem zouden vrijetijdsactiviteiten van de middenklasse, anders dan activiteiten van de lagere sociale milieus, het meest gedifferentieerd in de enquêtes worden bevraagd. Bovendien zou een vragenlijst met veel onderwerpen die aan het burgerlijke 'Bildungsideal' refereren, sociaal wenselijke antwoordpatronen oproepen (Vagt 1976).

Die tweede veronderstelling is ten dele terecht. Uit onderzoek waarin het lezen in boeken via traditonele enquêtevragen zowel als via een tijdbudgetmethode wordt gemeten, is gebleken dat respondenten bij de traditionele ondervragingsmethode telkens meer tijd aan boekenlezen zeggen te besteden dan uit hun tijdbestedingsdagboek blijkt⁽⁴⁾ (Knulst & Kalmijn 1988, p.49-50, Knulst & Kraaykamp 1996).

Het verschil in diversiteit tussen status- en leeftijdsgroepen, kan echter lang niet geheel tot een artefact van de vraagmethode worden gereduceerd. Personen die op veel verschillende terreinen actief zeggen te zijn, hebben bijvoorbeeld ook op meer uiteenlopende terreinen dan anderen geïnvesteerd in de vorm van uitrusting en lidmaatschappen (SCP 1976, 1978). Overtuigender wellicht nog is het feit, dat de verschillen in diversiteit van vrijetijdsgedrag ook worden waargenomen indien:

- de vrijetijdsbesteding in samenhang met dagelijkse verplichtingen en werkzaamheden wordt onderzocht en het risico van overschatting van vrijetijdsactiviteiten gering is;
- de vragenlijst een uitgebalanceerde verzameling bevat aan liefhebberijen uit zowel hogere als lagere statusgroepen

Ook bij zo'n uitgebalanceerde peiling blijken jongeren en hoger opgeleiden in een gegeven hoeveelheid vrije tijd aan meer uiteenlopende zaken te hebben deelgenomen dan ouderen en/of laagopgeleiden (Knulst 1977: 88-95, Knulst & Schoonderwoerd 1983: 29-30).

Diversiteit is een passende indicator gebleken om het brede dan wel beperkte karakter van de vrijetijdsbesteding van sociale groepen compact weer te geven, en op die manier sociale verschillen op één tijdstip te beschrijven⁽⁵⁾. Van minstens zoveel belang is dat het begrip diversiteit zich (als afhankelijk variabele) tevens goed leent voor analyses van veranderingen door de tijd. Een hooggeïndustrialiseerde samenleving met een tamelijk verzelfstandigde wereld van toerisme, sport, uitgaan en hobbybeoefening geeft het beeld te zien van een door de tijd toenemende diversiteit. De gemiddelde diversiteit van het

4. Een theorie met betrekking tot diversiteit

De oude volkswijsheid 'oefening baart kunst' heeft nog weinig aan waarde ingeboet. Als men deze uitspraak in die zin opvat dat een persoon bij een activiteit meer voldoening ervaart naarmate hij meer vaardigheid op het betreffende gebied heeft ontwikkeld, dan spoort dit met huidige theoretische gezichtspunten (Groffen 1968, Scitovsky, 1976, Becker & Stigler 1977, Wippler 1987). Volgens inzichten van de cognitieve psychologie ervaren personen voldoening bij activiteiten waarbij zij hun kennis en vaardigheden op succesvolle manier kunnen beproeven. Vanuit een vertrouwde context raken zij geboeid door een spel waarbij de aanwezige kennis en vaardigheid telkens getest kunnen worden. Als ze prikkels of uitdagingen die aanvankelijk als moeilijk voorkwamen ('mismatch' tussen vaardigheid en nieuwe uitdaging) weten te assimileren binnen hun opgebouwde kennis, respectievelijk weten te beheersen met de aanwezige vaardigheden, dan creëert dit een positief affect (zie Frijda 1988, 362)⁶¹. Dit zou verklaren waarom personen welbewust spanning zoeken en gaan hechten aan activiteiten waarbij ze zichzelf kunnen bewijzen.

Op grond hiervan zou men verwachten dat mensen zullen investeren in kennis en vaardigheden op een bepaald gebied, zodat ze telkens nieuwe uitdagingen de baas kunnen. Hoe meer ze er in hebben gestopt, des te meer ze er ook uit zullen halen. De neiging om hiernaast nog iets nieuws op te zetten, zou dan gering zijn. Bij gelijke inspanning zal de tweede activiteit lange tijd niet zoveel voldoening opleveren als de eerste. Als men al tijd in een tweede activiteit zal stoppen, dan zal er minder tijd over blijven om van de opgebouwde competentie op het eerste terrein te kunnen profiteren.

Hoe valt dan te verklaren dat veel meer personen tegenwoordig toch voor verbreding van hun repertoire kiezen en niet voor grotere kundigheid op een beperkt terrein?

De genoemde stelling over specialisatie en verdieping lijkt alleen geldig indien elke vorm van vrijetijdsbesteding evenveel inspanning vergt alvorens tot bepaalde prestaties te kunnen komen. En dit nu is in een hooggeïndustrialiseerde samenleving met een geavanceerde vrijetijdsindustrie steeds minder het geval. Steeds meer kant-en-klaar ontspanning wordt er aangeboden.

Economen die zich in het leven van alledag verdiept hebben (Linder 1971, Gershuny 1983) signaleerden dat consumenten de technologie eigenlijk net als ondernemers gebruikt hebben om hun 'produktiviteit', maar nu als consument, op te voeren. Door te investeren in kapitaalgoederen zoals auto, televisie, afspeelapparaten, videorecorder, elektrisch gereedschap en foto-apparatuur werd het mogelijk om meer belevenissen per avond of weekend te hebben of als doe-het-zelf meer te presteren. De videorecorder stelde mensen bijvoorbeeld in staat om een favoriet tv-programma toch te bekijken terwijl ze op het moment van uitzending iets anders te doen hebben ('time shifting').

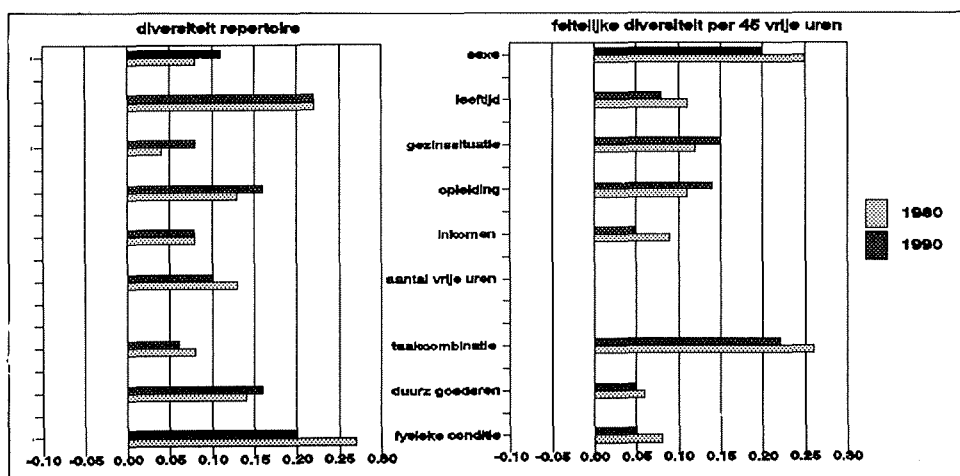
Apparaten zijn in verhouding tot de verdiende uurlozen relatief voordeliger geworden, en zo kwamen er tal van nieuwe bezigheden binnen veler bereik. Door de inschakeling van machines zijn de *arbeidsintensieve* inspanningen grotendeels vervangen. Daarbij valt te denken aan de vervanging van 'verwervings'kosten aan oefenen en zich verplaatsen. Bovendien hoeft men minder vaak te wachten tot men aan de beurt is, zoals bij een vroeger gemeenschappelijk gebruik van voorzieningen (Lindenberg 1982). Binnen een gelijke hoeveelheid tijd kan men tegen dezelfde kosten aan meer activiteiten of belevenissen deelnemen dan tevoren.

Liefhebberijen als lezen, musiceren of schaken zijn onder die veranderde omstandig-

Met behulp van geselecteerde variabelen kon 30% van de variantie in de repertoirebreedte (links in figuur 3) uit 1980 worden verklaard, en 22% uit 1990. De afhankelijke variabele in het rechterdeel - feitelijke diversiteit binnen 45 vrije uren - kon voor 24% (1980) resp. 21% (1990) uit de geselecteerde kenmerken worden verklaard.

Wippler had de diversiteit in zijn onderzoek uit 1966 alleen op de eerstgenoemde manier (repertoirebreedte) gemeten. Van de variantie in die diversiteitsscore kon 26% worden verklaard, maar hiervoor waren er wel 32 verklarende variabelen in de analyse opgenomen

Figuur 3: Verschillen in diversiteit van repertoire (links) en feitelijke diversiteit tijdens een week verklaard uit achtergrondkenmerken^a, bevolking van 12 jaar en ouder in 1990.

^a De weergegeven effecten zijn bèta's verkregen uit een ANOVA. De uitslagen zijn dus gecontroleerd voor effecten van de overige variabelen. In het linkerdeel, eveneens voor verschillen in hoeveelheid vrije uren. Effecten van .05 en lager bleken i.h.a niet significant op 5%-niveau.

Bron: SCP (TBO '80, '90).

(vooral veel kenmerken van de werksituatie, naast attitudegegevens). De meeste hiervan bleken geen significant effect te hebben op de mate van diversiteit. Tien van de 32 hadden dit wel en hiervan bleken de belangrijkste: leeftijd, opleidingsniveau en (subjectief gepercipieerde) hoeveelheid vrije tijd. Wippler had in zijn onderzoek nauwelijks indicatoren voor de materiële welvaart van de respondenten opgenomen: geen inkomensgegevens (wel rangstand) en evenmin over de materiële uitrusting voor de vrijetijdsbesteding (Wippler 1968: 102-104, 118a).

Wat de repertoirebreedte in de landelijke onderzoekdata betreft (links in figuur 3), zijn leeftijd, fysieke conditie en opleidingsniveau de belangrijkste determinanten. In hoofdlijnen komt dit met de bevindingen van Wippler overeen. Het effect van de fysieke conditie⁽⁹⁾ is ten opzichte van 1980 afgenomen, dat van opleidingsniveau en materiële uitrusting (aantal duurzame vrijetijdsgoederen) toegenomen. De materiële uitrusting blijkt dus nu een belangrijke factor te zijn, en een betere voorspeller dan de hoogte van het netto

6. Consequenties van de differentiatie in vrijetijdsgedrag

De differentiatie in het vrijetijdsgedrag heb ik benaderd als een aanpassing van individuen aan de gestegen welvaart en de opkomst van een op kleinverbruik toegesneden technologie. Binnen dezelfde hoeveelheid tijd werden we op die manier in staat gesteld aan steeds meer activiteiten of belevenissen deel te nemen. Verschillende hiervan bestonden voordien niet, en de diversificatie van de vrijetijdsbesteding is dan ook deels een resultaat van innovaties in consumptieve mogelijkheden. Bij een aanmerkelijk deel van het aanbod kan de vrijetijdsbesteder door zelfbediening of eindassemblage (zoals bij doe-het-zelf-meubilair) de eindversie van te consumeren goederen zelf bepalen (SCP 1994: 421-424). Het aanbod bestaat dan uit internationaal gestandaardiseerde modules waaruit de klant zelf een op maat gesneden arrangement samenstelt. In die samenhang wordt er bovendien steeds meer oproepbare ontspanning aangeboden. De gebruiker kan hierbij zelf het tijdstip en het programma bepalen, alsook hoeveel tijd hij eraan wenst te besteden.

Op die manier kunnen er steeds meer vrije uren worden gevuld, zonder directe interventie of aanwezigheid van anderen (de ondersteunende diensten zijn goeddeels onzichtbaar geworden). Voorts werd het eenvoudiger om uiteenlopende genoegens gelijktijdig te consumeren. In 90% van alle keren dat mensen zelf muziek afspelen, doen ze er iets anders bij: autorijden, praten, lezen, eten en drinken (Knulst 1994)^[10].

Linder zag dit als een noodzakelijk gevolg van de wanverhouding tussen de groei van het consumptief vermogen enerzijds en de uiterst beperkte groeimogelijkheden van de vrije tijd (c.q. consumptietijd) anderzijds (Linder 1971). Een andere consequentie waar Linder op heeft gewezen is de afnemende frequentie per activiteit: aangezien het vrijetijdspubliek aan veel uiteenlopende zaken meedoet, zal de deelnamefrequentie per activiteit, gegeven de beperkte vrije uren, gemiddeld afnemen (Linder 1971: 76, 85). Voor exploitanten van vrijetijdsvoorzieningen betekent dit dat de klandizie die erbij komt overwegend bestaat uit incidentele gebruikers of passanten. En dit nu blijkt bij veel van de instellingen waarvan het bezoek over een langer periode is geregistreerd, ook werkelijk te zijn gebeurd (SCP 1978: 133, SCP 1992: 308-310).

Linder leek in 1970 het meest onder de indruk van nieuwe apparatuur en ontspanning in huiselijke kring. Mogelijk heeft hij hierdoor over het hoofd gezien dat een verbreding van het activiteitenrepertoire buiten de private sfeer extra verplaatsingen zou gaan vergen. De toenemende diversificatie van het vrijetijdsgedrag heeft, zoals we al zagen, steeds meer incidentele bezoekers en passanten opgeleverd. Men zou kunnen zeggen dat er meer 'zwevende vrijetijdbesteders' zijn gekomen die hun keus mede laten afhangen van externe omstandigheden zoals weersgesteldheid, publiciteit (rages). Hoe meer mensen gelijktijdig met hetzelfde bezig zijn of op pad gaan, des te groter de kans op 'crowding'. Op die manier draagt de diversificatie tevens bij aan het wegkijken van vrije uren vanwege verplaatsingsbehoeften en daarbij voorkomende wachttijden.

De diversificatie van het vrijetijdsgedrag heeft dus ook weer gevolgen voor de afzonderlijke onderdelen van het vrijetijdsgedrag zelf. Dit aspect wordt veelal over het hoofd gezien bij het gespecialiseerde type vrijetijdsonderzoek, waarin één bepaalde activiteit (sport, lezen, bezoek podiumkunsten e.d.) centraal staat. Direct verwante activiteiten, bijvoorbeeld het thuis muziek afspelen in relatie tot het bezoek van concerten, worden dan nog wel onderzocht (bv. De Jager 1967, Maas 1990), maar de mogelijke invloed van overige vrijetijdsactiviteiten op de deelnamefrequentie aan de bestudeerde activiteit blijft buiten

invloed zijn op de kijkgewoonten, Knulst & Kraaykamp 1996). Dit verband wordt nog aanmerkelijk sterker indien de aan televisiekijken bestede tijd afgezet wordt tegen het aantal activiteiten waaraan personen tijdens een week feitelijk hebben deelgenomen (tv-kijken en aanverwante bezigheden zijn hierbij vanzelfsprekend niet meegeteld, zie figuur 5 links).

De verwachting dat de komst van Nederlandstalige uitzendingen overdag vooral aangegrepen zou zijn door groepen met een beperkt repertoire, blijkt echter niet op te gaan (figuur 5 rechts). Het effect van het aantal vrije uren bleek opnieuw sterk bij de veranderingen in het tv-gebruik sinds de jaren zeventig: Bevolkingsgroepen die wekelijks minder dan 25 uur werken (arbeid of zorg) zijn gemiddeld 30% meer gaan kijken; bevolkingsgroepen met ten minste 55 uur werk, keken in 1990 gemiddeld nog net zo weinig als in 1975 (Knulst 1994).

De diversiteit van het vrijetijdsrepertoire heeft *geen* interpreteerbaar effect gehad op de mate van verandering van het kijkgedrag (figuur 5 rechterdeel). De aan tv bestede tijd is weliswaar meer dan gemiddeld toegenomen onder groepen met een zeer beperkt repertoire (tot 6 activiteiten: +18%), maar relatief het meest onder groepen met een zeer breed repertoire (15 en meer: +30%). Dit laatste zou erop wijzen dat tv-kijken vooral ook aantrekkelijker is geworden voor mensen met drukke vrijetijdsagenda's, waarschijnlijk voor het vullen van verloren kwartiertjes tussendoor ('losse eindjes').

Lezen

Lezen blijkt zich in meerdere opzichten te onderscheiden van het tv-kijken. Een eerste verschil kwam in paragraaf 2 al naar voren: aan tv-kijken wordt sinds de jaren zeventig in het algemeen meer tijd besteed, aan het lezen in de vrije tijd juist minder. Op één meetmoment beschouwd, bestaat er echter - anders dan bij het tv-kijken - geen negatief verband tussen de aan lezen bestede tijd en de breedte van het repertoire. In 1990 werden veellezers relatief vaak aangetroffen onder de categorie met ofwel weinig, ofwel bijzonder veel alternatieven (Knulst & Kraaykamp 1996).

Het aantal activiteiten op het repertoire verwijst naar zaken waaraan personen zo in het algemeen wel eens deelnemen. Omdat deze informatie als een soort interessemeting wordt vergaard, is die variabele niet zo informatief voor de concurrentie bij de feitelijke verdeling van vrije uren. Beschouwd binnen een afgebakend tijdsbestek van één week, doet die concurrentie zich natuurlijk wel reëel voor: hoe meer tijd men aan de beoefening van andere liefhebberijen heeft besteed, des te minder tijd er zal overschieten voor het lezen.

Uit de berekende samenhang tussen feitelijke diversiteit (exclusief leesactiviteiten) en leestijd (figuur 6) blijkt dat er in 1975 nog een licht positief verband bestond tussen gelezen tijd en feitelijke diversiteit. Personen met 11 en meer activiteiten hadden (bij gelijke hoeveelheid vrije tijd) gemiddeld meer gelezen dan degenen met minder vrijetijdsactiviteiten. In 1990 was dit verband veranderd in een zwak negatieve samenhang. Dit was het gevolg van het feit dat de teruggang van het lezen in procenten uitgedrukt, sterker is geweest naarmate er aan meer andere activiteiten is deelgenomen (figuur 6 rechts). De tijd die nodig is geweest om aan een veelheid van andere activiteiten deel te nemen lijkt dus mede ten koste te zijn gegaan van tijd die te voren nog aan lezen werd besteed.

Uit de tijdbestedingsgegevens over 1975 kon worden opgemaakt dat personen met een breder dan gemiddeld repertoire (10 en meer activiteiten) vaker onderweg waren geweest dan degenen met een smaller dan gemiddeld repertoire. Het verschil tussen de eerste groep, met 16 verplaatsingen per week, en de tweede, met 13 verplaatsingen per week, was niet groot: een aanzienlijk deel van het repertoire wordt immers in huiselijke kring afgewikkeld. Op jaarbasis ging het in die periode waarin de auto nog in opkomst was, reeds om een verschil van ca. 150 verplaatsingen en ca. 50 autoritten per inwoner (12 jaar en ouder) extra. Tussen 1975 en 1990 is het bevolkingsdeel met een repertoire van 10 en meer vrijetijdsactiviteiten toegenomen van 41 naar 50%.

Eén van de hypothesen luidde dat de diversificatie in het individuele vrijetijdsgedrag voor een deel verantwoordelijk is voor de toegenomen mobiliteit.

Die hypothese is in samenhang met de andere veronderstelde oorzaken onderzocht (Batenburg & Knulst, 1993: 86-95). De diversificatie van het vrijetijdsgedrag, zo werd vastgesteld, heeft, na de aanwas van het aantal taakcombineerders, het meest bijgedragen aan de waargenomen mobiliteitstoename (van alle vervoermiddelen te zamen).

De groei van het autogebruik werd op dezelfde manier geanalyseerd. Deze bleek echter grotendeels *niet* verklaard te kunnen worden uit een groei van bevolkingsgroepen met een gedifferentieerd en ruimtelijk gespreid activiteitenprogramma. De reden waarom de veronderstellingen hier niet opgingen, zijn overigens verhelderend (Batenburg & Knulst 1993: 90-94)⁽¹²⁾.

Tussen 1975 en 1990 is het autogebruik onder alle geledingen van de bevolking gestegen. Relatief het snelst was de stijging echter onder: huisvrouwen, werklozen, arbeidsongeschikten en (vervroegd) gepensioneerden. Het ging hier om bevolkingscategorieën die zich in 1975 juist nog onderscheidden vanwege een beperkt activiteitenpatroon en een geringe mate van mobiliteit. Vooral dus onder het bevolkingsdeel met relatief veel vrije uren was het autogebruik sterk toegenomen en bleek er sprake te zijn geweest van een inhaalbeweging ten opzichte van de werkende bevolking. Het meest had zich dit voorgedaan onder de (vervroegd) gepensioneerden. Alleen al ten behoeve van hun vrijetijdsactiviteiten was het autogebruik met 38% ten opzichte van 1975 toegenomen (bij een gemiddelde groei van 13%).

6. Grenzen aan de diversiteit?

De welvaartsgroei en de democratisering van de technologie heeft kennelijk tot consequentie gehad dat veel mensen zich minder vaak hoeven af te vragen of behoeften eenvoudiger of goedkoper bevredigd hadden kunnen worden. Vooral bij de vrijetijdsbesteding blijkt substitutie van bestaande door nieuwe (consumptieve) activiteiten slechts op beperkte schaal voor te komen. Cumulatie is hier kenmerkender: consumptie en activiteiten zijn zowel binnenshuis en buitenshuis toegenomen. Specialisatie in vrijetijdsbesteding is veeleer uitzondering dan regel. Zoals ik al aanstipte, is de verhouding tussen buitenshuis en thuis gevulde ontspanning, over een langer periode nagenoeg constant gebleven (SCP 1992: 293, 302-303). Luxe consumptievormen verbreiden zich kennelijk in alle richtingen en min of meer los van elkaar.

De diversificatie van het individuele vrijetijdsgedrag heeft zich inmiddels ontwikkeld tot een verschijnsel dat op collectief niveau verschillende problemen veroorzaakt. Mobiliteitsgroei en 'crowding' en derhalve belasting van de schaarse ruimte en het milieu

heid in voorzieningengebruik is echter niet anders dan een parallelle operationalisering voor diversiteit in vrijetijdsbesteding.

6. Volgens een bepaalde richting in de psychologie zou de activering van het zenuwstelsel ('arousal') onder invloed van stimuli (of een afwisseling van stimuli die nu eens de activering opvoeren, dan weer deze reduceren) als aangenaam worden ervaren (zgn arousal-jagtheorie, Berlyne 1971, zie Frijda 1988: 360-374). Deze theorie lijkt door nieuwere inzichten te zijn achterhaald. Het kan niet aannemelijk worden gemaakt dat een absoluut niveau van arousal (of een schommeling daarin) als zodanig prettig zou zijn. De behoefte aan sensatie, spanning, nieuwe ervaringen, komt niet zozeer voort uit verveling (onderstimulering), maar veeleer uit een behoefte verworven capaciteiten daadwerkelijk te benutten (Frijda, 364).

7. Scitovsky (1976) spreekt in dit verband van een keus tussen 'pleasure' (oefening van vaardigheden) en 'comfort' (aanschaf van materiële uitrusting) en voorspelt dat de eerste keus op termijn de meeste voldoening oplevert.

8. Gerbert Kraaykamp wees me op deze hypothese tijdens ons onderzoek naar het veranderend mediagebruik.

9. Fysieke conditie is gemeten door de vraag of men wel eens aan sport doet. In 1990 was het percentage deelnemers hoger dan in 1980. Bij gemis aan een andere passende indicator voor de fysieke conditie moest teruggevallen wordt op een vraag over het vrijetijdsgedrag. Op dit punt bestaat er dus een zekere overlap tussen verklarende en te verklaren variabele. De vraag naar de sportdeelname vormt overigens slechts één van de 31 scoringsmogelijkheden bij deze diversiteitsmaat. Om het effect van de overige verklarende variabelen te schatten leek het niet zinvol de sportvraag bij deze diversiteitsscore buiten beschouwing te laten. Bij de andere diversiteitsmaat, rechts in figuur 3, doet die overlap zich niet voor.

10. Het feit dat er per vrij uur steeds meer verteerd kon worden, lijkt door verschillende consumenten letterlijk te zijn opgevat.

11. De berekende verhoudingen betekenen concreet dat elke twee uur en twintig minuten uithuizige ontspanning vergezeld gaan van één verplaatsing, elke 4 uur met één autorit. Arbeid bindt de mensen voor langere tijd aan één stek. Op elke vier uur arbeid in Nederland is er één verplaatsing, anders gezegd: bij elke 8 uur arbeid gemiddeld 2.

12. Bij de analyse werd er vanuit gegaan dat de mobiliteitsgroei begrepen zou kunnen worden uit veranderingen in de samenstelling van de bevolking op de relevante punten. Gedragsveranderingen zouden hierbij geen rol hebben gespeeld. Uit een nadere analyse bleek dat deze aanname ten dele ongegrond was. Het aantal verplaatsingen van het overige deel van de bevolking (i.e. de groep met een minder dan gemiddeld aantal vrijetijdsactiviteiten) bleek tussen 1975 en 1990 nu juist wel belangrijk te zijn gestegen (Batenburg & Knulst 1993: 90-94).

Literatuur

- Batenburg, R.S.; Knulst, W.P. (1993). *Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig*. Sociaal en Cultureel Planbureau SCP Cahier 96. Den Haag: VUGA.
- Becker, G.S.; Stigler, G.J. (1977). De Gustibus Non Est Disputandum. *American Economic Review* 67, 2: pp. 76-90.
- Berlyne, D.E. (1971). *Aesthetics and psychobiology*. New York: Meredith, Appleton-Century-Crafts.
- Frijda, N.H. (1988). *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ganzeboom, H.B.G. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland: een empirisch theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Gershuny, J. (1983). *Social Innovation and the Division of Labor*. Oxford: Oxford University Press.
- Groffen, W. (1967). *Keuzeprocessen in de vrijetijd*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Hart, J. de (1995). *Tijdopnamen. Een onderzoek naar verschillen en veranderingen in dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetgegevens*. 's-Gravenhage: VUGA (Sociaal en Cultureel Planbureau; Sociale en Culturele Studies, nr. 22).
- Kamphorst, T.J. (1971). *De avondbesteding van de Utrechtse bevolking*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht (Sociologisch Instituut).

De invloed van socialisatie op leefstijlen: tellen restricties uit het verleden ook mee?

Nan Dirk de Graaf
Paul M. de Graaf*

1. Inleiding: de rol van socialisatie op voorkeuren en gedragingen

Er is veel voor te zeggen dat iemands huidige voorkeuren en gedragingen niet alleen afhangen van de hulpbronnen waarover iemand beschikking heeft of van de restricties waarmee iemand op een gegeven tijdstip kampt. Er bestaan ten minste twee belangrijke sociologische theorieën die postuleren dat er een belangrijke invloed uitgaat van de omstandigheden in iemands jeugd op de manier waarop mensen hun leven inrichten. In de cultuur- en stratificatiesociologie betreft dit het werk van de Franse socioloog Bourdieu. Bourdieu gaat ervan uit dat het onderscheid tussen de sociale lagen in de samenleving (standen) voornamelijk berust op smaakverschillen en op vermogen tot distinctie, en argumenteert dat de juiste smaak en de vaardigheden om de juiste smaak te herkennen gedurende de opvoeding worden aangeleerd en geïnternaliseerd. In de socialisatie-fase leert een individu de smaak van de sociale groep waartoe hij door geboorte behoort als vanzelfsprekend ervaren. In het volwassen leven zouden de in de opvoeding aangeleerde voorkeuren een invloed uitoefenen op gedrag, niet alleen omdat het bezit of de afwezigheid van cultureel kapitaal ervoor zorgen dat men een hoge of lage positie op de maatschappelijke ladder bereikt, maar vooral omdat die voorkeuren nu eenmaal als vanzelfsprekend worden gezien. Ook in het onderzoek naar waarden-veranderingen, met als wellicht bekendste representant de Amerikaanse politicoloog Inglehart, wordt gesteld dat de omstandigheden gedurende iemands jeugd een sterke invloed uitoefenen op het ontwikkelde voorkeurskader. Terwijl de vooroorlogse generaties in het algemeen nog streefden naar financiële zekerheid, is in de periode van economische welvaart waarin de naoorlogse generaties in het westen zijn opgegroeid, de bevrediging van materiële behoeften op het tweede plan gekomen en is deze generatie de voorkeur gaan richten op de bevrediging van 'niet'-materiële behoeften. De jongere generaties hebben in hun jeugd niet ervaren wat en hebben een waardenpatroon ontwikkeld dat post-materialisme wordt genoemd. Het eenmaal geïnternaliseerde waardenpatroon zou volgens deze theorie een blijvende invloed hebben op gedragingen en voorkeuren.

De blijvende invloed van socialisatie wordt vaak verklaard door te wijzen op aangeleerde rollen (Gadourek, 1982, Visser e.a., 1983). Tijdens de opvoeding wordt een rol geïnternaliseerd en deze rol zou doorslaggevend zijn voor keuzegedrag tijdens het gehele verdere leven. De nutstheorie van menselijk handelen heeft met een dergelijke theorie niet

* Nan Dirk de Graaf (1958) en Paul de Graaf (1957) zijn verbonden aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Nan Dirk de Graaf promoveerde in 1988 op het proefschrift *Postmaterialism and the stratification process: An international comparison* en Paul de Graaf promoveerde in 1987 op het proefschrift *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloophanen* (1987). Reinhard Wippler en Wout Ultee waren hun promotores.

rationele-keuze theorie die Wippler aangaf. De socialisatie-theorieën geven een verklaring voor de inhoud van iemands 'feasibility set'.

In deze bijdrage willen we aan de hand van een aantal empirisch voorbeelden laten zien of en in hoeverre socialisatie een blijvende invloed uitoefent op gedrag. Het zal duidelijk zijn dat indien aangetoond kan worden dat mensen verschillen in gedrag en dat dit gedrag voortkomt door een in de jeugd ontwikkelde waardenoriëntatie en deze relatie niet verdwijnt als we rekening houden met cognitieve vaardigheden en huidige condities, de socialisatie-theorie sterk in zijn schoenen staat. We zullen met gegevens afkomstig uit de Familie-Enquête Nederlandse Bevolking 1992-93 (Ultee & Ganzeboom, 1993) onderzoeken in hoeverre enerzijds restricties en hulpbronnen uit het heden en anderzijds restricties en hulpbronnen zoals die golden in het verleden gedurende de socialisatie, van invloed zijn op een selectie van gedragsvormen. Deze betreffen vrijetijdsgedrag, consumptief gedrag, de keuze van de woonomgeving en de verdeling van taken in de huishouding. Voordat de resultaten worden gepresenteerd, zullen we de theorieën van Bourdieu en Inglehart over de invloed van socialisatie op beknopte wijze toelichten en enige hypothesen formuleren over de wijze waarop ouderlijke culturele en materiële hulpbronnen, en de in de jeugd opgedane post-materialistische waardenoriëntatie, levenskansen beïnvloeden.

2. De theorie van Bourdieu

Bourdieu (1984, Bourdieu & Passeron 1977) stelt dat de primaire socialisatie van doorslaggevende betekenis is voor het gedrag na de adolescentie periode. Deze stelling berust op verschillende argumenten. Het centrale argument in Bourdieu's gehele oeuvre is dat in de socialisatie vaardigheden worden ontwikkeld die nodig zijn om cultuuruitingen te decoderen. Socialisatie betreft in hoofdzaak culturele socialisatie en de cognitieve vaardigheden die leiden tot begrip van taal en kunstuitingen krijgt men mee van huis, en zijn anders moeilijk eigen te maken.

De culturele socialisatie is volgens Bourdieu sterk gerelateerd aan maatschappelijk succes, omdat kinderen die in het bezit zijn van kennis van culturele codes meer kans op succes zouden hebben in het onderwijs (vgl. DiMaggio 1982, De Graaf 1987). Daarmee komen we terecht op de betekenis van Bourdieu's theorie over het cultureel kapitaal voor de stratificatiesociologie. Een van de standaard hypothesen in het stratificatie-onderzoek stelt dat in de moderne samenleving afkomst van steeds minder van belang is geworden voor statusverwerving in het algemeen en het bereiken van een zo hoog mogelijke opleiding in het bijzonder. In onze economisch efficiënte en egalitaire samenleving zijn ouders steeds minder in staat om hun kinderen met financiële hulpbronnen op weg te helpen in de onderwijsloopbaan. Diploma's zijn niet meer te koop. Een belangrijke voorspelling van de moderniseringstheorie is dat het mechanisme "zo vader, zo zoon" achter ons ligt. Bourdieu (1984, Bourdieu & Passeron 1977) daarentegen is van mening dat de intergenerationele overdracht van ongelijkheid niet is verdwenen, maar dat de olie die het mechanisme smeert van aard is veranderd. Geld speelt wellicht geen rol meer in het onderwijs, maar de ouderlijke culturele hulpbronnen zijn van groter belang geworden en status wordt nog steeds van generatie op generatie overgeërfd. Daarmee heeft een culturele socialisatie op twee manieren een invloed op de ontwikkeling van culturele competenties en gedragingen, rechtstreeks en via het onderwijs.

Een laatste argument dat we aan het werk van Bourdieu ontleen heeft betrekking op

gedragsvoorkeuren. Materiële consumptie staat niet meer op de voorgrond voor personen met postmaterialistische waardenpatronen en men richt zich op intellectueel meer bevredigende activiteiten zoals het organiseren van acties die de bescherming van het milieu dienen en het ondernemen van verre reizen naar culturen die duidelijk verschillen van die in het Westen. Onderzoek toont aan dat ook wanneer rekening gehouden wordt met individuele variaties in het inkomens- en tijdbudget blijkt dat postmaterialisten meer tijd besteden aan culturele consumptie en minder luxe goederen bezitten (De Graaf & De Graaf 1988a), dat ze later kinderen krijgen en tevens progressiever, toleranter en kosmopolitischer zijn (Inglehart, 1990), en dat ze, na rekening te houden voor overige relevante factoren, relatief vaak stemmen op politieke partijen die 'groene issues' hoog in het vaandel hebben staan (De Graaf 1996). Tevens blijken postmaterialisten, na rekening te houden met de overige predictoren uit Blau & Duncan's statusverwervingsmodel, in Nederland beroepen te hebben met relatief minder inkomen en tegelijkertijd meer prestige en culturele status (De Graaf 1988, 1995).

We zullen we in dit hoofdstuk de stelling, dat postmaterialisten hun leven anders inrichten dan materialisten, toetsen met recente data en een groter scala aan leefstijluitingen dan ooit te voren is onderzocht. We zoeken daartoe uit of er een (causaal) verband bestaat tussen waardenpatronen en leefstijlpatronen en de manieren waarop mensen hun beroeps- en gezinsleven hebben ingericht. We zullen daarbij zo goed mogelijk rekening houden met de invloed van culturele en materiële hulpbronnen en andere relevante restricties.

4. Gedragsconsequenties

In een eerdere publikatie hebben we al aangegeven dat er een zekere overlap bestaat tussen de theorie van Bourdieu en die van Inglehart (De Graaf & de Graaf 1988a). In beide theorieën hebben de primaire socialisatie, met andere woorden de restricties en hulpbronnen uit het ouderlijk huis, een belangrijke invloed op de ontwikkeling van smaken en voorkeuren. Empirisch blijkt hier veel voor te zeggen. Ook blijkt er een overeenstemming te bestaan tussen het postmaterialistische waardenpatroon en de leefstijl. Mensen met postmaterialistische waarden blijken een progressieve oriëntatie te hebben, politiek geïnteresseerd te zijn en moderne esthetische preferenties te hebben (Inglehart 1977, Bourdieu 1984). Voor zowel postmaterialisten als mensen met een cultureel gerichte smaak geldt dat ze zich op de hoogste treden van Maslow's behoeftenhiërarchie bevinden (Maslow, 1954). Het is dan ook treffend dat materialisten en mensen die een economische leefstijl etaleren zich juist op de lagere treden van deze behoeftenladder zouden bevinden. Volgens deze redenering is 'conspicuous consumption' een onderdeel van het gedrag van mensen die nog niet gearriveerd zijn op de hoogste treden.

De Graaf & De Graaf (1988a) hebben onderzoek gedaan naar de samenhang tussen het aanhangen van postmaterialistische waarden enerzijds en de mate van cultuurdeelname en consumptie van luxe goederen anderzijds. Indien voor postmaterialisten de bevrediging van materiële behoeften relatief onbelangrijker is dan voor materialisten dan moet dat zich uiten in een relatief hoog niveau van cultuurdeelname en in een relatief geringe consumptie van luxe goederen. Het spreekt voor zich dat men bij de toetsingen van deze beweringen rekening moet houden met de restricties waarmee men te maken heeft, zoals het inkomens- en tijdbudget, het opleidingsniveau (culturele kennis), de rijkdom van de ouders, het culturele klimaat van het ouderlijk huis, etc. Aan de hand van een multivariaat lineair

bevolking van 21 jaar en ouder. In totaal zijn 1800 individuen geïnterviewd, 1000 primaire respondenten en 800 partners van de gehuwde of samenwonende respondenten. Het totale aantal individuen bedraagt dus 1800. Een beschrijving van de gebruikte variabelen staat weergegeven in de Appendix.

Huidige restricties

De tijdsrestricties zullen worden geoperationaliseerd aan de hand van de aanwezigheid van jonge kinderen en de leeftijd in het algemeen. Het huishoudinkomen representeert de financiële restricties en de cognitieve restricties worden gemeten aan de hand van het opleidingsniveau.

Socialisatiefactoren en smaakontwikkeling

De relatieve welvaart van het gezin wordt onder andere aangegeven door de beroepsstatus van de vader toen de respondent 15 jaar oud was. We hebben de beschikking over zowel het opleidingsniveau van de vader als dat van de moeder. Om zowel het culturele als materiële socialisatie klimaat te kunnen meten hebben we gebruik gemaakt van een schaal die ouderlijk cultureel gedrag meet en van een schaal die de ouderlijk bezittingen meet toen de respondent ongeveer 15 jaar oud was. Deze schalen zijn tevens een indicatie voor de 'smaak' die de respondent van huis uit heeft meegekregen. Tot slot wordt geboortjaar opgenomen als indicatie voor de welvaart waarin verschillende cohorten zijn opgegroeid. We zijn ons bewust van het feit dat op deze wijze cohort-effecten moeilijk gescheiden kunnen worden van levenscyclus-effecten (De Graaf 1988). We zullen hier aandacht aan besteden bij de bespreking van de resultaten.

Postmaterialistische waarden

We hebben dus geen direct meetinstrument voor de smaak. We beschikken daarentegen wel over een meting voor de mate waarin mensen postmaterialistische waarden aanhangen. Hiertoe is het meetinstrument gebruikt waarbij respondenten een viertal (post)materialistische doelen moesten rangschikken naar mate van belangrijkheid.

Leefstijlen

We hebben de beschikking over de volgende leefstijlkenmerken:

- Beroepskeuzes:
culturele beroepsstatus en economische beroepsstatus
- vrijetijdsgedrag
cultuur participatie; literair lezen; meer serieuze televisieprogramma's bekijken; kosmopolitische vakantiegedrag;
- Consumptie en bezit luxe goederen
luxe goederen; luxueuze vakanties
- Woning
woonsituatie; urbanisatiegraad waar woning staat
- Taakverdeling huishoudelijke arbeid

6. Resultaten

Als eerste stap zullen we onderzoeken in hoeverre we in staat zijn het culturele en materiële

milieu ontwikkelt zich een minder materialistisch waardenpatroon dan wanneer cultuur geen rol speelt. Ook de lengte van de gevolgde opleiding kan staan voor een beschermde jeugd waarin materiële verantwoordelijkheden lang worden uitgesteld.

Tabel 2: De invloed van culturele en materiële socialisatie op opleidingsniveau en postmaterialistische waarden; gestandaardiseerde OLS regressie-coëfficiënten.

	opleidingsniveau	postmaterialistische waarden	
		(1)	(2)
culturele socialisatie	0.29	0.19	0.11
materiële socialisatie	0.27	0.03 ⁻	-0.05 ⁻
geboortjaar	-0.06 ⁻	0.11	0.13
opleidingsniveau			0.28
R ² _{adjusted}	19.9%	6.6%	13.1%

Bron: Familie-enquête Nederlandse Bevolking 1992/93

⁻ betekent niet-significant ($p < .05$)

Tot slot constateren we dat de jongere geboortecohorten postmaterialistischer zijn dan ouderen, zelfs als we rekening houden met verschillen in de socialisatie en in het bereikte onderwijsniveau. Het is niet aannemelijk dat we hier te maken hebben met levensloopeffecten. Eerder internationaal vergelijkend onderzoek, met daarin opgenomen indicatoren voor levenscyclus-, cohort- als periode-effecten, suggereert dat vooral oorlogservaringen (WO II) en de genoten opleiding postmaterialisme determineren (De Graaf, 1988). Dat cohort-effecten domineren, wordt ook ondersteund door de bevinding dat de postmaterialistische waarden relatief stabiel zijn over de levensloop (De Graaf, Hagenaars & Luijkx 1989).

De belangrijkste taak die we ons gesteld hebben is het onderzoeken in hoeverre zowel de culturele en materiële socialisatie als de in de socialisatiefase aangeleerde postmaterialistische waarden van invloed zijn op een lijst van gedragingen. Daarbij zullen we rekening houden met een aantal relevante restricties. Om dit te kunnen doen hebben we een analyse in drie stappen toegepast, waarin we eerst onderzoeken in hoeverre de gedragingen afhangen van de culturele en materiële socialisatie, terwijl we tegelijkertijd rekening houden met de leeftijd en sekse van de respondent. Daarna voegen we aan de regressie-vergelijking het opleidingsniveau en de postmaterialistische waardenoriëntatie toe. Hierdoor kunnen zien in welke mate socialisatie-factoren van invloed zijn als we rekening houden met de cognitieve vaardigheden opgedaan in de formele opleiding. Tot slot nemen we tevens de financiële en tijdsrestricties in het model op. De resterende effecten van de culturele en materiële socialisatie, alsmede het effect van de postmaterialistische waardenoriëntatie, geven ons informatie in hoeverre de in de socialisatie opgedane smaak en waarden van blijvende invloed zijn op het gedrag na de adolescentie.

In tabel 3 wordt deze stapsgewijze analyses gepresenteerd. Voor de overzichtelijkheid en daar we het meest geïnteresseerd zijn in de socialisatie-effecten, presenteren we uitsluitend de effecten van de relevante socialisatiekenmerken, en laten we de effecten van

de controlevariabelen (leeftijd, sekse, huidige restricties) uit de tabel. De resultaten van de eerste rijen laten zien dat voor alle geselecteerde leefstijluitingen culturele en/of materiële socialisatie factoren een significante en in veel gevallen substantiële bijdrage leveren. Tevens duiden de richtingscoëfficiënten erop dat alle effecten in de voorspelde richting zijn.

Als we hier in de twee en derde stap de postmaterialistische waardenoriëntatie, het opleidingsniveau en de huidige restrictie aan toevoegen, blijkt dat het opleidingsniveau de belangrijkste factor blijkt te zijn ter verklaring van de meeste leefstijluitingen. Desalniettemin blijken de socialisatiefactoren ook directe invloed te hebben op gedrag in het volwassen leven.

De culturele socialisatie heeft een sterke invloed op de meer culturele leefstijluitingen (leesgedrag, cultureel uitgaansgedrag), maar blijkt er ook interessante verschillen in cosmopolitisme met zich mee te brengen. Met een gelijke opleiding, leeftijd, inkomen en tijdbudget hebben individuen die in een cultureel milieu zijn opgevoed meer van de wereld gezien. Ook blijkt het opgroeien in een cultureel milieu met zich mee te brengen dat men kiest voor het leven in een sterk geurbaniseerde regio.

De materiële socialisatie heeft, ook weer onder constant houding van belangrijke andere invloeden, vooral gevolgen voor de materiële leefstijl. Als men is opgevoed in een gezin waarin veel materiële consumptie plaatsvond, is men blijkbaar geneigd hier zelf ook meer prijs op te stellen. Ook is de wijze van vakantie vieren dan luxueuzer (hotels, wintersport).

De blijvende invloed van de postmaterialistische waardenoriëntatie is opmerkelijk. Postmaterialisten blijken een hogere culturele beroepsstatus te hebben, meer deel te nemen aan cultuur, meer literatuur te lezen, meer serieuze televisieprogramma's te kijken, cosmopolitisch gedrag te vertonen, minder materieel te consumeren, een minder luxueuze woning te hebben, in meer urbane gebieden te wonen en meer te participeren in het huishoudelijk werk dan materialisten. In sommige situaties, zoals bij televisiekijken en de woonsituatie, is de postmaterialistische waardenoriëntatie zelfs een belangrijkere predictor dan het opleidingsniveau. Het is zeer opmerkelijk dat de toevoeging van al de controle-variabelen de invloed van de postmaterialistische waardenoriëntatie nauwelijks beperkt.

7. Conclusies

De belangrijkste conclusie die we kunnen trekken uit onze exercitie is dat, zelfs indien we rekening houden met cognitieve, financiële en tijdsrestricties, socialisatiefactoren van blijvende betekenis zijn voor het voorspellen van leefstijluitingen. Met andere woorden, als we inzicht willen krijgen in leefstijlverschillen, ontkomen we er niet aan rekening te houden met socialisatie-invloeden.

Vragen naar het hoe en waarom van die blijvende invloed van de socialisatie hebben we niet beantwoord. We stellen voor dat het antwoord op deze vraag uit twee bestanddelen bestaat. Op de eerste plaats ontleent men aan de socialisatie hulpbronnen waarmee het makkelijker wordt bepaald gedrag te realiseren. Kennis en vaardigheden, die lang niet altijd samenvallen met wat op scholen wordt geleerd, maken het makkelijker van kunst te genieten en om zich in het buitenland op het gemak te voelen. Op de tweede plaats doet men gedurende de socialisatie allerlei regels op over hoe 'ons soort mensen' het leven inricht. We zijn geneigd te argumenteren dat dit laatste antwoord goeddeels samenvalt met wat in de rationele-keuzetheorie wordt verstaan onder de 'feasibility set'. Een aangeleerd stelsel van leefregels zal een invloed hebben op de samenstelling van de 'feasibility set'. We vragen ons wel af in hoeverre het gebruiken van een andere bewoording leidt tot meer begrip van de zaak waar het omgaat.

Appendix - meetinstrumenten

<i>variabele</i>	<i>operationalisering</i>
geboortejaar	geboortejaar
vaders opleidingsniveau	1=minder dan lo, 2=lo, 3=lbo, 4=mavo, 5=mbo, 6=havo, 7=vwo, 8=hbo, 9=wo, 10=meer dan wo
moeders opleidingsniveau	als vaders opleidingsniveau
opleidingsniveau	als vaders opleidingsniveau
vaders beroepsstatus	ISEI - International Socio Economic Index (Ganzeboom, de Graaf en Treiman, 1992)
culturele socialisatie	schaal ouderlijk cultureel gedrag (Niehoff en Ganzeboom, 1995)
materiële socialisatie	schaal ouderlijke consumptie (Niehoff en Ganzeboom, 1995)
postmaterialisme	schaal, 0=materialistisch tot 4=postmaterialistisch (De Graaf, 1988: 41)
culturele beroepsstatus	schaal (De Graaf en Kalmijn, 1995)
economische beroepsstatus	schaal (De Graaf en Kalmijn, 1995)
huishoudinkomen	som inkomen respondent en inkomen partner
cultuurparticipatie	schaal cultureel uitgaansgedrag
literair lezen	schaal lezen van Nederlandse en buitenlandse literatuur
serieus televisiekijken	schaal culturele en actualiteitenprogramma's
cosmopolitisme Europa	aantal bezochte landen in Europa
cosmopolitisme rest wereld	aantal bezochte landen buiten Europa
materiële consumptie	index bezit luxegoederen
woonsituatie	index waarde woning (tuin, garage, aantal kamers)
aantal vakanties	aantal vakanties in laatste jaar
luxueuze vakanties	wintersport, overnachten in hotels
urbanisatiegraad	CBS-index
zorgarbeid door de man	percentage van de zorgarbeid verricht door man (alleen voor gehuwde of samenwonende mannen)

Reinhard Wippler is als hoogleraar Theoretische Sociologie 25 jaar verbonden geweest aan de Universiteit Utrecht en de laatste 10 jaar aan de onderzoeksschool Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology (ICS). Hij was een van de oprichters van het ICS. Van Wippler kan men met recht zeggen dat hij (een) school heeft gemaakt.

In deze bundel presenteren collega's en promovendi beschouwingen over het mede door Wippler geïnitieerde empirisch-theoretische onderzoeksprogramma, de verklarende sociologie. Een deel van de auteurs gaat een kritische discussie aan met het door Wippler voorgestane programma, een ander deel toetst de bruikbaarheid daarvan op voorbeelden op de gebieden van arbeid, organisaties, maatschappelijke participatie, cultuur en vrijetijdsbesteding.

